ERMENİ SOYKIRIMI ARAŞTIRMALARI
ULUSLARARASI BİLİM KONSEYİ

YÜZ YIL SONRA ERMENİ SOYKIRIMI

ARAŞTIRMALAR, TARTIŞMALAR

iletişim

Le génocide des Arméniens. Cent ans de recherche 1915-2015
© 2015 Armand Colin
2015'te Dunod'nun yan kuruluşu olan Armand Colin tarafından yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 2276 • Tarih Dizisi 105
ISBN-13: 978-975-05-1897-3
© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2016, İstanbul

YAYINA HAZIRLAYANLAR Can Belge - Melike Işık Durmaz
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI 1915-1916 yıllarında Der Zor'daki katliamlardan arta kalanlara bakan Ermeni lider Papazyan (Kaynak: Norveç Ulusal Arşivi, Bodil Biørn Koleksiyonu)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ebru Gezici
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Yüz Yıl Sonra Ermeni Soykırımı

Araştırmalar, Tartışmalar

Le génocide des Arméniens
Cent ans de recherche
1915-2015

ÇEVİRENLER
Melike Işık Durmaz
Ümran Küçükislamoğlu

ERMENİ SOYKIRIMI ARAŞTIRMALARI
ULUSLARARASI BİLİM KONSEYİ

iletişim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11

BİRİNCİ KISIM

Soykırım Sürecinin Aşamaları

1 OSMANLI MUHALEFETİ, İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ VE 1908 DEVRİMİ

ERDAL KAYNAR 15

Giriş 15

Abdülhamid karşıtı muhalefetin çeşitliliği ve Osmanlı siyaset felsefesinin çelişkisi 16

Osmanlı muhalefetinde ittifak arayışları 19

Devrim ve sonrası 22

2 JÖN TÜRK'LERİN KARAR ALMA MODELLERİ (1913-1915)

ERIK JAN ZÜRCHER 25

3 TEŞKİLAT-I MAHSUSA

SAİT ÇETİNOĞLU 47

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu 48

Teşkilat-ı Mahsusa'nın yapısı 49

Teşkilat-ı Mahsusa'nın misyonu 50

Teşkilat-ı Mahsusa'nın savaş öncesi tarihî Ermenistan'daki operasyonları 52

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kaynakları: Suçlular-mahkûmlar 53

Soykırım süreci 53

4 HARB-İ UMUMİ EŞİĞİNDE OSMANLI (1914-1915)
MUSTAFA AKSAKAL ... 55
Harb-i Umumi eşiğinde Osmanlı: 1914 ... 55
Savaş'tan önceki muharebeler: 1908-1914 ... 56
Temmuz Krizi ve Almanya'yla ittifak antlaşmasının imzalanması ... 58
Osmanlı'nın savaşa girişi: 29 Ekim 1914 ... 60

5 YIKIMIN İLK AŞAMASI: TEHCİR VE KATLİAMLAR (NİSAN-AĞUSTOS 1915)
RAYMOND H. KÉVORKIAN ... 63
Soykırıma iştirak eden kurum ve kuruluşlar ... 63
İskân-ı Aşâyirin ve Muhâcirin Müdüriyeti (Aşiret ve Göçmenleri İskân Müdürlüğü) ... 63
Teşkilat-ı Mahsusa: İTC'nin silahlı kolu ... 64
Jön Türk yönetimi: Tehcirlerin yerel sevk ve idare aracı ... 65
26 Mayıs 1915 tarihli **Geçici Tehcir Kanunu** ... 66
Tehcirler ve katliamlar (Nisan-Ekim 1915) ... 69
İlk hamle: Acemi Ermeni erlerin ortadan kaldırılması ... 69
Ermeni seçkinlerinin tutuklanması ... 71
Mayıs-Haziran 1915 arasında erkeklerin tutuklanması ve öldürülmesi ... 74
Katliamlar ve tehcirler ... 76

6 AVRUPALI VE AMERİKALI TANIKLAR
HANS-LUKAS KIESER ... 79
Tanıklar ve tanıklıklar ... 80
Johannes Lepsius, tipik bir Avrupalı tanık ... 85

İKİNCİ KISIM

İmparatorluktaki Diğer Azınlıklar, İmha ve Zulüm

7 ASURÎ SOYKIRIMI'NIN KARMAŞIKLIĞI
DAVID GAUNT ... 91
Asurî Soykırımı ne ölçüde Asurî idi? ... 92
Asurî toprakları ... 96
Seyfo soykırımının temel kronolojisi ... 99
İki vaka incelemesi: Azakh ve Hakkâri ... 101
Soykırım meselesi ... 108
Soykırımın nedenleri ... 113

8 19. YÜZYIL SONUNDA
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAHUDİLER
GEORGES BENSOUSSAN ... 119
Aşağılama furyası... ... 127
Kurtuluş yolları... ... 127
Okullar sayesinde... ... 128
Bir azınlığın ekonomik anlamda özgürleşmesi... ... 129

ÜÇÜNCÜ KISIM

Savaş, Ekonomi ve İdeoloji

9 SOYKIRIMIN İDEOLOJİK, DEMOGRAFİK VE EKONOMİK MANTIĞI
HAMİT BOZARSLAN ... 135
Sosyal Darwinizm: İttihat ve Terakki'nin ideolojik iskeleti ... 135
Cellat-kurban ... 138
Demografik bir düşünce ... 141
Soykırım ya da milli bir ekonominin inşası ... 144

10 HAMİDİYE KATLİAMLARININ SOYKIRIM BOYUTU (1894-1896): KİTLESEL İMHA ÜZERİNE DÜŞÜNMEK
VINCENT DUCLERT ... 147
Ermeni karşıtı zulmün sürekliliğinde soykırım ... 147
Araştırmacıların gözünden büyük katliamlar ... 151
Kamusal tartışmada dönüm noktası: Paris, 3 Kasım 1896 ... 155

11 ALTÜST OLAN DÜNYA: İŞGAL ALTINDAKİ KUZEY İRAN'DA MÜLTECİ KRİZİ VE MİLİS KUVVETLERİNİN KATLİAMLARI (1917-1918)
PETER HOLQUIST ... 165
Bölge ve nüfus yapısı ... 165
Savaşın seyri ... 169
1917-1918: Altüst olan dünya ya da "Alice Harikalar Diyarında" ... 182
Sonuçlar ... 195

12 SOYKIRIM SIRASINDA ERMENİ MALLARININ YAĞMALANMASI
MEHMET POLATEL ... 199
Soykırım öncesinde Ermeni mallarına el konulması ... 199
Ermeni Soykırımı sırasında gerçekleştirilen mülksüzleştirme ve müsadere süreçlerinin özellikleri ... 201
Mülksüzleştirme ve müsaderenin Ermeni Soykırımı açısından önemi ... 204

Ermeni mallarının gasp edilme biçimleri
ve merkezî hükümet ile Ermeni mallarını
şahsi olarak gasp edenler arasındaki gerginlik 206
Sonuç yerine 207

DÖRDÜNCÜ KISIM

Uluslararası İlişkiler ve Ceza Hukuku

13 ERMENİ SOYKIRIMI SORUMLULARININ
KONSTANTİNOPOLİS'TE YARGILANMASI (1919-1920)
MIKAËL NICHANIAN 211
Sorumluluklar meselesi: İttihatçıların yargılanması (1919-1920) 211
Yargılamaları nasıl değerlendirmeli? 219

14 "HALKLARIN SIĞINAĞI VE VAGON-EVLER":
1920'Lİ YILLARDA ERMENİ MÜLTECİLERE VE
VATANSIZLARA YÖNELİK ULUSLARARASI EYLEM
DZOVINAR KÉVONIAN 225
Yapısal çerçeveler ve olayın kısa erimli zamanı 226
Zorunlu sürgünü idare etmek?
Milletler Cemiyeti ve Uluslararası Çalışma Bürosu 232
Mülteciler, azınlıklar ve insan hakları 239

15 RAPHAËL LEMKIN, ERMENİLERİN YOK EDİLMESİ
VE SOYKIRIM SÖZCÜĞÜNÜN İCADI
ANNETTE BECKER 243
Lemkin, Büyük Savaş'ın "vahşeti" ve
Ermeni Soykırımı. Ne isim vermeli? (1915-1933) 244
Yahudi Soykırımı'ndan Ermeni Soykırımı'na ahlaki bir tanık
ve eylem halinde bir entelektüel (1933-1959) 249

16 LEMKIN VE HUKUKİ AÇIDAN ERMENİ SOYKIRIMI
OLIVIER BEAUVALLET 257
En üst hukuki tanımlama olarak soykırım 259
*Ermeni paradigması: Hukukun olmadığı bir dünyada
sınır tanımayan bir katliam* 259
Yeni bir hukukun esin kaynağı olarak Ermeni Soykırımı 260
Genel tanım: Soykırımı her yerde ve her zaman
önlemenin ve cezalandırmanın bir yolu 263
İlk yaklaşımlar, 1931-1944 263
Tanım arayışları, 1944-1948 264
Sonuç: Soykırım etkili bir sözcüktür 265

17 KONSENSÜSÜN BOZULMASI, PERİNÇEK DAVASI, ERMENİ SOYKIRIMI VE ULUSLARARASI CEZA HUKUKU
SÉVANE GARIBIAN ... 269
"Sarih bir hukuki zemin": Nuremberg hukukunun değerlendirilmesine geri dönüş ... 273
"Uluslararası bir mahkeme tarafından açık bir biçimde saptanmış olgular": İlk uluslararası girişimlere dönüş ... 276

BEŞİNCİ KISIM

Ermeni ve Türk Tarihyazımları

18 TİCARET VE ŞEHİR EKONOMİSİNDE GAYRİ MÜSLİMLERİN VE OSMANLI ERMENİLERİNİN ROLÜ HAKKINDAKİ TARİHYAZIMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER (1960'LARDAN 1990'LARA)
STEPHAN H. ASTOURIAN ... 285
Gayri Müslimlerin ekonomik rolü üzerine: Bir analiz ... 285
Ermeniler ve uluslararası ticaret ... 25
Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda... ... 296
19. yüzyılda Kilikya ... 301
Ermenilerin ekonomik başarısının nedenleri hakkında ... 302
1850'lerden sonra ekonomik başarının belirleyicisi olarak eğitimde nitel ve nicel avantaj ... 307
Sonuç ... 313

19 TÜRKİYE'NİN ERMENİ SOYKIRIMI ANLATISI: ZAMAN İÇİNDEKİ DEĞİŞİM
JENNIFER M. DIXON ... 315
Giriş ... 315
Birinci aşama (1950-1980): Geçmişi susturmak ... 317
İkinci aşama (1981-1993): "Dünyaya gerçeği söyle[mek]" ... 318
Üçüncü aşama (1994-2000): Değişen ortama rağmen devamlılık ... 320
Dördüncü aşama (2001-2008): Kısıtlı tanıma ve yenilenen savunmalar ... 321
Sonuç ... 323

ALTINCI KISIM

Silinen İzlere Farklı Bakışlar ya da Ermeni Hayaleti

20 **1915 Soykırımı'nın Ermeni Hafızasındaki İzleri: Hafıza İzlerinin Belirmesinde ya da Silinmesinde Siyasetin Rolü**
Janine Altounian 327

21 **Ermenilerin Mal ve Servetlerine El Konulup İmha Edilmesi ve Soykırım** 337
Dickran Kouyjian 337

YEDİNCİ KISIM

Hafıza, Aktarım, Tarih, İnkâr

22 **Kurban, Tanıklık ve Affetme: Zareh Vorpuni'nin *Aday*'ı**
Marc Nichanian 349
Affetme ve tanıklık 349
Üç katmanlı bir yapı 352
İmza meselesi 357
Tanıklığın yazarı 361
Çöküş 363
Ölümünü armağan etmek: Dostluk ve kefaret 364
Zehir 367
Tecavüz 370
Kurban ve affetme 372

23 **Türkiyeli Ermenilerin Soykırım Hafızası**
Hira Kaynar 383
Soykırım hafızasının aktarımı 384
Hazır bilgi 385
Yetişkin yaşlarda keşfetmek 387
Soykırım hafızası ışığında benliğin yeniden kurulması 389
Ermeni Soykırımı hafızasının kullanımları 390
Sonuç 391

ÖNSÖZ

Ermeni Soykırımı Araştırmaları Uluslararası Bilim Konseyi (CSI) tarafından 25-28 Mart 2015 tarihleri arasında Paris'te düzenlenen ve Sorbonne Üniversitesi, Mémorial de la Shoah, École des hautes études en sciences sociales (EHESS) ve Fransız Milli Kütüphanesi'nin ev sahipliği yaptığı kolokyum,[1] çağımızın ilk soykırımı üzerine bir asırlık araştırmayı mercek altına alıyor. Öncülüğünü Fransız Cumhurbaşkanı'nın yaptığı kolokyum, 1915'in yüzüncü yılı anısına Fransa'da düzenlenen en önemli etkinlik niteliğindedir. Bu üst düzey bilimsel toplantı –karşılaşılan tüm risklere rağmen, Türkiye de dahil olmak üzere– dünyanın dört bir yanından geniş bir araştırmacı topluluğunun katkılarıyla hazırlandı ve bildiriler kolokyum katılımcılarının da onayıyla toplantı öncesinde yayımlandı. Sunulan tüm metinler, Ermeni Soykırımı üzerine hem derinlikli hem de bireşimsel bir yaklaşımla gerçekleştirilen araştırmaların ürünüdür. Burada sunulan bilgi birikimi, eleştirel dökümlere ve yeni sorunsallara oldukça temkinli yaklaşan bilim dünyasına olduğu kadar, soykırımların anlaşılması ve önlenmesi gibi konularla ilgilenen kamuoyuna da hitap etmektedir. Okumakta olduğunuz çalışma, zamanımızın ilk soykırımını incelerken 20. yüzyılın ürünü olan bir soykırımlar ve kitlesel şiddet eylemleri çağını da sorgulamaktadır. 1915'in yüzüncü yılının Fransa ve tüm dünya nezdinde ifade ettiği sezgisel anlam göz önüne alındığında, burada ortaya konan azim ve çabanın ne kadar büyük olduğu anlaşılacaktır.

1 Paris [Akademisi] rektörü ve Paris Üniversiteleri Şansölyesi François Weil'a, École des hautes études en sciences sociales başkanı Pierre-Cyrille Hautcoeur'e, Mémorial de la Shoah'a ve Fransız Milli Kütüphanesi müdürüne en içten teşekkürlerimizi sunmak isteriz. *La Mission du centenaire 2015* [2015 - Yüzüncü Yıl Misyonu] bu uluslararası kolokyumun düzenlenmesi ve bildirilerin toplantı öncesi yayımlanması konusunda büyük katkılar sunmuştur.

Kitapta yer alan sunumlar, kolokyumun gerçekleştirildiği iki dil olan İngilizce ve Fransızca olarak yazılmıştır.

CSI bilimsel komite sekreteri Saténig Batwagan-Toufanian; Paris-Ouest Nanterre-La Défense Üniversitesi'nde çağdaş tarih profesörü, *Mémorial de la Shoah* Bilim Kurulu üyesi ve Institut Universitaire de France üyesi Annette Becker; EHESS'de araştırmalar direktörü Hamit Bozarslan; EHESS bünyesinde (Centre d'études sociologiques et politiques Raymond-Aron) öğretim görevlisi-araştırmacı Vincent Duclert; Paris VIII Üniversitesi, Institut Français de Géopolitique'te araştırma direktörü Raymond Kévorkian; Sciences Po Paris'te öğretim görevlisi ve *Fondation pour la Recherche Stratégique* araştırmacısı Gaïdz Minassian; CNRS'de araştırmalar direktörü Claire Mouradian; Fransız Ulusal Kütüphanesi'nde müze müdürü ve Collège de France araştırmacısı Mikael Nichanian; *Mémorial de la Shoah* bilimsel komite üyesi ve CSI yönetim kurulu başkanı Yves Ternon.

BİRİNCİ KISIM

Soykırım Sürecinin Aşamaları

1

Osmanlı Muhalefeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1908 Devrimi

Erdal Kaynar
(Van Leer Institute, Kudüs/Cetobac, Paris)

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini pek az olay 1908 Devrimi kadar etkilemişti. Jön Türk Devrimi, Sultan II. Abdülhamid rejiminin sonunu getirmiş ve yeni bir çağın kapısını aralamıştı. Sıkı denetim, sürgün, özgürlüklerin kısıtlanması, etnik gruplar arasındaki şiddet eylemleri... – Tüm bunlar zorba bir sultanın köhnemiş rejiminin artık geçmişte kalmış anıları gibi görünüyordu. Osmanlı İmparatorluğu, meşrutiyet temelinde yönetilen bir özgürlükler ülkesi haline gelmişti. Ancak bu bayram havası pek uzun sürmedi. Abdülhamid rejiminin çöküşünde en büyük paya sahip Jön Türk örgütlenmesi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) giriştiği iktidar mücadelesine, art arda gelen diplomatik ve dahili krizler eşlik ediyordu. İkinci Meşrutiyet döneminin çalkantılı siyasal tarihi ışığında, 1908 Devrimi iktidarı ele geçirmek amacıyla İTC'nin gerçekleştirdiği basit bir darbe ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesine, ardından da Osmanlı devletinin halefi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kapı aralayan bir olaymış gibi görülebilir. Bu durumda Jön Türk Devrimi de tam anlamıyla "yeni Türk" devrimi olacaktır. Ancak bu yaklaşım, bir olaya aslında sahip olmadığı müstesna bir anlam yüklemek manasına gelecektir.

Her devrimci olay gibi 1908 de, teleolojik yorumlama girişimlerine meydan okuyan bir çeşitlilik barındırır. 1908 yazında sıkça kullanılan "özgürlük sarhoşluğu" tabiri, devrim yolunun sonuna kadar açık göründüğü, Osmanlı tarihinde eşine rastlanmamış özel bir anı tarif eder.[1] Bu "sarhoşluğun" başlı-

1 François Georgeon (der.), *L'Ivresse de la liberté. La révolution de 1908 dans l'Empire ottoman*, Peeters, Louvain, 2012.

ca nedenlerinden biri aslında olayın belirli bir grubun denetiminden çıkması olmuştu. Kucaklaşma, kardeşlik ve büyük coşku görüntüleri Balkanlar'dan tüm Osmanlı topraklarına yayılmış ve "Jön Türk" Devrimi'ne genel bir hayranlık oluşmasına yol açmıştı. Devrim, Meşrutiyet dönemi ile ilgili birbirinden oldukça farklı ve çoğunlukla da birbirine zıt beklentiler biçiminde tercüme edilen farklı deneyim ve umutları yeşertmişti. İTC işte tam da bu belirsizlik ortamı içinde, kendi devrim anlayışını, kendi meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu anlayışını hâkim kılmak için bir iktidar mücadelesine girişti. Devrim sürecinde İTC'nin oynadığı rolü değerlendirebilmek ve İkinci Meşrutiyet döneminin siyasi çalkantılarını daha iyi anlayabilmek için, 1908'in bu karmaşık karakterini de göz önünde bulundurarak, Jön Türkler ile Osmanlı'daki diğer muhalif unsurlar arasındaki ilişkilere değinmemiz gerekir.[2]

Abdülhamid karşıtı muhalefetin çeşitliliği ve Osmanlı siyaset felsefesinin çelişkisi

Jön Türk hareketi, 1889 tarihinden itibaren Osmanlı başkentindeki devlet okullarında oldukça mütevazı bir başlangıca tanık oldu. Milli ölçekte siyasal bir hareket halini almadan önce Jön Türkler aslında bir öğrenci hareketiydi. Bu ilk [gizli] Jön Türk hücreleri, simgesel bir öneme sahipti; çünkü II. Abdülhamid yönetiminden hoşnutsuz Osmanlı gençliği içinde bir siyasallaşma sürecinin yansımasını ifade ediyorlardı. 1878 yılında Osmanlı Meclis-i Mebusan'ını fesheden sultan, 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasî ile başlayan ilk demokrasi deneyimine de bir son vermişti. Abdülhamid on yıldan uzun bir süre boyunca mutlak bir hâkimiyet kurmayı ve her tür siyasi denetimden azade hüküm sürmeyi başarmıştı. Ancak istibdat yönetiminde kısa sürede çatlaklar oluşmaya başladı. Osmanlı toplumunun farklı tabakaları onun hükümdarlığını bir başarısızlık ve evrensel ilerleme çağında tarihî bir yanılgı olarak görüyordu. İşte Jön Türk hareketinin gelişmesine imkân veren, tam da bu hoşnutsuzluk olmuştu.

Modern eğitim almış olan Jön Türkler, 19. yüzyıl sonunda dünya üzerindeki rolleri ve mevcudiyetleriyle ilgili teorik bir kavrayış sergiliyorlardı. Fransız pozitivizm geleneğinden ve kaba materyalizmden esinlenmiş katı bir bilimselciliğin izlerini taşıyan, çağı sosyal Darwinist terimlerle açıklamaya çalışan bir bakış açısı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yok olmaktan kurtarmak için mücadele etmek gerektiğine dair inanç, benimsedikleri siyaset felsefesinin temel öğelerini oluşturuyordu.

2 İlerleyen sayfalarda, oldukça can alıcı bir öneme sahip olan Makedon komiteleriyle ilişkileri dışarıda bırakarak, Jön Türkler ile bazı Ermeni komiteleri arasındaki ilişkileri ele almakla yetineceğiz.

1890'lı yıllar boyunca tabanlarını genişlettiler ve sürgün edildikleri kentlerde, özellikle de Cenevre, Kahire ve Paris'te kök saldılar.[3] Ancak siyasal bir komite teşkil etmeleri ancak 1895 yılında, yani İmparatorluğun ömrü boyunca tanık olduğu krizlerin belki de en kötülerinden birini yaşadığı anda gerçekleşti. Doğu vilayetlerinde yaşanan katliamlar, devletin meşruiyetinin tüm İmparatorluk bünyesinde ciddi biçimde sorgulanmasına neden olan bir güvensizlik durumu yaratmıştı. Büyük güçler, ülkenin doğusundaki durumu bahane ederek gözlerini Osmanlı topraklarına çevirmiş ve tüm yıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ihtimalini de içinde barındıran diplomatik baskılar uygulamışlardı.[4] Jön Türkler, Abdülhamid'in izlediği siyasetin açıkça iflas etmesi karşısında, istibdat rejiminin karşıtları olarak Osmanlı siyaset sahnesine çıkmaya karar verdiler. 1895 yazında, hareketin temel örgütlenmesi olarak İTC'yi kurdular [Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti] ve aynı yılın sonunda, politikalarına meşru bir biçim kazandırabilmek için gazeteler yayımlamaya başladılar.

Jön Türkler kendilerini rejim muhaliflerinin sesi olarak takdim etmiş olsa bile, Abdülhamid karşıtı bir politikanın biçimlenişini sadece onlara atfetmek mümkün değildir. Atılımlarını gerçekleştirdikleri 1895 yılında, Abdülhamid rejimine karşı muhalefet zaten fiilen oluşmuş haldeydi; özellikle de gayri Müslim toplulukların siyasal seçkinleri nezdinde... Sultan, Osmanlı devletinin hâkimiyetini kaybedeceği endişesiyle Ermeni sorunu konusunda her tür ilerlemeye engel olmaya çalışmış ve siyasal arenada Ermenilerin seslerini kesebilmek için Kürt aşiretlerine ayrıcalıklar tanıyarak etnik gruplar arasındaki gerilimleri artırmayı amaçlayan sistematik bir politikayı uygulamaya koymuştu. Osmanlı devletinin vizyonu ile Ermeni topluluğunun beklentileri arasındaki uçurum nedeniyle, kendi topluluklarının sözcülüğünü üstlenecek ve Osmanlı siyasal tarihinde önemli bir rol oynayacak yeni politik gruplar ortaya çıktı. Bunlar arasında en önemlileri, 1887'de kurulan Ermeni Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ve 1890 yılında kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF-Taşnaksütyun) oldu. Bu gruplar 1890'lar boyunca Osmanlı Ermenilerinin durumunu, izledikleri politikanın temel unsuru olarak ele aldılar. Bununla birlikte, talepleri katı bir milliyetçi yönelimi aşıyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun millî sınırları içinde gerçekleşiyordu. Komiteler

3 Paris'teki ve Kahire'deki Jön Türkler arasında bir karşılaştırma için bkz. Wajda Sendesni: *Les Jeunes Turcs en Égypte (1895-1908), Histoire politique et intellectuelle*, doktora tezi, EHESS, Paris, 2009, s. 4-6, 22-23, *b.a.* Özellikle Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun, sürgündekilerin faaliyetlerini kısıtlama konusundaki işbirlikleri nedeniyle, 1890'larda Jön Türk şehri olarak Cenevre'nin önemi azalmıştır.

4 François Georgeon, *Abdülhamid II. Le Sultan calife (1876-1909)*, Fayard, Paris, 2003, s. 285-309; Janet Klein, *The Margins of Empire Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Stanford, 2011.

doğrudan sultanı hedef alıyor ve onun ülkeyi yönetmekteki başarısızlığını, Osmanlı halklarının yaşadığı felaketlerin ve şiddetin esas nedeni olarak görüyorlardı. Dolayısıyla, topluluklar arasındaki ilişkilerin gitgide kötüleşmesinin sorumlusu olarak görülen Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir başlangıcın şartı olacaktı.

Ancak Ermeni komitelerinin bu yönelimi, Sultan Abdülhamid karşıtı muhalefetin olgunlaşmasının çağdaşları tarafından Jön Türk hareketinin doğuşuyla ilişkilendirilmesine engel olamadı. Jön Türkler, İTC çatısı altında tanınabilir bir yapılanmaya gitmeden çok önce, onları Osmanlı İmparatorluğu'nun Abdülhamid karşıtı özgürlükçü güçleri olarak tanımlayan birçok Avrupa ülkesinin basını tarafından kabul görmüş durumdaydılar. Bu algı, özellikle de Jön Türk örgütlenmesini mevcut rejime karşı büyük bir tehlike olarak gören Osmanlı makamları nezdinde oldukça güçlüydü. Ayrıca Jön Türklerin diğer politik gruplar zararına, sultana karşı muhalefetin cisimleşmesi olarak ortaya çıkması rastlantı değildi. Bunun ilk nedeni gayet basitti: Müslüman bireylerden oluşan bir grup olarak Jön Türkler, hem Osmanlı devletinin hem de Avrupa devletlerinin gözünde, Hıristiyan toplulukların sahip olmadığı bir statüye ve hatta meşruiyete sahipti.

Osmanlı iktidar yapısı, geleneksel olarak devletin başat siyasi ve askerî mercilerini teşkil eden Müslümanlara ve özellikle de Türklere ayrıcalıklı bir konum tanıyordu. II. Mahmud'un saltanatında ve Tanzimat döneminde yapılan bir dizi yasal ve idari reformla, bu gelenekten kopuşa neden olan önemli bir program yürürlüğe konmuştu. İnsan hakları ilkelerinden kaynaklı seküler değerlerden esinlenen bu reformlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm erkek yurttaşları arasındaki eşitlik ilkesine dayanan, modern bir politik sistem oluşturmayı hedefliyordu. Öte yandan bu soyut burjuva yurttaşlık ideali, politik seçkinlerin devlet örgütlenmesini halen belirlemekte olan geleneksel iktidar temayülünü aşmaktaki beceriksizliğine kurban gitti. Bundan dolayı Türkler, öngörülen eşitlik yönelimiyle çelişkili bir biçimde, Osmanlı politik seçkinlerinin tahayyülünde olduğu kadar, rahat bir biçimde temsil edildikleri devlet idaresinde de özel bir statü sahibi olmaya devam ettiler. Aynı zamanda İslâm halen devletin başlıca dayanağı olmayı sürdürüyordu; hatta Osmanlı İmparatorluğu'nu tarihinde ilk defa açıkça Müslüman bir çoğunluk ile baş başa bırakan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından iktidarını pekiştirmek isteyen sultan, yeni bir İslâmî politika ortaya atarak dinin önemini daha da artırmıştı.

Osmanlı siyaset felsefesinin bu çelişkisi, Abdülhamid taraftarı merciler nezdinde Jön Türk muhalefetinin algılanışını köklü bir biçimde etkiliyordu. Daha yerleşik bir örgütlenmeye ve sosyalist eğilimli daha radikal bir ideolojiye sahip Makedon ve Ermeni komitelerinin temsil ettiği tehlike ile kıyas-

landığında, bir Jön Türk hareketinin biçimlenmesi daha zararsız görünebilirdi. Öte yandan Jön Türkler, Osmanlı iktidarının geleneksel tabanını oluşturan tabakalardan gelmekteydi ve sempatizanları da yine aynı tabakalardan insanlardı. Jön Türk muhalefetinin yükselişi karşısında rejimin yaşadığı büyük şaşkınlığın nedeni de buydu.

Bunun Jön Türk siyaseti üzerinde de son derece somut etkileri olmuştu. Öncelikle, faaliyetleri esnasında karşılaştıkları baskıların, gayri Müslim komitelerin maruz kaldığı baskıdan çok daha hafif olduğunu belirtmek gerekir. Makedon ya da Ermeni devrimciler derhal devlet düşmanı ilan edilirken sultan, Jön Türklere karşı çok daha karmaşık bir cezalandırma ve mükâfat politikası geliştirmişti; ve bu mekanizma geleneksel baskı ve entegrasyon biçimleri altında işliyordu. Bir yandan muhalifleri topluca sürgüne göndererek onları iktidarın merkezinden uzaklaştırıyor ve kurdukları ilişki ağlarını tümüyle yok ediyordu. Diğer yandan da Jön Türklerden bazı unsurları, kimi zaman oldukça büyük mükâfatlar ve bazen de devlet bürokrasisinde makamlar teklif ederek satın almaya çalışıyordu. Bu iki yönlü politika, sultanın fiilen –Avrupalı diplomatları şaşkınlığa düşürecek biçimde– kendi muhalefetini finanse ettiği bir kısır döngü yaratıyordu.

Sultanın bu kumarı oynayabilmesinin nedenlerinden biri de, Jön Türklerin ona karşı besledikleri nefrete rağmen devletle olan özdeşliklerini devam ettiriyor olmalarıydı. Devlet kurumları sayesinde büyük oranda toplumsal hareket alanı kazanmışlardı ve dolayısıyla kendilerini doğal sahipleri olarak gördükleri devletin kaderiyle kendi kaderlerinin sıkı sıkıya bağlı olduğuna inanıyorlardı. Bunun sonucunda, diğer siyasal komiteler karşısında onlara yapısal bir avantaj sunan devlet kurumları ile bir dirsek teması sağlamışlardı. Jön Türkler gerçekten hem kamu idaresinden hoşnut olmayanlarla hem de bizzat Osmanlı ordusu içindeki bazı unsurlarla ilişkiler geliştirip bağlar kurabilmiş ve böylece uzun vadede resmî çevrelerde bir sempatizanlar ağı kurmayı başarmışlardı.

Osmanlı muhalefetinde ittifak arayışları

Jön Türkler ile diğer muhalif komiteler arasındaki bu yapısal farklılık, öncelikler konusunda ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyetçilik sorunu ile ilgili farklı yönelimler meselesinde kendini gösteriyordu. Bununla birlikte sultana beslenen düşmanlık, siyasal komitelerin karşılıklı olarak hedeflerini ikinci plana atıp, Abdülhamid karşıtı muhalefet olarak ortak bir noktada buluşmasını sağlayabilirdi. Jön Türklerin kullandığı siyasal dil, Türkleri sistematik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun başat unsuru addeden bir Türkçülüğün ilk izlerini taşıyordu. Ancak bu düşünce aynı zaman-

da, Abdülhamid döneminde topluluklar arasında baş gösteren karşılıklı şiddet ve husumet karşısında İmparatorluğun tüm halkları arasında eşitlik ve kardeşlik çağrısı yapan Osmanlıcılık idealiyle birlikte yoğrulmuştu. Ayrıca Jön Türkler 1876 tarihli Osmanlı Anayasası'nın (Kanun-i Esasî) yeniden yürürlüğe konmasına yönelik çağrıları aracılığıyla –ki bu, 1895'ten itibaren temel talep halini almıştı– diğer siyasal komitelerle bir ittifakı potansiyel anlamda mümkün kılabilecek, kabul edilebilir ve büyük ölçüde tanımlanabilir bir ideal tarif etmeyi başarmıştı. Böylece, Jön Türk Devrimi öncesindeki on üç yıl ittifak denemeleriyle geçti. Hatta ilk temaslar 1895 Mayıs'ında İTC'nin resmî olarak kuruluşundan da önce, Jön Türklerin Paris'teki önderi Ahmed Rıza ile Hınçak Partisi arasında gerçekleşti. Ancak ertesi yıl özellikle Kürt çetelerinin saldırılarına maruz kalan Ermeni köylülerin meşru müdafaası amacıyla Doğu vilayetlerinde alan genişleten Taşnaklar, Jön Türkler ile yürütülecek temaslarda esas muhatap halini aldı.

Karşılıklı iyi niyet beyanlarına rağmen, taraflar arasında anlaşma sağlanmasına engel olan iki temel neden vardı. Jön Türk hareketi bünyesindeki farklı hizipler arasında bitmek bilmeyen tartışmalar ve sürdürülebilir bir örgütsel yapı kurma konusundaki isteksizlik, hareketi büyük ölçüde etkisiz kılıyor ve pragmatik bir muhalefet politikasının oluşturulmasını engelliyordu. Dahası, özellikle Jön Türklerin merkeziyetçi yönelimi karşısında farklı politik söylemlerin ortaya çıkması, aşılması güç bir çelişki doğuruyordu. Ermeni komiteleri Doğu vilayetleriyle ilgili olarak, burada yaşayan halk için acil iyileştirmeler yapılması amacıyla özel reformlar talep ediyor ve değişikliklerin gerçekleştirilmesini sağlamak için büyük güçlerin desteğine başvurma yolunu tamamen dışlamıyordu. Jön Türkler ise, kategorik olarak herhangi bir özel reform yapılmasına taraftar değildi ve İmparatorluk bünyesinde yapılacak genel reformu, Osmanlı devrimci faaliyetlerinin tek meşru amacı olarak anayasal bir rejimin tesisi biçiminde ifade ediyorlardı.

Bu uyuşmazlık Jön Türkler ile Ermeni komiteleri arasındaki ilişkilerde yıllar boyunca hiçbir ilerleme sağlanamamasına neden oldu. Ancak Sultan Abdülhamid'in yeğeni Prens Sabahaddin'in 1900 yılında Jön Türk saflarına katılmasıyla birlikte bir değişim yaşandı. Jön Türklerin çoğunluğunun taraftar olduğu otoriter bir merkeziyetçiliğin tersine, Prens Sabahaddin daha liberal ve adem-i merkeziyetçi bir Osmanlı İmparatorluğu tahayyül ediyordu. 1902 yılında, Jön Türkler içinde Osmanlı muhalefetine yeni bir soluk getirmek isteyen klikleri bir araya getirmek amacıyla Osmanlı Liberalleri Kongresini düzenledi. Sonuç tahmin ettiğinin tam tersi oldu ve o zamana kadar içindeki ihtilaflara rağmen bütünlüğünü korumayı başarmış olan Jön Türk hareketi iki fraksiyona ayrıldı. İlki Prens Sabahaddin önderliğinde, daha liberal ve büyük güçlerin politikalarına karşı daha müsamahalı bir yönelime

sahipti; Ahmed Rıza önderliğindeki diğer kanat ise Osmanlı devletinin egemenlik hakkını temel ilke kabul ederek Türk milliyetçiliğine daha yakın bir eğilim sergiliyordu.

İlk fraksiyonun tutumu elbette Ermeni komitelerinin programıyla daha uyumlu görünüyordu. Ancak Sabahaddin, Ermeni gruplarla ve özellikle de EDF ile fiili olarak ancak 1905 yılında gerçek bir işbirliği geliştirme arayışına girdi. Aslında Ermeni komiteleriyle ilgili araçsal bir yaklaşıma sahipti. İzlediği politikada temel hedefi, Abdülhamid rejimini yabancı bir gücün müdahalesiyle yıkmak için büyük güçlerin ve özellikle de İngiltere'nin kendi izlediği Jön Türk davasına desteğini sağlamaktı. Bu bağlamda, Avrupa devletleriyle özel bir ilişkileri olduğu varsayılan Ermenilere yanaşması gerekiyordu. Ermeni komiteleriyle işbirliğini, kendi izlediği Jön Türk politikasının hedeflediği temel amaca ulaşmak için zorunlu bir aşama olarak görüyordu.

Bu çapraşık anlayışa rağmen Sabahaddin'in girişimi yine de çok önemli bir rol oynadı. Jön Türkler ile Ermeni komiteleri arasında bir işbirliği ilk defa mümkün görünüyordu. Taşnaksütyun kendisine uzatılan eli kabul etti ve Prens Sabahaddin önderliğindeki Jön Türklerle ve Doğu vilayetlerindeki Müslüman halk nezdinde birleşme ve devrimci faaliyet fikirlerini yaymayı amaçlayan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile işbirliğine girişti. EDF, Abdülhamid rejiminin uyguladığı sansür ve istibdat sistemine meydan okuyarak, kendi ağları üzerinden hem Ermenilere hem de Müslümanlara dağıtılmak üzere, Osmanlı topraklarında Türkçe ve iki dilli kitapçıklar ve gazeteler yayımladı. Bunun sonucunda, 1905 ila 1908 yılları arasında Orta ve Doğu Anadolu'da peş peşe patlak veren bir dizi ayaklanmadan da anlaşılacağı üzere, halkın aşırı vergiler ve kötü geçen hasat dönemi yüzünden daha da ağırlaşan ekonomik koşullar karşısındaki hoşnutsuzluğu, anayasacı ve rejim karşıtı bir siyasal dille ifade bulmaya başladı. Dolayısıyla Balkanlar'da Jön Türkler önderliğindeki isyanın başlamasından çok önce, Doğu Anadolu'da anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını talep eden gösteriler Taşnakların çalışmaları sayesinde gerçekleştirilmişti.[5]

Doğu vilayetlerindeki faaliyetler, Osmanlı muhalefetindeki farklı komiteler arasında bir ittifakın sunabileceği potansiyeli gözler önüne sermişti. Bunlar aynı zamanda etkili bir devrimci stratejinin tanımlanması açısından politik bir örgütlenmeye sahip olmanın önemini de göstermişti. Prens Sabahaddin önderliğindeki grup, Ermenilerle işbirliğinin ilk adımını attıysa bile bu işbirliği dengesizdi; çünkü temelde EDF'nin yapısal ağlarına dayanıyordu. Öte yandan, örgütlenme sorunu Sabahaddin açısından olsa olsa ikincil önemde

---

5 Bu karmaşık konu üzerine pek az çalışma yapılmıştır. Jön Türklerin bakış açısından bir inceleme için bkz. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford, 2001, s. 94-129.

görülüyordu. Sonuç olarak siyasal örgütlenmenin önemini kavrayan ve bir rota değişikliğine giden taraf, Ahmed Rıza çevresinde örgütlenen fraksiyon oldu. Böylece, söz konusu grup 1906 yılından itibaren etkili bir merkezi örgütlenme yaratmaya girişti ve bu da eşgüdümlü bir ihtilal politikasının gelişmesine imkân tanıdı. İTC biçiminde kurumsallaşan hareket, kısa süre içinde orduya ve idari makamlara sızarak Balkanlar'da önemli bir güç haline geldi.

Bu yeniden örgütlenmenin ayaklarından biri, Osmanlı'daki farklı muhalif unsurlar arasında bir uzlaşı arayışı oldu. İTC de görünüşte gayri Müslim komitelerin politik arenada temsiline karşı duyulan nefretten arınmış, birleştirici bir dil benimsemiş görüntüsü veriyordu ve Sabahaddin ile EDF'ye yakınlaşmıştı. 1907 yılı sonunda, başat üç komitenin temsilcileri: Prens Sabahaddin, Ahmed Rıza ve Khaçadur Malumyan'ın (Agnuni) çağrısı üzerine Paris'te toplanan kongrede ittifak somut hale geldi. Taşnaksütyun, Doğu Anadolu'da yapılan işbirliğinden esinlenip diğer Ermeni komitelerini gücendirme tehlikesini göze alarak, Abdülhamid rejiminin devrilmesi ve yerine anayasal bir rejim tesis edilmesi hedefinde uzlaşmak için kendi programını bir kenara koydu. Agnuni, kongre katılımcılarının 18 ay içinde özgürlüklerini yeniden kazanmış olarak Konstantinopolis'te buluşacaklarını gösterişli bir biçimde ilan etti.

Devrim ve sonrası

İTC, yeniden örgütlenişinde büyük ölçüde gayri Müslim komitelerin devrimci faaliyetlerinden ilham almıştı. Ancak devlet kurumlarına sızma yönündeki politikaları, tıpkı bu komiteler ya da müttefiklerle işbirliğinde olduğu gibi, devrimci mücadeleyi ikincil plana atmalarına neden oldu. İTC, 1908 yılı Temmuz ayında Manastır'da askerî bir ayaklanma başlattı ve ayaklanma kısa sürede tüm Makedon vilayetlerine yayıldı. Kazandığı güce güvenen komite 23 Temmuz 1908'de Osmanlı Anayasası, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girdiğini ilan etti. Üçüncü ordunun İstanbul'a yürüyeceği tehdidi karşısında, sultanın durumu kabullenmekten başka çaresi kalmamıştı.

Olayların seyri içinde İTC dışındaki örgütlenmelerin rolü oldukça küçük görünmekle birlikte meşrutiyetçi fikirlerin yayılmasına ve Abdülhamid rejiminin otoritesini yıkmaya katkı sunan Ermeni ve Makedon komitelerinin çabaları olmasaydı ayaklanmanın başarı kazanması mümkün olamazdı. Açıkçası [bu komiteler] devrimin ve imparatorlukta hüküm sürmeye başlayan yeni ruhun ayrılmaz bir parçasıydı. Balkanlar'da Osmanlı devletine karşı mücadelede başı çeken ve çoğunlukla ölümüne kadar savaşmış olan *komitacılar,* Osmanlı anayasasını kabul ederek silah bıraktılar. Ermeni örgütlenmeleri, Rusya'da halen yeraltında faaliyet yürütmek zorunda olmalarına rağmen, imparatorluk içinde resmî partiler kurdular ve Osmanlı siyaset yaşa-

mında kabul gördüler. Ermeni sorununun çözüm adresi artık Avrupalı güçlerle yapılacak müzakereler değil, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı olmuştu. Ermeni siyasal partilerinin belki de anayasaya en sıcak bakan örgütlenmeler olmasının nedenlerinden biri buydu.[6]

Abdülhamid rejiminin devrilmesinde İTC'nin oynadığı rol, devrim sonrası siyaset sahnesinde ona üstün bir yer sağladı. Devrimi fazlaca kargaşaya neden olmadan düzenlemiş olan komite imajı, aleyhtarlarının bile saygı duymak zorunda kaldığı özel bir statü kazandırdı İTC'ye. 1909 yılı Nisan ayında İstanbul'da patlak veren karşıdevrimci bir ayaklanmaya karşı Osmanlı ordusunu seferber edebilmiş olmasıyla da anayasanın muhafızı imajını pekiştirmiş oldu.

Öte yandan sahip olduğu esas güç, siyasal örgütlenmesinden geliyordu. İTC, 1908 Ağustos'undan itibaren İttihatçı örgütlenmeyi tüm Osmanlı topraklarında yayarak şubeler açtı. Benzer biçimde, devlet kurumlarında ve özellikle orduda önemli mevkileri ele geçirme politikalarını devam ettirdi. İzlediği bu politika, İkinci Meşrutiyet döneminin millî ölçekte benzer bir örgütlenme seviyesine ulaşamayan diğer siyasal oluşumları karşısında İTC'ye büyük avantaj sağladı. İTC açısından, politikaya etki edebilecek gayri resmi bir teşkilat ağının varlığı, devrimin muğlak karakterine bir son verebilmek, iç ve dış düşmanlara karşı anayasal rejimin devamlılığını sağlamak için zorunluydu.[7]

Bu yaklaşım Cemiyet tarafından *realpolitik* endişelerle benimsenen bir pragmatizm olarak sunulmuş olsa da aslında onun otoriter ideolojik yöneliminden ayrı düşünülemez. Gerçekten de İTC, Osmanlı İmparatorluğu'nun acil bir durumda ve tehlike ânında izleyeceği siyaseti belirleme hakkını kati bir biçimde talep etmişti ve gerekli gördüğü hallerde parlamenter mekanizmaları askıya almaya hazır durumdaydı. Bu siyaseti gerçekleştirmek için giriştiği iktidar mücadelesinde farklı bakış açılarının ifade edilmesi, sadece bir hizipçilik olarak değil aynı zamanda tek meşru Osmanlı politikasının da sorgulanması olarak görülüyordu. Bu açıdan bakıldığında, gayri Müslim toplulukların siyasal talepleri Osmanlı İmparatorluğu ve mevcut iktidar yapısı için bir tehdit haline gelmişti. Jön Türkler ile Ermeniler arasındaki ittifaka ve gayri Müslim grupların meşrutiyetçi idealin gelişmesindeki büyük katkılarına rağmen, bu idealin İttihatçı bir tarzda yorumlanışı, 19. yüzyıl Osmanlı siyaset felsefesinin içinde bulunduğu ve eski Jön Türklerin aşmayı başaramadığı temel çelişki olarak kaldı.

---

6 Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908-1914*, Transaction Publishers, Edison, 2008.

7 Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2011.

2

JÖN TÜRK'LERİN KARAR ALMA MODELLERİ (1913-1915)

ERIK JAN ZÜRCHER
(Leiden Üniversitesi)

Yazılı delillerin noksanlığı nedeniyle, Ermeni tehciriyle ilgili ve daha da önemlisi Ermeni meselesiyle ilgili "nihai çözüm" kararının nasıl, ne zaman ve kim tarafından alındığını hiçbir zaman kesin olarak bilemeyeceğiz. Fakat İTC'nin ileri gelenlerinin önemli kararlar almaları gereken *diğer* durumlarda nasıl davrandıklarına bakarak, bu karar alma sürecinin nasıl işlediğine dair bir fikir sahibi olabiliriz. Benim bu makalede yapmak istediğim şey de bu. Aşağı yukarı aynı dönemlerde alınan ve yazılı delilleri de bulunan birkaç önemli karara bakarak bir model çıkarıp çıkaramayacağımız sorusunu cevaplamaya çalışacağım. Başka bir deyişle, İttihatçıların kendilerine özgü bir karar alma ve harekete geçme tarzları olup olmadığını inceleyeceğim.

Bunun için öncelikli olarak Ekim 1914 ila Mayıs 1915 arasında Anadolu'daki Ermenilerin Suriye Çölü'ne tehcir edilmesi yönündeki kararın alınmasına neden olan sürecin nasıl ilerlediğini değerlendireceğim. Bunun ardından, söz konusu tehcirlerin kitlesel bir katliama dönüşmesi kararını ele almayı ve bahsettiğimiz süreci, İttihatçı kadroların dönüm noktası niteliğinde kararlar aldıkları dört farklı vakayla karşılaştırmayı hedefliyorum: Ocak 1913 Darbesi (Bâb-ı Âli Baskını olarak bilinir), Haziran 1914'te Ortodoks Rumların Ege kıyılarından sürgün edilmesi, Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak antlaşması yapılması ve Ekim 1914'te Rus filosuna düzenlenen saldırıyla fiilen savaşa girme kararı alınması.

1914-1915 yıllarında Ermeniler hakkında işletilen karar alma sürecinin analizinde, Ermeni Soykırımı üzerine yakın zamanda yayımlanan üç önemli eseri temel aldım: Taner Akçam'ın *The Young Turks' Crime Against Humanity* [Jön Türklerin İnsanlık Suçları], Donald Bloxham'ın *The Great Game of Ge-*

nocide [Büyük Soykırım Oyunu] ve Fuat Dündar'ın *Modern Türkiye'nin Şifresi* adlı çalışmaları. Şüphesiz Raymond Kévorkian'ın soykırım hakkındaki itinalı çalışması *Ermeni Soykırımı* da eşit derecede önemlidir; ancak soykırımın planlanmasından ziyade uygulamaya konma sürecini mercek altına almaktadır.

Araştırma alanında gelinen son noktayı temsil ettiği söylenebilecek bu eserler, birlikte ele alındıklarında ortaya şu resim çıkmaktadır: İTC'nin ileri gelenleri, iki olay nedeniyle Ermenilerle ve özellikle de (1914 öncesinde iyi ilişkiler kurdukları) Taşnaklarla işbirliğine inançlarını yitirmişlerdi. Bu olayların ilki, Ermeni örgütlenmelerinin "Ermeni" vilayetlerinde uygulanacak reformlar meselesine yabancı güçlerin müdahalesini reddetmemesiydi. Kapsamlı reformların gerçekleşmesi için, biri Norveçli ve biri de Hollandalı iki başmüfettişin yetkisi altında bulunacak iki denetim bölgesinin [eyaletin] kurulmasını ve uygulamalar için bir talimat çıkarılmasını öngören Alman-Rus mutabakatına Ermenilerin verdiği destek, İTC tarafından ihanet olarak algılanmıştı. İTC liderlerine göre bu, on yıl önce Avusturya ve Rusya baskısı altındaki Makedonya'ya dayatılan düzenlemeyi anımsatıyordu. Onlara göre söz konusu [düzenleme], çoğu İttihatçının anavatanı ve örgütlenmelerinin beşiği olan Makedonya'nın kaybına yol açmıştı.

İkinci olay, yani İTC ile Taşnaksütyun'un yollarının kesin olarak ayrılmasının sebebi olarak görülen olay, Ağustos 1914'te Erzurum'da düzenlenen Taşnak kongresinde Rus-Osmanlı Savaşı'nda tarafsız kalma kararının alınmasıydı. Bu durum (konferansa İTC gözlemcisi olarak katılan) Dr. Bahaeddin Şakir'in, Kafkasya'nın "kurtuluşu" için birlikte çalışma teklifinin reddedilmesi anlamına geliyordu. Bu gizli plan dahilinde Taşnaklar Rus Transkafkasyası'nda bir isyan çıkaracak ve karşılığında Osmanlılar da savaştan sonra Ermenilerin özerkliğini tanıyacaktı. Ermenilerin bu ret cevabı muhtemeldir ki Bahaeddin Şakir'i çok öfkelendirmişti.

31 Ekim'de savaşın patlak vermesinin ardından, Doğu Cephesi'nin gerisindeki bölgelerde önlemler alınmıştı: Şahsi telgraf makinelerine el konulmuş ve misyonerlerin bölgeye girişleri yasaklanmıştı. Belli ki Ermenilere yönelik daha kapsayıcı önlemler alınması gündemdeydi; çünkü kasım ayına ait belgelerde de görüleceği gibi alınan önlemler "bu konuda bir karar alınacağına"[1] işaret ediyordu.

Sarıkamış bozgunundan (ocak ayı) ve Süveyş Kanalı'nda alınan yenilgiden sonra (2-3 Şubat) durum İTC'nin gözünde aciliyet kazandı. Bu yenilgiler İttihatçılar arasında, Rus ve İngilizlerin, içeriden Ermenilerin de desteğini alarak bir harekât gerçekleştireceği yönünde büyük bir korkuya neden oldu. İt-

1 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisitie Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 263-264.

tihatçıların kâbusu, Rusların (baharda yollar açılınca) kuzeydoğudan, yoğun Ermeni nüfusa sahip Van, Bitlis, Muş ve Harput üzerinden taarruza girişmeleri ve bununla eşzamanlı olarak İngilizlerin de Kilikya'daki Ermeni topluluğun desteğiyle İskenderun/Dörtyol bölgesine bir çıkarma harekâtı yapmasıydı. Başarılı olması halinde, böyle bir harekât Osmanlı İmparatorluğu'nu ikiye bölerdi. Kitchener, Ermeni ayaklanmasıyla birleşecek bir İngiliz çıkarması planını reddetmişti; ama İTC, yurtdışındaki Ermeni komitelerinin bunu İngilizlerden istediğini ve desteklerini sunmayı önerdiklerini biliyordu. İngiliz ve Fransızların Çanakkale Boğazı'nı geçmek niyetiyle giriştikleri deniz savaşı (5-18 Mart 1915), tabii ki İttihatçı liderlerin endişelerini artırmıştı. Kışın sonunda, Ermeni çetelerle küçük çaplı çatışmalar yaşanmaya devam ediyordu ve bu çetelerin birçoğu askerden firar eden kişilerden oluşuyordu. İTC bu gergin atmosferde, şubat ve mart aylarında genel bir Ermeni ayaklanması çıkabileceğine dair haberler yaymaya başlamıştı.[2]

Cemal Paşa şubat ayında Toros Dağları'nın doğu kesiminde bulunan Zeytun dağ köyü çevresinde isyancılara karşı geniş kapsamlı (4.000 taburluk) bir askerî harekât başlattı; burası hem firariler için iyi bir sığınak hem de Rus-İngiliz planının gerçekleşmesi ihtimali karşısında stratejik bir nokta olarak görülüyordu. Dahiliye Nazırı (ve İTC başkanı) Talat Bey İstanbul'dan cesaretlendirici telgraflar yolladıkça, Cemal de her tür Ermeni isyanı tehlikesinin kökünü kazımak konusunda elini daha da güçlendiriyordu.[3]

Şubat, aynı zamanda Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle Ermeni askerlerin silahsızlandırıldıkları, mıntıkalarından alınıp amele taburlarına yerleştirildikleri aydı.[4] 25 Ocak'ta ordu komutanlarına gerekli gördükleri her tür önlemi alma yetkisi verilmişti.[5]

Mart ayında hem doğu sınırında, hem de Kilikya'da (Ermenilerin demiryolu hattı çevresinden uzaklaştırılması amacıyla) yerel çaplı tehcirler yapıldı. Bunlar görünüşe göre yerel yetkililerin inisiyatifiyle gerçekleştirilen tehcirlerdi. İTC'nin bölge sorumluları eyleme geçilmesi için mart ayı boyunca yaygara koparmaya devam etti. İlk büyük tehcir, Akdeniz kıyısındaki Dörtyol'da yaşayan Ermeni nüfusunun sürgün edilmesiydi; bunu, 8 Nisan'da Zeytun'daki tüm Ermeni nüfusun tehcir edilmesine yönelik karar izledi. Bu iki kafilenin de güzergâhı, Suriye Çölü istikametinden ziyade kuzeybatıya, Konya'ya doğruydu. Nisan ortalarında Balkanlar'dan ve İtalyan işgali altındaki Trablusgarp'tan gelen mülteciler, yani *muhacirler* bu bölgelere yerleşti-

2 Taner *Akçam, The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2012, s. 158.

3 Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 266-268.

4 Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 158.

5 *A.g.e.*, s. 173.

rildi. Talat, tehcir kararının teşkilat içinde süren uzun müzakereler sonucu alındığını Büyükelçi Morgenthau'ya tam da bu zamanlarda iletmişti.[6] Bu durum, Enver, Talat ve Cemal arasında nisan ayı boyunca yoğun telgraflaşmalar olduğuna dair raporlarla doğrulanmış görünmektedir.[7]

24 Nisan'da, genellikle İstanbul'daki Ermeni seçkinlerinin kitlesel biçimde tutuklandıkları gün olarak anımsanan tarihte, Konya'ya giden tehcir kafilesinin güzergâhı bir anda Suriye Çölü'ne çevrilmişti. Bundan iki gün sonra da, silahlara el konmasına yönelik geçici bir kanun çıkarılmıştı. Gerek gerçek bir endişeye dayalı olarak, gerekse bahaneler uydurularak yapılan silah aramaları, Diyarbakır gibi yerlerde Ermenilere uygulanan zulmün ilk safhasında önemli bir rol oynayacaktı.

Üçüncü Ordu Karargâhı'ndan Albay İsmet [İnönü], 2 Mayıs 1915'te İstanbul'a bir dilekçe gönderdi: Dilekçede ordunun arka saflarında yaygın olarak başkaldırılar görüldüğünü haber veriyor ve Ermeni nüfusun ya Rusya'ya iade edilmesini ya da İç Anadolu'ya sürülmesini talep ediyor, ayrıca ilk seçeneği tercih ettiğini dile getiriyordu. Her ne kadar tercihi doğrultusunda karar verilmediyse de önerisine uyuldu. Bir hafta sonra, Ermenilerin Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinden güneye doğru tehcir edilmeleri emri verildi.[8] Bundan iki hafta sonra, 23 Mayıs'ta, hükümet doğu sınırındaki ve Van Gölü civarındaki tüm Ermenilerin tehcir edilmelerini emretti. Bir sonraki gün ise, İtilaf Devletleri, Ermenilere yapılan kötü muameleden tüm Osmanlı yetkililerini şahsen sorumlu tutulacağını belirten ünlü bildiriyi yayımladılar. Bu bildiri hem Osmanlı devletinden İtilaf Devletleri'ni Ermeni nüfusu isyana teşvik etmekle suçlayan resmî cevabın gelmesine hem de sürgün edilen Ermenilere yönelik muamelenin daha da sertleşmesine neden oldu.

Tehcirlerle ilgili karar alma sürecinin son aşamaları, operasyon için yasal bir kılıf uydurma endişesinin ifadesiydi yalnızca: Dahiliye Nazırı olarak Talat, 26 Mayıs'ta kabineye gönderdiği kanun taslağında, düşmanla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Ermeni tehcirinin onaylanmasını ve Ermenilerin "metruk" mülk ve köylerinin Müslüman mültecilerin yerleşimine tahsis edilmesini öneriyordu. Bu karar, kabine tarafından 31 Mayıs 1915'te resmî olarak onaylanmıştı.

Bu tarih sıralamasına baktığımızda ve bunu bir karar alma süreci olarak yorumlamaya çalıştığımızda, ne görürüz?

İttihatçıların Ermeni politikalarının, kısmen Balkanlar'ın kaybedilmesinden doğan tarihî travmadan ve Balkanlar'daki düşmanlarından öğrendikle-

6 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 84.

7 Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 270.

8 Donald Bloxham, *a.g.e.*, s. 84; Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 280

rini düşündükleri derslerden, yani homojen bir nüfus yaratma ihtiyacından kaynaklandığı aşikârdır. Nüfus ve toplum mühendisliği ("etnik temizlik" de dahil olmak üzere) bu amaca ulaşmak için gerekli araçlardı.

İttihatçıların aynı zamanda, kısmen sosyal Darwinist dünya görüşleri nedeniyle, varoluşsal endişelerle boğuştuğu da ortadadır. Halil Menteşe, Celâl Bayar ve Çerkes Reşit gibi önemli İttihatçıların hatıratlarında da görülebileceği üzere, giriştikleri mücadeleyi bir hayatta kalma savaşı olarak görmüşlerdi. Mart 1915'te, Sarıkamış ve Süveyş Kanalı yenilgilerinin hemen ardından Rusların ve İngilizlerin saldırıları ile İskenderun Körfezi'ne İngilizlerin çıkarma yapacağı söylentisinin birleşimi, İttihatçıları gerçekten endişelendirmişti. İlerlemekte olan Rus ve İngiliz işgal ordularının arasındaki hayalî "koridor"da ayaklanmaya hazırlanan bir Ermeni hayaleti, onların gözünde tümüyle gerçekti.

İttihatçılar, bu tarihsel travma ve varoluşsal endişeyle yüklü biçimde, önceliklerinin sürekli değiştiği, oldukça gelişigüzel ve eğreti kararlar almışlardır. Bu durumun en iyi örnekleri, Dörtyol ve Zeytun'dan önce Konya vilayetine ve sonra da (bir gecede 180 derecelik güzergâh değişimiyle) güneydoğuya yönlendirilen tehcir kafileleri ve [tehcirden] muaf tutulan Ermeni topluluklarına (Katolikler, Protestanlar, asker aileleleri) karşı muameleler veya İslam'a devşirme yönündeki politikalardır. Tüm bunlar kısa bir zaman zarfında birkaç defa değişmiştir.

Şaşırtıcı olan bir başka şey ise, bu karar alma sürecinin gayri resmi olması ve söz konusu tartışmaların devletin resmî organları tarafından değil, İTC ağları içinde yürütülmüş olmasıdır. Yerel İttihatçı cemiyetler ve makamlar da, İttihatçı yetkililer gibi doğrudan Merkez Komite emriyle göreve çağrılmıştır. İsmet, Üçüncü Ordu Karargâhı üzerinden İstanbul'a ulaşmaktadır çünkü kendisi İttihat'ın beyin takımındandır ve kişisel olarak Enver'e yakındır. Kilikya'daki Ermenilere yönelik politikanın nisan ayı başında İTC içindeki başlıca hiziplerin liderleri ve beyin takımının üç mensubu sıfatıyla Enver, Talat ve Cemal arasında gidip gelen telgraflarda belirlendiği görülmektedir.

Alınan kararlara baktığımızda, bir oldubittiye getirme ve böylece karşısındakine beklenmedik bir anda saldırma eğilimi görürüz. 24 Nisan 1915'te (ve sonrasındaki günlerde) İstanbul'da yapılan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni toplumunun adeta kellesinin uçurulduğu, tek bir hamleyle dış dünyayla bağlantılarının kesildiği gizli operasyonu ya da ordudaki Ermeni askerlerin şubat ayında bir anda silahsızlandırılmasını buna örnek gösterebiliriz. Ayrıca radikal çözümlere gitme ve fiilen üç-dört aylık bir süreçte Ermeni karşıtı politikaların hızla radikalleşmesi yönünde bir eğilim de gözlemlenebilir. Görünen odur ki birçok seçenek olduğunda daima en radikali ağır basmakta ve hemen ardından radikalleşme süreci daha da ileri taşınmaktadır.

Tabii 1915-1916 tehcirlerine, hem doğrudan tehcir sırasında hem de sonrasında, Suriye Çölü'ndeki kamplarda yaşanan kitlesel kıyımların eşlik ettiği, tarihsel bir gerçekliktir. Ancak katliamlarda devreye giren karar alma süreçlerinin izini sürmek, tehcirlerdekinden daha zordur.

Bu kısa metinde kullanılan üç yazar arasından Fuat Dündar bu konuya pek değinmez. Bloxham ve Akçam da çok benzer bir resim çizerler; ama Bloxham'ın bu konudaki tüm değerlendirmelerini Akçam'ın bir önceki çalışmasına dayandırması oldukça şaşırtıcıdır. Akçam Ermeni sorununa bir "nihai çözüm" getirme ya da başka bir deyişle Ermenileri yok etme kararının 1915 yılı Mart ayı sonlarında İstanbul'da önde gelen İttihatçılar arasındaki tartışmalarda alınmış olma ihtimalinin çok güçlü olduğunu ileri sürer.[9] Bu çıkarım ikinci elden kanıtlara dayanmaktadır. Ekim 1914'te savaş ilan edildikten sonra Bahaeddin Şakir, Erzurum'a gönderilmiş, sınır hattındaki yerli Müslüman nüfusu harekete geçirmeye çalışmış ve aşiret güçlerinden, salıverilen adi suçlulardan ve mültecilerden oluşan milis kuvvetlerini örgütlemiştir. Osmanlı devlet arşivlerinde eylemleriyle ilgili neredeyse hiç belge yoktur,[10] ama Erzurum'daki Alman ve Amerikan temsilcilerinin bu konuda raporları bulunmaktadır. 24 Ocak'ta Bahaeddin, Erzurum'dan İstanbul'a gelmek için izin istemiş ve şubat sonunda değerlendirme yapmak üzere başkente gitmiştir.[11] Bahaeddin İstanbul'da bir aydan fazla kalır. Dahiliye Nazırı 5 Nisan'da Erzurum'a gönderdiği bir telgrafta, Bahaeddin Şakir'in kısa süre sonra Doğu'ya döneceğini ve Müslüman muhacirler için özel tahsisler yapılacağını bildirir. Onun mart ayında İTC Merkez Komite üyeleriyle ya da doğrudan Merkez Komite ile görüşmeler yaptığına dair burada bahsedilenler dışında doğrudan hiçbir kanıt yoktur; hatta yapılmışsa bile neler konuşulduğu hakkında elimizde hiçbir bilgi de yoktur. Ancak Akçam'a göre, Bahaeddin Şakir, iç düşmanın (yani Ermenilerin) en az dış düşmanlar kadar tehlikeli olduğu ve kendisine sorunla ilgilenmesi için izin verilmesi konusunda İttihatçı liderleri ikna etmiştir.[12] Fakat Akçam'ın kanıtları zayıftır. İddialarını dayandırdığı tek kaynak Teşkilat-ı Mahsusa (TM) görevlisi Arif Cemil'dir; kendisi Erzurum kökenlidir ve Bahaeddin Şakir'le çalışmıştır, ama İstanbul'a onunla gitmemiştir. Arif Cemil 1933-1934 yıllarında tefrika halinde yayımlanmış hatıratında, Bahaeddin'in Erzurum'a yepyeni bir görevle (muhtemelen daha fazla yetki ve kaynakla) döndüğünü ve ülkenin "iç düşmanlardan" kurtarılmasıyla görevlendirildiğini söyler. Ünlü gazeteci ve yazar Hüseyin Cahit Yalçın da (aşırı radikal olarak nitelendirdiği) Bahaeddin Şakir'in, Batı

9 Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 183.

10 Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 265.

11 Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 175.

12 *A.g.e.*, s. 183.

Anadolu Ermenilerinin imhasında *auctor intellectualis* konumunda olduğuna dair güçlü söylentilerin İTC içinde dolaştığını dolaylı olarak onaylamıştır. Ama "en samimi toplantılarında bile" meselenin açık açık tartışılmadığını da belirtir.[13] Bu nedenle Mart 1915'te İstanbul'da İTC liderlerinin toplantıları sırasında bir karar alındığını kabul etsek bile, bu İttihatçı "Wansee Konferansı" fikrini destekleyen gerçek *kanıt* çok zayıftır. Bu nedenle burada önemli olan, İttihatçıların karar alma modellerinin, tabii eğer böyle bir model varsa, olan bitenin bu şekilde gerçekleşmesinde bir payı olup olmadığını ortaya koymaktır.

Benzer bir soru İTC'nin kullandığı iletişim kanallarıyla ilgili olarak da sorulabilir. Hem tehcir hem imha kararlarının, uygulanabilmesi için aktarılması gerekiyordu. Akçam, kısmen Vahakn Dadrian'ın erken dönemli eserini referans alarak, İttihatçılarin soykırımı ikili bir iletişim sistemi aracılığıyla uygulamaya koyduğunu iddia etmektedir. Tehcirlerle ilgili kararların ve emirlerin aktarılması için hükümetin resmî kanalları kullanılırken (özellikle Dahiliye Nezareti), diğer yandan güvenilir ulaklarla taşınan elyazısı belgeler ve hatta sözlü emirler, imha politikasında tercih edilen iletişim araçları olmuştur. Bazen de ulaklara mektubu taşıtmak yerine okuyup ezberlemeleri ve emirleri bu şekilde iletmeleri istenmiş, böylece yazılı ve sözlü iletişim kanalları aynı anda kullanılmıştır. Bu tarz gayri resmi emirlere göre hareket etmeyen yerel yöneticiler hızla görevlerinden alınıp başka yerlere tayin edilmişlerdir.[14]

Bu paralel iletişim sisteminin varlığına dair kanıtlar inandırıcı görünmektedir. Savaş sonrası hükümetinin bakanlarından Reşit Akif Paşa mecliste bundan bahsetmiştir. Önde gelen ordu komutanlardan biri olan Vehib Paşa da bunu doğrulamıştır ve İstanbul'da görülen savaş sonrası yargılamalarında, birçok tanık söz konusu sistemin varlığını kabul etmiştir. Görebileceğimiz üzere, bu ikili sistemle savaş öncesinde de karşılaşmaktayız.

1915'te işletilen karar alma sürecinin bazı çarpıcı noktalarına dikkat çektikten sonra (sürecin gelişigüzel ve gayri resmi niteliği, önde gelen İttihatçılardan oluşan küçük grupların müdahaleleri, radikalleşme, gizlilik, kararların iletilme şekli) şimdi aynı modelin geçerli olup olmadığını görmek için 1913-1915 yılları arasında İttihatçıların işlettiği diğer kararlar alma süreçlerine bakabiliriz.

Değerlendirmeye alacağımız dört vaka arasında, 23 Ocak 1913'te gerçekleşen Bâb-ı Âli baskını muhtemelen hakkında en az belgeye sahip olduğumuz olaylardan biridir. İTC'nin arşiv kayıtlarının günümüze ulaşmadığını daha önce belirtmiştik. Elimizde sadece kısıtlı sayıda birincil kaynak (başta

13 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 81-83.

14 Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 193-194.

darbeden birkaç hafta önce Enver tarafından yazılan mektuplar ve Talat'ın Hüseyin Cahid ve Cavit'e yazdığı bir mektup) bulunmaktadır ve hatıratlarda da birkaç küçük göndermeye rastlamak mümkündür. Yusuf Hikmet Bayur'un 1943'te yayımlanan *Türk İnkılâbı Tarihi*'nde belirttiği üzere, hükümet darbesinde yer alan insanların çoğu genç yaşta ölmüştür; bu nedenle hayatta kalanların hatıratlarındaki tasvirler büyük ölçüde doğru kabul edilmiştir.[15] Ama darbenin monografik bir incelemesi bulunmamaktadır.

Darbenin nasıl gerçekleştirildiği düzgün bir şekilde belgelenmiştir; çünkü çok sayıda görgü tanığı bulunmaktadır (katılımcılar, seyirciler ve hükümet mensupları). Darbe, 23 Ocak 1913'te öğleden sonra üç civarında gerçekleşir. O öğleden sonra Enver gri bir atın sırtında Nuruosmaniye'deki İTC merkezinden Bâb-ı Âli binasına giden tepeyi aşarken beraberinde İttihatçı *fedailerden* oluşan küçük bir yayan grup vardır. Talat ve partinin İstanbul başkanı Kara Kemal, tepenin biraz aşağısında, Eminönü'nde İTC'nin İstanbul teşkilat mensuplarının farklı kahvehanelerde, özellikle de Sirkeci'deki meşhur Meserret Oteli'nin kıraathanesinde toplanmaları ve hazır olmaları emrini vermiştir. Enver tepeden indiğinde kalabalık hâlâ beklemektedir; ama hemen sonra Bâb-ı Âli'nin önüne yığılmaya başlar. İttihatçılardan ünlü hatip Ömer Naci de, Nafia Nezareti'nin merdivenlerinden (ya da balkondan, kaynaklar net değildir) halka seslenir ve hükümetin Edirne'yi Bulgarlara teslim ettiğini, Hürriyet Kahramanı Enver Bey'in ülkeyi kurtarmaya geldiğini söyleyen ateşli bir konuşma yapar.[16] Aynı anda Enver ve beraberindekiler Bâb-ı Âli'ye girerler; askerî inzibat ise duruma müdahale etmez. Saldırganlar daha sonra doğrudan kabinenin toplantı odasının kapısına yönelirler. Gürültüyü ve ateşlenen silahların sesini duyan Harbiye Nazırı Nazım Paşa kabine odasının dışına çıkar. Enver ve silahlı *fedailerle* karşılaşınca, Enver'i sert bir şekilde azarlamıştır (bazı kaynaklara göre, "Bana böyle mi söz vermiştin?"[17] diye eklemiştir), bunun üzerine *fedailerden* biri olan Yakup Cemil onu kafasından vurarak öldürür. Enver ve (baskına katılmış olan) Talat, sonrasında sadrazam Kâmil Paşa'nın odasına girerler ve onu istifasını yazmaya zorlarlar. Sonra Talat eyleme katılan üç İTC'liye, Azmi, Nail ve Sudi'ye polis idaresini ele geçirmelerini söyler; bu esnada Kara Kemal de Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nü işgal etmiştir. Enver'e göre darbe on beş dakika içinde gerçekleşmiştir.

23 Ocak hükümet darbesi bir dönüm noktası olmuştur. İTC'nin tek parti diktatörlüğü dönemini başlatmış ve burada incelediğimiz diğer dört ola-

15 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983 (Orijinal basım: 1943), s. 254.

16 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya kadar Enver Paşa Cilt II 1908-1914*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976 (İlk basım: 1971), s. 384-386.

17 M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks Politics, the Military and Ottoman Collapse*, I.B. Tauris, Londra, 2000, s. 210.

yın gerçekleştiği siyasi atmosferin ateşleyicisi olmuştur. Ancak bu makalenin amacı doğrultusunda, bizi öncelikli olarak darbeye giden karar alma süreci ilgilendirmektedir.

Görünen odur ki darbenin fitilini ateşleyen Talat olmuştur. Kâmil Paşa kabinesi iktidara geldiğinde Talat, İstanbul'da kalmış ve gizli hücreleri ziyaret edip Kara Kemal'in idaresi altındaki gizli İTC örgütlenmesiyle temas kurarak Ekim 1912'de İttihatçı liderleri etrafında toplamaya başlamıştır. Görüşme teklifinin kimden geldiği bilinmese de Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yla irtibata geçmiş görünmektedir. Nazım Paşa İttihat yanlısı hükümetin düşürülmesi ve Temmuz 1912'de Ahmet Muhtar Paşa'nın İttihat karşıtı kabinesinin iktidara gelmesinde kilit isim olmuştu; çünkü yaptığı baskıyla hükümeti düşüren Halâskar Zabitan'ın güvendiği bir adamdı. Ama Yusuf Hikmet Bayur'a göre, 1912'nin sonuna gelindiğinde Nazım'ın kabinedeki konumu, muharebe meydanlarında alınan yenilgiler nedeniyle zayıflamıştı ve Kâmil Paşa da aslında onun yerine Mahmut Şevket Paşa'yı getirmeyi planlıyordu.[18] Bu durum İttihatçıların, özellikle de Talat ve Enver'in, Nazım'la işbirliğine sıcak bakmalarına olanak sağlamıştı. Bunun sonucunda Nazım, Boğaziçi'nde, Yeniköy'de bulunan Sait Halim Paşa'nın yalısında Talat'la görüşmeler yürütmüştü. Bu görüşmelerin ardından bazı önemli İttihatçılar devlette kilit pozisyonlara atanmıştı: Enver, (başkentteki taburlarla birlikte) Hurşit Paşa'nın denetimindeki kolorduda kurmay başkanı olmuş ve Cemal de menzil müfettişi –İstanbul ile cephe arasındaki iletişim hatları müfettişi– olarak atanmıştı.[19] 10 Ocak'ta Enver de Nazım Paşa'yla görüşmüş ve savaşı yeniden başlatmaya hazır yeni bir hükümete ihtiyaç olduğu konusunda uzlaşmışlardı.[20] Nazım'ın Bâb-ı Âli'deki isyan sırasında sarf ettiği öfke dolu, "Bana böyle mi söz vermiştin?" sözünün asıl muhatabı Enver'di ve belli ki aralarında daha önce yaptıkları bir konuşmaya gönderme yapıyordu.

Kısa bir süre sonra Talat, tanınmış İttihatçı Emin Beşe'nin İstanbul'un Vefa semtindeki evinde, İTC'nin önde gelen üyelerinin yer alacağı bir toplantı çağrısı yapmıştı. Kimlerin toplantıya katıldığına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte şu isimlerin toplantıda hazır bulunduğundan bahsedilmektedir: Sait Halim, Talat, Hacı Adil (Arda), Ziya Gökalp, İsmail Hakkı, Fethi (Okyar), Mithat Şükrü (Bleda), Cemal, Kara Kemal, Dr. Nazım ve Enver'in yaveri Mustafa Necip. Toplantıya Enver'in de katılması bekleniyordu ama İzmit'te bir bölüğü teftiş ettiği için zamanında yetişememişti.[21] Bir

18 Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 260

19 *A.g.e.*, s. 261.

20 M. Şükrü Hanioğlu (yay. haz.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* Der Yayınları, İstanbul, 1989, s. 220.

21 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 382.

kaynakta bu toplantının genişletilmiş bir Merkez Komite toplantısı olduğu belirtilmektedir,[22] ancak on iki Merkez Komite üyesinin yalnızca dördünün toplantıya katıldığı düşünülürse durumun böyle olmadığı ortadadır.

Toplantıda İTC'nin önündeki seçenekler tartışılmıştı. Talat'ın en başından beri bir hükümet darbesini tercih ettiği açıktı. Çoktan Bursa'daki parti sorumlusu (*kâtib-i mesul*) Celâl'e (Bayar), darbede yer almak için başkente gelmesini emretmişti.[23] Fakat Fethi, Edirne'nin kaybının eli kulağında olduğunu, bu kaybın ve askerî yenilgilerin sorumluluğunu hükümetin üstlenmesi gerektiğini savunarak böyle bir eylem planına şiddetle karşı çıkmıştı. Bu mağlubiyetler kabinenin meclis desteğini kaybetmesine yol açacak ve İTC'nin demokratik yollarla güç kazanmasını kolaylaştıracaktı. Çoğunluk Fethi'nin tarafındaydı. Darbe fikri bir süreliğine rafa kaldırıldı. Celâl'e Bursa'ya dönmesi emredildi.

Kâmil Paşa kabinesinin zulmünden kaçıp yurtdışına giden iki önemli İttihatçı, Cavit ve Hüseyin Cahit (Yalçın), 10 Ocak ile 23 Ocak arası bir tarihte Talat'tan bir mektup almıştı. Bu mektubun içeriğini Cavit'in anıları sayesinde biliyoruz.[24] Mektupta Talat üç seçenekten bahsetmişti: hükümeti devirmek, bekleyip görmek ve kabine üyeleriyle bir anlaşmaya varmak. Kendisinin üçüncü seçenekten yana olduğunu söylemişti; bu tercihin gerekçesi, kendi tabiriyle "ordunun, Fethi ya da Enver'i Harbiye Nazırı olarak kabul etmeyeceği"ni düşünmesiydi. Bu nedenle Nazım Paşa'yla birlikte çalışmaları gerekiyordu. Birkaç gün sonra gönderdiği ikinci bir mektupta, birkaç arkadaşıyla (Enver, Fethi, Cemal, İsmail Hakkı, Halil ve Abdülkadir) görüşmeler yaptığını, diğerlerine de telgraf üzerinden danıştığını ve savaşı yeniden başlatıp Çatalca hattını açmanın imkânsız olduğu sonucuna vardıklarını Cavit ve Hüseyin Cahit'e bildirmişti. Bu nedenle darbe de anlamsız olacaktı. Bu, Fethi'nin darbe fikrine başarıyla karşı çıktığı toplantıya bir gönderme olarak düşünülebilir, ancak bu konuda kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.[25]

Ne var ki bu mektubu gönderdiği günlerde resim tamamen değişecekti. Enver toplantının sonucunu öğrenince çok öfkelenmişti ve ısrarı üzerine yine Emin Beşe'nin evinde başka bir toplantı daha düzenlenmişti. Toplantıya bu defa Enver de katılmıştı ama Gelibolu'daki görevine dönmek zorunda kaldığı için Fethi katılımcılar arasında yer alamamıştı. Mektuplarından da

---

22 Tevfik Çavdar, *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1984, s. 251.

23 Celâl Bayar, Ben de Yazdım, *Milli Mücadele'ye Gidiş*, Cilt 4, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 1071-1073.

24 Tevfik Çavdar, *a.g.e.*, s. 240.

25 *A.g.e.*, s. 243.

görüleceği üzere, Enver yeni kabinenin Osmanlı ordusuna saldırı emri verebileceğini düşünmüyordu ve ateşli konuşmasıyla katılımcıları buna ikna etmişti.[26] Hükümeti derhal devirme kararı orada alınmıştı. Darbeyi fiilen gerçekleştirme işi ise Enver'e ve bir yandan onun güvendiği İttihatçı *fedailerine*, diğer yandan da Talat ve Kara Kemal'in yönetimindeki İstanbul parti teşkilatındaki militanlara bırakılmıştı.

Ocak 1913'te işletilen karar alma süreciyle ilgili esas çarpıcı nokta, öncelikle sürecin eğreti ve gayri resmi biçimde yürütülmesidir. Tabii ki İTC'nin o dönemde hükümet içinde yer almadığı ve dolayısıyla devlet kanalları yerine parti kanallarını kullanması şaşırtıcı değildir; ama durum böyle olsa bile, hayati önem taşıyan kararlar İTC içindeki herhangi bir resmî yapı tarafından ya da belirli bir iç işleyişe göre alınmamıştı. Bunun yerine, Talat'ın bir evde düzenlediği toplantıda bir araya gelen beyin takımından bir avuç üye konuyu kendi aralarında tartışmış ve kararı almıştı. Bu gayri resmi küçük çevre içinde, en radikal çözümü savunanlar (bu olayda hükümetin silah yoluyla devrilmesini savunan Talat ve özellikle de Enver), ılımlı kanadın en önemli temsilcisine (Fethi) üstün gelerek onu sürecin dışında bırakmıştı. Alınan karar daha sonra eylemi fiilen ve bizzat gerçekleştirecek kişilere sözlü olarak aktarılmıştı. Hem karar alma hem de planlama aşamaları kısa olmuştu ve hızla değişmekte olan siyasi duruma uygun biçimde gerçekleşmişti. Darbenin kendisi, Aydemir'in deyişiyle bir "ya hep ya hiç" meselesiydi.[27] Darbeye katılanlar hayatlarını ortaya koymaya ve gerektiğinde şiddete başvurmaya, Bâb-ı Âli'nin içindeki güvenlik güçlerine ve hatta bizzat Harbiye Nazırı'na ateş edip öldürmeye hazırdı.

23 Ocak 1913'teki "Bâb-ı Âli İsyanı"nın aksine, 1914'te gerçekleşen ve burada ele alacağımız diğer üç olay (Ortodoks Rumların sürgün edilmesi, Almanya ile ittifak antlaşması imzalanması ve Rusya'ya saldırı) titiz akademik araştırmalara konu olmuştur. Şimdi öncelikli olarak Küçük Asya kıyılarındaki Ortodoks Rumları 1914 yılı Haziran'ında ülkeden göçe zorlayan karar hakkında bu araştırmalardan nasıl bir bilgiye ulaşabileceğimize bakalım.

Emre Erol'un sürgünlerle ilgili çalışması, güneyde Muğla'dan kuzeyde Edremit'e kadar uzanan kıyı hattındaki 150.000 Ortodoks Rum'u ülke dışına çıkmaya zorlayan kararın alınmasının birkaç farklı gerekçesi olduğunu göstermektedir. Bu kısmen Balkan Savaşı'ndaki yenilginin ve anavatanlarını terk etmek zorunda bırakılmış 400.000 muhacirin yaşadığı eziyetin tetiklediği bir intikam eylemiydi. Böyle bir olayda cezanın Küçük Asya Ortodoks Rumlarına kesilmesi yeni bir fikir değildi. Gerçek şu ki, İttihatçılar da-

26 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 383.

27 *A.g.e.*, s. 376.

ha Temmuz 1908'de benzer bir tehdit savurmuştu.[28] Balkan faciası bu eski tehdidi yeniden gündeme getirdi. Muhacirlerin iskân edilmesi, onlara kalacak yer ve ekilecek toprak sağlanması ikinci gerekçeydi. Üçüncü ve kesinlikle en önemlisi ise, Yunanistan'la yeni bir savaşa girilmesi durumunda Batı kıyılarının askerî güvenliğini sağlamaktı. Yunanistan, yeni savaş gemisi *Averoff*'un sağladığı üstünlükle savaşın başında Anadolu kıyılarına komşu adaları (Sisam, Sakız, Midilli, Limni) fethetmişti. Bu kayıp 1914'ün başında hâlâ Osmanlıların tartıştığı bir meseleydi, ama Yunanistan adalarda tam bir hâkimiyet sağlamıştı ve adaları silahlandırıyordu. Bu nedenle adalar artık Küçük Asya'nın silahlı bir ayaklanmayla işgali için ideal bir geçiş noktası haline gelmişti ve İttihatçılar da bölgedeki Ortodoks Rumların savaş durumunda işgalci Yunan kuvvetlerinin safına geçmelerinden korkuyorlardı.

Büyük Güçler 14 Şubat'ta adaların Yunanistan'a verilmesi kararını alınca gerilim daha da arttı. Bu durum hem Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlara karşı ticari bir boykota, hem de ülkeden kaçan Trakyalı Ortodoks Rumların sayısında artışa neden oldu. Mart ve nisan aylarında ciddi boyutlara ulaşan bu son gelişmenin büyük oranda "kendiliğinden" ortaya çıktığı söylenebilir, çünkü bunlar merkezdeki İttihatçıların uyguladığı politikalardan ziyade, yerel Müslüman eşrafın ve ülkeye gelen muhacir toplulukların sergilediği şiddete bir tepki niteliğindeydi. Balkan Savaşı'ndan sonra hem Yunanistan'da, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıklara yönelik şiddet olaylarının çoğalması, ilk kez toplu nüfus mübadelesi fikrinin ciddi anlamda düşünülmeye başlanmasına yol açtı. Mübadele konusundaki müzakereler mayısta başlamıştı ama iki tarafın öne sürdüğü koşullar, sürecin ilerlemesine engel oluyordu. Rumların sürgün edilmesinin nedeni, Yunanistan'ı mübadeleye mecbur bırakmak olarak da yorumlanabilmektedir.[29]

Ne yazık ki 1914'ün ilk yarısında İTC bünyesinde bu meseleyle ilgili olarak nasıl bir karar alma sürecinin işletildiğine dair neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, Enver'e yakınlığıyla bilinen İttihatçı fedai Kuşçubaşızade Eşref'in, durumla ilgili bir rapor hazırlamak üzere martta Batı kıyı hattına gönderilmiş olduğudur.[30] Eşref, (İzmir'in doğusuna) Salihli'ye yerleşmiş olan Çerkes asıllı bir muhacir aileye mensuptu. Eşref de bu bölgede doğup büyümüştü. Yöredeki Müslümanların ve Rumların görece güçleri ve Rumların ihanet etme tehlikesine dair raporu günümüze ulaşmamış olsa da Celâl (Bayar)'ın anılarında rapordan aktardığı bölümler, durumun acil ve en-

28 Erik-Jan Zürcher, "Macedonians in Anatolia. The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their Policies in Anatolia after 1914", *Middle Eastern Studies* 50/6 (2014), s. 966.

29 Emre Erol, *Capitalism, Migration, War and Nationalism in an Aegean Port Town: The Rise and Fall of a Belle Époque in the Ottoman County of Foçateyn*, yayınlanmamış doktora tezi, Leiden, 2013, s. 179-225.

30 *A.g.e.*, s. 230-231.

dişe verici olduğunu göstermektedir. Talat en güvenilir adamlarından birini, yani darbe girişimi yaklaşırken İstanbul'a da çağırdığı Bursa sorumlusu Celâl Bayar'ı, tüm Aydın vilayetinin (kuzeyde Edremit Körfezi'ne kadar tüm kıyı şeridini içine alan bir bölgenin) sorumlusu olarak İzmir'e göndermişti. Mayıstan sonra hem Harbiye Nezareti'nde hem de Talat Paşa'nın evinde konuya ilişkin tartışmalar yapılmıştı. (Belli ki tartışmalara bizzat katılmış olan) Eşref'e göre, bu tartışmalardan sadece kabinenin bazı üyeleri haberdardı.

Mayıs sonunda sürgünler başladı. 28 Mayıs ila 16 Haziran arasında, 120.000 Ortodoks Rum şiddet ve yıldırmayla ülkeden çıkmaya zorlandı. Celâl'in anlattıklarına göre bu harekât Talat'ın kesin emirleri doğrultusunda, kendisi ve Eşref tarafından düzenlenmişti. Talat ise bu sırada İstanbul'daki elçiliklere bilgi ulaşmaması ve gösterebilecekleri ani protestoları engellemek için 8 Haziran'dan sonra kıyı şerdinde bir keşif gezisine çıktı. Üç hafta içinde her şey bitmiş ve İzmir'deki 190.000 nüfuslu Rum toplumu dışında kıyı kesimindeki tüm Rumlar adeta yok olmuştu.[31]

Karar alma süreci bağlamında meseleye baktığımızda iki çarpıcı öğe görürüz. İstanbul'daki tartışmalarda kimin yer aldığını tam olarak bilmesek de Enver ve Talat'ın durum analizine güvendiklerini ve kişisel olarak bağları bulunan iki güvenilir şahsiyetin planını uygulamaya karar verdiklerini biliyoruz. Öte yandan resmî olarak kilit konumdaki bir ismi, Aydın valisini sürecin dışında bıraktıklarını da görmekteyiz.

Bu aslında çok daha şaşırtıcıdır; çünkü Ekim 1913'ten beri o makamda saygın İttihatçılardan biri olan Evrenoszade Rahmi (Arslan) yer alıyordu. Rahmi, İTC'nin ilk örgütlenmelerinden olan ve 1906'da Selanik'te bir araya gelen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu üyelerindendi ve İTC içinde Talat'tan sonraki en kıdemli isimdi. Selanik'in kaybedilmesine kadar o şehirde çok etkili bir figür olmuştu. İzmir'de uyguladığı politikalar, kaynaklarda farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Fransız ve İngiliz elçilik raporlarını referans alan Dündar'a göre, Rahmi eğer Ege adaları Osmanlı İmparatorluğu'na iade edilmezse, tüm Ortodoks Rumları sınırdışı etmekle tehdit etmişti. Bu raporun tarihi Mart 1914'tür. 22 Eylül'de İngiliz Konsolosu Rahmi'nin Ortodoks Rumları gruplar halinde ihraç etmeyi ve onların mallarını Makedonya'dan gelen mültecilere devretmeyi planladığını rapor etmiştir.[32] Bu, Rahmi'nin vilayetteki Rumları pazarlıkta koz olarak kullanmaya hazır olduğunu göstermektedir. Öte yandan Erol'un belirttiğine göre, Dördüncü Ordu'ya kurmay başkanı olarak henüz atanmış olan Cafer Tayyar gibi sertlik yanlısı İttihatçılar Rahmi'nin uygun olmadığını düşünmekte ve sorumlu sekreter olarak bir başkasının atanmasını istemektedir. Erol, bunun nedenini, Rahmi'nin 1913-1914'te-

31 *A.g.e.*, s. 262-263.

32 Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 200-202.

ki Rum boykotu karşısındaki ılımlı tavrı ile açıklamaktadır.[33] Aslında Rahmi'nin boykottaki rolü muğlaktır. Makedonya'daki olaylar nedeniyle boykotçulara sempatisini dile getirmiş, zaman zaman da Yunanlara büyük öfke göstermiştir (ve Selanik'te doğmuş, Makedonya'da büyük topraklara sahip bir şahsiyet olarak kızmak için kişisel sebepleri de vardır). Öte yandan haziran itibariyle boykotu durdurmak için de çaba harcamıştır.[34]

Gerekçesi ne olursa olsun, Rahmi fiili örgütlenmede ve sürgünlerin uygulanmasında devre dışı bırakılmıştı. Ne Eşref ne de Celâl ondan emir almıştı. Rahmi'nin geri plana itilmesi, bir [karar alma] modelinin işletildiğini göstermektedir; yani İTC'nin beyin takımı içinde radikal eylemlere karşı olanlar ya da karşı olduğundan şüphe edilenler, kilit karar alma sürecinin dışında bırakılmışlardır. Ocak 1913'te Fethi Okyar'a, 1914 baharında Rahmi'ye aynı hamle yapılmıştır ve burada inceleyeceğimiz bir sonraki olayda da aynı durum Ahmet Cemal ile Mehmet Cavit'in de başına gelecektir.

Söz konusu olay, 2 Ağustos 1914'te Almanya'yla ittifak antlaşmasının yapılmasıdır. Bu konu Ulrich Trumpener ve Mustafa Aksakal tarafından Almanya ve Avusturya arşivleri temel alınarak etraflıca araştırılmıştır ve Aksakal ayrıca Osmanlı devlet arşivlerinden de faydalanmıştır. 1914 Temmuz krizi boyunca süren yoğun diplomasi trafiği sayesinde, Osmanlılar ile Almanlar arasındaki müzakerelerin nasıl yürütüldüğünü ve Avusturyalıların bundaki rolünü kesin olarak bilmekteyiz. Ne var ki, arşivlerde Osmanlı hükümeti ile İTC dahilindeki karar alma süreciyle ilgili çok az bilgi bulunmaktadır.

İttifak antlaşması için ilk adımı Almanlardan ziyade, Osmanlıların ve Avusturyalıların attığını biliyoruz. Sadrazam Sait Halim Paşa, Alman büyükelçisi Baron Wangenheim'a Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'yla bir savunma ittifakı kurmakla ilgilendiğini 15-16 Temmuz gibi erken bir tarihte bildirmişti.[35] İki gün sonra Avusturyalı sefir Pallavicini ise Wangenheim'a böyle bir ittifaktan yana olduklarını söylemişti: Böyle bir hamle sayesinde, Sırbistan'la aralarındaki ihtilafta diğer Balkan ülkeleri (Bulgaristan, Romanya) Avusturya safına geçecek ve Yunanistan etkisiz kalacaktı. Artık Harbiye Nazırı olan Enver ayın yirmi ikisinde Wangenheim'a yanaştı. Üçlü İttifak'a bir bütün olarak eklemlenecek ikinci bir ittifak, yani Türkiye, Bulgaristan ve Romanya arasında kurulabilecek bir ittifak önerisinde bulundu.[36] Wangenheim tüm bu *açılımları* görev gereği Berlin'e aktardı ancak bunu yaparken

33 Emre Erol, *a.g.e.*, s. 221, 227.

34 Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement. Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, I.B. Tauris, Londra, 2014, s. 202.

35 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 95.

36 *A.g.e.*, s. 96.

ittifak fikriyle ilgili şüphelerini de bildirdi. Bilindiği üzere onun çekinceleri bizzat Kaiser tarafından reddedildi ve ayın 24'ünde ittifak antlaşması imzalanması yönündeki talimatları aldı. Wangenheim, aynı ayın 27'sinde taslak bir metin sunan Sait Halim Paşa ile müzakerelere başladı. Osmanlılar en azından Almanların askerî harekatları sona erinceye dek geçerli olacak bir antlaşmadan yanaydı. Öte yandan tamamen rastlantısal bir biçimde, bu antlaşma 1918'in sonuna kadar geçerli olacaktır (bitiminden sonra da beş yıl daha uzatılabileceğine ilişkin maddeyle birlikte). Sait Halim, İtilaf güçlerini vaktinden önce haberdar olmamaları için Osmanlı kabinesinin görüşmelerin dışında bırakılmasını ve müzakerelerin çok gizli bir şekilde yürütülmesini istemiştir.[37]

1 Ağustos'ta (Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiği gün) Wangenheim Berlin'den imza yetkisi almış ve bu hayati antlaşma 2 Ağustos günü, öğleden sonra saat dörtte imzalanmıştır.[38]

Bu kadarı diplomatik raporlara dayanan çalışmalarda da açıkça ortaya konmuştur, ama neyse ki sürecin bazı önemli aktörleri ve aslında müzakerelerin dışında bırakılanlar, bize İTC'nin konuyu içeride nasıl ele aldığı hakkında daha iyi fikir veren hatıratlar bırakmışlardır.

Gizli müzakereler boyunca Dahiliye Nazırı Talat, Harbiye Nazırı Enver ve meclisi başkanı Halil (Menteşe) konuyu Sait Halim ile sıklıkla Yeniköy'deki yalısında yaptıkları gece toplantılarında tartışıyorlardı. Talat, savaş sonrasında Berlin'deki sürgün günlerinde yazdığı anılarında, Sait Halim'in görüşmeleri kendisinin yapmak ve gizli tutmak istediğini doğrulamaktadır. Talat'a göre, görüşmelerde yer alan üç İttihatçı liderin Almanya ile ittifakı desteklemelerinin bir nedeni de savaşın genel bir Avrupa savaşına dönüşeceğini düşünmemeleriydi. Eğer bu doğruysa, özellikle de 1 Ağustos'ta Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinden sonra şaşılacak derecede safça bir düşünce olduğu belirtmek gerekir. Talat ayrıca kabine üyelerinin ancak imzalar atıldıktan sonra antlaşmanın varlığından haberdar olduğunu da doğrulamıştır.[39]

Halil'in (Menteşe) anıları da Talat'ınkiyle uyumludur. Gizli görüşmelerde yer almasını sadrazamla arasındaki karşılıklı güven ilişkisine dayandırmaktadır. Halil aynı zamanda Wangenheim'a görüşmeler boyunca ve imzalar atılırken Almanca baş tercümanı Weber'in de eşlik ettiğinden bahsetmiştir.[40]

---

37 *A.g.e.*, s. 99.

38 *A.g.e.*, s. 102-104.

39 Talât Paşa [Mehmet Talât], *Talât Paşa'nın Hâtıraları*, (Yayına hazırlayan: Enver Bolayır), Güven Yayınları, İstanbul, 1946, s. 23-24.

40 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, (Yayına hazırlayan: İsmail Arar), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986., s. 187.

Enver'in anılarında bu dönemle ilgili ayrıntılar yoktur ve biyografisini kaleme alan Şevket Süreyya Aydemir çoğunlukla Maliye Nazırı Mehmet Cavit'in günlüklerini ve defterlerini referans almıştır. Bu anılar daha sonra basılmıştır; ama hem Aydemir hem Yusuf Hikmet Bayur kırmızı mürekkeple yazılmış elyazmalarına ulaşmışlardır. Cavit İTC'nin Selanikli önemli bir üye ve bakanı olmasına rağmen o da görüşmelerin dışında bırakılmıştır. Günlüğünde yazılanlara göre, 23 Temmuz'da (millî tatil günü) Sait Halim ona Almanya'yla olası bir antlaşmanın taslağını göstermiştir. Enver, Halil ve Talat da orada bulunmaktadır. Görüş belirtmesi istendiğinde, şaşırdığını ama diğerlerinin bu antlaşmadan çok memnun olduğunu söyler. Cavit daha sonra Sait Halim'in yalısında hem kendisinin hem de Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın dahil edilmediği üç ya da dört gece toplantısı yapıldığını öğrenmiştir. Günlükte yazılanlara göre çalışma arkadaşlarının yaptığı bu antlaşmaya çok kızgındır.[41]

Antlaşma imzalandıktan sonra, bunun bir hata olduğunu düşünen Cavit, Talat'ı ve onun aracılığıyla diğerlerini Almanya'dan en azından bir dizi ek güvence alma konusunda ikna etmeye çalışmış ve bu konuda sonunda başarılı olmuştur. Değişiklikler 4 Ağustos'ta görüşülmüş ve ayın 6'sında, Almanya tarafından ayrı bir mektupla kabul edilmiştir.[42]

Ahmet Cemal de şüphesiz İTC'nin kilit isimlerinden biriydi. Aslında Enver ve Talat ile birlikte "üçlü yönetim"in üçüncü üyesi olarak görülüyordu. Ama o da gizli görüşmelerin dışında bırakılmıştı. Savaş sonrası anılarında sırrı nasıl öğrendiğini anlatır. Cemal, Wangenheim'ın 23 Temmuz'da millî bayram kutlamalarında karşılaştıklarında ittifak ihtimalinden bahsettiğini söyler. Birkaç gün sonra, arabasıyla yaşadığı yer olan Şişli'ye giderken, Enver, Talat ve Halil'i bir arabayla Maslak yönünden gelirken görür. Hemen Yeniköy'den döndüklerini anlar. Enver'e nereden geldiklerini sorduğunda Enver, Halil ve Talat'ı yolda gördüğünü ve onları evlerine bıraktığını söyler.[43] Sonrasında Cemal kesinlikle şüphelenir ama 2 Ağustos'ta sadrazamın yalısına davet edilene kadar hiçbir şey duymaz. Oraya vardığında (kötü hava nedeniyle geç bir vakitte gelmiştir) imzalanan antlaşmadan bahsedilir. Cavit de davetlidir ve daha sonra gelir. Cemal, Cavit'in de konuyla ilgili hiçbir şey bilmediğini teyit eder. Sait Halim'in ittifak antlaşmasını bildirdiği tek kabine üyesi ise Şeyhülislam'dır.[44]

Cavit gibi Cemal de, biraz düşündükten sonra Almanya ile ittifakı pren-

41 Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 520-523.

42 *A.g.e.*, s. 525-527.

43 Djemal Pasha (Ahmet Cemal), *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919, Doran,* New York, 1922, s. 108.

44 *A.g.e.*, s. 110.

sipte desteklemesine rağmen karar alma sürecinde dışarıda bırakıldığı için çok öfkelidir. Cavit ve Cemal'in devre dışı bırakılmasına bir gerekçe sunulmaz, ama stratejik bilgiler konusunda onlara güvenilmemesinin sebebi ikisinin de Fransa yanlısı olarak bilinmesi ve Fransızlarla mükemmel ilişkilerinin olmasıdır kuşkusuz. Bir kez daha kararı gayri resmi şekilde oluşturulmuş bir İttihatçı grubun aldığını ve karşıt fikirlerini dile getiren ya da radikal siyasi karara karşıt olacağı düşünülenlerin, uzun zamandır İTC'nin önemli isimleri olmalarına rağmen karar alma sürecinin dışında bırakıldığı görülmektedir. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini Almanya'nınkine bağlama kararı, Yeniköy'de bir odada üç-dört gece toplantısında dört kişi tarafından alınmıştır.

Burada İttihatçıların karar alma sürecine örnek olabilecek son olay, Ekim 1914'te Rus filosuna saldırmak suretiyle savaşa girme kararıdır.

Eylül sonunda gelindiğinde Almanya'nın askerî müdahale ve savaşa katılma konusunda Osmanlı'ya yaptığı baskı sürekli artıyordu. Osmanlı'nın silahlı ve himayeci tarafsızlığının Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirebilecek savaştan daha önemli bir kazanç olduğuna inanan ve bu konuda Wangenheim tarafından desteklenen Osmanlı kabinesi, harekete geçmek için Almanya'dan geniş ölçekli maddi destek almaları gerektiğini ve Bulgaristan'ın da ittifaka dahil olması gerektiğini ileri sürerek zaman kazanmaya çalıştı. Ama hem vakit hem de Berlin'in sabrı tükeniyordu. Enver, Almanları memnun etmek için 8 Ekim'de bir askerî müdahale planını Almanya'nın onayına sundu.[45] 11 Ekim'de büyükelçinin Tarabya'daki yazlık evinde, Talat, Enver, Halil, Sait Halim ve Cemal'in katıldığı samimi bir yemekte Wangenheim, Osmanlı'nın tüm maddi taleplerinin karşılandığını (gerçekten de ilk Alman altını İstanbul'a ulaşmıştı) ve daha fazla gecikme için artık bahane kalmadığını açıkladı.[46]

Karadeniz filosu harekete geçmeye hazırdı. 24 Ekim'de mevcut altı geminin her birinin komutanlarına Bahriye Nazırı sıfatıyla Cemal'in imzasını taşıyan mühürlü emirler iletildi. Bunlar Alman Elçiliği'ndeki bağlantılar vasıtasıyla, Enver'in eski arkadaşı Humann'dan Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Souchon'a iletilmişti. Enver emirlerini bizzat kendisi Souchon'a iletmişti ve bunu yapış şekli, Aksakal'ın çalışmasında belirtildiğine göre Souchon'un hatıralarında ilginç olarak tanımlanmıştır. Ona içinde Rus filosunu vurma ve Karadeniz'de hâkimiyet kurma emirleri olan mühürlü bir zarf vermiştir; ama Souchon ancak zarfı açmasını söyleyen telsiz mesajını aldıktan sonra açacaktır. Eğer, kabinenin çoğunluğu savaşa karşı olsa ve Enver siyasal olarak engellenseydi, Souchon zarfı açmamasını söyleyen telsiz mesajını

45 Mustafa Aksakal, *a.g.e.*, s. 171.

46 Djemal Pasha, *a.g.e.*, s. 129.

alacaktı. Ama bu, amirale kendi insiyatifiyle devam etmesini söyleyecek önceden belirlenmiş bir şifreydi. Olay esnasında Enver hiçbir zaman mesaj yollamadı; amiral de kendi bildiği şekilde hareket etti.[47]

Bunun ilginç olmasının nedeni, İTC'nin icra tarzının çok benzeri olan çift kanallı iletişim sistemini göstermesidir. Talat aynısını beş ay önce de yapmıştı: Yerel yöneticilere gönderdiği resmî emirde Rumlara yönelik şiddeti durdurmak için ellerinden geleni yapmaları çağrısında bulunurken, Celâl'e sürgün işini olabildiğince hızlı yürütmesini bildirmişti. Talat gibi Enver de ekimde aktardığı talimatlarını inkâr edebilmesine zemin hazırlayacak unsurlar kullanmaya başlamıştı. Bu makalenin başında tartıştığımız gibi, resmî ve gayri resmi iletişimin paralel bir şekilde kullanılmasıyla devreye konan bu reddedilebilirlik unsuru, 1915'te İTC'nin Ermeni karşıtı politikalarının dikkat çekici özelliği olacaktır.

Beş kişinin kararının (temmuz-ağustos'ta aktif olan ilk dörtlü ve Cemal) sonuçları tabii ki gayet iyi bilinmektedir. 27 Ekim'de filo Karadeniz'e girer ve 29'unda Rus donanma limanlarına saldırır. Haberler İstanbul'a ulaşınca kabinede bir krize neden olur. Sadrazam da dahil olmak üzere beş bakan istifa ile tehdit ederler. Enver onları sakinleştirmek için filoya bir ateşkes emri gönderir; ama aynı zamanda da Souchon'a bu talimatı görmezden gelebileceğini bildirir – İTC'nin iletişim stratejisindeki ikili yapının bir başka örneği.[48]

30 Ekim'de öğleden sonra kabine bir kere daha toplanır. Cemal Paşa deniz muharebesi hakkında bilgi verir; tamamen gerçek dışı bilgiler aktararak Osmanlı donanmasının talimleri sırasında Rusların saldırdığını belirtir. O zamana kadar sadrazam da istifa tehdidini geri çekmiş, İttihatçılar arasında tek muhalif Cavit kalmıştır. Akşam ikinci bir toplantı yapılır; bu defa İTC'nin Merkez Komite toplantısı. Toplantı sonucunda, Rus hükümetine uzlaşmacı bir not yollanacaktır; ama İttihatçılar donanmayı geri çekme, Alman yetkilileri ülkelerine geri gönderme ya da antlaşmayı feshetme gibi önlemleri reddederler.[49]

31 Ekim'de Enver Humann'a yirmi yedi İTC üyesinin toplandığını ve on yedisinin savaş kararı aldığını iletir.[50] Trumpener bu mesajı, 30'u sabahı İTC'nin başka bir toplantı yaptığı biçiminde yorumlar. Bu toplantı yapılmış olabilir, ama söz konusu günün en detaylı kaydını sunan Cavit, böyle bir toplantıdan bahsetmez. Enver'in kabinenin akşam toplantısına gönderme yapıyor olması daha muhtemeldir. Eğer durum buysa bile, toplantıya kimle-

47 Mustafa Aksakal, *a.g.e.*, s. 176.

48 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton, 1968, s. 56.

49 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III Kısım I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983 (Orijinal basım: 1953), s. 247-254.

50 Mustafa Aksakal, *a.g.e.*, s. 181.

rin katıldığı belirsizdir. O zamanki Merkez Komite on iki kişiden, kabine on bir üyeden oluşuyordu. Sait Halim her ikisinde de vardı, bu nedenle de iki toplantıda yirmi iki kişi olmalıydı. Her ihtimalde sadece Merkez Komite'yi değil, İTC'nin beyin takımından etkili üyeleri kabineyle bir araya getiren yirmi yedi kişilik bir toplantı düzenlemek de aceleyle yapılmış, gayri resmi bir işti. Cavit'in, Halil Menteşe'nin orada oluşundan bahsetmesi durumun böyle olduğunu doğrulamaktadır; çünkü o iki gruptan da değildir. Tabii ki akşam toplantısı Merkez Komite ve kabineyle sınırlı olması halinde bile, bunun yine de İmparatorluğun anayasal yapısında yeri olmayan tamamen gayri resmi bir düzenleme olacağı açıktır.

Kabine, savaş ilanını açıkladığında dört bakan istifa etti, yedisi görevinde kaldı. İstifa eden tek İttihatçı ise Cavit Bey'di.

Ocak 1913'ten Mart 1915'e kadarki dönemde İttihatçıların karar alma süreçlerinin beş örneğini inceledikten sonra, İttihatçıların karar alma kültürü olarak adlandırılabilecek bir olgudan bahsetmek mümkündür.

Burada incelenen olayların her birinde, karar alma süreci gayri resmi niteliktedir ve resmî kurumlar ancak önemli kararlar alındıktan sonra sürece dahil edilmiştir. 1913'te İTC iktidarda olmadığı için, hükümeti devirme kararının parlementoyu kapsamaması şaşırtıcı değildir. Ancak bu konuda İTC Merkez Komitesi'ne bile resmî olarak danışılmamıştır. Sadrazam Kâmil Paşa silah zoruyla istifa ettirilmiş ve istifası ile ardından atanan yeni sadrazam aynı gün padişah tarafından onaylanmıştır; ama bu tabii ki bir oldubittinin kabul edilmesinden başka bir şey değildir. Mayıs-Haziran 1914'te Ortodoks Rumların Küçük Asya'nın batısından sürgün edilmesi, Harbiye Nezareti'nde ve Talat'ın evinde gerçekleşen tartışmalardan oluşan tamamen gayri resmi karar alma sürecinin bir sonucudur. Bu konuda hiçbir resmî siyasi gerekçe beyan edilmemiştir. Temmuz 1914'te Almanya ile kurulan savunma ittifakında ne kabineye ne de meclise danışılmıştır. Aslında kabinenin çoğunluğunun Almanya'yla müzakere yürütüldüğünden haberi bile olmamıştır. Aynısı, Ekim 1914'te Karadeniz'e filo göndererek Rusya'yı kışkırtma kararı için de geçerlidir. Filo saldırmaya gittiğinde, savaşa ya da barışa karar veren makam, kabine ve hatta İTC Merkez Komitesi bile olmamıştır; bu, yirmi yedi kişinin hazırlıksız bir biçimde yaptığı toplantıda karara bağlanmıştır.

Bu olayların her birinde, karar alma sürecine son derece dar bir çevrenin dahil olması çarpıcıdır. 1913 Darbesi'ni, İTC'nin bazıları Merkez Komite üyesi olup bazıları olmayan bir düzineden az üyesi görüşmüştür. Mayıs-Haziran 1914'teki Ortodosk Rumların sürülmesi tartışmalarında kimlerin yer aldığını bilmiyoruz, ama Talat ve Enver mutlaka işin içindedir. Enver de, Talat da bölgeye güvenilir birer adamlarını yollamıştır: Enver Kuşçubaşızade Eşref'i, Talat Celâl'i bölgeye göndermiştir. Eşref küçük bir İttihatçı gru-

ba, Celâl ise doğrudan Talat'a rapor göndermiştir. Temmuz 1914'te, Osmanlı adına sadece dört kişi görüşmelere katılmış, Cemal ve Cavit gibi (hem kabinenin hem de İTC'nin) çekirdek kadrolarına antlaşma imzalanana kadar görüşmelerden bahsedilmemiştir. Rusya ile deniz muharebesi öncelikli olarak Enver, Cemal ve Almanlar (Humann ve Souchon) tarafından hazırlanmıştır. Ancak merkezî karar alma organı yine, bu sefer Cemal'in de dahil olduğu, bu Temmuz-Ağustos dönemindeki dört kişilik grup olmuştur. Merkez Komite de, kabine de ancak saldırı fiilen başladığında haberdar edilmiştir.

Darbe mevzusunda tabii ki gizlilik çok önemliydi. Talat Haziran 1914'te sürgünlerde İTC'nin parmağı olduğunu gizlemek için elinden geleni yapmıştı; Almanya-Osmanlı Antlaşması hakkındaki tartışmalar da çok gizliydi ve (sekizinci maddeye göre) antlaşmanın kendisinin de gizli kalması gerekiyordu. Enver'in Amiral Souchon'a verdiği emirler de gizliydi ve kabineye, meclise Osmanlı saldırısının neden başladığı konusunda, Rus ve Osmanlı donanmaları arasında patlak veren olayın tamamen yalan bir versiyonu aktarılmıştı.

Olayları oldubittiye getirip karşısındakileri mecbur bırakmak ve rakiplerinin savunma durumuna geçmesini sağlamak İttihatçı liderlerin en sevdiği taktikti. Her olayda önce eyleme geçilmişti; kabinede, mecliste ve hatta bizzat İTC içindeki resmî siyasi tartışmalar daima bunun ardından gelmişti.

Bu dört olaydaki karar alma sürecinin bir diğer ve muhtemelen daha az görünür özelliği, her defasında farklı alternatiflerin değerlendirilmesi ve yine her defasında en radikal, en sert karardan yana olanların galip gelmesidir: Ocak 1913'te hükümetle anlaşmak ya da bekleyip görmek yerine darbenin tercih edilmesi; Haziran 1914'te yurttaşların bağlılığını kazanmak yerine sürgün kararının verilmesi; ağustosta tarafsız kalmak yerine savaşan tarafla savaş ilan edildikten *sonra* bir ittifak yapılması ve Ekim 1914'te savunmada kalmak yerine saldırgan bir tutumun benimsenmesi. Her defasında en radikal seçeneğin tercih edilmesini bir kumar oyununa benzetebiliriz. Aydemir de Enver'in Bâb-ı Âli baskınını "ya hep ya hiç" meselesi olarak nitelendirmiştir. Talat, Avrupalı elçilerin baskısına boyun eğmek zorunda kalmadan Haziran'da Celâl ve Eşref'in sürgün işini halledebileceği konusunda bir tür bahse girmiştir. Ağustosta imzalanan ittifak antlaşması kumar oyunundan biraz daha fazlası olan bir dizi varsayıma dayanmaktadır: Genel bir Avrupa savaşı çıkmayacağı ve çıkması halinde kısa süreceği, Almanya'nın kesinlikle yenilmeyeceği ve savaşmadan da müttefikliğin devam ettirilebileceği. Ekim ayında alınan karar ise bunlar arasında en talihsiz oyun hamlesi olmuştur. Önceki varsayımların yanlış olduğu kanıtlanmış olmasına rağmen, yine de imparatorluğun varolmaya devam edebilmesi Almanya'nın savaştaki kaderine bağlanmıştır.

Başladığımız yere, 1915 yılı Şubat-Nisan aylarında Ermeni Soykırımı konusundaki karar alma tartışmasına geri dönecek olursak, Mart 1915'te Bahaeddin Şakir'in İTC liderlerini ikna ettiği ve konu hakkında yetkilendirildiği bir dizi toplantı yapıldığına dair kanıtlar zayıf ve dolaylı olsa da, Merkez Komite'den ve hükümetten dahi gizlenen, karara karşı çıkabilecek üyelerin sürecin dışında bırakıldığı, güvenilen üyeler arasında yapılan gayri resmi müzakerelerle sert ve radikal önlemlerin alınması gibi riskli bir strateji benimsenmişse bile, bu durumun İttihatçıların mevcut karar alma modeliyle çelişmediğini söyleyebiliriz. İttihatçılardan önce fiili durum yaratmasını, ardından kurdukları ikili iletişim mekanizmasıyla bunu uygulamaya koymasını beklemek şaşırtıcı olmayacaktır. Kanıtlar, en azından Ocak 1913'ten sonra, İttihatçıların karar alma ve bunları uygulama yönteminin böyle olduğunu göstermektedir.

3

TEŞKİLAT-I MAHSUSA*

SAİT ÇETİNOĞLU
(Özgür Üniversite - Ankara)

Resmî tarih ve tarihçiler, TM'nin bir istihbarat örgütü ve Trablusgarp ile Balkan Savaşları'nda zorunluluktan kaynaklı bir örgütlenme olduğu ve yine zorunluluktan dolayı fiilî olarak yetkilendirildiği söylemi etrafında bir efsane örmüştür. Fakat TM'nin dahili operasyonlarından söz edilmez. Onun 1915 soykırım süreci ile ilişkilendirilmesine ise son derece tepki gösterilir. Oysa teşkilatın içindeki Galip Vardar, teşkilatın ikili yapısına şu sözleriyle işaret eder: "TM, çok geniş tutulmuş bir teşkilattı. Dahili ve harici siyasete, harbin bütün icaplarına göre ayarlanacaktı. Kadrosu o kadar genişti ki, buraya bağlı çeteler, çeteciler temin edilmişti. Bütün bu insanlar, ordunun vazifesini kolaylaştıracak yolları açacak, düşmanı içinden, gerisinden vuracak ve birçok bilgiler toplayacaktı. Burada hâkim olan ruh, bir zamanlar Balkanlarda eşkıya takibinde hâsıl olan ruhun tamamen aynı idi. İttihat ve Terakki'nin erkânı, bütün ömürleri boyunca o davaya sadık kalmışlardı."[1] Vardar bu sözleriyle TM'yi, bu katil sürüsünü yüceltir.

Bozarslan, TM'nin kuruluşunu, rolünü ve işlevini şu cümlelerle özetlemiştir: "İmparatorluktan çıkış sürecinin son yılları olan Cihan Harbi döneminde, çeteleşme olgusunun en önemli örneğinin İttihat ve Terakki tarafından kurulan ve resmî askerî ve sivil bürokrasinin üstünde yer alan TM olduğunu söyleyebiliriz. Ermeni Soykırımı'nda belirleyici rol oynayan Teşkilat, hem resmî bürokraside yer tutan hem de bu bürokraside resmen yer almayan şahıslardan oluşmaktaydı. Teşkilat içinde, Diyarbakır Valisi Dr. Reşid'le birlikte, Yakup Cemil gibi sicilleri *devlet adamlığını* engelleyen kişiler ve ulemadan ve eş-

(*) Makale, yazar tarafından yeniden gözden geçirilmiştir. [y.h.n.]

1 Galip Vardar, (S.N. Tansu) *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, Yeni Zamanlar Yayınları, s. 387-388.

raftan –kişisel ve kolektif biyografileri henüz yazılmamış– çok sayıda kişinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Belli bir ölçüde modern dönemlerin 'Memlûk Sistemi'ni oluşturan Teşkilat'ın özellikle Balkan ve Kafkasya kökenli elemanları içerdiği yolunda da bazı bilgiler de bulunmaktadır. Bir yandan devletin resmen uygulayamayacağı icraatlarla yükümlü olan Teşkilat, diğer yandan Ermeni mallarının yağmalanmasında önemli bir rol oynamakta, bu yolla da çeteleşme ve kişisel zenginleşme arasında bir bağ kurmaktaydı."[2]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu

Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili tatmin edici bir doküman yoktur. TM ile ilgili belgeler, 15 Eylül 1918'e doğru, Talat kabinesinin istifası sırasında güvenlik şefi Aziz Bey [Hüseyin Aziz Akyürek] tarafından hükümet arşivlerinden çıkarılmış ve imha edilmiştir.[3] Biz örgüte ilişkin bilgileri çeşitli anılar ve dağınık arşiv belgelerinden toplamaktayız. TM'nin Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından denetlenen örtülü ödenekten özel bir bütçesi vardır. Örgüt, fedai olarak çalışan subaylar vasıtasıyla faaliyetlerini sürdürmekteydi.[4] Bu subayların bir kısmının ordu ile ilişkisi *şeklen* kesilmiş bulunuyordu ancak sıkı bir disiplin ve hiyerarşiye tâbiydiler. Örgüt soykırım sürecinde Dahiliye Nezareti'ne bağlandı ve Dahiliye Nezareti'nin örtülü ödeneğini kullanmaya başladı. Ancak yazışmalardan zaman zaman aynı anda her iki bakanlığın örtülü ödeneğinin de kullanıldığını anlıyoruz. Zira TM'nin askerî istihbarat bölümü Harbiye Nezaretine, sivil bölümü ise Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya karşı sorumluydu. TM savaştan önce ve sonra gazetecileri, yazarları, hatipleri ve din adamlarını kullanarak, İttihatçı karşıtlarına karşı yoğun bir propaganda yürütmüştür.[5]

İTC, Dünya Savaşı'nın Büyük Turan İmparatorluğu'nu bir devlet politikası yapma hayalini gerçekleştirmek için ideal fırsat olduğuna inandığı için bu amaca hizmet edecek bir örgüte gerek duyuldu. TM bu amaçla kurulan gizli örgütün adıdır. Örgütün ne zaman ve nasıl kurulduğu konusunda elimizde kesin bilgiler yok. Bunun nedeni örgüte ilişkin birçok belgenin imha edilmiş olmasıdır. Örgütte önemli görevlerde bulunmuş Kuşçubaşı Eşref, örgütün 1911-1913 arasında kurulmuş olduğunu söyler. Çeşitli anılarda örgütün 1914 Temmuz sonu Ağustos başında yeniden kurulduğuna ilişkin bilgiler vardır.

Müstear ismi A. Mil olan parti sekreteri, konuya ilişkin tartışmaların Balkan yenilgisi sonrası başladığını, kuruluşun Temmuz 1914 sonlarında oldu-

2 Hamit Bozarslan, "Türkiye'de Devlet Komitacılık ve Çetecilik Konusunda Birkaç Hipotez", *Resmi Tarih Tartışmaları-1*, F.Başkaya (yay. haz.), Özgür Üniversite Kitaplığı, 2005, s. 181.

3 Yves Ternon, *Bir Soykırım Tarihi*, çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 272.

4 Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 145.

5 A.g.e., s. 146.

ğunu söyler. Tevfik Bıyıkoğlu, örgütün 5 Ağustos 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın gizli bir emriyle kurulduğunu bildirir. Kısacası, eldeki bilgilerden çıkartılabilecek sonuç, 1911 civarında Enver Paşa etrafında bir grubun kendisini bu isimle adlandırmaya başlamış olmasıdır.[6]

Soykırımın yüzüncü yıl çalışmaları çerçevesinde yürütülen bir çalışmada, 2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlikten sonra Trablusgarp ve Balkan harplerinden çıkarılan dersler doğrultusunda alınan acil tedbirler kapsamında TM'nin kurulduğunu ve sair işleri yürütmek için de bir ana komisyon oluşturulduğunu belirtmiştik. Komisyon, Binbaşı Süleyman Askerî, Emniyet-i Umûmiye Müdürü Aziz Bey [Hüseyin Aziz Akyürek], Dr. Nazım Bey ve Atıf Bey'den [Kamçıl/Kaınbur Atıf] oluşuyordu.[7] Orhan Koloğlu kuruluş için 5 Ağustos 1913 tarihini verir ve komisyona Dr. Bahaeddin Şakir'i de ekler:[8] "Teşkilatın üst düzey yönetici kadrosunda bazı ünlü isimler vardı: Yakup Cemil, Dr. Rusuhi, Süvari Kaymakamı Hüsamettin (Ertürk), Eşref ve Hacı Sami Kuşçubaşı kardeşler, Ömer Naci, Mümtaz, Yüzbaşı Rıza, Nuri Paşa (Mataracı), Eyüp Sabri (Akgöl), Yusuf Şetvan, İzmitli Mümtaz."[9]

Eşref Kuşçubaşı'nın eserlerine dayanan başka bir çalışmaya göre, örgüt 1911 ile 1913 arası bir tarihte gayri resmi olarak ortaya çıkar: "Teşkilat, ister Batı Trakya Geçici Hükümeti, ister Fedai Zabıtan, ister Umur-u Şarkiye, ister TM ismini taşısın, lideri Enver Paşa'nın yönetiminde aynı tür faaliyette bulunan aynı insanlardan oluştuktan sonra, bunun bir önemini yoktu." TM'nin doğuşunu Enver'in Harbiye Nazırı ve başkomutan vekili olmadan önce kurduğu resmî olmayan örgütlerle ilişkilendirmek TM'nin İttihat ve Terakki ile olduğu kadar Silahlı Kuvvetler'le de organik bağının olduğunun anlaşılmasına olanak tanır.[10] TM'nin üst düzey görevlileri, yakın ilişkileri zemininde Enver adına emir de verebiliyorlardı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın yapısı

TM "Ordu-Parti-Güvenlik" üçgeninde birbiriyle iç içe geçmiş, asker-sivil arasında bulanık ve geçişli bir kadroya sahipti. TM kadrolarının asıl nüvesi Üçüncü Ordu'ya mensup subaylardı. Bu bakımdan TM kadroları *Harekât Ordusu* ve Trablusgarp kadroları ile örtüşüyordu. Örgütün 1913'te Balkan Savaşı'ndan sonra *fedai* subaylarla yeniden şekillendiği de söylenebilir.

---

6 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 169-171.

7 Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi Cilt I: 1914-1916*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15.

8 Orhan Koloğlu, *Cumalcılıkten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 89.

9 *A.g.e.*, s. 98.

10 Atilla Çeliktepe, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Siyasi Misyonu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 73-75.

TM kadroları Makedonya'da *komitacılık* çalışmaları, *Harekât Ordusu* çerçevesi, Trablusgarp ve II. Balkan Savaşı sırasında şekillenmeleri yanında asıl *etnik temizlik* deneyimlerini savaş öncesi Ege ve Trakya pratiklerinde kazanmış ve geliştirmişlerdir. En önemli kadrolar Ege ve Trakya pratiklerinde devşirilmiştir: Mahzar Müfit Kansu, Dr. Reşid, İbrahim Bedrettin, General Pertev Demirhan, Sarı Edip Efe, Eşref Kuşçubaşı vb.

Toynbee, Ege'den Hıristiyanların yok edilmesiyle ilgili şu bilgileri aktarır:

> Türklerin Batı Anadolu Rumlarına karşı saldırıları 1914 baharında yoğunlaştı. Bütün Rum cemaatleri korku salınarak yurtlarından atıldı, evleri, toprakları ve sık sık da taşınır mallarına el konuldu ve bu süreçte insanlar öldürüldü. [...] Olayların gelişimi bunun sistematik olduğunu gösteriyor. Terör, sırayla bir bölgeden ötekine yöneldi ve yerel halk kadar Rumeli göçmenlerinden de toplanan ve görünüşte düzenli Osmanlı jandarmasına bağlı *çeteler* eliyle yürütüldü.[11]

İTC Ege'den Türk olmayan nüfusun temizlenmesine ilişkin geniş planını büyük bir kadro ile gerçekleştirir. Çeşme'de bir hafta içinde 40.000 Rum tarihsel topraklarından "buharlaşmıştır". Bu plan çerçevesinde yok edilen Türk olmayan nüfusun sayısı, çeşitli otoriterelere göre 150.000 ile bir buçuk milyon arasında değişir. Ayrıca bu insanların bütün mal varlıklarına el konulduğunu söylemeye gerek bile yoktur.

Teşkilat-ı Mahsusa, bağlılık ve sadakatlerini daima şüphe ile karşıladığı, Türklerden gayri ırk ve milletlerin ekseriyet teşkil ettikleri yerlerde aldığı tedbirlerle hükümetin görünürdeki kuvvetlerinin başaramayacağı hizmetleri sunmuştur. İç düşmana, yani imparatorluğun gayri Müslim nüfuslarına yönelik eylemler, örneklerde görüldüğü gibi Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlamıştır. Trakya ve Ege'deki Rum nüfusun terörle sürülmesi, milli iktisat politikasının parçası olarak mallarına el konulması vb., genel bir planın parçası olarak Ege ve Trakya'da hayata geçirilen bu etnik temizlik planının daha büyük ölçeklisi tarihî Ermenistan'a uygulanarak etnik temizlik soykırıma taşınmıştır.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın misyonu

Vahakn N. Dadrian, Osmanlı savaşa katılmadan İstanbul'da Ermenilere karşı bir birlik olarak TM'nin oluşturulduğunu iddia eder: "Bu birliğin örgütlenmesinin Ege pratiklerinden edinilen tecrübelerden süzüldüğünü söylemekte sakınca yoktur. [...] Savaş başladığında, Ermenileri baskı ve terör altın-

11 Arnold J. Toynnbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, New York, 1970, s. 36. [Aktaran: Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 189]

da tutma amacıyla çok gizli bir görev gücü oluşturuldu. Bu organ milli emniyet müdürü ve Talat'ın yakın arkadaşı Canpolat, polis şefi ve Nazır Bedri, onun yardımcısı Mustafa Reşat [Mimaroğlu] ve Milli Emniyet Teşkilatı'nın iki ayrı kısmının müdürleri Aziz [Akyürek] ve Esat [Ahmet Esat Uras] beylerden oluşuyordu. Bu müdürler özellikle de, 1915-1917 arasında Emniyet Müdürlüğü 3. Kısım ve Kısmi Siyasi şefi Bedri ve yardımcısı Reşat, Ermeni Soykırımı'nın örgütlenmesinde kesin bir rol oynadılar. Aynı şeyler, yalnızca milli emniyet müdürü olmakla kalmayıp (savaş sırasında, kısa bir süre Dahiliye Nazırı olarak da görev yapan) Osmanlı İmparatorluğu'nun Emniyet ve Jandarma[12] Teşkilatı reisi de olan Canpolat için de söylenebilir. Vilayetlerde, tehcirden sorumlu bu jandarma bölük ve müfrezeleri onun yetkisine tâbiydi."[13]

Dadrian, bu toplantıya Esat Bey'in [Ahmet Esat Uras] de katıldığına işaret ederek, Esat Bey'in tasarlanan soykırımın ayrıntılarının tartışıldığı bu özel oturumun tutanağını tutmakla görevlendirilen kişi olarak, bizzat bir taslak hazırladığını belirtir. O toplantının beş iştirakçisi Talat, Dr. Nazım ve Dr. Şakir, Canpolat ve TM'nin gizli faaliyetlerinin planlama ve idaresinden sorumlu Erkan-ı Harp II. Dairesi Müdürü Miralay Seyfi'dir [Gn. Düzgören].[14] Görüldüğü gibi yönetici kadrolar komite-parti-ordu ve güvenlik çemberinde şekillenmektedir. Zürcher taşralı parti başkanlarının bazılarının da TM'nin siyasi işler yöneticisi (ve İttihat ve Terakki merkez komite üyesi) Bahaeddin Şakir'in yönetiminde TM vasıtasıyla düzenlenmiş olan bu soykırıma yardımcı olduklarını kaydeder.[15]

Ancak özellikle devletin 2015/Soykırımın Yüzüncü Yılı stratejisinin bir parçası olarak yayımlanan eserlerde TM'nin 1915 soykırım süreci ile ilişkilendirilmemesine özen gösterilir: "Ermeni Soykırımı'nı savunan tarihçiler TM'nin adını ortaya atmışlardır. TM'nin soykırımı gerçekleştirmiş olan örgüt olduğu iddiası, Andonyan belgelerinden yola çıkılarak öne sürülmüştü. Gunter Lewy'nin verdiği bilgilere göre, TM hakkındaki iddiaların belgelere dayandığı mevzusu tamamen asılsızdır. Ancak kuşkulu varsayımlarla bu belgelerin olduğunu söyleyenler de ortaya bir belge koyamamışlardır. İddialar tamamen varsayımlara dayanmaktadır. Amerikalı araştırmacı Stoddart'a göre, TM Ermenilerin sınır dışı edilmelerinde rol oynamamıştı."[16] Stoddart'ın

12 Savaş dönemindeki jandarmayı profesyonel asker olarak düşünmemek gerekir. Cepheden kaçabilmek için "açıkgöz" siviller, seferberlikte askerlik hizmetini jandarmada geçirmektedirler.

13 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 28.

14 A.g.e.

15 Erik Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 171.

16 Şükrü Altın, *Teşkilat-ı Mahsusa, Bir Gizli Teşkilatın Öyküsü*, İlgi Kültür Sanat, 2014, s. 187-188.

"Teşkilat-ı Mahsusa hâlâ bitmemiştir," sözünün de ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir.[17]

Behiç Erkin İttihat ve Terakki'nin ünlü fedaisi ve savaş sırasındaki TM komutanlarından Yakup Cemil şahsında teşkilatın işlevi hakkında da önemli bilgiler verir: "Yakup Cemil'in çeteleriyle yapmadığı zulüm kalmamıştır; idamında çok isabet vardır."[18]

Dönemin istihbarat subaylarından Ahmet Refik (Altınay) de çalışmasında bu durumları daha net ifadelerle belgeler: "Harbin hidâyetinde [başlangıcında] Anadolu'ya İstanbul'dan birçok çete gönderilmişti. Bu çeteler, mahbesten çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkebdi. Bunlar Harbiye Nezareti Meydanı'nda bir hafta talim görürler, TM marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika' ettiler [gerçekleştirdiler]."[19]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın savaş öncesi tarihî Ermenistan'daki operasyonları

Çetelerin oluşturulmasından hemen sonra, ağustos ayı ile birlikte Rusya içlerinde askerî eylemlere başlanır. Aynı zamanda bölgede Ermenilere yönelik saldırılar ve katliamlar gündeme gelir. Özellikle Kafkas sınırlarında, Ermeni köylerine, entelektüellerine, politik ve dinî liderlere yönelik saldırılar tek tek de olsa eylül ayı ile birlikte başlamıştır. "Çeteler, asıl görevlerini Ermeni köylerini basmak ve yağma etmek olarak görüyorlardı. Eğer erkekleri ele geçiremezlerse, kadınların ırzına geçiyorlar ve ellerinde para ve değerli olan ne varsa vermeye zorluyorlardı."[20]

Alman Konsolosu Schwarz da 5 Aralık 1914 tarihinde Erzurum'dan yolladığı raporunda olayları "Erzurum ili çevresinde Ermenilere karşı yapılan saldırılar" olarak özetler: "Erzurum iline bağlı kırsal alanda yaşayan Ermeni halkı bazı gelişmelerden oldukça rahatsızlık duyuyor ve bu gelişmeleri yeni bir kıyımın habercisi olarak algılıyor. Erzurum yaylalarındaki Osni köyünde aralık ayının birinci gününde üç Türk çete üyesi Ermeniler arasında oldukça saygınlığı olan bir pedere konuk olmuş, aynı kişinin evinde yemek yemiş ve sabahlamışlar. Ertesi günün sabahında pederi köyün çıkışına kadar kendi-

17 A.g.e., s. 370. Bu cümleden, 1960 Askerî Darbesi'nden sonra oluşturulan kurucu meclis başkanının Enver'in damadı Kazım Orbay olması, 1960'ta oluşturulan restorasyon hükümetlerinde Celalettin Uzer ile Refik Prinççioğlu'nun yer alması, 1980 Askerî Darbesi'nden sonra oluşturulan meclise Adana temsilcisi olarak Turgut Yeğena'nın seçilmesi tesadüf olmasa gerek.

18 Behiç Erkin, *Hâtırat 1876-1958*, (Haz.) Ali Birinci, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 154-155.

19 Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtal*, Kafkas Yollarında, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 27.

20 *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 241.

lerine eşlik etmeye zorlamışlar. Köyün çıkışına gelindiğinde ise pederi kurşunlayarak öldürmüşlerdir..."[21]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın kaynakları: Suçlular-mahkûmlar

Enver'in savaş öncesi Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak, ordudan ayırdığı subaylara kurdurduğu Teşkilat-ı Mahsusa'da Osmanlı vatandaşlarının yanında İngiliz ve Rus kontrolündeki topraklardan Müslümanlar da yer alır. Bunlar savaştan çok önce bu yörelerde propaganda çalışmalarına başlar. Daha sonra hapishanelerdeki adi suçlulardan ve dağlardaki başıbozuk çetelerinden de yüzlerce ağır suçlu TM saflarında vatan hizmetine alınır.[22] Seferberlik sona erdiğinde haklarında yapılacak kanuni işlemlerde kolaylık sağlanacağı sözü verilir.[23] Bu işleri Rıza Bey, Nail Bey ve Cemal Azmi Bey ortak karar alarak yürütmektedirler.[24] İlgili kararnameler daha sonra çıkarılmıştır.

Soykırım süreci

Seferberliğin başlamasıyla birlikte Teşkilat-ı Mahsusa, sorumlu sekreterlerini deniz yoluyla İstanbul'dan Trabzon'a ve kara yoluyla Erzincan'a göndermeye başlar. Almanların öneri ve desteğiyle oluşturulan en önemli etkin birlik, müttefik güçlere karşı, özellikle Kafkasya'da Rusya'ya karşı, istihbarat ve sabotaj eylemlerini yürütecektir. Ancak bu girişimler hiçbir yerde başarılı olmaz ve Ocak 1915'te bütün ümitler kırılarak TM birlikleri ve çeteleri imparatorluğa döner. Bahaeddin Şakir'in de dediği gibi, ".... Harbin merkez-i sikleti ne Mısır ne Basra ve ne de Rumeli'dir... Şarkdır."[25]

Askerî yenilginin ardından İTC liderleri Dr. Şakir'in ısrarıyla, TM için yeni bir misyon belirler; Türkiye içinde ve özellikle altı doğu vilayetinde Ermenilerin imhası.[26] Alınan kararlar ışığında TM birlikleri yeniden düzenlenir. En önemli karar, artık birliklerin orduya bağlı olmaktan çıkarılmasıdır. Birlikler bölgede bağımsız hareket edecek ve Bahaettin Şakir'e bağlı olacaklardır.

Soykırım araştırmacıları da, TM'nin Bahaettin Şakir tarafından yönetildiğinin altını çizerler: "Operasyonları mayıs sonlarına doğru Erzurum'a geri

21 Wolfgang Gust, *Alman Belgeleri: Ermeni Soykırımı 1915-1916*, çev. Z. Hasançebi-A. Takcan, Belge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 195.

22 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 359.

23 ATAŞE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.9.

24 Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi, s. 285.

25 BOA, DH. ŞFR, D.459, V4(3); ATASE, BDH Kol, KLS 246, D.1022,F.1-93

26 *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, s. 29.

dönen Bahaeddin Şakir –çoğu kez onun talimatlarına uymak zorunda olan Vali Tahsin Beyin isteği hilafına– yönetiyordu."[27] TM'nin mümtaz şahsiyeti Ömer Naci Mardin'de, Ayn-Wardo'da, Hazax'ta... direnişleri bastırmak ve soykırımı kolaylaştırmakla uğraşmaktadır.

Osmanlı müttefiki Alman komutanların TM operasyonlarıyla ilgili üstlerine verdikleri birçok rapor bulunmaktadır. Bu raporlar TM'nin soykırım sürecinin en önemli aktörlerden biri olduğunu belgeler. Erzurum'daki Yarbay Stange, Ermenilerin akıbeti hakkında şunları hatırlatır: "Bu Ermenilerin tamamının Mamahatun (Tercan) civarlarındaki çeteler (gönüllüler), aşiretler ya da benzer gruplar tarafından öldürüldüğü kesindir ve bu cinayete askerî refakat göz yummuştur."[28]

27 *Bir Soykırım Tarihi*, s. 314.

28 *Alman Belgeleri: Ermeni Soykırım 1915-1916* s. 116.

4

HARB-İ UMUMİ EŞİĞİNDE OSMANLI (1914-1915)

MUSTAFA AKSAKAL
(Georgetown Üniversitesi)

Harb-i Umumi eşiğinde Osmanlı: 1914

Osmanlı liderlerinin 1914'te aldığı, devletin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine neden olan kararlar, Ortadoğu'yu bir asır boyunca şekillendirdi. Küresel ve topyekûn bir felakete dönüşen savaş, bölgesel gerilimleri şiddetlendirdi ve Osmanlı topraklarında bir iç savaşın fitilini ateşledi. 1914 Kasım'ının sonunda yayımlanan bir kitapta, Ömer Seyfettin savaşın sözde özgürleştirici ve birleştirici etkilerinden bahsetmişti. Ülkesinin önde gelen edebiyatçılarından biriydi; Osmanlı Türkçesiyle yazıyor ve imparatorluk başkenti İstanbul'da yaşıyordu. Ömer Seyfettin (1884-1920) savaşın "kötü" olduğunu, "vahşilik ve barbarizm" gösterisi olduğunu söyledikleri için entelektüel dostlarını kınamıştı. "Bir gün tüm insanlık bir olup birlikte barışı kucaklayacaktır," diyen "filozof"larla alay etmişti. *Yarınki Turan Devleti* isimli denemesinde, savaşın imparatorluğa sağlayacağı olumlu katkılardan bahsetmişti. Ömer Seyfettin'e göre, savaş tarihte bir sapma değildi, tersine "milletler için savaş, doğal hayatlarının mutlak ve zaruri bir unsuru" idi. Osmanlı devletinin son yıllarında katıldığı savaş sayısını düşünecek olursak, [Ömer Seyfettin] ve diğerlerinin savaşı hayatın bir gerçeği olarak görmesine şaşmamak gerek.

Ömer Seyfettin bir şair ve yazardı, aynı zamanda da Temmuz 1908'de Sultan Abdulhamid'i (h.1876-1909) anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya ve meclisi toplamaya zorlayan gizli oluşumun, yani İTC'nin sadık üyelerinden biriydi. İTC 1908'den sonra bölgesel, etnik, dinî ve sınıfsal ayrımlara karşı çıktığı için kısa bir süreliğine halkın desteğini kazandı. Ama 1914 yılında siyasi suikastler ve –1909'da Adana'da olduğu gibi– büyük ölçekli etnik şid-

det olayları, yaşanan bir darbe ve Libya ile Balkanlar'da gerçekleşen üç savaş, meşrutiyetçilik umutlarını suya düşürdü. Temmuz krizi esnasında, İTC liderleri önce 2 Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak yapmaya, bundan üç ay sonra, 29 Ekim'de de savaşa girmeye karar verdi.

Savaş'tan önceki muharebeler: 1908-1914

1908 "Osmanlı baharı" ile birlikte imparatorluk çapında seçimler yapıldı ve imparatorluk temsili bir hükümete kavuştu. Fakat gerek yerel gerekse uluslararası krizler, demokratik kurumların yaratılmasına yönelik her tür potansiyele hemen gölge düşürdü. 1908'de yaşanan meşrutiyet momenti, hiçbir zaman bir demokrasi pratiğine dönüşmedi. Başlangıçtaki liberalizm esintisi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birikte derhal dağıldı. Bunu Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı devletine ait olan Bosna ve Hersek'i topraklarına katması takip etti. Sonrasında Girit, Yunanistan'a ilhakını açıkladı. Bulgaristan zaten 1878'den beri özerk olduğu ve 1908'de de fiilen bağımsızlığını kazandığı için, çağdaş Avrupalı gözlemciler bu haberleri az çok sükûnetle karşılamış olmalıdır. Habsburg monarşisi de zaten Bosna ve Hersek'i işgal etmiş ve 1878'den beri yönetimi ele geçirmişti (ki bu düzenleme yıllar sonra Franz Ferdinand'ın öldürülmesine neden olacaktı). Şüphesiz bu olaylar 1908 Devrimi'nin ilan edilen amaçlarının –Osmanlı halkları için "özgürlük, kardeşlik, dayanışma" ve "ittihat ve terakki" gibi kavramlarla tanımlanan yeni bir çağın başlangıcı– başarıya ulaşması açısından hiç de hayra alamet değildi.

Kentli nüfus –özellikle Batı Anadolu'da ama Beyrut kadar uzak yerlerde de– Bosna ve Hersek'in ilhakına, Avusturya şirketlerini boykot ederek tepki gösterdi. Bu boykotlar kısa sürede, diğer Avrupa ülkelerinden vatandaşların sahip olduğu şirketlere, sonunda da Osmanlı Hıristiyanlarının şirketlerine kadar sıçradı. Osmanlı Hıristiyanlarının Avrupa'yla güçlü ticaret bağlantıları olduğu düşünülüyordu ve bu yüzden fırsatçı ve bencil olduklarına, hatta daha da kötüsü, imparatorluğun ekonomik refahını baltaladıklarına inanılıyordu.[1] Osmanlı devletinin izlediği politikada uluslararası ve yerel meseleler, az çok her zaman ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmişti.

İtalya Eylül 1911'de bir Osmanlı vilayeti olan Trablusgarp'ı (Libya) ve Ege Denizi'ndeki On İki Ada'yı işgal etti. Kuzey Afrika'da beklenmedik bir direnişle karşılaşan İtalyan kuvvetleri intikam amacıyla 1911 yılı Ekim ayında sistematik bir şekilde binden fazla sivili öldürdü ve isyancılar ile isyancı ol-

1 Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, Londra, 2014; Yavuz Köse, "Between Protest and Envy: Foreign Companies and Ottoman Muslim Society", *Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire: Studies in Honor of Suraiya Faroqhi*, (yay. haz.) Eleni Gara ve diğerleri, İstanbul, 2011, s. 261-283.

duğundan şüphe edilen herkes halkın gözleri önünde idam edildi. Bu trajedinin haberleri devlet içinde hızla yayıldı ve İzmir'de *Cihad-ı Mukaddes Yahut Trablusgarp'ta Osmanlı-İtalya Cengi* isimli bir tiyatro oyunun sahnelenmesine de yol açtı. İran'da, Şii vaizler İtalya'nın bu eylemini fetvalarla kınadı ve Libya'da silahlı direnişi cihat olarak onayladı. Ama Osmanlı devleti 1911 yılında resmî bir cihat ilanından sakındı. Ayrıca Birinci ve İkinci Balkan savaşları sırasında, 1912 ve 1913'te de cihat ilan etmedi.

Osmanlı gözlemcileri, Viyana Düzeni'nin uluslararası koruma sağlama becerisi ve uluslararası hukukun vaatleri karşısında gittikçe artan bir hayal kırıklığı yaşadılar. Osmanlı devlet görevlilerinin eğitimi için kullanılan bir diplomatik tarih kitabının kapağında şu cümleler yer alıyordu: "Çağın büyük sorunları, meclis konuşmalarıyla ve çoğunluk kararlarıyla değil, kan ve demirle çözülecektir."[2] Bunlar tabii ki Bismarck'ın sözleriydi ve 1862 yılında söylenmişti; ama buraya kitabın yazarı, hukuk profesörü Ahmed Selaheddin tarafından koyulmuştu; çünkü kendisi bu sözlerin 1912'de Konstantinopolis/İstanbul'dan bakıldığında dünyanın nasıl göründüğünü gayet iyi ortaya koyduğunu düşünüyordu. Gazetelerde ve kitaplarda, Avrupa Uyumu'nun [Viyana Düzeni] aslında Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek isteyen, gizlenmeyi becerememiş bir Avrupa olduğu fikri destekleniyordu. Kuzey Afrika'daki Fransız ve şimdi de İtalyan işgalleri, Kıbrıs ve Mısır'daki İngiliz idaresi, 1878'de Rusların Ardahan, Batum ve Kars'ı işgal etmesi ve Balkan devletlerini desteklemesi bu suçlamayı gayet makul kılıyordu. Osmanlılar 1914'te kendi Alman *Einkreisung*'larıyla ya da kuşatmayla karşı karşıya olduklarına inanıyorlardı.

Ekim 1912'de, Balkan Birliği –Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ– kısa sürede Osmanlı savunmasını kırıp geçti ve devletin Avrupa'daki topraklarını ele geçirdi. Bu karmaşa, yeni boykotlara neden oldu ve Anadolu'daki Hıristiyan nüfusun ihanet içinde olduğu yönündeki suçlamaları artırdı. Ama uluslararası gelişmeleri ilk elden deneyimleyenler sadece kentli nüfus ve siyasi seçkin tabaka değildi. İmparatorluğun kaybettiği Kafkas ve Balkan topraklarından gelen ve tüm Anadolu'ya yayılan Müslüman mülteciler, Müslümanlara uygulanan zulmün canlı örnekleriydi. Anadolulular kitaplarda ve gazetelerde Hıristiyanlar ve Hıristiyan güçleri tarafından gerçekleştirilen vahşetleri okuyor, okuyamıyorsa bile dinliyordu. Dahası, bu yayınların çoğu devlet tarafından finanse ediliyor ve bilgileri de devletten alıyordu.[3]

2 Ahmed Selaheddin, *Makedonya Meselesi ve Balkan Harb-i Ahiri*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1331/1912.

3 Y. Doğan Çetinkaya, "Atrocity Propaganda and the Nationalization of the Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912-1913)", *International Journal of Middle East Studies*, Sayı 46, 2014, s. 759-778.

1913'te İkinci Balkan Savaşı boyunca Osmanlı güçleri beklenmedik bir askerî başarı kazandı. Geleceğin Harbiye Nazırı ve başkomutanı Binbaşı Enver Bey idaresindeki Osmanlı kuvvetleri Edirne'yi geri aldı. O kadar yenilgiden sonra, eski bir Osmanlı başkenti olan Edirne'nin geri alınmasının duygusal ve sembolik bir anlamı vardı. Bu zafer aynı zamanda, kararlılık ve iradenin –ve askerî saldırının– imparatorluğu tehdit eden cereyanı yavaşlatacağı ve onun yeniden ayağa kalkmasını sağlayacağına yönelik inancı besledi.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki muharebeler, sadece Osmanlı devletinin 1914'te ve savaş boyunca izlediği karar alma sürecini ve politikalarını belirlediği için değil, İttihat ve Terakki'nin en baştan kontrolü ele alması anlamına geldiği için de önemlidir. Enver Bey ve İTC üyeleri, 23 Ocak 1913'te, Birinci Balkan Savaşı'nın hemen ardından sadrazamlık makamına saldırdılar. Olaylar esnasında Harbiye Nazırı'nı öldürerek Sadrazam Kâmil Paşa'yı istifa etmeye zorladılar. 1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe konmasıyla yaşanan ilk coşku dalgası, yerini hemen çokuluslu bir imparatorluğu yönetmenin zorluklarına bıraktı. İTC'nin iktidarı ele geçirme konusundaki başarısını parlementer siyasette gösterememesi nedeniyle, 1912 itibariyle destek kaybetmeye başladı. İTC imparatorluğun "birliği ve ilerlemesi" [İttihat ve Terakki] için merkezileştirici politikalar peşinde koşarken, Liberaller gibi muhalifler bölgesel katılıma daha çok önem veriyordu. Liberallerin ya da başka herhangi bir muhalif kesimin İTC'yi gözden düşürme ya da imparatorluğun çok ciddi sorunlarını çözme konusunda başarılı olup olamayacağı tabii ki cevaplanamayacak bir sorudur. Balkan Savaşları, yüz binlerce Müslüman mülteciyi iskân etme ihtiyacını da ekleyerek bu sorunları kızıştırmıştır.

Temmuz Krizi ve Almanya'yla ittifak antlaşmasının imzalanması

1914 Ağustos'unda Avrupa orduları savaşa doğru ilerlerken, Osmanlı liderleri tercih ettikleri Büyük Güç'le, yani Almanya'yla bir savunma ittifakı yaparak önemli bir diplomatik başarı elde etti.[4] Osmanlı yöneticilerine göre bu ittifakın amacı, Kafkaslar'da, Balkanlar'da ve Kuzey Afrika'da uzun zamandır yaşanan toprak kayıplarına bir son vermekti. Kaybedilen topraklar İtilaf güçlerinin eline geçmişti. Müttefikleri Almanya sayesinde imparatorluğun uluslararası düzlemdeki yalnızlığının ve korunaksızlığının nihayet sona ereceğini umut ettiler. Alman İmparatorluğu'nun Avrupa'daki en iyi ve en güç-

4 Bu makale büyük ölçüde *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge, 2008 kitabıma dayanmaktadır [Türkçesi: *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı - Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010].

lü kara ordularına sahip olduğu ve bir Rus istilası karşısında imparatorluğu savunmak isteyecek tek güç olduğu düşünülüyordu.

İttifakın mimarları, Ağustos 1914'te bu hamleyi savaşa değil uluslararası güvenliğe giden bir yol olarak görüyordu. Krizdeki Avrupa nedeniyle, Sadrazam Sait Halim, İstanbul'da Alman Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim'e ittifak için baskı yaptı. 15 Temmuz'da Bulgaristan, Romanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında, Üçlü İttifak'la bağlantılı olarak bir antlaşma imzalanmasını önerdi. Sait Halim, bu teklifin reddedilmesinin Osmanlıları İtilaf ordularının kucağına iteceğini iddia etti. Wangenheim etkilenmemişti. Sadrazamın teklifini Berlin'e rapor etti ve "bu fikre kesinlikle karşı olduğunu" ve İstanbul'un "bugün müttefik olarak kesinlikle hâlâ değersiz olduğunu" ekledi. Bir sonraki hafta boyunca Sadrazam Sait Halim, Harbiye Nazırı Enver, Dahiliye Nazırı Talat ve Meclis Başkanı Halil, Wangenheim'in fikrini değiştirmeye çalıştı. Enver, Berlin'in itirazının Osmanlıları "Rusya'nın kölesi" haline getireceği konusunda Wangenheim'i uyardı. Wangenheim ittifak müzakerelerini bir kenara atarken, Berlin'de Kaiser II. Wilhelm durumu çok farklı değerlendirmişti. Wangenheim'in ittifak itirazının "teorik açıdan haklı, ama mevcut durumda haksız!" olduğunu belirten II. Wilhelm şöyle devam etmişti: "Şu anda yapılacak teş şey, Balkanlar'da silahını Avusturya *için* ateşlemeye hazır herkesi kendi safımıza geçirmektir." Bu sayede Osmanlı yöneticileri, imparatorluğun parçalanmasının başlangıcı olarak gördükleri uzun diplomatik yalnızlığı kırmak için temmuz krizini bir fırsata dönüştürdüler.

Başka bir deyişle Osmanlılar için Almanya ile ittifak kurmak, bir barış dönemi müttefikliğiydi; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasındaki savaş sona erdiğinde uluslararası güvenliği sağlayacak bir antlaşmaydı. Ama önce Osmanlı devleti –ve Almanya– savaşı atlatmak zorundaydı. Berlin içinse ittifak, bir savaş dönemi müttefikliğiydi; Almanlar bu ittifakı Kafkaslar'da Rusya'ya karşı, Mısır ve Süveyş Kanalı'nda Britanya'ya karşı ek cepheler açma fırsatı olarak görüyordu. Berlin aynı zamanda Osmanlı Sultan-Halifesinin müttefiki sıfatıyla, İngiliz etkisi altındaki Hindistan ve Mısır'da, Rus etkisi altındaki Kafkaslar ve Orta Asya'da, Fransız etkisi altındaki Kuzey Afrika'da, Müslüman nüfusu ayaklandırmak için İslâm'ı ve cihadı kullanarak bu üç itilaf devletini tehdit altına almayı umuyordu.

Seferberlik 3 Ağustos'ta, Almanya ile ittifak antlaşması imzalandıktan bir gün sonra başladı. Osmanlı devleti yaklaşık yirmi milyonluk nüfusunun ortalama üç milyonunu seferber etti. Bunların 770.000'den fazlası çatışma sırasında ve hastalıklar nedeniyle öldü. Çeyrek milyonu İngiliz ve Rus güçler tarafından esir alınıp Mısır ve Sibirya'daki esir kamplarına gönderildi. Askere alınan üç milyon erkeğin neredeyse yarım milyonu firar etti. Sivillerin du-

rumu ise daha da vahim bir hâl aldı. Devletin politikaları sonucunda Hıristiyan Ermenilerin katledilmesi bu kitapta uzun uzadıya tartışılıyor. Buna ek olarak hepsi sivil beş yüz bin Suriyeli, bölgede o güne dek yaşanan en büyük kıtlık nedeniyle açlıktan öldü. James Gelvin, İran ve Mısır da dahil olmak üzere tüm Ortadoğu'da 1914 ve 1923 arasındaki ölümlerin sayısını beş milyon olarak hesaplamıştır.[5]

Osmanlı'nın savaşa girişi: 29 Ekim 1914[6]

Osmanlı liderleri ittifak antlaşmasını imzaladıktan sonra ittifakın *içinde* ve savaşın *dışında kalabileceklerini* umdular. Ne var ki Berlin, ittifakı bozmakla tehdit edince Osmanlılar savaş riskini kabul edip kendilerini ateşe attılar. Güvenliğin –ve kendileri için kurtuluşun– yolu öncelikle savaştan geçiyordu. 4 Ağustos 1914'te Londra'nın Osmanlı donanmasına ait ve yapımı henüz tamamlanan iki savaş gemisine el koyması büyük bir öfke patlamasına neden oldu. Gemilerin parası kısmen Osmanlı Donanması Cemiyeti'nin [Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti] İmparatorluğu kurtarmak adına topladığı bağışlarla ödenmişti. İtilaf güçlerine ait küçük bir donanmadan kaçan iki Alman gemisi 10 Ağustos 1914'te Osmanlı başkentine ulaştı. Dost ve düşman arasındaki fark açıkça görülüyordu. İki Alman gemisinin hikâyesi, genellikle savaşın başında kendilerini sıcak sularda bulan iki geminin hikâyesi olarak anlatılır. Aslında gemiler Alman-Osmanlı ittifak görüşmeleri sırasında 1 Ağustos gecesi Enver Paşa tarafından talep edilmiş, Alman imparatoru bu isteği şahsen onaylamıştı. Savaş afişleriyle dolu *Donanma* –Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin halk gazetesi– 1914 Ağustos'unun ortaları gibi erken bir tarihte, "imparatorluğun kurtuluşu için büyük bir savaş gerektiği fikrini" sayfalarında işlemişti.[7]

Osmanlı devletinin egemenliğini nihayet yeniden kazanacağı beklentisi, 1914'ün Ağustos ve Eylül ayları boyunca yayınlarda ve büyük şölen toplantılarında dillendirilip kutlandı. Bu savaş tam bağımsızlık savaşı olarak görülüyordu. Hükümet 9 Eylül'de yaptığı açıklamada, kapitülasyonların –imparatorluktaki yabancı tüccarlara tanınan ekonomik ve hukuki ayrıcalıkların– 1 Ekim tarihinde kaldırılacağını duyurdu. 1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını savunan kulislerde geniş kalabalıklar bu haberleri sevinçle karşıladı. Kapitülasyonların kaldırılması ya da azaltılması, on yıllardır Os-

5 James L. Gelvin, "World War I and the Palestine Mandate", *The Israel-Palestine Conflict: One Hundred Years of War*, New York, 2007 (İkinci Baskı) içinde, s. 77.

6 Aşağıdaki alıntılar için bkz. *The Ottoman Road to War in 1914*.

7 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*, Brill, Boston, 2012, s. 52.

manlı devletinin gündeminde üst sıraları işgal eden bir meseleydi. Kapitülasyonlar Osmanlı'nın boyunduruğunun ve adaletsizliğin güçlü bir sembolüydü ve savaşta mücadele etmek böyle bir adaletsizliğin bitirilmesine bağlıydı. Askerleri motive etmek ve sivil halkın desteğini kazanmak adına dinî hassasiyetlerden ve tanımı ne olursa olsun vatan müdafaasında onur ve gurur gibi kavramlardan faydalanıldı.[8] Bu kavramlar askerî kitapçıklarda ve *Harb Mecmuası, Şark* ve *Hicaz* gibi yayınlarda resmedilip övülüyordu. *Şark* ve *Hicaz* Arapça yayımlanıyor ve Cemal Paşa tarafından finanse ediliyordu.[9]

Berlin, Osmanlılar savaşa girene kadar Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na akıtılan para, insan ve savaş teçhizatı desteğinin durdurulacağını 10 Ekim'de kesin olarak ilan etti. Aynı zamanlarda, İstanbul ajansları Osmanlı liderlerinin İtilaf güçleriyle anlaşmaya varma konusunda derin şüphelerini onayladılar. Osmanlı istihbaratı Paris ve Petersburg'da dönen gizli tartışmalardan haberdar olmuştu. Örneğin İstanbul'daki Rus büyükelçisi, Petersburg'daki Dışişleri Bakanlığı'na 6 Ağustos 1914'te şöyle yazmıştı:

> Türkiye'nin ve muhtemelen Bulgaristan'ın da bizim safımızda olacağına inanıyorum. [Türkiye] Almanya'nın yenilmesinden endişe ediyor, ama mevcut savaştan fiili kazanımlar elde etmek istiyor. Her ne kadar [Türkiye'ye] güvenmiyor olsam da, onu bir kenara itebileceğimizi de düşünmüyorum; çünkü bu onu düşmanlarımızın kollarına teslim etmek anlamına gelecektir. Türkiye'nin de dahil olduğu bir Balkan Birliği'nin kurulması, ancak koşullar Boğazlar'a kesin olarak girişimize imkân verirse bizim yararımıza olabilir. Bu nedenle aramızdaki muhtemel bir antlaşmayı göz önünde bulundurarak Bâb-ı Âli ile görüşmelerin sürdürülmesi yönündeki arzumu dile getirmek isterim.

Tabii ki Osmanlıların gözünde böyle bir yazışma Rusların ilk fırsatta İstanbul'u ve Osmanlı Boğazlarını –Karadeniz ve Akdeniz'i birbirine bağlayan kanalları– ele geçirmeye niyetleri olduğunu kanıtlıyordu. Elbette Osmanlı liderleri de kendi diplomatik oyunlarını oynadılar: Berlin'le çoktan imzalanan ittifakın üstünü örtmek için, hem Petersburg'la hem de Londra ve Paris'le ittifak yapmak istiyor izlenimi verdiler.

Berlin'den eyleme geçme konusunda yapılan baskılara üç ay dayandıktan sonra, Alman ve Osmanlı gemilerinden oluşan küçük bir donanma Amiral Wilhelm Souchon'un komutasında ve SMS *Goeben* (Yavuz) isimli geminin liderliğinde Karadeniz'e girip Rus şehirlerine ve gemilerine ateş açınca, Osmanlı 29 Ekim 1914'te savaşa girdi. Saldırıdan hemen sonra Alman General Colmar von der Goltz, Enver'i, "Tebrikler!" diyerek kutladı: "Eski Türki-

8 *The Ottoman Mobilization of Manpower*, s. 61-67, 71-73.

9 M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I*, Routledge, New York, 2014, s. 58-59.

ye'nin artık [...] tek bir hamlede eski görkemine kavuşma şansı var. Bu fırsatı kaçırmamalı." Ve 2 Kasım 1914'te Bahriye Nazırı Cemal şöyle bir beyanda bulundu: "Rusya'nın sonumuzu getirmek için yüzyıllardır neler yaptığını ve İngilizlerin de son birkaç yılda yaptıklarını düşününce, bu yeni krizi bir lütuf olarak görüyorum. Türklerin asli vazifesinin onurlu bir ulus olarak yaşamak ya da tarih sahnesinden muzaffer bir şekilde çıkmak olduğuna inanıyorum."

Osmanlı İmparatorluğu, Balkan Savaşlarının hemen ardından, savaşın emperyal enerjisinin tehlikeli bir şekilde yayıldığı bir zamanda Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Osmanlı'nın savaşa katılmasının ardındaki gerekçe imparatorluğu muhafaza etmek –iktidar partisinin adından da anlaşılacağı üzere imparatorluğun ittihadı ve terakkisi– olsa da, 1914'te girişilen bu savaş Müslümanlar ve Türkler haricindekilerin İmparatorluğa ihanet içinde oldukları yönündeki ithamları artırdı. Ömer Seyfettin, 1914 yılında kaleme aldığı bir denemesinde savaşı birleştirici bir olay olarak tanımlamıştı. Ne var ki Birinci Dünya Savaşı birçok açıdan imparatorlukta bir iç savaşa neden oldu, çünkü devlet geniş nüfus kesimlerini –Arapları, Ermenileri, Ortodoks Rumları, Yahudileri– askerî hizmet için güvenilmez ve İstanbul'a sadakatsiz olarak görüyordu. Suriye, Filistin, Lübnan Dağı, Irak, Arabistan ve tabii ki Doğu Anadolu'da dünya savaşının ağırlığı, İmparatorluğa özgü çatlakların derinleşmesine neden oldu. Ömer Seyfettin'in söylediği tarzda birleştirici bir etkiden çok uzak olan savaş, İmparatorluğun sosyal dokusunu harap etti. Farklı Osmanlı halklarını yıllardır bir arada tutan imparatorluk bağlarını yok etti.

5

YIKIMIN İLK AŞAMASI: TEHCİR VE KATLİAMLAR (NİSAN-AĞUSTOS 1915)

RAYMOND H. KÉVORKIAN
(Paris VIII Üniversitesi)

Burada, Osmanlı Ermenilerinin yok edilmesinin ilk aşaması esnasında ve katliamlarla tehcirlerin gerçekleştirilmesinde başlıca Osmanlı kurumlarının ve idari makamlarının oynadıkları rolü ortaya koymak ve ayrıca tehcir kafilelerinin genel bir dökümünü sentezleyici bir yaklaşımla sunmak istiyoruz.

Öncelikle etnik bir homojenleşmeyi hedefleyen bu toplum mühendisliği projesinin, İTC Merkez Komitesi'nin on üyesi tarafından yürütülen soykırım planının temelini oluşturduğunu hatırlatmak isterim. Modernliğin öncüsü bu insanlar Anadolu topraklarının nüfus yapısını yeniden şekillendirmeyi amaçlamış ve idaresini ellerinde tuttukları parti-devlet de (bu vesileyle başka grupları ıssız bölgelere sürmeden önce) gerekli gördükleri etnik operasyonu gerçekleştiren "bir cerrah"a dönüşmüştür.

Soykırıma iştirak eden kurum ve kuruluşlar

İskân-ı Aşâyirin ve Muhâcirin Müdüriyeti (Aşiret ve Göçmenleri İskân Müdürlüğü)

İTC bu projeyi uygulamaya koyabilmek için oldukça etkili bir aygıt olarak iş gören *İskân-ı Aşâyirin ve Muhâcirin Müdüriyeti*'nin (İAMM) hizmetlerinden faydalanmıştır. Bu kuruluşun temel görevi elbette muhacirleri belirli bölgelere yerleştirmek; ama aynı zamanda sivil toplulukların sürgün ve tehcir edilmelerini planlamaktır. İttihatçı kadrolar tarafından yönetilen müdürlük, böylece belirli bir grubun durumunu, yayılımını, yerel ölçekte nüfus ağırlığını incelemekle görevlendirilmiş olur. Bir İTC üyesi ve aynı zamanda

etnograf olan Naci İsmail,[1] bu araştırmaların sonuçlarını haritaya dökmekle görevlidir.[2] İAMM de Ermenilerin tehcirini bu haritalara göre planlar.

Bu program, Suriye Çölü'nde kurulan[3] toplama kampları ağını organize etmek için[4] 1915 sonbaharında Halep'e bizzat giden Sevkıyat Müdürü Müftüzâde Şükrü [Kaya] Bey[5] tarafından yürütülür. Kendisi "Ekim 1915'te, sevkıyattan sorumlu bir müdürü, Abdüllahad Nuri'yi, faaliyette olan yirmi kadar kampın idaresiyle görevlendirmiştir."

Dahiliye Nezareti'ne bağlı bu yönetim, sevk ve idareyi sağlasa da Ermenilerin yok edilmesiyle ilgili önemli kararları alma yetkisi, bazı üyeleri aynı zamanda hükümette de yer alan İTC Merkez Komitesi'nin tekelindedir. Dolayısıyla İttihatçı hükümet de en az Merkez Komite kadar olanlardan sorumludur.

Haliyle, Said Halim başkanlığındaki bakanlar heyeti 26 Mayıs 1915'te Tehcir Kanunu'nu onayladığında, Ermenilerin yok edileceği ve mallarına el konacağı, bu "kanun"un katliam projesine resmiyet kazandırmaktan başka bir amaç taşımadığı herkesin malumudur.

Teşkilat-ı Mahsusa: İTC'nin silahlı kolu

İTC'nin Ermenilere karşı projesini yürütmek için kullandığı ikinci aygıt olan *Teşkilat-ı Mahsusa*, yarı resmî bir yapıydı. Bu – 12.000 kadar üyesi olan– paramiliter grup, 1914 yazında kurulduğu günden beri İTC Merkez Komite üyeleri Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Ahmed Nazım, Atıf Bey ve Yusuf Ziya Bey ile Dahiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet Umum Müdürü Aziz Bey'den oluşan siyasi bir büronun denetimi altındaydı.[6] Teşkilat aynı zamanda bu paramiliter güçlerin silahlandırılması ve operasyonlarına maddi destek sağlanmasıyla ilgilenen, Harbiye Nezareti'nden Kuşçubaşızade Eşref'in [Sencer] bilgisi dahilinde çalışıyordu. Bu kadrolar partiye yakın çevrelerden ve Çerkeslerden –Bahaeddin Şakir de Çerkes'ti–, milis güçleri ise Adliye Nezareti tarafından serbest bırakılmış adi suçlular arasından ve Çerkes ya da Kürt çetelerinden seçilmişti.

---

1 Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem, İstanbul, 1977, s. 82.

2 Fuat Dündar, *L'Ingénierie ethnique du régime jeune-turc*, (Tez - EHESS, Paris, 2006) adlı çalışmasında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi içinde yer alan İAMM arşivlerinde bulunmuş olan bazı örnekleri yayımlamıştır. Uğur Ümit Üngör, "Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913-50", *Journal of Genocide Research* (2008), 10(1), Mart, s. 15-39.

3 Bkz. Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, [*Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015]: Toplama kampları ağına ayrılmış olan beşinci kısım.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BOA, MV 198/163, 30 Mayıs 1915 tarihli telgraf, İAMM'nin imha programının uygulamaya konmasındaki rolüne resmiyet kazandırmıştır.

5 Mehmed Talat'ın yakın çalışma arkadaşı Müftüzâde Şükrü [Kaya] Bey, daha sonraları Mustafa Kemal'in dışişleri ve ardından içişleri bakanı olacaktır.

6 Yararlanılan kaynaklar ve ayrıntılar için bkz. *Le Génocide des Arméniens*, s. 226-234 ve 306-326.

Teşkilat yapısını ve emir komuta zincirini incelediğimizde, TM'nin hükümet, Bakanlar Kurulu ve bizzat bakanlar tarafından, vilayet ve sancaklardaki idari yöneticiler ve askerî makamların da desteğiyle örgütlendiğini; dört üyesi doğrudan İTC'nin Merkez Komite'sinde yer alan idari bir kadro ve başkan tarafından yönetildiğini, ayrıca bölge şeflerinin de doğrudan merkezî iktidara bağlı olduğunu görürüz. Dolayısıyla Teşkilat kuşkusuz Türk hükümetinin idaresi altındadır: Hükümet, vali ve kaymakamlarına resmî talimatlarını iletir; onlar da bu talimatları TM'nin bölge şeflerine aktarırlar. Ancak Teşkilat'a bağlı çete birliklerinin faaliyetleriyle ilgili gayri resmi emir ve talimatlar, bu birliklere doğrudan Teşkilat'ın başkanı ve yönetici kadrosu tarafından iletilir. Dolayısıyla burada idari nitelik taşıyan talimatlarla suç teşkil eden niteliktekilerin iletilmesinde iki farklı sistemin işletildiğini gözlemlemek mümkündür.

Teşkilat şefleri, işi biraz daha bulanıklaştırmak için bildik bir hileye başvururlar: Çete birliklerinin paramiliter güçleri çoğunlukla jandarma kılığına girerler. Bu durum, sağ kalan birçok tanığın, kafilelerinin "jandarma"nın saldırısına uğradığına yönelik ifadelerini açıklamaktadır; oysa kafilelere eşlik eden "gerçek" jandarmalar, bu barbarca fiillere doğrudan iştirak etmezler. Son olarak katliam yapılacak yerlerin önceden belirlendiğini ve çetelerin farklı saçma gerekçelerle tercih edilmiş olan bu mezbahalarda pusu kurup beklediklerini belirtmek gerekir. Bu yerlerin seçiminde, Yüksek Ermeni Platosu'nun zorlu coğrafyasını hesaba katmışlar ve derin, ıssız boğazların olmasına dikkat etmiş, özellikle de kurbanların cesetlerini atabilecekleri akarsu kenarlarını tercih etmişlerdir. Fırat Nehri'nin yukarısında, Kemah civarındaki boğazlarda ve aşağısında, Palu Köprüsü üzerinde kurulan mezbahada ya da Malatya'nın güneyinde yer alan Kâhta Boğazı'nda Dantevari sahneler yaşanmıştır.

Jön Türk yönetimi: Tehcirlerin yerel sevk ve idare aracı

Daha genel anlamda ilgili birçok farklı Nezaret, Ermeni halkına karşı alınacak tedbirlerle ilgili olarak kendi yerel teşkilatlarına talimatlar gönderirler: Dahiliye Nezareti valilere, Harbiye Nezareti askerleri teşkilata, Adliye Nezareti ise hâkimlere.

Yerel yetkililer açık bir görev paylaşımı içinde hazırlık aşamalarını düzenliyorlardı: Polis tehcir edilecek kişilerin listesini hazırlıyor, jandarma kafilelerin sevk emrini veriyor ve ilgili görevlileri belirliyor, hazine yetkilileri tehcir edilenlerin banka hesaplarını ve "metruk malları"nı "yönetmekle" ilgileniyordu. Bu operasyonların yerel düzeydeki koordinatörleri,

tüm vilayetlerde partinin belirlediği "sorumlu sekreterler" [*kâtib-i mesuller*] idi. Görünüşe göre hiçbir sivil ya da askerî yerel yetkili, Ermenilere yönelik operasyonlar konusunda Jön Türklerin temsilcileri tarafından verilen bu emirlere karşı gelemiyordu.[7] Bu şahısların görevleri arasında TM'nin yerel kadrolarına kafilelerin gelişi hakkında bilgi vermek de vardı. Bu temsilcilerin ayrıca merkezden gelen tehcir emirlerini uygulamaya hevesli olmayan yetkilileri derhal görevlerinden aldıkları da bilinmektedir – bazıları bu itaatsizliğin bedelini canıyla ödemiştir. TM'nin faaliyetleri ile sivil ve askerî yerel yetkililerin izlediği politikalar her zaman birbirleriyle örtüşmediği için, bu gizli ve yasal anlamda sorumluluğu bulunmayan –başka bir deyişle hukuktan muaf– gücün müdahaleleri kaçınılmaz bir biçimde anlaşmazlıklara neden oluyordu. Sivas Valisi Muammer Bey ile Üçüncü Ordu Komutanı General Vehib Paşa arasında, Vali Muammer Bey'in emriyle Sivas'tan Şarkışla ile (Sivas) Gemerek arasında yer alan Kayadibi Vadisi'ne gönderilip burada katledilen (bini aşkın) Ermeni asker konusunda oldukça büyük bir tartışma yaşanmıştır. Bu elbette istisnai bir durumdur, ancak Dahiliye Nazırı Mehmed Talat'ı, Muammer Bey'i Üçüncü Ordu'nun mıntıkası dışındaki Konya'ya vali olarak göndermek zorunda bırakmıştır. Müfettiş Mazhar Bey'in 5 Aralık 1915 tarihli bir raporunda (düzenlediği büyük kıyım nedeniyle) "veteriner" olarak adlandırdığı ve görevine son verilmesi gerektiğini bildirdiği Diyarbakır Valisi Dr. Reşid olayında olduğu gibi, vakaların pek çoğunda anlaşmazlıklar İTC Merkez Komitesi'nin yetkilendirdiği temsilciler lehine sonuçlanmıştır.

Bu kıyımlarda ordunun rolüne özellikle değinmek gerekir. Üçüncü Ordu'nun altı doğu vilayetini kapsayan mıntıkası içinde, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu ve İTC liderlerinin daha fazla düzenli tabur gönderilmesini emrettiği ve hatta bu taburlara Kürt aşiret ağı içinden seçilmiş TM çetelerinin eşlik etmesini daha emniyetli bulduğu Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde, sivil halka yönelik soykırım niteliğinde suçlar işlenmiştir.

26 Mayıs 1915 tarihli Geçici Tehcir Kanunu

Ermeni toplulukların tehciri, Jön Türk sisteminin imha programına içerideki düşman unsurların tehdidi altında bulunan bir devletin yürüttüğü yasal bir faaliyet görüntüsü vermek için uydurduğu bir kılıftan ibarettir. Bu operasyon Jön Türk rejimine öncelikle tehcir edilenlerin banka hesapları, men-

7 Anakara vilayeti sorumlu sekreteri Necati Bey, Yozgat Mutasarrıfı Cemal Bey'i görevinden almış ve yerine Kemal Bey'i atamıştır; Ankara vilayeti İTC delegesi Atıf Bey, emirleri uygulamayı reddeden Mazhar Bey'in görevine son vermiştir; Kastamonu sorumlu sekreteri Hasan Fehmi, vali Reşid Bey'in vilayette yaşayan bir avuç Ermeni'yi vilayetten atmasını sağlamıştır: Tüm bu örnekler için bkz. *Takvim-i Vakayi*, No: 3772, 8 Ocak 1920.

kulleri ve gayrimenkul varlıkları dahil tüm mallarına el koyma imkânı verir. Ardından sefalet içinde, her şeyden mahrum kalmış insanlar, cellatlarının insafına terk edilirler.

Olayların seyrine yakından baktığımızda, 26 Mayıs'ta Bakanlar Kurulu [*Meclis-i Vükelâ*] tarafından kabul edilen –tam o sırada meclis tatil edilmişti– *Geçici Tehcir Kanunu*'nun Doğu vilayetlerinde halihazırda sürmekte olan operasyonları tasdik etmekten başka bir anlamı olmadığı görülür.

> 1. Madde: Savaş zamanında, ordu, kolordu ve tümen kumandanları ya da bunların vekilleri ile müstakil mevki kumandanları, halk tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ya da ülkenin müdafaası ve asayişin korunmasına ilişkin icraat ve tedbirlerine karşı bir muhalefet ya da silahlı direniş ile karşılaşırlarsa, askerî güç yoluyla bunları derhal ve en şiddetli biçimde bastırmaya ve her tür saldırı ve direnişi tümüyle yok etmeye yetkilidirler.
>
> 2. Madde: Ordu, kolordu ve tümen kumandanları, askerî gerekliliklerin doğması halinde, casusluk ve ihanetlerinden şüphelendikleri köy ya da kent halkını, tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler [...].

Askerî yetkililere, şüpheli toplulukları "sevk etme" ayrıcalığı tanıyan bu kanun, Dahiliye Nezareti'nin çok daha açık bir kararnamesi ile derhal hükümsüz kılınır: 21 Haziran 1915'te Dahiliye Nazırı Talat, tüm vilayetlere istisnasız tüm Ermenilerin tehcirine yönelik genel bir talimat gönderir.[8] Artık bu talimat sadece tehdit altındaki sınır bölgeleri kapsamaz; Edirne'ye, Bulgar sınırına, Kafkas sınırından 2.000 kilometre uzağa kadar İmparatorluk topraklarında Ermenilerin yaşadığı her yer için geçerlidir.

Talimatları iletmek için kullanılan yöntem üzerinde de durulması gerekir; çünkü Jön Türk sisteminin ikiyüzlülüğünü, planladığı kitle katliamını gizleme isteğini bunun kadar iyi ortaya koyan bir başka unsur daha yoktur. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri incelendiğinde, Dahiliye Nazırı Mehmed Talat'ın, talimatlarını taşradaki vali ve kaymakamlara günlük olarak ilettiğini ve onlardan tehcirler hakkında bilgi ve istatistikler istediğini görmek mümkündür. Bu belgeler Jön Türk liderlerinin geliştirdiği imha programının ne denli incelikli biçimde planlandığını gözler önüne sererler.[9] Ama aynı zamanda ortalığı bulandırmaya, Ermeni halkına karşı alınan tedbirlere insani bir mesele görüntüsü vermeye yönelik ikili bir talimat aktarım sistemi oldu-

---

8 *L'Ingéniere ethnique du régime jeune - turc*, s. 265-266'da, BOA tarafından muhafaza edilen bu belgeyi yayımlamıştır.

9 Taner Akçam, "The Ottoman Documents and the Genocidal Policies of the Committee for Union and Progress (Ittihat ve Terakki) toward the Armenians in 1915", *Genocide Studies and Prevention* 1, 2, Eylül 2006, s. 127-148.

ğunu da ortaya koyarlar. Taner Akçam, yetkililerin sivil halka karşı işlediği suçlar konusunda Ermeni vilayetlerindeki ajanlarından bilgi alan –İttifak devletlerinin temsilcileri– Alman ve Avusturyalı diplomatların protestoları karşısında, Dahiliye Nazırı'nın kullandığı atlatma yöntemlerinden birinin de bu çifte talimat zinciri olduğunu açıkça ortaya koyar.[10]

İktidarın bu sorunları nasıl ölçülü biçimde idare ettiğini gösteren ve müttefik diplomatlara gösterilmek üzere hazırlanmış, gayet ılımlı telgraflar mevcuttur; ancak hemen ardından bunların tam tersi talimatlar iletilmektedir. Hiç de saf olmayan Alman büyükelçisi, Dahiliye Nazırı'nın bu uygulamasını "acımasız ve ikiyüzlü" olarak niteler.[11] Talat, Ağustos ayının 4'ünde[12] ve 15'inde[13] telgraf yoluyla tehcir bölgelerinin valilerine gönderdiği genelgelerde söz konusu vilayetlerde yerleşik Katolik ve Protestan Ermenilerin tehcirinin durdurulmasını emrederken, hemen ardından tehcirin devam ettirilmesine yönelik talimatlar yollamıştır.[14] Osmanlı Karargâhı Kurmay Başkanı General Hans Von Seeckt, anılarında resmî talimatları geçersiz kılan gizli talimatların merkezden düzenli olarak gönderildiğini doğrular.[15]

Erzurum, Ankara, Adana, Sivas, Diyarbakır ve Van vilayetlerindeki Posta ve Telgraf Dairesi'nde çalışan Ermeni müfettişlerin 23 Mayıs 1915'te "görevden alınması",[16] kuşkusuz İTC'nin suçlarını örtbas etme kaygısıyla açıklanabilir.

---

10 Taner Akçam, "Deportation and Massacres in the Cipher Telegrams of the Interior Ministry in the Prime Ministerial Archive (Başbakanlık Arşivi)", *Genocide Studies and Prevention* 1, 3, Aralık 2006, s. 305-325.

11 A.A. Türkei 159/3, Cilt IV, A24679, Kont Wolff-Metternich'ın, 16 Eylül 1916 tarihli raporu, akt. Taner Akçam, "Deportation and Massacres", *a.g.m.*, s. 307.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): BOA/DH/ŞFR, 54-A/252/1333.N.22, Dahiliye Nazırı Talat'ın Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamüret ül-Aziz ve Van vilayetleri ile Urfa, Canik ve Maraş mutasarrıflıklarına gönderdiği 4 Ağustos 1915 tarihli telgraf.

13 BOA/DH/ŞFR, 54/20/1333.L.4, Dahiliye Nazırı Talat'ın Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamüret ül-Aziz ve Van valileri ile Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Şebinkarahisar, Maraş, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderdiği 15 Ağustos 1915 tarihli telgraf.

14 BOA/DH/ŞFR, 54-A/271/1333.N.23, Dahiliye Nazırı Talat'ın Adana Valisi İsmail Hakkı Bey'e gönderdiği 4 Ağustos 1915 tarihli telgraf; BOA/DH/ŞFR, 54-A/272, 1333.N.23, Dahiliye Nazırı Talat'ın Maraş sancağına gönderdiği 4 Ağustos 1915 tarihli telgraf; BOA/DH/ŞFR, 54-A/384/1333.N.30, Dahiliye Nazırı Talat'ın Adana ve Halep vilayetlerine gönderdiği 11 Ağustos 1915 tarihli telgraf.

15 Vahakn N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources", *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Cilt II, Israel W. Charny, New York, Facts on File Publications, 1991, s. 109-110.

16 "Osmanlı Belgelerinde Ermeniler", (1915-1920) *a.g.e.*, BOA, DH. Şfr No 53/89.

Tehcirler ve katliamlar (Nisan-Ekim 1915)

İlk hamle: Acemi Ermeni erlerin ortadan kaldırılması

Savaş ortamı ve 20 ile 45 yaş arası tüm erkeklerin genel seferberlik çağrısıyla askere alınması nedeniyle, yaklaşık 50 altın lira tutarında bir *bedel* ödeyerek askerlikten geçici olarak muaf tutulan az sayıda köylü dışında, Ermeni köylerinde neredeyse kimse kalmamıştı. Üçüncü Ordu mıntıkasında yer alan Doğu vilayetlerindeki seferberlik çağrısı, kısa süre içinde yerel makamlar ile Ermeni yetkililer arasında bir anlaşmazlık konusu halini alır. Dahiliye Nezareti'nin 1916 kışında yayımlanan resmî kitapçığı söz konusu yerel makamların konumunu anlatır niteliktedir:

> Askerlik görevlerini yapmak için silahaltına alınan Ermeni gençlerinin büyük kısmı sadece kaçmakla kalmadı, ayrıca Rusya'nın dağıttığı silahlarla donanmış halde anavatana saldırmak için düşman güçler safına katıldılar. Genç Ermeniler, düşmanın sızmayı başardığı sınır bölgelerinde Müslüman halkı katletti.[17]

Bir propaganda kitapçığında kimliği belirsiz kişilerce yöneltilen bu ağır suçlama, Türk makamlarının yürüttüğü şiddeti meşrulaştıran söylemin temel unsuru olmuş ve resmî tutumun bir ifadesi olarak varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla bu söylemin nasıl kurulduğunu incelemeyi önemli buluyoruz.

Öncelikle silah altına alma işleminin her yerde aynı biçimde gerçekleşmediğini belirtmek gerekir. Örneğin 20-45 yaş arası erkeklerin askere çağırıldığı ilk seferberlik çağrısında sadece Bitlis vilayetinden 24.000'i Ermeni, toplam 36.000 erkek Erzurum'a ve ardından Osmanlı-Rus sınırına gönderilmiş; burada özellikle de Sarıkamış Savaşı'nda bazıları öncü taburlarda, diğerleri ise amele taburlarında görev yapmıştır. Ruslara esir düşen yüzlerce Ermeni Osmanlı askeri 18 ay Sibirya'da Müslüman silah arkadaşlarıyla tutsak kalmıştır.[18]

Van vilayetinden askere alınanlar ise 20 kadar taburdu ve bu taburlarda Ermeniler "askerî gücün neredeyse üçte ikisini oluşturuyordu". Berkri (Dördüncü tabur), Adilcevaz (on beşinci ve on altıncı taburlar), Hoşap (on yedinci ve on sekizinci taburlar) ve Başkale'de mevzilenen bu askerler, kasım ayı

17 Ermeni Devrimci Hareketi Hakkındaki Gerçekler ve Hükümetin Tedbirleri, Dahiliye Nezareti, Konstantinopolis, 1916, s. 15.

18 BNu/Fonds A. Andonian, *Matériaux pour l'histoire du génocide*, K.P.1/3, Dosya 51, Muş-Daron, f°1, Mouchegh Tournian'dan alınan bilgiler uyarınca.

başında, Ermeni askerlerinin silahlarının toplanması ve yol bakımında çalışmak, siper kazmak ve erzak taşımakla görevli amele taburlarına sevk edilmeleri emri geldiği sırada, Köprüköy yakınlarına Rus güçleriyle savaşmaya gönderilmek üzereydiler.[19]

Dolayısıyla acemi Ermeni askerlerinin, bazıları kısa bir zaman zarfında silahsızlandırılmasına rağmen, tümünün sistematik bir biçimde *amele taburlarına* alınmadığı görülür. Hatta Beşinci Ordu mıntıkasındaki bazı Batı Anadolu bölgelerinde oldukça yüksek sayıda Ermeni askerinin muharip birliklere alındığını bile söyleyebiliriz. E. Zürcher'in de vurguladığı gibi, geleneksel olarak ordunun ulaşım ve yol yapımından sorumlu destek hizmetini oluşturan 70 ila 120 amele taburu birliğinde, esas olarak Hıristiyan acemi askerlerin görev yaptığı –hatta bir belgeye göre bu taburların yüzde 75'ini Ermeniler oluşturur– doğrudur[20]; ancak Birinci Kafkasya Seferi'nin sonuna kadar bunun genel kural olmadığını da belirtmek gerekir.

Bu nedenle Enver, 25 Şubat 1915 tarihinde Ermeni askerlerini silahsızlandırma kararını çıkardığında,[21] bu karardan ancak birkaç bin asker, özellikle de Üçüncü Ordu'da görev yapan askerler etkilenmiş olmalıdır. Yani sonuç olarak küçük bir grup söz konusudur; çünkü bu karardan sonra İstanbullu, Adapazarlı, İzmitli vb. Ermeni askerleri 1915 Nisan ortasından itibaren Çanakkale Savaşı'nda ve 1918'e kadar Filistin Cephesi'nde Osmanlı ordusu saflarında savaşmışlardır.[22] Denilebilir ki Ermenileri silahsızlandırma emrinin uygulama açısından değil, daha ziyade simgesel açıdan bir değeri vardır. Bu karar bir anlamda Ermenilere yönelik ihanet suçlamasını desteklemek amacıyla tasarlanmıştır; ancak bu suçlama, amele taburlarına yöneltilebilecek türden bir suçlama değildir, çünkü bunlar cephe gerisinde görev yapmaktadırlar. Bu belki de yaşanan askerî felaketten –ki bütün otoriteler bu felaketten bizzat Enver'in sorumlu olduğu konusunda hemfikirlerdir– "hainleri" sorumlu tutmak için de iyi bir fırsat olmuştur.

Düzenli orduda görev yapan Muş asıllı bir Ermeni askeri olan Hayg Ağababyan'ın ifadesine göre, Erzurum yakınlarında üslenen birliğinden her gece beş-on, hatta yirmi Ermeni askeri alınıp götürülür ve bu askerlerden bir daha haber alınamaz. Erzurum Başpiskoposu Sımpat Saadetyan bu durumla ilgilenilmesi için Vali Tahsin Bey'e başvurmuştur. Vali ona bu tür olayların gerçekten olduğunu, ancak bunlara son verilmesi için gerekli talimatların

19 A-To [Hovhannès Ter Martirossian], Մեծ դեպքերը Վասպուրականում *1914-1915* [Vaspurakan'daki Önemli Olaylar, 1914-1915], Erivan, Devlet Matbaası,1917, s. 99-100.

20 Erik J. Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", H.-L. Kieser ve D.-J. Schaller (yay. haz.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Chronos, Zürih, 2002 içinde, s. 190-192.

21 *A.g.e.*, s. 187. Bazı kaynaklarda bu kararnamenin tarihi 28 Şubat olarak geçer.

22 *A.g.e.*, s. 192

verildiğini söylemiş, "Buna rağmen bütün Ermeni askerleri yok olana kadar bu durum devam etmiştir."[23] Elimizdeki tanıklıklardan edindiğimiz bilgilere göre, 25 Şubat'tan sonra silahsızlandırılan askerlerin, sadece Kafkas Cephesi'ndeki amele taburlarına gönderilmediklerini, küçük gruplar halinde hızla ortadan kaldırıldıklarını göstermektedir.

Ayrıca art arda yapılan seferberlik çağrılarının da –Ocak 1915'ten itibaren 45 ila 60 yaş arasındakiler ile 18-20 yaş aralığındaki gençler de ikinci seferberlik çağrısı kapsamında askere alınmıştır– aileleri savunmasız bıraktığını eklemek gerekir. Amele taburlarının akıbetleriyle ilgili gelişmeler yakın tarihte araştırılmaya başlamıştır.[24]

Temelde ikmal ve teçhizat sevkıyatında (örneğin Muş'tan Hasankale'ye) kullanılan amele taburları konusunda birçok farklı tanık, Ocak 1915'te yeni kurulan birliklerin her birinin ortalama 250 kişiden oluştuğunu ifade eder. Bunlar ya yaşı ilerlemiş köylüler ya da 16 yaşındaki gençlerdir. Her hafta bu türden kafileler Muş'tan Hınıs'a doğru yola çıkıyorlardı. Firarlar ağırlıklı olarak bu birliklerde ve yol çalışması yapmakla görevli birliklerde yaşanıyordu[25] ancak muhtemelen bu firarların oranı, Osmanlı ortalamasının üstünde değildi.

Bu bilgiler ışığında, Enver'in 25 Şubat tarihli talimatı hükümetin Ermenileri yok etme programının ilk işaretlerinden biri olarak yorumlanabilir mi? Vahakn Dadrian böyle düşünüyor[26] ve biz de ona aynen katılıyoruz.[27] E. Zürcher ise Enver'in verdiği talimatın, Ermenileri yok etme politikasının uygulamaya konması için etkili bir araç olarak iş gördüğünü "inkâr edilemez" bulmaktadır.[28]

Ermeni seçkinlerinin tutuklanması

24 Nisan 1915 tarihinden itibaren Ermenileri tasfiye planının ikinci aşaması uygulamaya konur. Uygulama kapsamında 24 Nisan'ı 25 Nisan'a bağlayan gece, hem İstanbul'da hem de diğer birçok vilayette, önceden hazırlanan listelere göre siyaset, ekonomi, düşün ve din çevrelerinden birçok seçkin isim tutuklanır.

23 BNu/Fonds A. Andonian, *Matériaux pour l'histoire du génocide*, K.P.1/3, Dosya 51, Muş-Daron, f°1.

24 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına*, Ankara, 1999, s. 243, Akt. Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", a.g.m., s. 187, No 2., bu konuyu incelemiştir.

25 BNu/Fonds A. Andonian, *Matériaux pour l'histoire du génocide*, K.P.1/3, Dosya 51, Muş-Daron, f°2; Vahan Papazian, Իմ Յուշերը [Anılarım], II, Boston 1952, s. 304 ve 307.

26 Vahakn Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians", *Holocaust and Genocide Studies* içinde, 7, 2, Sonbahar 1993.

27 "Recueil de témoignages sur l'extermination des amele tabouri ou bataillons de soldats-ouvriers de l'armée ottomane pendant la Première Guerre mondiale", *RHAC I* içinde, 1995.

28 "Ottoman Labour Battalions in World War I", *a.g.m.*, s. 187.

İttihat'ın olası bir Ermeni tepkisinden kaçınmak için haftalarca gerçek amacını gizledikten ve çeşitli manevralar yaptıktan sonra nihayet harekete geçmeye ve Ermeni seçkinlerini etkisiz hale getirmeye karar verdiği açıktır. Yüzlerce devlet görevlisinin seferber edildiği bu operasyonun titizlikle hazırlandığı da açıktır. Dahiliye Nazırı, başkentte ve vilayetlerde bu operasyonu idari ve polisiye açıdan yönetmekle sorumlu, doğrudan İTC denetimi altında çalışan özel bir komisyon kurmuştur.[29] Komisyonda İTC kadrolarının üyeleri yer alır: Emniyet Umum Müdürü ve daha sonra başkent valisi[30] ve bu sıfatla Konstantinopolis'te yaşayan vilayet Ermenilerinin tehcirinden ve Çankırı'da gözaltında tutulanların öldürülmesinden sorumlu İsmail Canbolat[31]; Dahiliye Nezareti Emniyet Müdürü Aziz Bey; daha sonraları yok edilecek seçkinlerin isim listelerini bizzat hazırladığını itiraf etmiş olan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Ali Münîf[32]; başkent Polis Müdürü Bedri Bey; 1915 başından 1917 Haziran'ına kadar emniyet umum müdürlüğü siyasi şube şefi olarak görev yapan, Bedri'nin muavini Mustafa Reşad[33] ve Konstantinopolis polis müdür muavini, Bedri'nin bir başka yakın çalışma arkadaşı Murad Bey.[34]

Ermeni seçkinlerine yönelik baskın yüzlerce kişiyi hedefler: Sadece Taşnak, Hınçak ve Ramgavar militanlarını değil aynı zamanda en göz önündeki gazetecileri, yazarları, avukatları, doktorları, lise müdürlerini, din adamlarını ve tüccarları da.[35]

---

29 APC/PAJ, Patrikhane İstihbarat Bürosu, 7 202, Dosya No 31/1-2, Turks Responsible for the Armenian Atrocities.

30 İsmail Canbolat (1880-1926), İzmir mebusu (1912), polis müdürü (1914), İstanbul valisi (1915), ardından vali (1916), Dahiliye Nazırı (1918), 1919'da Malta'ya sürülmüş, 1926'da idam edilmiştir: Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Brill, Leiden, 1984, s. 38.

31 Kosova doğumlu, Çerkes asıllı, Harbiye mezunu, Konstantinopolis mebusu Canbolat, İTC Merkez Komitesi üyesidir: APC/PAJ, Patrikhane İstihbarat Bürosu, Dosya No 13/1, Ձ 144 ve Դ 279-280.

32 Toros Taha (yay. haz.), "Eski Nafia Nazırı Ali Münif Yeğena'nin Hatıraları, İstibdattan Cumhuriyet'e", *Akşam* gazetesi, 26 Ekim-21 Aralık 1955, s. 47.

33 Ortaköy'de doğmuş, burada Ermenice öğrenmiştir. Erzurum vilayetinde kaymakam, Beyazıt'ta geçici mutasarrıf olarak görev yapmış, ardından 1913'te Emniyet teşkilatını üç bölüm altında yeniden yapılandırmakla görevlendirilmiştir. Bu bölümlerden biri, başkent Emniyet Müdürü Bedri'nin muavini olarak çalıştığı Siyasi Şube'dir. Ayrıca Haziran 1917'de Aydın mutasarrılı olarak atanmıştır. İPA/KEP, İPE Bürosu, Ց 202, Dosya 31/1-2,. Turks Responsible for the Armenian Atrocities.

34 İzmir'de doğan hukukçu Murad Bey, 1908'den sonra Selanik polis müdürü, ardından da Konstantinopolis'te Bedri Bey'in muavini olur; 24 Nisan tutuklamalarını örgütleyenlerden biridir: İPA/KEP, İPE Bürosu, Dosya 3/1, Ց 822.

35 Téotig, Յուշարձան Նահատակ Մտաւորականութեան, [Katledilen Aydınlar Anısına], Konstantinopolis, 1919, s. 20-70. Konstantinopolis'te tutuklanan ve vilayetlerde öldürülen 143 kişi ve vilayetlerde tutuklanan ve öldürülen 618 kişi hakkında biyografik bilgi verir, ancak yaşayanlardan bahsetmez (s. 71-111). 24 ve 25 Nisan 1915 tarihlerinde Erzurum'da 200 kişi gözaltına alınıp tutuklanmıştır. 26 Nisan'da içlerinden 30'u Erzincan'a "nakledilmiş" ancak yolda öldürülmüştür: *Le Génocide des Arméniens*, s. 356.

Patrik Zaven ve mebus Krikor Zohrab, derhal Sadrazam Said Halim'in huzuruna çıkarak ondan bir açıklama yapmasını isterler.[36] K. Zohrab, sadrazama "genel seferberlik ilanından beri sorumluluklarının tam anlamıyla bilincinde olduğunu kanıtlayan cemaate bu şekilde davranmanın haksızlık olduğunu; Ermenilerin vatandaşlık ve askerlik görevlerini yerine getirdiklerini; uğradıkları tacizlere rağmen genellikle ses çıkarmadıklarını; ufak tefek hatalar için sivil halka acı çektirmenin saçma olduğunu ve bu insanların gereksiz yere rencide edilmemesi gerektiğini" söyler.[37]

Ermeni heyeti, Dahiliye Nazırı Talat ile de görüşür. Talat'ın sözleri İTC'nin niyetlerini açıkça ortaya koyar niteliktedir: "Sözleri, yazıları ya da hareketleriyle bir Ermenistan'ın kurulması için çalışan ya da günün birinde çalışabilecek olan bütün bu Ermeniler, devlet düşmanı olarak değerlendirilmeli ve mevcut koşullarda tecrit edilmelidir."[38]

Başkentte tutuklanan Ermeniler iki yere nakledilirler: Siyasi tutsaklar (yaklaşık 150 kişi) Ankara vilayetinde, şehrin 20 km batısında yer alan Ayaş'a; "entelektüeller" ise (yine yaklaşık 150 kişi) Ankara'nın 100 km. kuzeydoğusunda, Kastamonu vilayetinde yer alan Çankırı'ya götürülüp gözaltına alınırlar. Birkaç hafta içinde, birkaç istisna dışında tümü İTC'nin İstanbul karargâhının talimatıyla TM kadroları tarafından öldürülür.

Patrik Zaven'in anlattığına göre, hükümetin başkent Ermenilerini endişeye düşürmemek için o güne dek aldığı tüm önlemler, Van "isyanı" duyulur duyulmaz derhal son bulur.[39]

Yetkililerce, "Ermeniler"in suçlu olduklarını kanıtlamaya, asker kaçakları ve Van İsyanı etrafında koparılan yaygarayı şiddetlendirmeye niyetlendiklerini gösteren bir diğer işaret, 28 Nisan 1915 tarihinde, İstanbul Askerî Mahkemesi başkanının, birçoğu 1914 yılı Temmuz ayı sonundan beri hapiste olan Hınçak liderlerini "kamu düzenini bozmak ve isyan etmekle" suçlamasıdır.[40] Bu dava bir anlamda bütün Osmanlı Ermenilerinin yargılandığı bir mahkeme olmuş ve bir yandan Jön Türk yetkililerinin atacağı adımlara meşruiyet kazandırırken, diğer yandan da Ermeni milletine yönelik suçlamaları resmî olarak ifade etme fırsatını vermiştir.

Hınçak davası 11 Mayıs-14 Haziran 1915 tarihleri arasında görülmüş ve yirmi kadar militanın idamıyla sonlanmış; Türk basınında başlatılan kampanyanın da katkısıyla Ermenilerin damgalanmasına yönelik yoğun propagandada kullanılmıştır.

---

36 Zaven Der Yeğyayan, Պատրիարքական Յուշերս [Patriklikteki Anılarım], Kahire, 1947, s. 98

37 *A.g.e.*, s.99

38 *A.g.e.*, s.100.

39 *A.g.e.*, s.97.

40 Andonian, *Notes chronologiques, 1914-1916*, Bibliothèque Nubar, P.J.1.1, f°36.

Mayıs-Haziran 1915 arasında erkeklerin tutuklanması ve öldürülmesi

Bundan sonra, Ermeni nüfusunu yok etme planının değişik aşamaları belirli bir düzende peş peşe uygulamaya konur: İşleyiş bölge bölge farklılıklar gösterse de sonuç hep aynıdır.

Türk yetkililer 22 Nisan 1915 tarihinde yayımlanan, silahlara el konmasını, silahı olanların beş gün içerisinde bunları ilgili askerî makamlara teslim etmesini emreden bir kararnameyi vilayetlerde uygulamaya koyarlar.[41]

Özellikle Ermenileri hedef alan bu genel uygulama, yetkililerin arama yapmak için evlere, okul binalarına, kiliselere girmesine, zorbalıkla sorgu yapmalarına, yerel eşraftan ileri gelenleri tutuklamalarına ve onlara işkence etmelerine ve daha genel anlamda Ermeni toplumunu şüpheli, suçlu konumuna düşürmelerine imkân verir. Bu durum, yerel Ermeni kurumlarını oldukça hassas bir konuma sürükler; çünkü isyancı damgası yememek için otoritelerle işbirliği yapmayı reddedemezler. Korkunç bir ikilem içine düşerler çünkü silahların toplanması işini bizzat bu kurumların üstlenmesi, hatta bunu reddedenleri ifşa etmeleri istenir; oysa halkın silahları olmadan çetelerin ya da yağmacıların eline düşeceğinin farkındadırlar. Elimizdeki sayısız tanıklığa göre, yerel siyasi militanları barındıran Piskoposluk konseylerinin çoğunun, piskopos ve ileri gelenlerin bu emirlere uyduğu bilinmektedir. Ancak bu yetkilileri tatmin etmemiştir: Kimi zaman onları tatmin edebilmek için silah satın almaları bile gerekmiştir. Jön Türk rejiminin uygulamaya koyduğu bu damgalama aygıtı, çok daha fazlasını talep etmektedir ve özellikle de bir Ermeni isyanının, devlete karşı bir komplonun söz konusu olduğuna dair "deliller" peşindedir. Merkezin yerel sivil ve askerî makamlar üzerindeki baskısı, söz konusu makamları bahsedilen "delilleri" elde etmek için zorbalığa başvurmaya zorlar: Ağızlarından "itiraf" almak için sivillere yapılan tutuklama ve işkence vakaları sayılamayacak kadar artar.

Harbiye Nazırı İsmail Enver'in ordu komutanlarına gönderdiği ve yerel askerî yetkililerden Ermeni tutsakları "Müslümanlara zulmetmek" gibi basit nedenlerle değil, bir "devrim" hazırlığı yapmakla itham ederek resmî söylemi doğrulamalarını talep eden genelge niteliğindeki telgrafı bu stratejiyi ortaya koyar.[42]

Yerel makamlar, 1915 yılı Mayıs ayı boyunca, önce halen yörede bulunan son ileri gelenleri, sonra 16 ila 60 yaş arası erkekleri tutuklar ya da Ermeni

41 *Le Génocide des Arméniens*, s. 324. 6 Mayıs 1915'te hükûmetin silahlara el konmasına yönelik yeni bir kararname daha çıkardığını belirtmek gerekir.

42 APC/PAJ, Konstantinopolis Ermeni Patrikliği istihbarat bürosu, U 450 ve 512, Divan-ı Harp Dosyası, Harbiye Nazırı Enver'in ordu komutanlarına gönderdiği 28 Haziran 1331 (1915) tarihli şifreli telgrafı, Dosya XXXV, Ek No 22.

nüfusun yoğun olduğu bölgelerde o güne dek hariç tutulan 16-19 ve 41-60 yaş arası erkekleri askere kaydederler. Bu erkekler altı Doğu vilayetinde küçük gruplar halinde ve ıssız yerlerde, Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri tarafından katledilirler. Süreç aşağı yukarı her yerde aynı biçimde işler. Tutuklular, kısa bir gözaltı ve bazı tutsakların yaşamını kaybettiği işkence seanslarının ardından, onar kişilik gruplar halinde, elleri arkalarından zincire vurulmuş halde gece vakti hapishaneden sevk edilirler. Topluca suda boğma, en çok kullanılan katliam yöntemlerinden biridir: Dicle, Fırat ve Kızılırmak nehirleri bu amaçla çokça kullanılmıştır; bazı durumlarda ise Teşkilat kadrolarına verilen isimle "kasap taburları", işlerini satır ve palalarla görmüştür.

Divriği kazasında (Sivas vilayeti), yörenin Ermeni seçkinlerinin tutuklanmasından sonra ikinci bir dalgada 200 kadar tüccar ve zanaatkâr ile askere alınma yaşından küçük gençler hedef alınır. Bu erkekler, günlerce süren işkencenin ardından sımsıkı bağlanarak şehre bir saatlik yürüme mesafesindeki Deren Dere Geçidi'ne götürülerek baltalarla katledilirler.[43] 1 Mayıs günü, Harput'ta Protestan seçkinler tutuklanır ve birkaç gün sonra öldürülürler; bunların arasında Yeprad Koleji öğretmenleri de vardır.[44] 1 ve 2 Mayıs'ta Çemişkezek'te (Mamüret-ül Aziz Vilayeti) okul binaları ve Ermeni memurların evleri basılır: 100 kişi gözaltına alınıp tutuklanır.[45] 2 Mayıs tarihinde Trabzon'da, jandarma güçleri Vali Cemal Azmi'nin talimatıyla hem köylerde hem de şehir merkezinde Ermeni evlerine baskınlar düzenler. 4 Mayıs 1915'te Malatya'da yetkililer Ermenilerin evlerinde sistematik aramalara ve ellerinde "şüpheli belgeler" bulunan onlarca erkeği tutuklamaya girişirler.[46] 11 Mayıs'ta Diyarbakır'da yörenin Ermeni seçkinleri, toprak sahipleri ve dinî liderlerinden oluşan yaklaşık bin kadar erkek, Vali Reşid'in talimatıyla tutuklanıp işkence görür.[47] 12-14 Mayıs arasında Antep'te (Halep vilayeti) yörenin yaklaşık 200 kadar Ermeni ileri geleni, üç gün boyunca sorguya çekilir.[48]

Yüzlercesi arasında bu birkaç örnek, Ermeni bölgelerinde yaşamakta olan erkeklerin ortadan kaldırılması planını ortaya koymaya yeter. Bu türden operasyonlara aynı zamanda imparatorluk çapındaki bu kitlesel tutuklamaları meşru göstermeye çalışan bir basın kampanyası da eşlik eder. Jön Türklerin gazetesi *Tanin*, 9 Mayıs 1915'te "Büyük Fesat" başlığıyla bir yazı dizisi yayımlamaya başlar. Yazı dizisinde, sürgündeki muhalif lider Şerif Paşa

43 *Le Génocide des Arméniens*, s. 551-552.

44 *A.g.e.*, s. 474.

45 *A.g.e.*, s. 517.

46 *A.g.e.*, s. 501.

47 *A.g.e.*, s. 442.

48 *A.g.e.*, s. 752.

ve yandaşlarının, Ermenilerle işbirliği yaparak İttihatçı yönetimi devirmek ve Jön Türk bakanlara suikast düzenlemek amacıyla tasarladığı bir projeden bahsedilir.[49]

Katliamlar ve tehcirler

Bazı vilayetlerde halihazırda başlamış olmasına rağmen, Erzurum, Van ve Bitlis gibi doğu vilayetlerindeki Ermeni halkının tehciri, 13 Mayıs 1915 tarihli Bakanlar Kurulu (Vekiller Heyeti) kararı ile resmiyet kazanır.[50] İskân-ı Aşâyirin ve Muhâcirin Müdüriyeti, 23 Mayıs'ta vilayetlere ilettiği bir emirle sürgün edilenlerin Musul Vilayeti'ne yerleştirilebileceklerini ancak vilayetin Van Vilayeti'ne sınır olan kuzey kısmının bunun dışında tutulması gerektiğini belirtir.[51] Bundan birkaç hafta sonra, 7 Temmuz 1915'te, İAMM Ermenilerin "kabul edileceği" alanları, "Musul Vilayeti'nin güney ve batı kısımlarına", "İran sınırının en az seksen kilometre uzağındaki Kerkük Sancağı'nda yer alan köy ve kasabalara; Diyarbakır Vilayeti sınırlarının en az 25 kilometre uzağına, Zor Sancağı'nın güney ve batı kısımlarına –ki buna Fırat havzasındaki ve Kabur'daki köyler de dahildir–; Halep Vilayeti'nin batısındaki bütün köylerin ve kasabaların yanı sıra, kuzey bölümü ve Suriye toprakları dışında kalan güney ve doğu kısımlarına; demiryolu hattının en az 25 kilometre uzağında olmak şartıyla Havran ve Kerek sancaklarına doğru" genişletir. "İşte buralar Ermenilerin dağıtılacakları ve Müslüman ahalinin yüzde onunu teşkil edecek şekilde iskân edilecekleri yerlerdir."[52] "İskân" bölgelerinin esasen dağlık bölgelerde yaşamaya alışmış toplulukların yaşamasını imkânsız kılan çöllere doğru genişletildiğini görürüz.

Tehcir ve yok etme süreçlerini bölge bölge incelediğimizde, Ermenilerin ata toprakları olarak kabul edilen altı doğu vilayetindeki Ermeni nüfusunun, imha planında özellikle hedef alındığını, Batı Anadolu'daki Ermenilerin tehcirinin daha geç bir tarihte ve ek bir önlem olarak gerçekleştirildiğini fark ederiz. Gördüğümüz üzere söz konusu plan, erkeklerin aileleriyle birlikte tehcir edildiği Batı'dakinin tersine, Doğu'da, askere alınmış olsun olmasın tüm erkeklerin derhal yok edilmesini ya da iş güçlerinden rasyonel biçimde faydalanılmasını öngörür. Bayburt'tan (Erzurum vilayeti) ilk kafile 4 Haziran 1915'te ayrılır, ardından 8 Haziran'da ikinci kafile yola çıkar ve 14 Hazi-

---

49 Andonian, s. 38-46; Aguni, *a.g.e.*, s. 30

50 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), No 25, Ankara 1995, s. 33-35.

51 *Le Génocide des Arméniens*, s. 775.

52 T. C. Başbakanlık Arşivi, 22 Sh 1333, İAMM, Ali Münîf'in genelgesi, şf 54/315, Belge No 63.

ran'da da üçüncü kafile harekete geçer. Toplamda yaklaşık 3.000 kişinin tehciri bu anlamda son derece karakteristiktir: Şehirden iki saat uzaklıkta, son erkekler kafileden ayrılır ve öldürülürler. Bayburt kazasından 2.833 çocuk Fırat Nehri'nin Kemah Boğazı civarında boğdurulur; geriye kalanlar, özellikle de kadınlar, Erzincan-Kemah Köprüsü-Arapkir yolunu izleyerek Gümüşmaden'e uzanan yolu izlerler ve hayatta kalanlar, Kürt çeteleri tarafından sistematik olarak kılıçtan geçirilirler.[53]

Kadın, çocuk ve yaşlılara farklı muameleler de yapılmıştır. Doğu vilayetlerinden gelen kafileler yolda yok edilirken, sürgünlerin pek azı, yaklaşık yüzde on beş ila yirmi kadarı Suriye ya da Mezopotamya'daki "iskân bölgelerine" ulaşabilmiştir. Buna karşın Anadolu ya da Trakya'dan, ayrıca Kilikya'dan gelen tehcir kafilelerinin Suriye'ye aileleriyle birlikte, çoğunlukla da trenlerle taşındıklarını ve yolda pek az kayıp verdikleri gözlemlenmiştir.

Son olarak Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerindeki bazı kazalarda halkın tehcir edilmediğini, oldukları yerde katledildiklerini vurgulamak gerekir. Aşağıda göreceğiniz birkaç örnek, her yerde az çok sistematik bir biçimde meydana gelen olaylar hakkında ipuçları vermektedir: Erzurum'da 5 Mayıs 1915'te başlayan tehcir,[54] 16 Mayıs'ta 30.000 ova köylüsünün üç kafile halinde Mamak Hatun yönüne doğru tehcir edilmesiyle devam eder. Sürgünler bir TM çetesi tarafından Erzincan'da katledilir.[55] Aynı gün, Vali Mustafa Abdülmalik, erkekleri yerel Kürt çetelerine katlettirdikten sonra Bitlis kazasındaki 56 köyden (16.651 kişi) ve Ahlat kazasındaki 22 köyden (13.432 Ermeni) kadın ve çocukların tehcir emrini verir. İlerleyen günlerde bu sürgünlerin 12.000'i, birçoğu da yaralı halde Bitlis'te toplanır. Nihayetinde, kafileler halinde güneye ve katledilmeye doğru yola çıkarılırlar.[56]

Tehcirlerle ilgili olarak resmî olmayan birçok kaynaktan yola çıkarak oluşturduğumuz[57] tablo, eksiksiz olmasa da tehcir edilenlerin sayıları ile ilgili bir fikir verecektir. Tüm bu operasyonları yöneten Dahiliye Nazırı Talat'ın defterlerinde, 924.158 kişinin tehcir edildiği yazar.[58] Kaymakamlıklardan alınan bilgilere göre hesaplanan bu rakam, örneğin Aydın, Edirne, Kastamonu ya da Konstantinopolis gibi diğer bazı vilayetlerdeki tehcirleri kapsamaz. Başka bir deyişle, farklı kaynaklardan edinilen bilgilerden hareketle,

53 *Le Génocide des Arméniens*, s. 369.

54 *Histoire du massacre*, s. 134; *Le Génocide*, s. 357

55 Hilmar Kaiser, "A Scene from the Inferno", The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916", H.-L. Kieser ve D. J. Schaller (yay. haz.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürih, 2002 içinde, s. 139; *Le Génocide des Arméniens*, s. 359, 366-367.

56 Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, Londra, 2002 (2. basım.), s. 31; *Le Génocide des Arméniens*, s. 416.

57 Bkz. *Le Génocide des Arméniens*, Dördüncü kısım.

58 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008, özellikle s. 77.

306 kafile halinde ölüme gönderilen sürgünlerin sayısının bir milyonu aşkın olduğunu söyleyebiliriz.

Nisan	8 kafile	35.500 sürgün
Mayıs	21	131.408
Haziran	65	225.499
Temmuz	96	321.150
Ağustos	86	276.800
Eylül	5	10.825
Ekim	11	27.500
Kasım	6	4.600
Aralık	8	7.500
Toplam	306	1.040.782

Tehcir edilmeyen bir milyon Ermeni'yi kategoriler halinde düşünmek mümkündür: Üçüncü Ordu'ya kaydedilmiş yaklaşık 120.000 Ermeni (ki bunların erken bir tarihte nasıl öldürüldüklerinden bahsetmiştik); altı Doğu vilayetinde, çoğunlukla yaşadıkları yerlerin yakınlarında katledilen yetişkin erkekler; Van vilayetinin kuzey kesimlerindeki, Erzurum vilayetinin kuzey ve doğu kesimlerindeki kırsal alanlar, Muş Ovası ve Bitlis'in kazalarının yakınlarındaki köyler gibi, oldukları yerde katledilenler; yerleri değiştirilmeyen Konstantinopolis ve İzmir Ermeni nüfusunun bir kısmı; kuzey sınırlarına yakın yerlerde yaşayan ve Kafkasya'ya kaçmayı başarabilmiş Ermeniler; çevre köylerde hayatta kalıp şehirlere sığınan Van Ermenileri; Çatak ve Hizan'ın dağlık bölgelerinden, Ağustos 1915'te geri çekilen Rus ordusuna katılmış olanlar ve ayrıca Türk ve Kürt dostlarının yanına sığınmış olan birkaç bin kadın ve çocuk: Hatta bu olgu öyle bir hal almıştır ki, Üçüncü Ordu kumandanı Mahmud Kamil 10 Temmuz 1915'te karargâh merkezi Tortum'dan Sivas, Trabzon, Van, Mamüret-ül Aziz, Diyarbakır ve Bitlis valilerine şifreli bir telgraf göndererek "evlerinde Ermenileri saklayan Müslüman halktan bazı [kimselerin]" öldürülmesini ve "tehcir edilmemiş hiçbir Ermeni kalmayacak biçimde [...] mühtedi Ermenilerin de sevk edilmesini" emretmiştir.[59]

Soykırımın 1915 yılı Nisan-Ağustos ayları arasında yaşanan bu ilk aşamasına dair incelemeden çıkarılacak başlıca ders, mayıs ila ağustos arasındaki dört aylık bir süre zarfında, tehcir operasyonlarının ne denli hızlı bir biçimde yürütüldüğü olacaktır.

59 *Takvim-i Vakayi* [Resmî Gazete], No 3540, 23 Şubat 1919, Dahiliye Nezareti, Emniyet Umum Müdürlüğü.

6

AVRUPALI VE AMERİKALI TANIKLAR

HANS-LUKAS KIESER
(Zürih Üniversitesi)

Birinci Dünya Savaşı, büyük yıkımla yüz yüze kalan ve buna göz yummak yerine konuşmaya ve olan biteni anlatmaya cesaret edenlerin tarihe bakışlarını tepetaklak eden bir felaket olmuştu. Öte yandan, gördüklerini anlatabilmek için kullanmak zorunda oldukları dil, bildikleri kadarıyla insanlık tarihinden edinilmiş kavram ve örneklerden beslenen bir dildi. Aynı durum 1915-1916 yıllarında Osmanlı topraklarındaki Avrupalı ve Amerikalı tanıklar için de geçerliydi. Söz konusu tanıklar, yerel ya da bölgesel deneyimlerinden yola çıkarak ve edindikleri ek bilgiler sayesinde, Osmanlı Ermenilerinin sözde sürgün edilme operasyonunun aslında (birçok çağdaşının ifade ettiği gibi) tüm bir halkın "işitilmemiş" biçimde imha ve yok edilmesinden başka bir şey olmadığını er geç anladılar. Bir imparatorluğun başındaki devrimci bir komite tarafından uygulamaya konan bir soykırımın, daha kesin olarak ve tüm kapsamıyla anlaşılabilmesi için, nesiller boyu birçok araştırmacının tarihsel, hukuki ve kavramsal çalışmalar yapması gerekti.

Açık konuşalım. Olayın gerçek tanıkları, bizzat olayı yaşayanlar, yani Ermeniler ve diğer Hıristiyan Osmanlı halklarıdır. Bu insanlar maruz kaldıkları zulüm, sürgün ve katliamlar kadar kendi vatanlarında ya da çoğunlukla diasporada sürdürdükleri yaşamlarıyla da çok önemli bir makro-tarihsel tanıklık oluştururlar. Onlarca anlatı, günlük, hatırat ve anı derlemeleri, ayrıca günümüzde girişilen tarihsel sentez çabaları ve edebî çalışmalar düşünüldüğünde, bu tanıklığın ne denli yüklü olduğu görülür. Hiçbir tanık, özellikle de hiçbir yabancı tanık, olaya maruz kalanların, yani 1915-1916 yıllarında hayatlarını kaybetmiş ya da hayatları dışında neredeyse her şeylerini yitirmiş olanların yerine kendisini koyamaz. Öte yandan Ermeni Soykırımı gibi

insanlığa karşı işlenmiş bir suçun ifşasında yabancıların tanıklıkları göz ardı edilemez. Yabancılar, insanlığın tümünü ilgilendiren bir suçun evrensel boyutunu teyit etmekle kalmaz, ayrıca gayet anlaşılabilir nedenlerle, bir tanıklığı çağdaşlarına ve kendisinden sonrakilere anlatmak konusunda olayın ilk tanıklarından çoğunlukla daha mahir olabilirler.

Bu bölümde Avrupalı ve Amerikalıların tanıklıklarından bir seçki sunmayı ve bunları değerlendirmeyi amaçlıyoruz. Bunlar arasında başlıca iki grubu Hıristiyan misyoner örgütlenmelerinin üyeleri ile Alman, Amerikalı ve diğer ülkelerden diplomatlar oluşturmaktadır. Bunlara Osmanlı topraklarında çelişkili bir rol oynayan Alman askerlerini ve Osmanlı ordusunun hizmetinde olan Venezüellalı Subay Rafael de Nogales, Urfa'da tutsak alınan İngiliz Henry W. Glockler, Alman gazeteci Harry Stürmer ya da bir casusluk şebekesini yöneten ve 1916 yılında İngiliz Savaş Bakanlığı'na Ermenilerle ilgili bir memorandumu ulaştırmayı başaran, Filistin'deki Yishuv mensubu Romanyalı bir Yahudi olan Aaron Aaronsohn gibi bazı ilginç şahsiyetleri de ekleyebiliriz. Bu makale, olaydan bir asır sonra tanıklık, siyasal baskı, insanlık ödevi ve eleştirel bir bilimsel yaklaşımın gereklilikleri arasındaki ilişkileri sorgulayarak, yabancıların tanıklıklarını ele almayı amaçlıyor. Vaka incelemesi olarak özellikle din adamı, tarihçi, yazar ve insan hakları aktivisti, Berlin yakınlarındaki Potsdam'dan bölgeye gelmiş olan Dr. Johannes Lepsius'a odaklanılmıştır.

Tanıklar ve tanıklıklar

"[Osmanlı idaresinin] Türk imparatorluğundaki Ermenileri imha etmeye niyetlenmesi" –Büyükelçi Wangenheim'ın 7 Temmuz 1915'te Reichskanzler'le yüz yüzeyken kullandığı sözcüklerdir bunlar–[1] ile ilgili Alman diplomatik arşiv belgeleri, uluslararası diplomatik ve politik tarihyazımında önemli bir yer tutar. Savaş boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki konumunda olan Alman İmparatorluğu, bu ittifakı zedeleyebileceğini ve savaş gücüne sekte vuracağını düşündüğü bilgilere kulak tıkamıştı. Buna karşın, 1915 baharında imha planının uygulamaya konduğunu gönülsüzce de olsa rapor etmek zorunda kalanlar yine Osmanlı başkentinde ve taşra vilayetlerinde yaşayan ve resmî ağlarla yakın ilişkileri bulunan Alman diplomasisi oldu. Alman diplomasisi, müttefikleri Jön Türklerin hoşnutsuzluğuna rağmen, farklı milliyetlerden yabancıların kurbanlara yardım etme çabalarını hoş görmüş, hatta desteklemiştir.

Alman diplomasisinin oldukça kapsamlı raporları arasında, Erzurum kon-

1 PA-AA/R14086, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin, belgeye www.armenocide.de adresinden ulaşılabilir.

solos vekili Max Erwin von Scheubner-Richter'in, Musul konsolos vekili Walter Holstein'ın ve Halep Konsolosu Walter Rössler'in raporları yer alır. Alman diplomatik arşivlerinde sadece imha olayları belgelenmekle kalmaz, katliam adlandırılarak "imha" (*Ausrottung*), "Ermenistan'ın kökünün kazınması" (*Ausmordung Armeniens*) ve Jön Türklerin "Ermenileri başından atma" isteği (ein *Ende machen*) biçiminde kavramsallaştırılır. Arşiv belgeleri ayrıca sonuçları çok ağır olan bu kıyımın, Dışişleri'yle yakın ilişkileri olan Paul Rohrbach'ın 21 Eylül 1915'te yazdığı kişisel bir notta belirttiği gibi "Türk-Alman ittifakını manevi açıdan bitirdiğini" ilan eder.[2]

Dolayısıyla söz konusu belgeler aslında Alman siyasal yaşamında da büyük bir manevi çöküşün kapısını aralamıştır. Görünen odur ki olayların vahametinin farkına varamayan (ya da farkına varmak istemeyen) Alman siyaseti, Ermenileri adeta kaderlerine terk etmiştir. Öyle ki Almanların stratejik öncelikleri, Küçük Asya'daki müttefiklerinin Hıristiyan karşıtı tasarılarına doğrudan hizmet etmekteydi. 1915 yılı Mayıs ayı sonunda, Wangenheim'ın savaş bölgeleri ile sınırlı kalacağına ve askerî nedenlerle gerekli olduğuna inandığı tehcir kanununu açıkça desteklemesi, bunun örneklerinden sadece biridir. İttihatçıların Merkez Komitesi ise Alman bakanın bu desteğini, Ermenilerin topluca tehcir edilmelerinin onaylanması biçiminde yorumlamıştır.[3] *1913-1914* yıllarında Almanya, Ermenilerin Doğu vilayetlerindeki ata toprakları üzerindeki geleceklerini teminat altına almak için 8 Şubat 1914'te imzalanan ve "Ermeni reformları" olarak bilinen bir reform planını –üstelik Berlin kongresinden beri ilk defa– uygulamaya koymaya çalışıyordu. Almanya, Ermenilerle dayanışma içinde olduğuna ve onları koruma konusundaki kararlılığına onları inandırmaya çalışıyordu.[4]

Alman diplomatik arşivlerinden yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan mühendislerin, öğretmenlerin ve misyonerlerin Alman diplomatik çevrelerine daha birçok rapor ulaştırıldığını da belirtmek gerekir. Bunlar arasında Alman *Hilfsbund* kurumunda görevli ve Aralık 1915'ten itibaren, tehcirden sağ kurtulanların kaldığı Halep ve civarındaki kamplarda yardım çalışmaları yürüten İsveçli misyoner Béatrice Rohner'in kaleme aldığı birkaç mektup da vardır. Halep'teki Ermeniler, birçok Protestan ya da dinler-üstü Sivil Toplum Kuruluşları (STK), Almanya Kon-

2 Ernst Jäckh-Papers, Yale University Library.

3 Hans-Lukas Kieser, "Germany and the Armenian Genocide", J. F. Friedman (yay. haz.), *Routledge History of the Holocaust*, Routledge, New York, 2011 içinde, s. 35-36.

4 Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West* (University of Texas Press, Austin, Texas, 1990), 180-205. Thomas Schmutz, "The German Role in the Reform Discussion of 1913-1914", H. Kieser, K. Öktem, M. Reinkowski (yay. haz.), *World War I and the end of the Ottoman World: From the Balkan Wars to the Armenian genocide*, Londra, I.B. Tauris, 2015.

solosu Rössler, Halep'teki Almanya'ya yakın çevrelerin bir kısmı ve Amerikan Konsolosu Jesse Jackson, 1917 baharında Halep'ten ayrılışına kadar Rohner'e destek oldular. Alman belgelerinin yanı sıra ayrıca Danimarkalı diplomatların hazırladığı raporlar olduğunu da belirtmek gerekir.[5] Bunlar dışında, Büyükelçi Henry Morgenthau ve Abram Elkus'un, Halep konsolosu Jesse Jackson'un, Mamuret-ül Aziz (Harput) Konsolosu Leslie Davis'in ve Samsun konsolos vekili, İsviçreli W. Peter'in de aralarında yer aldığı Amerikan diplomatik kaynaklarının oldukça zengin belgelerinden de bahsetmeliyiz.[6]

Fransız ve İngiliz uyruklular, 1914 Kasım'ında Osmanlı İmparatorluğu topraklarını terk etmek zorunda kaydıysa da, Amerikalı, Alman, İsviçreli ve diğer tarafsız ülke yurttaşı misyonerler, Osmanlı vilayetlerinin neredeyse tümünde farklı kurumlar içinde çalışmaya devam ettiler. Bu nedenle misyonerlerin tanıklıkları, Almanya ve diğer ülke kökenli diplomatik belgelerden sayıca çok daha fazla ve bölgesel ya da yerel gözlemler açısından çok daha zengindir. Misyonerler, kurbanlara görece daha yakınlardı; yaşadıkları yerleri daha iyi tanıyorlardı; onlarla kişisel ilişkileri vardı ve ellerinden geldiğince onlara yardım etmeye çalışmışlardı.

Misyonerler, İTC'nin 1915 yılı Mart ayı itibariyle vilayet merkezlerine gönderdiği yetkililer ve yaptıkları propagandalarla, Küçük Asya'nın doğu kesimindeki vilayetlerde uygulamaya koyduğu sürecin farkındaydı. Henüz 1914'ün Ağustos ayında seferberlik ilan edilmesi ve müsaderelerin başlaması, uzun yıllardır Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinde yaşayan misyonerler için bile "görülmemiş" bir durum yaşandığının işaretleriydi. Deneyimleri sayesinde devletin başındaki yeni komitenin faaliyetleri ile 19. yüzyıl sonundan beri yaşadıkları bölgelerde süren gerilimleri birbirinden ayırt edebiliyorlardı. Bu yerel ve bölgesel gerilimlerin 1915'te toplu bir katliama doğru gidecek ölçüde endişe verici olduğunu sezenler sadece bu misyonerler olmuştu. 1895 yılında ve –Adana ile sınırlı olarak– 1909 Nisan'ında büyük ölçüde bölgesel nitelikli bu türden gerilimler, katliam ile sonuçlanmıştı ve yerel düzeydeki faillerin II. Abdülhamid ile bağlantıları olduğu biliniyordu.

Misyonerlerin tanıklıkları, durum tasvirini, bu gözlemler temelinde yapılan incelemeleri, aşırı durumlar hakkında varılan sonuçları ve yabancı ülkelere yapılan yardım çağrılarını aşıyordu. Misyonerler bu işitilmemiş olayları tarihe not düşmek istiyor ve olan biteni özellikle İncil'le, Vahiy'le ve bu kirlenmiş dünya üzerinde insanlığın kurtuluşu mefhumuyla ilişkilendirme-

---

5 Bu belgelerin ikisine, editör Wolfgang Gust ve Matthias Bjørnlund'un çabaları sayesinde internet üzerinden erişilebilmektedir.

6 Özellikle Ara Sarafian'ın çabalarıyla kısmen yayımlanmıştır: *United States official records on the Armenian genocide, 1915-1917*, Gomidas Institute, Princeton, 2004.

ye çabalıyorlardı; özellikle de yaşananları sonraki yıllarda yeniden yorumladıklarında.[7] Temelde bizzat tanık oldukları adaletsizlikler karşısında isyan ediyorlardı. Misyonerlerin tanıklıkları, birkaç istisna dışında, ancak 20. yüzyılın sonlarında araştırmacılar tarafından kullanılmaya başladı. Bunların birçoğu elyazması biçimindeydi ve bir kısmı da yayımlanmıştı.[8]

Diplomatik ve askerî çevrelerden bazı yazarlar, sivillere uygulanan kitlesel şiddeti meşrulaştıran (ve büyük ölçüde Sosyal Darwinizm izleri taşıyan) bir tür "gerçeklerin tarihi" yaklaşımını benimsemişti. Bundan dolayı, ne pahasına olursa olsun kazanılması gereken bir savaşın gerekliliklerini öne sürerek, şiddetin ulaştığı bu yeni boyutu mazur görme ya da olağanüstü koşulların varlığını bahane ederek göreceleştirme eğilimdeydiler. Alman Subayı Hans Humann, Haziran 1915'te şöyle yazar: "Şu anda Ermeniler Ruslarla işbirliği yaptıkları için fiilen imha ediliyorlar. Bu zor, ama faydalı bir durum. Maalesef büyükelçi [Wangenheim] ağlayıp sızlanmaktan henüz vazgeçmiş değil. Bu, politikamız için hiç de iyi olmayacak."[9] Buna karşın misyonerler, sundukları tanıklıkları ve insani koşullardan mahrum kalanlara uzattıkları yardım eliyle yaraları sarmaya çalışıyorlardı. Sadece bu imha operasyonunun doğrudan failleri değil, olayın çağdaşlarının olumsuz değerlendirmeleri de insanlık onurunu zedeliyordu.

Misyonerler, devletlerinin çıkarlarını savunan diplomat ve askerlerin tersine kendilerini insanlığın ve İsa Peygamber'in hizmetinde addediyorlardı. 1915'te yaşanan imha operasyonu karşısında ya hemen ya da yıllar sonrasında kaleme aldıkları yazılar, ilahi adalet kavramı etrafında düşündüklerini, yaşananların hesabının ancak uzak bir gelecekte, belki de mahşer gününde sorulacağına inançlarını gözler önüne sermektedir. Bunlara örnek olarak Harput'ta Johannes Ehmann, Henry H. Riggs ve Tracy-Henry Atkinson çiftinin; Sivas'ta Mary L. Graffam'ın; Van'da Clarence D. Ussher'in; Urfa'da Karen Jeppe ve Jakob-Elisabeth Künzler çiftinin; Mardin'de Daniel M. Thom'un;

---

7 Örneğin, 1940'lı yılların başında bir elyazmasında Henry H. Riggs: A. B. C. F. M. History 1910-1942. Section on the Turkey Missions, 1942, ABC Ms. Hist. 31, Houghton Library, Harvard, Boston, Blnı. IV, Beginning again in the Turkey Missions. Ya da 1933-1934 yılları arasında yazdığı bir dizi makalede Béatrice Rohner, bkz. H. Kieser, "La missionnaire Beatrice Rohner face au génocide des Arméniens", Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger (yay. haz.), *La Résistance aux génocides. De la pluralité des actes de sauvetage*, Presses de Sciences Po, Paris, 2008 içinde s. 383-398.

8 Örneğin: Henry H. Riggs, *Days of tragedy in Armenia. Personal experiences in Harpoot, 1915-1917*, Ann Harbor, Mich., Gomidas Institute, 1997.

9 Akt. Hilmar Kaiser, "Die deutsche Diplomatie und der armenische Völkermord", Fikret Adanır ve Bernd Bonwetsch (yay. haz.), *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus. Muslime und Christen, Türken und Armenier im 19. und 20. Jahrhundert*, Wiesbaden, Reichert, 2005, içinde s. 213-214. Bkz. H. Kieser, "Deplorable, unavoidable, functional, salutary. Some remarks on the acceptance of mass violence by Turkish and German élites in the context of the Armenian Genocide", Bridges 1/2-12 (2005), 189-227.

Diyarbakır'da Floyd O. Smith'in; Malatya'da Ernst Christoffel ve Hans Bauernfeind'ın; Halep'te ise Béatrice Rıhner'in tanıklıklarını sayabiliriz.[10]

Misyonerlerin yazıları, Hıristiyanlığa yaptıkları göndermelerle ve dünya savaşına sürüklenmiş olan uluslararası sistemin bütününe gizliden de olsa yönelttikleri eleştirilerle, merkezî güçleri barbar ilan etmekten çıkar sağlayabilecek olan İtilaf Devletleri'nin savaş propagandasında ancak kısmen yer bulabiliyordu. Bu, İstanbul'da yaşayan ve 1916 yılında karısıyla birlikte İsviçre'ye sığınan Alman gazeteci Hary Stürmer için de geçerlidir. Osmanlı başkentinde yaşadıklarından hareketle, Ermeniler hakkında Almanya ve İTC'ye yakın İstanbullu Yahudi çevreler hakkında (kısmen hatalı) bir tür iddianame olarak da yorumlanabilecek belgeler toplamışlardı.[11]

Savaş propagandasına hizmet eden sayısız kitapta kuşkusuz bu türden tanıklıklara sıkça yer verilmiştir. Yine bu nedenle söz konusu kitapların gerçeklikten uzak ve hayal ürünü oldukları iddia edilmiştir. Ancak inkâr çabaları büyük ölçüde boşa çıkmıştır, çünkü James Bryce ve Arnold Toynbee'nin 1916 tarihli kitapları[12] ve Johannes Lepsius'un 1916 ve 1919 yıllarında yayımladığı türden önemli belgeler, savaş ya da savaş sonrası propagandasına eklemlenmiş olsa da [tanıklıkların] içerdiği hakikat ve titiz insanlık ödevi daha ağır basar. Henry Morgenthau'nun 1918'de New York'ta yayımlanan ünlü *Ambassador Morgenthau's Story* [Büyükelçi Morgenthau'nun Hikâyesi] adlı kitabında, çarpıcı olma çabası, yüzeysel değerlendirmeler ve Alman karşıtı klişeler açıkça sezilir. Tarih yazımı açısından düşük nitelikte olmasına rağmen kitap özellikle Talat Paşa ve Ermeniler konusunda önemli gerçekleri gün yüzüne çıkarır. Bunlar Morgenthau'nun Osmanlı başkentindeki deneyim ve görüşmelerden edindiği bilgilerdir. Rafael de Nogales'in Van'da ve di-

---

10 Jakob Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges, 1914-1918*, Chronos, Zürih,2004; C. Ussher, *An American Physician in Turkey*, Houghton Mifflin, Boston, 1917; Ernst Christoffel, *Aus dunklen Tiefen*, Christliche Blindenmission, Berlin, 1921; Bauernfeind'ın günlüğü özgün dili Almanca'da ve Fransızca çevirisi ise *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, II (1998) içinde yer almaktadır (s.270-314); H. Riggs'in kitabı için bkz. Not 8; Ehmann, Atkinson ve Thom'un hazırladığı raporlar H. Kieser'in *Der Verpasste Friede* kitabında kısmen yer almaktadır: Chronos, Zürich, 2000, s.336, 355-56, 426-30; Rohner için bkz. Not 7; M. Graffam için bkz. Susan Billington Harper, Marie Louise Graffam: Witness to genocide, J. Winter (yay. haz.), *America and the Armenian genocide of 1915*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003 içinde s. 214-239.

11 *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel: Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral & Politik*, Payot, Lozan, 1917. İngilizce versiyonu Hilmar Kaiser'in önsözüyle yayımlandı: *Two years in Constantinople. Sketches of German and Young Turkish ethics and politics*, Sterndale Classics, Londra, 2004.

12 Ara Sarafian'ın önsözüyle yeniden yayımlanmıştır: James Bryce ve Arnold Toynbee, *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce: uncensored edition*, Gomidas Institute, Princeton, 2005. Bu kitap Türk parlamenterlerin 2005 yılında Britanya Parlamentosu'na yazdığı bir mektuba ve ardından Türkiye'deki insan hakları aktivistlerinin bir kampanyasına da konu olmuştur (http://www.bianet.org/bianet/siyaset/144498-mavi-kitap-ikinci-kez-meclis-yolunda, 15 Ekim 2014).

ğer Doğu vilayetlerinde yaptığı gözlemleri içeren anıları[13] ve Urfa'da tutsak kalmış olan ve burayı, "Binlerce Ermeni için bir toplama kampı gibi kullanılıyor," cümlesiyle anlatan Henry W. Glockler'ın hatıratı bu açıdan çok daha inandırıcıdır.[14]

İngilizlerle işbirliği yaparak Filistin'deki Yahudilerin geleceğini teminat altına almayı hedefleyen casus Aaron Aaronsohn'un memorandumu da olgusal gerçekler, deneyimler ve bilgi-belge incelemeleri temel alınarak yapılan bir çalışma olarak düşünülebilir. Aaronsohn birçoklarının yanında, birçok yerde Müslüman alıcılar için kurulan ve kendisinin de Şam'da tanık olduğu, Ermeni kız ve erkek çocuklarının satıldığı köle pazarlarını anlatır. Aaronsohn'a göre Jön Türklerin Ermenilere yaklaşımı diğer halkların, özellikle de Yahudilerin de dramatik bir sonla karşılaşabileceğinin işaretidir. Aaronsohn şimdiki zamanı büyük Tarih içinde konumlandırma çabası içinde, "Ermenilerin toplu halde katline, tarihte denk düşebilecek belki de tek olay, Romalı General Titus'un emriyle Yahudilerin topluca katledilmesidir," der.[15]

Johannes Lepsius, tipik bir Avrupalı tanık

Johannes Lepsius tipik bir tanıktı. Onun tanıklığı hem propaganda mantığını hem de her tür çağdaş yurtsever ve egoist çıkarları aşan bir nitelikteydi. 1915 yazından itibaren tanık olduğu olayları, bizzat acılı bir varoluşsal kopuş olarak yaşamıştı. 1914 yılı yazında, Osmanlı Ermenilerinin geleceğine son derece umutla bakıyordu: Zira onlar Osmanlı İmparatorluğu'nda varlık gösteren Almanya'nın müttefiki konumundaydı ve 8 Şubat 1914 reformları ile *Bagdadbahn* projesi gündemdeydi. Lepsius, hattın geçtiği bölgelerde geniş kullanım hakları tanıyan bu Berlin-Bağdat tren yolu projesinin tümüyle barışçıl ve yapıcı olduğunu düşünüyordu.

Alman İmparatorluğu'na gönülden bağlıydı ve 1914 Ağustos'unda başlayan savaşa tam destek veriyor, bunu zorunlu bir meşru müdafaa savaşı olarak görüyordu. Türkiye ile 2 Ağustos'ta karara bağlanan, ancak ekim ayında kamuoyuna duyurulan ittifakı da sorgulamıyordu. Lepsius 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra hem kişisel geleceğini ve *Deutsche Orient-Mission*'un kaderini, Almanya'nın yanında yer alarak reformlar yapmış bir Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine daha da bağlı hissediyordu. 1913-1914 yıllarında,

13 *Vier Jahre unter dem Halbmond: Erinnerungen aus dem Weltkriege*, Hobbing, Berlin, 1925.

14 Henry W. Glockler, *Interned in Turkey 1914-1918*, Sevan Press, Lübnan, 1969, s. 25. Bu kitap "utanç verici 1915-1918 soykırımının" kurbanlarına adanmıştır.

15 Aaron Aaronsohn'un memorandumunu, Yair Auron, *The banality of indifference:Zionism & the Armenian genocide*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2000 içinde s.375-387'de bulabilirsiniz.

Avrupa'daki Ermenilerin reform planlarıyla ilgili lobi faaliyetlerine katılmıştı. Büyük 1895 katliamları sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle de Osmanlı Hıristiyanları hakkında yazan ve incelemelerde bulunan bir kişi olarak Lepsius,[16] çağdaş tarih sahnesindeki güçlerin çeşitliliği ve emperyalist mantık karşısında hiç de saf değildi.

Lepsius, Batılı bir Hıristiyan'dı; yani "ışığın" Doğu'dan yükseleceğine inansa da –ki buna çağdaşı diğer Hıristiyanlardan çok daha fazla güveniyordu–, Batı'nın globalleşme misyonuna ve İncil'deki kurtuluş hikâyesinin gerçekleşmesinde Batı'nın rolüne de inancı tamdı. Lepsius'u, büyük ölçüde İngilizlerden oluşan modern "Protestan enternasyonali"nin Alman üyesi olarak görmek mümkündür. Tıpkı onlar gibi Lepsius da modern "bin yılın" doğacağını düşünüyor, yani hem Batı uygarlığı hem de İncil temelinde gerçek bir global ilerleme çağına inanıyordu.[17]

Bundan dolayı, Avrupa'daki büyük tufanı ve Avrupa uygarlığını Birinci Dünya Savaşı içinde tahayyül edememiş, belki etmek istememişti. Savaş onun *weltanschauung*'unu, politik yönelimini ve teolojik söylemini sarsmış, ancak bu tufanın kurbanlarıyla dayanışmasına ve tanıklığını aktarma isteğine engel olmamıştı. Lepsius, misyon ve kilise temsilcilerini 15 Ekim 1915'te Berlin'de bir toplantıya çağırmış ve önceki aylarda, özellikle de temmuz ve ağustosta İstanbul'a seyahati sırasında topladığı bilgileri temsilcilerle paylaşmıştı. İstanbul'da Ermeni Patriği Der Yeğyayan Zaven ile, ayrıca 1896'dan beri tanıdığı William W. Peet'in de aralarında bulunduğu Amerikalı misyonerlerle, Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau ve Alman diplomatlarla buluşmuştu. 10 Ağustos'ta Enver Paşa ile yaptığı bir görüşme, hükümet ile uyuşmazlığı olmayan ve sağ kalan Ermeniler için girişimde bulunmaya yönelik son umutlarını da yıkmıştı. Lepsius 1918 sonrası Almanya'sı için Enver Paşa'nın sarf ettiği ümitsiz sözleri aktarmıştı: "Biz, içerideki düşmanlarımızla baş edebiliriz. Siz, Almanya, bunu başaramıyorsunuz. Bu anlamda biz sizden çok daha güçlüyüz."[18]

Milletvekili Karl Liebknecht 11 Ocak 1916'da Reichskanzler'e yorumlarını sunduğunda, Lepsius'un ifadelerinden yararlanmıştı; Ermeni katliamları hakkında papazın aynı yıl yayımlanacak olan yarı-gizli raporundan bazı bilgilere ve Osmanlı Türkiyesi'nde Ermenilerin imha ediliyor olduğuna dair

16 Johannes Lepsius, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland*, W. Faber, Berlin, 1896.

17 Bkz. H. Kieser, "Johannes Lepsius: Theologian, humanitarian activist and historian of Völkermord. An approach to a German biography (1858-1926)", A. Briskina-Müller, A. Drost-Abgarjan, A. Meißner (yay. haz.), *Logos im Dialogos: In der Suche nach Orthodoxie. Gedenkschrift für Hermann Goltz (1946-2010)*, Lit, Berlin, 2011 içinde s. 209-229.

18 1916'da hazırladığı raporun 1919'da yayımlanan ikinci baskısına önsözde (Johannes Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, Tempelverlag, Potsdam, 1916).

Lepsius'un vardığı sonuca da gönderme yapmıştı.[19] Lepsius, can sıkıcı bir tanık olarak savaş süresince eleştirilere maruz kaldı. Hükümet nezdinde, kamusal yaşamda ve (kendi örgütlenmesini oluşturmadan önce papaz olarak hizmet ettiği) Lutheryen kilise çevrelerinde, yasaları ihlal eden ve Almanya'yı sırtından hançerleyen bir ajitatör, "şeytan" ve bir "fanatik" olarak gösterilip itibarsızlaştırılmaya çalışılıyordu. *Deutsche Orient-Mission*'un yönetim kurulu üyeleri bile kurucu ve yöneticileri Lepsius'u desteklemiyordu (Lepsius'un 1917'de buradan ayrılma nedeni de budur). Lepsius ise tam da yaptığı şeyi yapmasını emreden "insanlık ödevi"nden bahsediyordu. Bu ödev, bu emir, asla yok sayılamaz ya da değiştirilemezdi. Lepsius, etkili dostları ve sahip olduğu ün sayesinde, ayrıca çalışma arkadaşlarının ve özellikle de Urfa'daki Künzler çiftinin insani yardımları sayesinde, araştırma ve yayım çalışmalarını korumayı başardı.

Lepsius'un çalışması, birçok farklı kaynağa dayanan oldukça nitelikli bir tanıklıktır. Yazar gerçekleri açığa çıkarmak isteğiyle, güçlü bir analiz ve sentez ruhuyla doludur. Lepsius, aslen misyoner ya da politikacı kimliğinden ziyade bir tanık sıfatıyla öne çıkar. Siyasal iktidar, çalışmalarını engellemeye çalışmıştır. 1908 sonrası Almanya'nın doğu politikası ile hemhal olmuş görev anlayışı için de aynısı geçerlidir. Ayrıca güçlü sansür nedeniyle eksiklikler barındırsa da, Ermeni Soykırımı hakkındaki Alman belgelerinin yayımlanması konusunda da aynı durum yaşanmıştır (1919'da yayımlanan son derece kapsamlı çalışmadır).[20] Öte yandan vatanına duyduğu bağlılığa ve 1918 sonrası artan huzursuzluğuna rağmen, her zaman durumu göreceleştirmeyi bilmiştir: "Ülkemizdeki durum ne kadar kötü olursa olsun [Ermenilerin] *Völkermord*'u ile kıyaslanamaz." (Lepsius'un 1919 yılında kullandığı *Völkermord* sözcüğü 1948'den itibaren soykırımın eşanlamlısı haline gelmiştir.)[21]

Şayet Lepsius "Dünya Savaşı'nın kökünü kazımak" istiyorduysa ve özellikle de 1920'de yazdığı gibi "son on yılın tarihini tüm dünyaya tamamen nesnel bir biçimde" göstermeyi amaçlıyorduysa, seçtiği yol en doğrusuydu. Ancak hedefleri çok büyüktü. Çünkü bu, herhangi bir imparatorluğun savunulmasını asla kabul etmeyecek olan gelecek kuşakların görevi olacaktı. Lepsius yine de sonuna kadar haklıydı: Avrupa'nın ve Osmanlı'nın yaşadığı tufanı "hakikatin iyileştirici gücüne" teslim etmek gerekiyordu.[22]

---

19 PA-AA/R14089.

20 Bkz. Wolfgang Gust, "Magisches Viereck: Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien", http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/WebStart-De?OpenFrameset (28 Kasım 2014).

21 1916 tarihli raporunun ikinci basımına önsözde. Bkz. Not 18.

22 Lepsius-Archiv Halle, LAH 14567.

İKİNCİ KISIM

İmparatorluktaki Diğer Azınlıklar, İmha ve Zulüm

7

ASURÎ SOYKIRIMI'NIN KARMAŞIKLIĞI*

DAVID GAUNT
(Södertörn Üniversitesi, Stockholm)

Artık araştırmacılar Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni tebaa soykırıma uğrarken aynı zamanda başka Hıristiyanların da katliama, tehcire ve etnik temizliğe maruz kaldığı konusunda bir farkındalığa sahipler. Bu diğer Hıristiyanlar arasında Yunanlar da vardır ama ben burada, her zaman olmasa da çoğunlukla Asurîler terimi altında toplanan küçük özerk dinî gruplar mozaiğine odaklanacağım. International Association of Genocide Scholars [IAGS Uluslararası Soykırım Araştırmacıları Birliği] 2007'de "Ermenilerin, Asurîlerin, Pontus ve Anadolu Ṛumlarının" başına gelenlerin soykırım olduğunu belirten bir mutabakat metni hazırladı. Fakat bu terim çok zorludur; en azından bazı kesimler için en hafif deyimiyle şiddetli tartışmaların konusunu oluşturmaktadır.[1] Örneğin 2009'da İsveç parlamentosundan geçen yasa tasarısı, "1915 yılında Ermeni/ Asurî/ Süryani/Keldanîlerin ve Pontus Rumlarının" soykırımından bahsetmiş; dolayısıyla ülkedeki geniş Doğu Hıristiyan diasporasını tarif etmek için sadece Asurî kelimesini kullanma zorluğundan kaçınması gerekmişti. Freie Universität Ber-

(*) Asurî (Assyrian) sözcüğü burada Sûryani (Syriac), Keldanî (Chaldean) ve Yakubî (Jacobite) dinî/sosyal topluluklarını tanımlayan genel bir kavram olarak kullanılmaktadır ve bu kavramın kesinliği, kapsayıcılığı, siyasal kullanımları makalede yazar tarafından da tartışılmaktadır. Ancak Osmanlı topraklarında yaşayanlar arasında sayıca en fazla nüfusa sahip olanlar Süryaniler olduğu için Türkiye'deki araştırma literatüründe "Süryani" sözcüğü daha kapsayıcı bir kavram olarak görülse de, makalede söz konusu halkların kökensel birliğinden ziyade çeşitliliğine vurgu yapabilmek adına Asurî sözcüğü tercih edilmiştir. [yay.haz.notu]

1 Bu tartışmalarla ilgili olarak bkz. Naures Atto, Hostages in the Homeland, Orphans in the Diaspora: Identity Discources among Assyrian/Syriac Elites in the European Diaspora, Leiden University Press, Leiden, 2011; David Gaunt, "Identity Conflict among Oriental Christians in Sweden", *Sens Public*, 2010. Elektronik basım: www.sens-public.org/article.php3?id_article=767.

lin, Haziran 1915 için yaptığı bir konferans çağrısında "Asurî/Arami Soykırımı" [kavramını] kullanmıştı; bu da Alman diasporasında kısmen popüler olan alternatif bir terimi ortaya çıkardı. Bence içinde bulunduğu bağlam uyarınca bu alternatif ifadelerin hepsi uygundur.

Buna ek olarak, soykırımın aldığı biçimler yerel etkenler nedeniyle çeşitlilik gösterir ve farklı gruplar için farklı sonuçlarla neticelenmiştir. Bazıları tamamen yok olmuş, bazıları ise kısmi bir zararla kurtulmayı başarmıştır. Söz konusu soykırımın karmaşık niteliği nedeniyle bu makale iki bölüme ayrılıyor: Asurî halkların çeşitliliğini ve farklı soykırım deneyimlerini tanımlayarak başlıyor. İkinci kısımda ise sivil ve askerî makamların Asurî yerleşim yerlerine yönelik saldırılarda doğrudan katılımı olduğunu gösteren yeterince Osmanlı arşiv belgesinin bulunduğu iki olay detaylı bir şekilde inceleniyor.

Asurî Soykırımı ne ölçüde Asurî idi?

Asurî sıfatı, bugünkü geniş tanımıyla, büyük bir diaspora içindeki modern uluslararası kimlik politikalarının bir ürünüdür. Irak Şam İslâm Devleti adıyla anılan yapı 2014 yazında Musul'u ele geçirince, 45 Hıristiyan kurumunu yıktığı söylendi; bunlardan ikisi Ermeni Ortodoks Kilisesi'ne aitti, ama Uluslararası Asurî Haber Ajansı'na göre diğerleri Asurîlere aitti. Bu geriye kalan kurumlardan on tanesi Süryani Katolik Kilisesi'ne, yedisi Süryani Ortodoks Kilisesi'ne, üçü Doğu Kutsal Apostolik Katolik Asurî Kilisesi'ne, on yedisi Babil Keldanî Kilisesi'ne ve dördü ise Latin Kilisesi'ne aitti.[2] Siyasi aktivistler bütün bu farklı toplulukların Asurî ulusuna mensup olduğunu düşünmektedir.

Bu farklı dinleri bir araya getirme girişimi, seçkinci bir tür ulus inşası projesidir. Ermeni olmayan Doğu Hıristiyanları arasında ortak bir siyasi güç oluşturmak adına dinî mezhepçiliği aşma çabasını da temsil etmektedir. En acil hedeflerden birini, Musul'un hemen doğusunda, Irak sınırları dahilindeki Ninova Ovası'nda özerk siyasi bölge yaratmak için süren kampanya oluşturmaktadır. Asurî terimi, Irak dışında da Asurî Soykırımı hakkında bir farkındalık yaratmak ve hâlâ Ortadoğu'da yaşayan az sayıda Hıristiyan'a destek olmak için lobicilik faaliyeti yürüten seküler örgütlenmeler tarafından kullanılmaktadır.

Ortak geçmiş oluşturmak, her ulus inşası hareketi için gereklidir. Ama bu noktada henüz bir uzlaşıya varılmış olduğu söylenemez. Bazı araştırma-

2 Assyrian International News Agency (AINA) 2014-07-09; Aryo Makko, "The Historical Roots of Contemporary Controversies: National Revival and the Assyrian Concept of Unity", *Journal of Assyrian Academic Studies*, 24, 2010, s. 59-86.

cılar eski Asur İmparatorluğu'nun mirasına gönderme yapmaktadır.[3] Dilbilimciler ise söz konusu grupların uzun zaman önce Ortadoğu'da yaygın bir Sami dili olan Aramice'nin farklı versiyonlarını kullanmalarından ötürü dili başlangıç noktası olarak almaktadır. Diğerleri eski Hıristiyan Kilisesi'nde ortak bir temel görmeyi tercih etmektedir; çünkü mevcut mezhepler, kendi geçmişlerini bir zamanlar güçlü olan Antakya Teoloji Ekolü'ne dayandırabilmektedirler. Bu teoloji [ekolü], daha Bizans döneminde Ortodoks Hıristiyanlığı'na önderlik etme mücadelesinde gücünü yitirmiş ve daha sonra yalıtılmış ayrı mezhepler olarak gelişmiştir; bunlar heretik olarak adlandırılıp zulüm görse bile yine de Güneydoğu Anadolu'nun ücra bölgelerinde ve kuzeybatı İran'da varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Şimdilerde *Seyfo* (Süryanice *Kılıç*) adıyla anılan 1915 Soykırımı'nın hafızası, ulus inşası çabalarının bir boyutunu oluşturmaktadır.

Bazı ortak noktalara sahip olmalarına rağmen, bu gruplar tarihsel olarak asla birlikte yürümemiş, hatta birbirlerine düşmanlıkla olmasa bile şüpheyle yaklaşmışlardır; jeopolitika nedeniyle birbirinden ayrılmışlardır. Bir Doğu segmenti, İslam öncesi Pers İmparatorluğu içindeki başlıca Hıristiyan Kilisesi halini almış ve din tarihçileri tarafından Nasturî Kilisesi olarak tanınmıştır. Diğer Batı kesimi kendisini Bizans İmparatorluğu'nun sınırında bulmuş ve burada birçok defa zulme maruz kalmıştır. Bu kilise de din tarihçileri tarafından Yakubî Kilisesi olarak adlandırılmaktadır. Aramî dilinin iki lehçesi oluşmuş, Doğu'da ve Batı'da bu iki lehçeyi konuşanlar birbirini anlamakta sorun yaşamıştır. Nihayetinde iki grup da Müslümanların egemenliği altına girmiş ve *zımmî* statüsü almıştır – çoğu Sünni Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşasa da küçük bir kesim Şii İran'da varlık sürdürmüştür. Osmanlı devleti 1514'te Çaldıran'da İran Safevîlerini yendikten sonra, iki imparatorluk arasındaki sınır doğuya kaymış; bu da Nasturî toprağının bölünmesine neden olmuş, dolayısıyla [Nasturî toprağının] büyük kısmı Osmanlı sınırları içinde kalmıştır.

1915'te yaşananlarla çok az ilgisi olduğu için Hıristiyan yerli halkın çektiği çile ve felaketlerden bu makalede bahsetmeye gerek yok – tek bir önemli istisnayla. Osmanlı'nın son dönemlerinde, şimdi Asurî halkı olarak adlandırılan topluluk çok sayıda düşman mezhebe ayrılmıştı ve bunların çoğunun kurumsal yapıları zayıftı, çoğunun üyeleri de Hıristiyan olmak dışında daha da güçsüz kimliklere sahipti. Endogamik (topluluk içi evliliğe dayalı) aşiret ve klan yapısı, derin iç çatışmalar doğurarak durumu daha da kötüleştirdi. Birbirine ters düşen topluluklar olumlu ilişkiler geliştiremediler ve karşılıklı güven tesis edemediler. Bu başarısız kimlik [çabaları], katliamlar başladığında ortak

3 Önver A. Cetrez, Sargon G. Donabed ve Aryo Makko, *The Assyrian Heritage: Threads of Continuity and Influence*, Uppsala University, Uppsala, 2012.

cephe oluşturulmasına engel oldu ve (1915 yılı Haziran-Ekim ayları arasında çoğu yerde) soykırımın hızını artırdı.[4] Örneğin Midyat'ta Haziran 1915'te büyük Süryani Ortodoks topluluğunun liderleri, kasabanın Protestanlarını teslim etmek için Osmanlı makamlarıyla işbirliği yaparak Protestanların katledilmesine neden oldu. Ayrıca yine haziranda Mardin'de yüzlerce seçkin Ermeni, Katolik Süryani, Keldanî ve Protestan idam edilmek üzere zincirlenirken, Ortodoks Süryani seçkinleri bir anlaşma yapıp serbest kaldılar. Van vilayetindeki Hakkâri dağlarında yaşayan Asurî aşiretleri arasında da durum daha iyi değildi. Mayıs 1915'te, beklenen askerî saldırının arefesinde, topluluğun seküler-dinî lideri Mar Benyamin Şimun XXI, Jilu isimli geniş bir aşiretin reisi olan kuzeni Nimrod Şimun'un ailesinin idam edilmesini emretti. Böylece Jilu'nun, diğer aşiretlerin yanında savaşmasını engelledi.

Başlangıçta iki farklı kilise örgütlenmesi vardı: İran içinde, Nestorius'a dayandığı bilinen teoloji [ekolü] ve farklı bir teolojik zemini olan Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki teoloji [ekolü]. Halk Batı lehçesinde kendisine *Suryoyo,* Doğu lehçesinde ise *Suryaya* adını veriyordu ve her ikisi de Suriyelilerden türüyordu. Ermeniler onlara *Aisori* adını veriyordu; ve bu terim Rus diline Ermeniceden geçmişti.

Birinci Dünya Savaşı zamanında Asurî teriminin kullanımı sınırlıydı. Osmanlı İmparatorluğu teokratik bir yönetimdi ve kural olarak, insanları dinî mezheplerine göre ayırıyordu. Nüfus sayımlarında Doğu mezhepleri için kullanılan terimler arasında, bugün "Doğu Kutsal Apostolik Katolik Asurî Kilisesi" olarak bilinen Nasturîlerden, (ritüellerini ve ayin dilini koruyan bir Roma Uniat Kilisesi oluşturmak için 1680'lerde Nasturîlerden ayrılan) Babil Keldanî Kilisesi mensupları olarak da Keldanîlerden bahsediliyordu. Batı mezhepleri, alternatif olarak *Süryaniler*, *Kadim Süryaniler* ya da *Yakubîler* olarak biliniyordu – bunların hepsi Süryani Ortodoks Kilisesi'ne gönderme yapıyordu. Aynı zamanda ayrılan bir Roma Katolik Uniat [Doğu Katolik] topluluğu vardı, bunlar *Katolikler* olarak anılan Katolik Süryanilerdi.

Osmanlı'nın son zamanlarında çeşitli Asurî mezheplerinin ruhani liderleri oldukça güçsüzdü ve iç çatışmalarla boğuşuyorlardı. Muhtemelen bu kaotik durum nedeniyle yabancı misyonerler Asurîleri kolayca devşirebileceklerini düşündüler. Musul'da konuşlanmış olan Fransız Katolik misyonerler, büyük bir başarı elde etti ve aşiretleri bütün halinde kan davası zemininden çekti; bu Latin Kilisesi'nin temelini oluşturdu. Kendi yolunu çizmeye çalışan Keldanî Kilisesi, Musul bölgesinin geniş bir kesimiyle çatışma halindeydi. O zamanlar yoğun olarak Diyarbakır vilayetinde yaşayan Süryaniler bölünmüştü ve bunun

4 David Gaunt, "Failed Identity and the Assyrian Genocide", Ömer Bartov ve Eric D. Weitz (yay. haz.), *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands,* Indiana University Press, Bloomington, 2013, s. 317-333.

ardından Mardin'de bulunan Patriklik daha doğuda, Turabdin bölgesinde yer alan köy topluluklarından yüzyıllar boyunca kopuk kalmış, bunlar kendi piskoposlarını seçmişlerdi. Türk-İran sınırının iki tarafında yaşayan Nasturîler ve Keldanîler de misyonerlik çalışmalarına daha açıktı. Amerikan Presbiteryenlerin ve Baptistlerin, tıpkı Roma Katolik Kilisesi ve Alman Lutherciler gibi burada merkezleri vardı. Jeopolitik nedenlerle Rus Ortodoks rahipler [bölgede] oldukça etkindi ve Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce piskoposluğa devşirmek üzere 20.000 üye almıştı ve tüm aşiretin katılması için Mar Şimun'la görüşmüşlerdi. Birinci Dünya Savaşı başladığında bu görüşmeler sürüyordu.[5]

Anglikan Kilisesi de misyonerlerini göndermişti ve Asurî terimini uluslararası söyleme dahil eden de muhtemelen bu kurumdu. 1886'da "Asurîler için Canterbury Başpiskoposluğu Misyonu" kuruldu. Bu yapı, kuzeybatı İran'da konuşlanmıştı ve Hakkâri dağlarına zaman zaman baskın düzenliyorlardı. Sadece Osmanlı-İran sınırındaki Nasturîlerle çalıştılar. Birinci Dünya Savaşı'nda bu mezhep için terimin İngilizce çevirisi olan "Asurî" [*Assyrian*] sözcüğü kullanıldı, ama mevcut diğer mezheplerin hiçbiri "Asurî" olarak kabul edilmedi.[6]

Asurî kavramı İngiltere'de belli bir dinî grup için resmî olarak kullanılıyordu ve söz konusu grubu temsil eden insanlar da İngilizce yazarken bu terimi tercih etmişlerdi. Ama bir fikir birliği yoktu. Aynı grupla ilgili olarak Amerikalı misyoner Shedd "Suriyeliler"[7] [*Syrians*] terimini kullanıyordu. Rus diplomat Nikitine onları "Keldanîler"[8] [*Chaldeans*] olarak adlandırıyordu. Tarihsel araştırmalar açısından en önemli olgu, Asurî kelimesinin Osmanlılar tarafından hiç kullanılmamış olmasıdır; bu da hükümetin ve askerî belgelerin hedeflerine geleneksel dinî mezhep isimleriyle gönderme yaptı-

---

5 M. S. Lazarev, *Kurdistan i kurdskaya problema (90-e gody XIX veka-1917g.)*, Izdatel'stvo Nauka, Moskova, 1964.

6 J. F. Coakley, *The Church of the East and the Church of England: A History of the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission*, Clarendon Press, Oxford,1992; John Joseph, *The Modern Assyrians of the Middle East: Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers*, Brill, Leiden, 2000; Surma D'Bait Mar Shimun, *Assyrian Church Customs and the Murder of Mar Shimun*, Faith Press, Londra, 1920; A. D. W. Bentinck, "The Assyrians", *Journal of the Royal Central Asian Society*, Cilt II (1924) içinde, s. 85-89; J. G. Browne, "The Assyrians", *Journal of the Royal Society of Arts* (Ocak 1937) içinde, s. 170-182. Terimin Amerika'daki kullanımları için bkz: William Walker Rockwell, *The Pitiful Plight of the Assyrian Christians in Persia and Kurdistan*, New York American Committee for Armenian and Syrian Relief, 1916; Joel E. Werda, *The Flickering Light of Asia*; ya da *The Assyrian Nation and Church*, (Yazar ve yer bilgisi yok, 1924.) Rusya'daki kullanımları için bkz. E. A. Laloyan, "Aisori vanskogo vilayet", *Zapiski kavkazskogo otd'la imperatorskogo russkago geograficheskago obshchestva*, Cilt XXVIII (1914).

7 William A. Shedd, "The Syrians of Persia and Eastern Turkey", *Bulletin of the American Geographical Society*, 35 (1903) içinde, s. 1-30. Benzer bir terminoloji için bkz. Eugene Griselle, *Syriens et Chaldéens: Leur martyr, leurs espérances*, Bloud et Guy, Paris, 1917.

8 Basile P Nikitine, "Une Petite Nation victime de la guerre: Les Chaldéens", *La Revue des Sciences Politiques*, Ekim-Aralık 1921, s. 602-625.

ğı anlamına gelir. Bu nedenle etkilenmiş tüm mezhepleri listelemekten daha uygun olsa bile, bir "Asurî Soykırımı"ndan bahsetmek hatalı tarihlendirme anlamına gelecektir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra etkilenen tüm grupları siyasi olarak temsil etmek yönünde ciddi bir çaba vardı. O zaman kullanılan terim "Asurî-Keldanî" idi, bu da Asurî Nasturîler ve Keldanî Doğu Katolikleri arasındaki işbirliğini gösteriyordu. Süryani Ortodoks Kilisesi'nde de bu türden bir çaba vardı ve ilk heyette yüksek rütbeli bir papaz da yer almıştı. O zamanlar Naum Faik gibi, aslen Diyarbakırlı olan ama New York-New Jersey bölgesinde yaşayan, Süryani kökenli siyasi yazarlar kendilerini Asurî kimliğine adadılar. Fakat bu mezheple işbirliği sadece birkaç yıl sürdü. Paris ve Lozan'daki barış konferanslarında Asurî-Keldanî delegeleri arka planda çalıştılar. Lübnan merkezli bir örgütlenme, kendini *L'Action Assyro-Chaldéenne* [Asurî-Keldanî Hareketi] olarak adlandırdı ve 1920'lerin başında Lübnan'da aynı isimle bir dergi yayımladı.[9]

Asurî toprakları

Asurî halklarının birbirinden kopmasında yerleşim yerlerinin coğrafi dağılımının da etkileri olmuştu. Temelde, Osmanlı'nın son zamanlarında Asurî halkları Doğu Anadolu'da ve kuzeybatı İran'da ana Ermeni yerleşimlerinin doğusunda yoğunlaşmışlardı. Eğer Asurîlerin bugünkü tanımını kabul edersek, yerleşim bölgeleri İran'ın Urmiye bölgesinin doğusundan başlıyor, Türkiye'nin Hakkâri dağları sınırından geçiyor, Urfa şehrinin içinde ve etrafındaki yerleşim bölgeleriyle birlikte Mardin ve Diyarbakır şehirlerinin batısına kadar uzanan bir bögeyi kapsıyordu. Asurî yerleşim bölgeleri güneye doğru, şimdiki Irak ve Suriye'nin kuzey bölümleri olarak bilinen yerlere kadar uzanıyordu.

Ermenilerin ve Asurîlerin yaşadığı bölgelerde bazı kesişme noktaları vardı. Mesela önemli bir Ermeni şehri olan Harput'ta asimile olmuş ve Ermenice konuşan Süryani bir azınlık vardı. Buradaki Protestan Koleji'ndeki bir Ermeni dili profesörü olan Ashur Yusef, Süryani Ortodoks Kilisesi'ne mensuptu. Diyarbakır'ın hemen doğusunda, Dicle Nehri kıyısında Batman'a yakın Beşiri kazasında Ermeniler ve Asurîler, Kürtler tarafından asimile edilmişti ve Kürtçe konuşuyorlardı. Bu asimilasyon nedeniyle bölgedeki Ermeniler ve Asurîler 1915'te aynı vahşi muameleyi gördüler.

9 Said A. Naınik ve Rustem Nedjib, *La Question assyro-chaldéenne devant la conférence de la paix* (Paris, 1919); Joseph Naayem, *Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacrés par les Turcs: Documents inédits recueillis par un témoin oculaire,* Bloud et Guy, Paris, 1920; "Une Conférence sur les Souffrances des Assyro-Chaldéens", *L'Asie française* (Kasım 1918), s. 238-242; *L'Action-Assyro-Chaldéenne* 1921'e kadar Beyrut'taki Keldanî Patrikliği tarafından yayımlanmıştır.

Farklı mezheplerin her birinin bir anavatanı vardı. Doğudan başlayarak Nasturîler İran'ın Urmiye bölgesindeki kent ve köylere yerleştiler. Dünya savaşından hemen önce, petrol ticaretinin merkezi olan Bakü'ye yakınlığı nedeniyle bu bölge zenginleşmişti. Petrolün sağladığı bu canlanma, istihdam ve tarım ürünlerine piyasa sağladı. Hem Türkiye hem de Rusya bu bölgeyi topraklarına katmak istiyordu; bu nedenle sınır ihlalleri ve işgaller çok yaygındı. Savaş çıkınca Rusya her ne kadar bölgeyi fethedememiş olsa bile kontrolü eline almıştı. Urmiye bölgesinin içinde Salamas kenti yakınlarında da bir Keldanî yerleşim bölgesi daha bulunuyordu.

Türkiye sınırının hemen diğer tarafındaki Nasturîler, Hakkâri vilayetinin dağlarına ve ovalarına hâkimdi. Bu topluluk kutuplaşmış bir toplumdu. Büyük ölçüde aşiretler hâkimdi. Altı aşiret ve her birinin de kendilerine tayin edilmiş toprakları vardı.[10] Lider her zaman Mar Şimun isimli aynı sülaleden gelen, hem dinî hem de seküler nitelikte bir liderdi. Bunun dışında aşiretlere bağımlı olan, *reaya* olarak anılan çiftçiler vardı. Bu aşiretler, "aşiret" statüsünün ayrıcalığına sahipti; aşiret, Osmanlı İmparatorluğu'nda tamamen özerklik ve teoride devlet kontrolünden feragat anlamına geliyordu. Öte yandan 20. yüzyıla gelindiğinde, hem istedikleri gibi yağmaya kalkışan komşu Kürt aşiretlerin hem de Kürtlerin ceza almadan hareket etmelerine izin veren Osmanlı memurlarının baskıları nedeniyle sıkıntı çekiyorlardı. Mar Şimun XXI. Benyamin, koruma elde etme umuduyla Rus ajanlarıyla gizli görüşmelere başlamıştı.

Batıya doğru gidersek, en kuzeydeki Keldanî Piskoposluğu'nun arazisi Bitlis vilayetindeki Siirt kazasıydı. Ama Keldanîlerin büyük bir kısmı daha sonra Irak adını alacak bölgede, yani güneyde yaşıyorlardı. Patrikleri Musul'daydı. Üzerinde etraflıca incelenme yapılmamış bazı nedenlerden dolayı, Jön Türk hükümeti Hıristiyanların Musul vilayet sınırının güneyinde katledilmesini istemedi. Bu demek oluyor ki, sadece en kuzeyde, Siirt ve çevresindeki yerleşim bölgeleri ve Dicle Nehri'nden Faysh Khabur'a kadar olan bölgedeki köyler yıkıma uğradı.

Süryani Ortodoksluğunun ana yerleşim bölgesi Keldanîlerinkinden daha batıdaydı. En kalabalık bölge, çevresindeki neredeyse yüz Süryani köyüyle Midyat bölgesiydi.[11] Resmî ismi bu olmasa da söz konusu bölge Turabdin olarak da bilinir. Buradaki Hıristiyanlar ya çiftçi ya da özellikle terzilik yapan veya çömlek ve diğer günlük eşyalar üreten zanaatkârlardı. Nüfus her ne kadar Süryani Ortodokslar, Keldanîler ve Protestanlardan oluşuyor olsa da,

10 Michel Chevalier, *Les Montagnards chrétiens du Hakkâri et du Kurdistan septentrional*, Publications du département de Géographie de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1983.

11 Helga Anschütz, *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin: Eine altchristliche Bevölkerungsgruppe zwischen Beharung, Stagnation und Auflösung*, Augustinus Verlag, Würzburg, 1985.

Midyat Osmanlı İmparatorluğu'nda Asurî çoğunluğa sahip tek şehirdi. Buradaki Asurîler, kendilerine özgü Turoyo isimli bir çağdaş Arami lehçesiyle konuşuyorlardı.[12]

Daha batıda, 1924'de Kemalist hükümet Türkiye'yi terk edip Suriye'ye gitmeleri için zorlayana kadar Süryani Ortodoks Patrikliği'nin bulunduğu Mardin şehri vardı. Mardin, Katolik Ermenilerin, Katolik Süryanilerin, Keldanîlerin, Protestanların ve Ortodoks Süryanilerinin oluşturduğu Hıristiyan nüfusuyla oldukça karmaşık bir yapıdaydı. Nüfusu birleştiren şey, hepsinin yerel Arap lehçesiyle konuşmasıydı. Turabdin'in Aramice konuşan sakinleri ve Arapça konuşan Patriklik arasındaki tartışmanın sebeplerinden biri de bu dil meselesiydi. Öte yandan dil, çeşitli Katolik grupların işbirliği yapmalarını sağlıyordu. Katolik Ermeniler, Katolik Süryaniler, Keldanîler ve Fransız Katolik keşişleri 1915 baharı boyunca gitgide artan katliam tehdidiyle nasıl baş edeceklerini tartışmak için sık sık bir araya geldiler. Katılımcıların bazıları durumla ilgili, daha sonra yayımlanan detaylı raporlar yazdılar.[13]

Bu mezheplerin her biri görece küçüktü. Cemaat mensuplarının sayılarıyla ilgili bazı rakamlar mevcut olsa da bunların hiçbiri doğruluk iddiası taşıyan nüfus sayımı benzeri değerlendirmeler değildir. En fazla ortalama bir rakam verebilmektedirler. Tümünün toplamı, Dünya Savaşı başlamadan hemen önce 500.000-600.000 arasında olmalıdır ve bu Osmanlılar tarafından yayımlanan istatistiklerdekinden çok daha geniş bir topluluğa işaret eder. Hakkâri, Botan ve İran Urmiyesi'ndeki "Asurîlerin" (muhtemelen sadece Nasturîlere gönderme yapılıyor) yaşadığı yerler ve köylerin listesine göre, 38.148 yerleşimcinin yer aldığı 594 köy ve mezra vardı. Diyarbakır vilayetindeki ve Urfa'daki "Asurî-Keldanîlerin" listesi, 133.000 nüfusla 347 köyde yaşadıklarını göstermektedir. Bu rakamlar muhtemelen sadece Ortodoks Süryani topluluklarını hesaba katmaktadır. Savaştan önce, sadece Keldanî Kilisesi kendi mensuplarının sayısını belirlemek için ciddi bir girişimde bulunmuştu. İdareleri altında tuttukları dinî bölge sayısı 177, toplam nüfusları ise 101.610 idi; ama çoğunluk soykırım bölgesinin dışında yaşamaktaydı. Diyarbakır vilayetindeki Katolik Süryanilerin başlangıçtaki sayısının 5.600 civarı olduğu tahmin edilmektedir. Savaş öncesinde Protestanların sa-

12 Helmut Ritter, *Tūrōyo: Die Volkssprache der syrianischen Christen des Tūr'Abdîn* Teil A: Texte, Cilt 1, Franz Steiner, Beyrut, 1967.

13 Ishaq Armale, *Al-Qusarci fi nakabat al-nasara,* (Isimsiz Yayıncı), Beyrut, 1919, Tekrar baskı: 1970; Jacques Rhétoré, "Les Chrétiens aux betes": *Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915,* Cerf, Paris, 2005; Hyacinthe Simon, *Mardin la ville héroïque: Autel et tombeau de l'Arménie* (Asie Mineure) *durant les massacres de 1915,* Jounieh, Lübnan, Maison Naaman pour la Culture, 1991. Belgelerden bazıları için bkz: Yves Ternon, "Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction", *Revue d'Historire Arménienne Contemporaine* 4 (2002) özel sayısı.

yısı ise bilinmemektedir.[14]

1919'da Paris'te ve 1923'te Lozan'da toplanan barış konferanslarının delegeleri, kurbanların sayısıyla ilgili istatistikler sunmuşlardı. 1919'da sundukları raporda 250.000 Asurî-Keldanî'nin çarpışmalarda ya da katliamlarda hayatını kaybettiğini ileri sürmüşlerdi.[15] 1923'te sayıyı 275.000'e çıkarmışlardı. İki olayda da bu rakamın savaş öncesi nüfusun yaklaşık yarısı olduğunu, hem Anadolu'daki hem de İran'daki kurbanları kapsadığını belirtiyorlardı. Kontrol için gerekli materyallerin bulunamadığı ve hayatta kalanların dünyanın dört bir yanına dağıldığı düşünülürse, bu rakamlara nasıl ulaştıklarını belirlemek imkânsızdır. Rakamları bu şekilde alırsak: 1919'da bölgelere göre durum şöyleydi: İran'da 40.000 ölü; Van vilayetinde 80.000 ölü; Diyarbakır vilayetinde 63.000 ölü; Mamüret ül-Aziz vilayetinde (Harput olarak da bilinir) 15.000 ölü; Bitlis'te 38.000 ölü; Urfa'da 9.000 ölü ve son olarak diğer yerlerde 5.000 ölü. Mezheplere göre bir analiz yoktu. Belirli bir mezhebin uğradığı zararla ilgili tek bilgi Süryani Ortodoks Kilisesi'nden geldi. 1920 tarihli bir memorandumda, sadece kendi kiliselerinden 154'ü papaz, yedisi psikopos olmak üzere 90.323 mensuplarını kaybettiklerini, 156 kilise binasının da zarar gördüğünü belirtmişlerdi.[16]

Seyfo soykırımının temel kronolojisi

Soykırımın zamanlamasında ve gerçekleştirilme biçiminde yerel koşullar belirleyici oldu. 1914 yılı boyunca yaşanan bireysel şiddet eylemlerini saymazsak, Asurî halkları 1915 yılında sistematik bir şekilde yok edildi. İlk kurbanlar İran'ın Urmiye bölgesinde yaşayan Nasturîler ve Keldanîler oldu.

Söz konusu bölge, 1915 yılı başından Mayıs 1915'e kadar Osmanlı ordusunun işgali altındaydı. Bu beş ay boyunca askerler yerel halkın da yardımıyla katliamlar yaptılar. Osmanlılar yerel halktan gönüllüleri harekete geçirmek için cihad kışkırtması yaptılar ve işgal altındaki bölgede bildiriler dağıttılar.[17] Bu taburların ilk komutanı kötü bir şöhrete sahip olan Van Valisi Cevdet Bey, ardından İngiliz ordusu karşısındaki başarısından sonra Kut'ül Ammare kahramanı olarak adlandırılıp Kut soyadını alan Halil Bey oldu. Her ikisi de Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın yakın akrabasıydı. Bu olayların birçoğu yabancı misyonerlerin ve İranlı yetkililerin yolladıkları telgraflar ara-

14 Bu tartışmalar için bkz. David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, N. J., Gorgias Press, Piscataway, 2006, s. 18-28.

15 *La Question Assyro-Chaldéenne*.

16 *Massacres Resistance, Protectors*, s. 300-303.

17 Florence Hellot-Bellier, *Chronique de massacres annoncés: Les Assyro-Chaldéens de Perse: La Perse et les puissances europeennes 1886-1919*, doktora tezi, Université de la Sorbonne nouvelle Paris III, 1998.

cılığıyla uluslararası arenada duyuldu.[18] Öldürülenler arasında sadece İran Asurîleri ve Ermenileri değil, Osmanlı ordusunda farklı pozisyonlarda görev yapan Ermeniler ve Asurîler de vardı. Konu hakkında bilgi sahibi olan Alman ordu danışmanı Max von Scheubner Richter, Alman şansölyesine şöyle yazmıştı: "Halil'in Kuzey İran'a yaptığı seferde Ermeni ve Suriye taburlarının katledilmesi ile Ermeni, Süryani ve Farsî nüfusun Kuzey İran'dan tehcir edilmesi de dahildi."[19]

Türkiye'nin Hakkâri dağlarında sistematik ve amansız askerî saldırılar biçimindeki soykırım [harekâtı] Haziran 1915'te başladı. Musul'da oluşturulan bir ordu, Vali Haydar Bey'in komutasında ilerledi. Bu işgale yerel Kürt aşiretleri de destek verdi. Asurîler kendilerini kahramanca savundu, ama sayıları ve silahları azdı. Gıda bulma imkânına sahip olmadıkları dağlara doğru çekildiler. Ağustos ve eylülde, geride sadece belirsiz sayıda insan bırakarak İran sınırına kaçtılar. Bu durum en iyi tabirle savaş benzeri koşullar altında bir etnik grubun yok edilmesi olarak tanımlanabilir. İkinci vaka incelemesinde bununla ilgili daha fazla ayrıntı vereceğim.

Diyarbakır vilayetindeki Süryani Ortodoks köy ve kasabalarına ve Bitlis vilayetinin (Botan olarak da bilinen) Siirt kazasındaki köylere yönelik saldırılar, Haziran 1915'te başladı ve eylülde neredeyse tamamen sona erdi. Diyarbakır'da soykırım, fanatik Hıristiyan karşıtı Vali Reşit Bey ve yönetimi altındaki idareciler tarafından planlanmıştı.[20] Siirt'te katliam, Asurîlerin de yer aldığı askerî yenilgilerin intikamını almak için birliklerini seferber eden Komutan Halil Bey tarafından başlatılmıştı. Diyarbakır vilayetinde katliam yapmak için özel ölüm mangaları kurulmuştu ve bazı yerlerde Kürt aşiretleri de bunlara katılmıştı. En etkin aşiretlerden biri Batman yakınlarında yer alan Raman Aşireti'ydi; bunlar daha önce eşkıya ilan edilmiş; ama sonrasında örgütlenip toplu cinayetlere ve yağmalamalara katılmaları şartıyla Reşit tarafından serbest bırakılmışlardı. Bu anlaşma o zamanlar gayet iyi biliniyordu ve torunlarından biri de ailesinin verdiği zararı dürüst bir şekilde yazmıştı.[21] Öte yandan bazı Kürt birlikleri Süryani dostlarını koru-

18 James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (Londra 1916), s. 135-223. İran resmî belgeleri için ayrıca bkz. *Empire de Perse, Neutralité Persane: Documents diplomatiques*, Georges Cadet, Paris, 1919.

19 Scheubner Richter'in 4 Aralık 1916 tarihli memorandumu için bkz: Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, Tempelverlag, Potsdam, 1919, s. 308.

20 Hans-Lukas Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder: Dr. Mehmed Reşid (1873-1919)", Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (yay. haz.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 126-148.

21 Ayhan Aktar ve Abdülhamit Kırmızı, "Diyarbekir 1915", *Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2013, s. 307-311; Hüseyin Demirer,

muş ve Şengal Yezidileri de kaçan Ermeni ve Asurîler için bir koloni oluşturmaya çalışmıştı.[22]

İki vaka incelemesi: Azakh ve Hakkâri

Burada iki vakayı tanımlayıp analiz etmeye çalışacağız. Bunları seçmemizin nedeni, hem Osmanlı kaynaklarında hem de diğer belgelerde konu hakkında birçok bilgiye ulaşabiliyor olmamızdır. Ayrıca bu vakalar, Asurîlere yönelik saldırıların hatalı bir tespit yaptıkları gibi bir iddia ile açıklanamayacağını, yani Osmanlıların burada hedef aldıkları nüfusun aslında Ermeni olmadığını bildiğini göstermektedir. Asurîler direndiği için ve Jön Türk hükümeti olaya müdahil olup askerî birliklerini mevzilendirmek zorunda kaldığı için, konu hakkında çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Bunlar eşi görülmemiş vakalar olarak düşünülebilir; ama Jön Türklerin görece önemsiz direnişçi grupları bastırmak için birlikleri savaştan alıkoymasının boyutunu göstermektedir.

1915 yılı Kasım ayı sonlarında, Üçüncü Ordu Komutanı Kamil Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya askerlerin Süryani köyü Azakh'ın (şimdi Suriye sınırı yakınında İdil olarak adlandırılan bölge) kuşatmasında başarısız olduğunu yazar. Bu askerî bir fiyaskodur; çünkü savunma durumundaki "bölgenin yerlisi Süryaniler, oradan buradan kaçan Ermeni ve Keldanîlerin katılımıyla" sürpriz bir saldırı neticesinde çok sayıda Türk'ün ölmesine neden olmuştur. Azakh, Osmanlı makamlarının Midyat isyanı olarak adlandırdığı daha geniş bir direniş hareketinin Turabdin bölgesindeki Hıristiyan kentinden sonraki son merkezlerinden biriydi.[23] Kamil Paşa "isyanın tamamen bastırılması" için tarihi Enver'in seçebileceğini belirterek daha uygun bir zamana kadar çarpışmaları ertelemeyi önermişti.[24] Bundan bir gün önce ise Enver isyanların "acilen ve olabildiğince şiddetle bastırılması" emrini vermişti.[25]

Şimdiki Türkiye-Suriye sınırının yakınındaki bu köyü fethetmek, en yüksek askerî otorite için bir prestij meselesine dönüşmüş ama başlangıç karmaşık olmuştu. İTC Milletvekilli Fevzi Bey daha Nisan 1915'te Diyarbakır Vali-

---

Ha Wer Delal: Emînê Peîxanê'nin Hayatı, Avesta, İstanbul, 2008, s. 77-87.

22 David Gaunt, "Relations between Kurds and Syriacs and Assyrians in Late Ottoman Diyarbekir", Joost Jongerden ve Jelle Verheij (yay. haz.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*, Brill, Leiden, 2012, s. 241-266.

23 İsrafil Kurtcephe, "Birinci Dünya Şavaşı'nda bir Süryani ayaklanması", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt I (1993), s. 290-305.

24 Üçüncü Ordu Komutanı'ndan Başkomutanlığa, 28 Kasım 1915 ATASE, Kol: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 58.

25 Başkomutanlıktan Üçüncü Ordu Komutanına 27 Kasım 1915, ATASE Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 35-14.

si Reşit Bey tarafından yerel Kürt aşiretlerini gayri Müslim nüfusa saldırmaya teşvik etmesi için en yakın kente, Cezire'ye (şimdiki Cizre) gönderilmişti. Gayri Müslim nüfus bir mezhepler mozaiğinden oluşuyordu: Çoğunluk Süryani Ortodoks Kilisesi'ndendi; ama hatırı sayılır büyüklükte bir Katolik Keldanî topluluğu, birkaç Protestan topluluğu, birkaç Ermeni, Yezidi ve Yahudi topluluğu da vardı (Yahudiler kıyıma uğramayan tek gayri Müslim halktı). Yerel idare, bu Hıristiyanların Ermeni olmadığını ve dolayısıyla merkezî hükümetin Ermenilere yönelik düşmanca projesinin hedefi olmadığını gayet iyi biliyordu. Bu nedenle Ermeni olmayan Hıristiyanlara yönelik katliam, Asurîlere karşı bölgesel bir çerçevede ve yerel inisiyatifle gerçekleştirilen kıyımlar olarak başladı. Ama olaylar milli hükümetin de onayıyla bu yerel çerçeveyi aşarak neredeyse Asurî ve Süryanilerin tamamen ortadan kaldırılmasına kadar vardı.[26]

Mayısta saldırların ayak sesleri işitilmeye başlamıştı: Hıristiyan köylüler savunmaya hazırlandılar ve savunulması görece en kolay yer olduğu için civardaki köylerden çok sayıda insan Azakh'a akın etti. Kürt aşiretleri ve yerel ölüm mangaları haziranda küçük köylere saldırmaya başladılar ve temmuza kadar buna devam ettiler. Bunların izlediği stratejinin topraklara el koymak için kırsal alanları hızlıca temizlemek olduğu görülmektedir. İlk olarak en kolay hedefler düştü ve yıkım kuzeyden güneye doğru ilerlemeye başladı; kuzeydeki köyler de bu sayede kısa da olsa bir nefes almıştı. Savunma hattının kurulduğu en güneydeki köylerden biri olan Azakh, görece geç bir tarihte, ağustos ortasında kuşatılmıştı. O zamana kadar Süryani nüfusa sahip olan tüm komşu köyler az çok yıkılmış veya terk edilmişti. Süryanilerin en büyük kenti olan Midyat uzun süren sokak çatışmalarının ardından, temmuz ortasında düşmüştü ve geriye sadece Midyat'ın kuzeyindeki Ayn-Vardo kalmıştı ve bu köy de çok uzaktı.

Ermeni olmayan Hıristiyanların öldürülmesi Alman ordu müfettişlerinin ve Alman elçiliklerinin dikkatini çekti ve sınır hattından sadece Ermenilerin tehcir edilmesini öngören antlaşmanın ihlal edildiğini Berlin'e bildirdiler. Almanya'nın Musul'daki konsolosu Walther Holstein konu hakkında bilgiye sahipti ve Almanların konuya ilişkin itirazlarının ilkini dile getirdi. Osmanlıların isyan addettikleri olgunun aslında doğal bir tepki olduğunu, "Diyarbakır valisinin genel olarak Hıristiyanlara yönelik aşırı eylemlerinin doğrudan bir sonucu" olduğunu belirtti. Süryani ve Keldanîlerin sadece "kendi canlarını kurtarmaya çalıştıkları" konusunda ısrar etti.[27] Alman elçisi hemen Al-

26 Uğur Ü. Üngör, "When Persecution Bleeds into Mass Murder: The Processive Nature of Genocide", *Genocide Studies and Prevention* Cilt 1, Sayı 2 (2006), s. 173-196.

27 Holstein'dan Almanya'nın İstanbul Konsolosuna, 28 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s. 114.

man şansölyesi Bethmann Hollweg'i yeni gelişmelerden haberdar etti. "Ayın başında [temmuz], Diyarbakır Valisi Reşit Bey kendi yetki sınırlarındaki Hıristiyanları ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın sistematik bir şekilde yok etmeye başladı. Tabii ki özellikle Mardin ve Tel-Armen'deki [Kızıltepe] Katolik Ermeniler, Keldanî Hıristiyanları ve Midyat, Cezire ve Nusaybin bölgelerindeki Ortodoks Süryaniler bu kıyımların kurbanı oldu."[28]

Azakh'a ilk saldırı Kürt aşiretlerin Azakh'a karşı birleşmesiyle 18 Ağustos'ta gerçekleşti ve sonraki haftalarda tekrarlanan diğer saldırılar gibi bu da başarısız oldu. Aşiretler çok sayıda can kaybının ardından eylül başında geri çekildi. Köylüler bu kuşatmayı atlatmış olsalar bile hasat zamanını kaçırmışlardı ve gıda sıkıntısı yaşıyorlardı. Yiyecek bulmak için Müslüman köylerini yağmaladılar ve bu süreçte bazı köylüleri de öldürdüler.[29] Yerel makamlar hiçbir zaman Ermeni olmayan Hıristiyanları yok etme amaçlarından vazgeçmediler. Ayaklanmacı Ermeniler olarak adlandırdıkları bu direnen Hıristiyan köylerini yok etmesi için orduya baskı yaptılar. O andan itibaren Asurîlere yönelik zulüm yerel idari makamlardan ordunun denetimine geçti. Enver Paşa'nın amcası Komutan Halil, bir orduyla birlikte Bağdat'a doğru giderken bölgeden geçmekteydi. Yerel yetkililer Halil'e "bin silahlı Ermeni'nin toplandığını, civardaki Müslüman köylerine saldırıp zarar verdiklerini ve köylüleri katlettiklerini"[30] söyledi. İran'a sızmakla görevlendirilmiş gizli bir Türk-Alman sefer kuvveti de güneye doğru, aynı istikamette seyahat ediyordu. Bu sefer kuvvetinin başında Ömer Naci Bey vardı; Ömer Naci yakın zamana kadar İTC'nin Anadolu genel müfettişiydi ve Türkiye'deki istihbarat teşkilatının da kurucularından biri olduğu düşünülmektedir.[31] Alman grubun başında ise, zamanında Almanya'nın Erzurum konsolos vekilliğini yapmış olan (ve 1920'lerin başında Adolf Hitler'in en yakın yaverlerinden) Max von Scheubner-Richter vardı. Ona Scheubner'in biyografisini yazacak ve İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Alman Nazi gizli servisi için çalışacak olan Paul Leverkuehn eşlik ediyordu.[32] 650 süvari ve iki saha topçusundan oluşan bu sefer kuvveti, "bölgedeki Müslüman nüfusu vahşice katletmekle"[33] suçlanan isyancıları bastırma talimatıyla rotasını Azakh'a çe-

28 Hohenlohe-Langenburg'dan Bethmann Hollweg'e, 31 Temmuz 1915, *a.g.e.*, s. 115.

29 Azakh'ta öğretmenlik yapan Gabriyel Tuma-Hêndo, bu ve sonrasında gelişen olaylarla ilgili ayrıntılı bir dôkûm yapmıştır: "Tarix Azax wa Majazêrha wa Hêrubha". Çalışma İsveççe çevirisiyle yayımlanmıştır: Beth-Zabday, Azech, Vad hände 1915?, Azret Azech, Norrköping, 2009, s. 93-174.

30 Halil'den Başkomutanlığa, 30 Ekim 1915, ATASE Kol.: BDH, Kls.: 17.: Dos.: 81/Fih.: 27-1.

31 Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

32 Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter* Essener Verlagsanstalt, Essen, 1938.

33 Naci'nin metni Haydar Bey'in şifreli telgrafına eklenmişti; Musul valisinden Başkomutanlığa, 29 Ekim 1915, ATASE Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos: 81/, Fih: 27.

virmişti. 29 Ekim Naci 1915'te 51. Tümen'den ek tabur gönderilmesini istedi; diğer birlikler ise Dördüncü Ordu'dan gelecekti. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, beş yüz *mücahitin* Naci'ye yardım için bölgeye sevkini emretti.[34] Bu sayede savunma durumundaki az sayıda insanın karşısında güçlü bir askerî güç oluşmuştu.

Hemen ardından, Almanların olaya tepkisi olumsuz oldu ve Scheubner-Richter, kadrosundan kimsenin [çatışmaya] katılmasına izin vermeyecekti. Hayat hikâyesinde anlatıldığı üzere, "Türklerin anlattıklarına kesinlikle ikna olmamıştı. Bunun gerçek bir isyan olmadığını, çoğu Ermeni ile aynı kaderi paylaşmaktan korkan insanların meşru müdafaası olduğunu düşünüyordu. Eğer Almanlar o zaman olaya dahil olsaydı, Türkler, Hıristiyan Türk tebaaya bu barbarlığı yapanların Almanlar olduğunu söylemekten geri durmayacaklardı."[35] Almanlar meseleyi en üst seviyede tartıştı: Türkiye'deki en yüksek ordu görevlisi Mareşal von der Goltz ve Büyükelçi von Neurath, Ermeni meselesinin dramatik bir biçimde yayılması durumunu Şansölye Bettmann Hollweg'le görüştü. Neurath şöyle yazmıştı: "Feldmareşal'in talebinin nedeni, Süryani mezhebinden Hıristiyanlara yönelik harekâtın uzun zamandır planlanıyor olmasıdır. Diyarbakır valisinin yürüttüğü katliamlardan kurtulmak için Ermenilerle ittifak kurup Mardin ile Midyat arasındaki çetin bölgede güç toplamışlardı." Von der Goltz, Alman askerlerinin olaya dahil olmasını istemedi; belki Holstein ve Scheubner'in ateşkes sağlayabileceğini ileri sürdü ama Berlin bunu reddetti.[36] Daha sonra Scheubner bunun Almanları Hıristiyanlara yönelik zulme ortak etmek için bir dolap olabileceğini dile getirdi.[37]

Duruma daha yakından bakınca ve Azakh'taki liderlerle tanışınca, Naci de şüphe etmeye başladı. 13 Kasım'ı 14'üne bağlayan gece, Azakh'tan bir grup savaşçı bir tünel yardımıyla Türk askerlere uykuları esnasında beklenmedik bir baskın düzenledi. Bu saldırıda ölen asker ve subayların sayısı tam olarak belirlenemese de çoktu; Azakh savaşçıları ise çok sayıda modern silahı alıp gitmişti. Naci onurlu bir şekilde geri çekilmek için ateşkes görüşmelerine başladı: Azakh halkı vergileri ödeyecek ve ordudan çaldıkları kaynak ve silahları geri vereceklerdi. Naci geri çekilmeye başladı. Olayların seyrine şaşıran Komutan Kamil ve Harbiye Nazırı Enver, Naci'ye yerinde kalmasını ve direnişi bastırmak için kuşatmaya devam etmesini emretti. Naci ise bu emirlere karşı çıktı.

---

34 Talat Paşa'dan Başkomutanlığa, 8 Kasım 1915 ATASE Kol.: BDH, Kls.: 81, Dos.: 81/ Fih.: 31-3.

35 Leverkuehn, *Auf ewiger Wache*, s. 83.

36 Neurath'tan Bethmann Hollweg'e, 12 Kasım 1915, PAA (Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi).

37 Scheubner-Richter'den Bethmann Hollweg'e, 4 Aralık 1916: Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s. 306 içinde.

2. *Vaka.* Anadolu'daki etnik temizlik ve katliamlar, her tür genellemeyi boşa çıkaran karmaşık bir biçimde seyretti. Kıyım ve tehcirlerin çoğunun yerel/bölgesel bir arka planı vardı. Hakkâri dağlarındaki Asurîlerin hikâyesi, az önce bahsettiğimiz Süryani ve Keldanîlerinkinden çok farklıdır. Hakkâri dağlarındaki Asurî aşiretleri özerk bir yasal konuma sahipti; Mar Şimun [sülalesinden] gelen, dinî ve seküler liderlik özelliklerini bünyesinde barındıran Nasturî liderleri vardı. Asurîler Türkiye-İran sınırının iki tarafında da yaşıyorlardı ve bu konum gitgide daha tehlikeli bir hal alıyordu. Rusya da, Türkiye de, İran'ın bu bölgesinden toprak ilhak etmeye niyetliydi ve bu çatışmalı durum, sınır bölgesinde yaşayan çok sayıda farklı etnik grup: Başta Sünni ve Şii Kürtler, ardından Türkçe konuşan Azeriler, Ermeniler, Asurîler, Keldanîler ve Yahudiler bu durumdan etkileniyordu. Sınırın Türkiye tarafındaki Asurî aşiretleri, dağlık kesimlerdeki küçük köylerde, yalıtılmış bir halde yaşıyorlardı. 19. yüzyılın sonunda Rus diplomatlar ile temas halinde olan ve koruma sağlama vaadinde bulunan askerî ve dinî figürler vardı.[38] Aslında Osmanlı da Asurîlerin desteğini kazanmak istemişti ama başarısız olmuştu; çünkü Osmanlı tehditlerle doluyken Rusya'nın yanında yer almak daha fazla özerklik umudu veriyordu. İngiliz hükümeti bile, 1878 Berlin Antlaşması'na göre Hıristiyan azınlıkların insan haklarını gözlemlemekle görevli Van konsolosluk çalışanı aracılığıyla Asurîlerle iletişime geçmiş ve Anglikan Kilisesi de bir misyonerlik kurmuştu.[39] Savaş yaklaştıkça Rus etkisi daha da arttı ve bazı Asurî topluluklar Rus Ortodoks Kilisesi'ne katıldılar. Asurî etnik grubu kronik iç çatışmalar yüzünden sarsılmıştı. Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Ruslar bunlarla bağlarını güçlendirdiler, ama Osmanlı'nın da etkili casusları vardı ve bu iletişimden haberdarlardı. Belli ki endişelenmiş olan Dahiliye Nazırı Talat, 12 Temmuz 1914'te Musul'daki yerel yönetime bir telgraf çekerek "Nasturîler" hakkında rapor vermelerini istedi – kaç kişiydiler, nerede yaşıyorlardı, siyasi eğilimleri neydi ve yerel idare onlara karşı nasıl önlemler almayı düşünüyordu.[40]

Osmanlı İmparatorluğu, İran sınırında haftalarca süren sınır çatışmalarından sonra, Kasım 1914'te Rusya'yla resmî savaş durumuna geçti. İran tarafsızlığını ilan etmiş olsa da Osmanlı'nın askerî planları Rusları kuşatmak için İran toprağının ihlal edilmesini kapsıyordu. Bu, çok sayıda Ermeni, Asurî ve Keldanî yerleşkesiyle birlikte Urmiye sınırının kuzeybatısının da işgal edil-

38 M. S. Lazarev, *Kurdistan i kurdskaya problema (90-e gody XIX veka - 1917 g.)* Moscow, Izdatel'stvo Nauka, 1964) bu teması detaylandırır. Ruslar sınırdaki Kürt ve Ermenilerle de aynı bağları kurmuş ve bazen etnik topluluklar arasındaki mücakerelere maddi destek salamıştır.

39 J. F. Coakley, *The Church of the East and the Church of England: A History of the Archbishop of Canturbury's Assyrian Mission,* Clarendon Press, Oxford, 1992.

40 BOA/ DH. ŞFR 42/263 Alıntılayan: Taner Akçam, *The Young Turk's Crime against Humanity,* Princeton University Press, 2012, xx.

mesini gerektiriyordu. Savaşın başında Dahiliye Nazırı Talat Paşa yüksek bir güvenlik meselesi olarak, Asurîlerin sınırın Osmanlı tarafından tehcir edilmeleri emrini Van vilayetine gönderdi. 26 Ekim 1914 tarihli emrinde, hükümetin düşüncelerini bildiriyordu: "Nasturîlerin durumu hükümet için hep şüpheli olmuştur; çünkü yabancılardan kolayca etkilenmeye ve dolayısıyla onlar için bir kanal ve vasıta olmaya meyillidirler. İran'da [planlanan] operasyonlar ve girişimler nedeniyle Nasturîlerin hükümet için önemleri artmıştır. Özellikle İran'la sınır bölgemizdekiler, hükümetin onlara güvenmemesi nedeniyle [...] bölgelerinden tehcir [ile cezalandırılacak], Ankara ve Konya gibi uygun illere sürüleceklerdir; bir araya gelmemeleri için dağınık bir şekilde sevk edilecek, sadece Müslümanların olduğu bölgelere, yirmi evi aşmamak suretiyle iskân edileceklerdir."[41]

Asurîler tehcire direndiler; sivil ve askerî yetkililerle çatışmaları 1914-1915 sonbaharı ve kışına kadar devam etti. Yerel düzensiz Kürt birlikleri (bunlar Hamidiye alayları olarak anılmaktadır) köylülerin Rus işgali altındaki İran sınır bölgelerine kaçmaktan geri durması için katliamlar gerçekleştirdi. Bazı Asurî liderleri, Ruslarla karşılıklı yardım anlaşmasının hükümlerini uygulamaya koyarak buna cevap verdiler. Sınırın İran tarafında Ruslar Asurîlerden oluşan, savunmaya yönelik küçük bir milis grubu örgütlediler; onları ordudan artan silahlarla donattılar ve eğitim verdiler.[42] Hıristiyan milis kuvvetlerinin varlığı 1915 yılı başında Van Valisi Cevdet Bey komutasındaki Osmanlı ordusunun bir yolunu bulup Urmiye bölgesine girmesine ve Rusların çekilmesine kadar sürdü. Osmanlılar Mayıs 1915'e kadar bölgede kaldılar. İşgal boyunca kaçmayı başaramayan Ermenilere, Asurîlere ve Keldanîlere zulüm uygulandı. Rus askerleri 10 Mart 1915 tarihinde geri geldiklerinde, Haftevan köyünde (Salamas yakınlarında) 707 Ermeni ve Asurî sivil erkeğin katledildiğini anladı. Misyon kurumlara sığınan mültecilerle ilgilenmek için İran'da kalan Amerikan Protestan ve Fransız Katolik misyonları bu ve benzeri yerlerdeki vahşetlere dair raporlar hazırladı.[43] Ayrıca İran hükümeti de yabancı elçilikleri bu kıyımlar konusunda bilgilendirdi.[44] Bu raporlar nedeniyle harekete geçen İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri, Osmanlı'nın "insanlığa ve uygarlığa karşı işlediği suçlar" konusunda bir bildiri yayımlamak üzere bir araya geldiler: Buna göre "[...] Türk hükümetinin tüm üyeleri... katliamlarda

41 Talat'tan Van valisine, 26 Ekim 1914, BOA (Osmanlı Arşivi, İstanbul) DŞK 46/78.

42 K.P. Matveev ve I. I. Mar-Yukhanna, Assiriskii vopros vo vremya i posle pervoi mirovoi voiny, Izadel'stvo Nauka, Moskova, 1968; Vladimir Genis, Vitse-konsul Vvedenskii sluzhba v Persii I Bukharskom khanstve (1906-1920 gg.): Rossiiskaya diplomatiya v sud'bakhi, Izdatel'stvo Sotsialno-politicheskaya Mysl', Moskova, 2003.

43 Toynbee ve Bryce, *The Treatment of the Armenians*. Kitap, başlığına rağmen Süryani katliamlarına geniş yer ayırır ve bunları da Amerikan misyonerlerinin tanıklıklarına dayandırır.

44 *Empire de Perse, Neutralité Persane.*

yer alan bütün görevlilerle birlikte" bizzat sorumlu tutulup cezalandırılacaktı. Bu uyarı, Türkiye'de Ermeni tehcirlerinin resmî olarak başladığı tarih olan 24 Mayıs'ta duyuruldu ama hiçbir etki yaratmadı. İran'da, kısmen Rus-Ermeni komutanların başını çektiği ve bölgedeki Ermeni ve Asurîlerin desteklediği Rus ordusu Dilman Muharebesi'nde Yarbay Halil'in ordusunu bozguna uğrattı ve geri çekilmeye mecbur bıraktı. Yenilen Osmanlı ordusu, Türk toprağına geri çekilirken yolda karşısına çıkan tüm Hıristiyan topluluklarını ve özellikle de Başkale, Siirt ve Bitlis'teki Ermeni ve Keldanî nüfusu katletti.[45] Ermeni ve Asurî gönüllülerin desteğiyle güç kazanan muzaffer Rus ordusu yine de Osmanlı ordusundan daha disiplinli değildi ve askerler Müslüman köylerini yağmalayarak erkekleri katledip kadınlara tecavüz ederek intikam aldı. Rus sivil makamları, sürekli olarak askerlerinin ve müttefiklerinin cezalandırma amaçlı saldırıları esnasında uyguladıkları vahşetten yakınıyorlardı.[46]

Ruslara en büyük destek, 20 Nisan 1915'te Türklerin Van vilayetindeki Ermeni mahallelerine yaptığı bombardımandan sonra verildi. Mayısta Asurî savaşçılar aceleyle Van Ermenilerini kurtarmaya giden bir Rus müfreze birliğine katıldılar. Asurî askerler, Van'daki Türk taburlarını güçlendirmek için gelen Yarbay Halil'in geri çekilen ordusuna karşı savaştılar ve onu durdurdular. Türkler tabii ki bunu bir başkaldırı eylemi olarak gördüler, Asurîler içinse bu planlanmış bir savunma taktiğiydi. Bu başkaldırı, Asurîleri cezalandırmak üzere sivil ve askerî bir kuvvetin kısa zaman içinde toplanmasıyla sonuçlandı. Hakkâri dağlık bölgesi Musul Valisi Haydar Bey'in yetki bölgesine eklendi ve buraya bir saldırı harekâtı düzenlemesi için olağanüstü bir güçle donatıldı.[47] Haydar'ın komutasındaki askerler, birkaç cepheden aynı anda ve eşgüdümlü saldırılar düzenlemek üzere bazı yerel Kürt aşiretleriyle birleştiler. Asurîler iyi savaşsa da sayıca ve silah bakımından zayıf, ayrıca erzak ve yiyecek bulma konusunda zorluk içindeydiler. Yüksek dağlık alanlara çekildiler ama orada da hayatta kalma şansları yoktu. Talat Paşa, Haydar'a bir talimat göndererek [Asurîlerin] söz konusu bölgeden sürülmesini emretti ve "Yurtlarına dönmelerine izin vermemeliyiz,"[48] dedi. Eylül ayında, Asurîlerin çoğu çaresizlik içinde ve bir daha geri dönmemek üzere Rus işgali altındaki İran'a kaçtılar. Erkeklerin birçoğu geri dönme umuduyla Rus ordusunda gö-

45 Başkale ve Siirt'teki katliamların görgü tanıklarından biri, Halil'in ordusunda topçu subayı olarak görev yapan Venezuelalı paralı asker Rafael de Nogales'ti. Bkz. *Four Years beneath the Crescent,* Charles Scribner, Londra, 1926.

46 Peter Holquist, "Forms of Violence during the Russian Occupation of Ottoman Territory and in Northern Persia (Urmiye and Astrabad)", Omer Bartov ve Eric D. Weitz, *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands,* Indiana University Press, Bloomington, 2013 içinde, s. 334-361.

47 Dahiliye Nezareti'nden Musul vilayetine, 7 Haziran 1915 BOA. DH. ŞFR 53/276.

48 Talat'tan Musul ve Van valilerine, 30 Haziran 1915, BOA, DH. ŞFR 54/240.

rev almak için gönüllü oldu. Asurî askerî birlikleri, Bolşevik Devrimi'ne kadar Rus ordusunun bir parçası olarak kaldı; o tarihten sonra da bölgeyi ara sıra İngiliz temsilcilerle de temas kurarak kendileri savundular. Türk ordusu 1918'de Kuzey Irak'ı işgal ettiğinde hâlâ oradaydılar ve çok sayıda Asurî, Irak'taki İngilizlere katılmak için güneye kaçtı. Güneye doğru yayan olarak kaçanlar Türk birliklerinin saldırılarına uğradılar ve çok sayıda mülteci öldürüldü. Aslında Birinci Dünya Savaşı sonunda İran ile Türkiye arasındaki sınır bölgesi fiilen "etniksel anlamda temizlenmişti" ve her ne kadar yerel aşiretlerden destek almış olsa da bu [etnik temizlikte] en büyük pay sahibi olan Osmanlı ordusuydu. Savaştan sonra bazı Asurîler Hakkâri'ye döndü; ama 1924'te bu defa Orgeneral Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu tarafından bir kez daha bölgeyi terk etmeye mecbur bırakıldılar.[49]

Osmanlı ordusunun Süryanileri ve Asurîleri anavatanlarından sürmek için gerçekleştirdiği bu türden harekâtlar Osmanlı kaynaklarıyla belgelenebilmektedir çünkü kararlı direnişleri en üst sivil ve askerî seviyede tartışılmıştır. Hıristiyan toplulukların çoğu kolaylıkla ortadan kaldırıldığı için merkezî hükümetle temas kurulması gerekmemiştir; dolayısıyla bu konuda arşiv belgesi de bulunmamaktadır. Diyarbakır'daki Süryani köyleri Ermeni komşularının köyleriyle aynı zamanda yıkılmıştır. Harput, Mardin ve Beshire gibi yerlerde Ermenileri hedef alan her şiddet eylemi, Ermeni katliamından ziyade bir Hıristiyan katliamına dönüşmüştür. Levene, Osmanlı'nın son dönemlerinde Doğu Anadolu'yu tanımlamak için "şiddet bölgesi" terimini önerir. Ona göre tek bir soykırım, yani sadece bir Ermeni Soykırımı gerçekleştirilmemiştir; diğer başka ulusal grupları da kapsayan soykırım ve soykırıma yakın katliamlar dizisi yaşanmıştır.[50] Bakış açısına destekliyor ve bu bölge için "şiddet kültürü" terimini kullanıyorum; çünkü bütün gruplar (Türkler, Kürtler ve Asurîler) aşırı şiddete alışmış haldeydi ve her zaman kendilerini savunmaya veya toplumsal ve ekonomik karışıklıkları çözmek için şiddet kullanmaya hazırlardı.[51]

Soykırım meselesi

1990'lardan bu yana diasporadaki Asurî ve Süryani siyasi aktivistler, Birinci Dünya Savaşı esnasında ve savaştan hemen sonra maruz kaldıkları ve şimdilerde *Seyfo* (Kılıç) olarak adlandırılan olayların bir soykırım olarak tanım-

49 Racho Donef, *Massacres and Deportations of Assyrians in Northern Mesopotamia: Ethnic Cleansing by Turkey 1924-1925*, Nisibin, Stockholm, 2009.

50 Mark Levene, "Creating a Modern 'Zone of Genocide' The Impact of Nations and State on Eastern Anatolia 1878-1923", *Holocaust and Genocide Studies*, Cilt XII (1998) içinde, s. 393-433.

51 David Gaunt, "The Culture of Inter-Religious Violence in Anatolian Borderlands in the Late Ottoman Empire", Winfried Speitkamp (yay. haz.), *Gewaltgemeinschaften: Von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert*, V & R unipress, Göttingen, 2013, s. 251-274.

lanması gerektiğini ileri sürüyorlar. Bu eğilimi doğuran şey, Ermenilerin yaşadığı olayların uluslararası düzlemde soykırım olarak tanınmaya başlaması ancak aynı dönemde diğer Hıristiyan kurbanların neler yaşadıklarından bahsedilmemesiydi. Asurî ve Süryani topluluklar, faaliyetlerini Ermenilerin açtığı yolda ilerletti: 24 Nisan'da ve buna yakın tarihlerde anmalar düzenlediler ve hâlâ da düzenliyorlar; dünya çapında sayıca kalabalık oldukları yerlerde anıtlar diktiler, genç topluluklar eğitim materyalleri oluşturdular, kitaplar çevirdiler. Siyasi eğilimli topluluklar, Seyfo'nun soykırım olarak tanınması için milletvekillerini kanun tasarısı sunmaya zorladılar ve az sayıda yerde, örneğin İsveç'te konu hakkında kanun tasarılarının kabul edilmesni sağladılar. Aktivistler, Uluslararası Soykırım Araştırmacıları Birliği'ni bile Asurî vakasının bir soykırım olduğuna dair bir bildiri sunmaya ikna ettiler. [Soykırımın] tanınmasına yönelik bu faaliyetler, henüz konu hakkında hiçbir akademik araştırmalar yokken başlamıştı ve dolayısıyla yaşananların soykırım tanımlarına uyup uymadığına dair tartışmalar, iyi ile kötü arasında bir tercih yapma meselesine dönüştü: bir yanda tamamen masum Asurî ve Süryani kurbanlar, onun karşısında ise mutlak kötü Türk ve Kürt caniler.

Seyfo'nun tüm Hıristiyanlara yönelik bir soykırım olduğunu kabul etsek bile, bu tek başına Asurîlerin, Keldanîlerin ve Süryanilerin her birinin bir soykırım mağduru olduğunu göstermeye hâlâ yetmeyecektir. Her gurp için ayrı ayrı değerlendirme yapılmalıdır. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, grupların deneyimleri farklılık göstermektedir. Sınıflandırmayı güçleştiren bir başka boyut, kurbanların da önemli çapta silahlı direniş sergilemiş ve hatta cezalandırmaya yönelik intikam eylemlerine girişmiş olmalarıdır. Öte yandan Osmanlı hükümeti ve ordusu tarafından hedef alınmış olmasalardı "postu" kurtarmak ve evlerini, ailelerini korumak için bir direniş de göstermeyeceklerdi.

Soykırımın birçok tanımı bulunmaktadır; ama bunların neredeyse tümü soykırımı bir hükümet ve onun idari birimleri tarafından organize edilmiş, hedef alınan etnik ve dinî grupları yok etme amacı güden sistematik bir harekât olarak görür. 1948 tarihli Birleşmiş Milletler sözleşmesinde [topluluğun] bütününü hedef alan soykırımdan bahsederken bir yandan da kitlenin tamamının değil, önemli bir bölümünün yıkıma uğratıldığı "kısmi" soykırım tanımı da yapar. Bu nedenle, soykırım söz konusu hedefin tamamının yok edilmesine bağlı değildir, ama "kısmi kıyım" meselesi hakkında da yeterince tartışma yürütülmemiştir. Soykırım, [topluluk] bilinci taşıyan bir grup olarak milli bir topluluğun katledilmesi ile ilgilidir; söz konusu topluluk varlığını devam ettirmiyorsa, önceden ona mensup olan bireylerin azınlıkta olması önemli değildir.[52] Soykırım sadece doğrudan insanları öldürmek anlamına gelmez; onla-

52 Daniel Feierstein, "The Concept of Genocide and the Partial Destruction of the National Group", Logos, *Journal of Modern Society and Culture* (Kış 2012).

rı hayatlarını devam ettiremeyecekleri bir konuma düşürme biçiminde de gerçekleşebilir (gettolara, çöldeki kamplara, ölüm yürüyüşlerine gönderme). Ayrıca zorla tehcir etme ve insanların evlerini kendi rızalarıyla terk etmesi için ölçüsüz terör eylemleri de katliamlara eşlik eder ve bu nedenle "etnik temizlik" ile eşanlamlı olarak düşünülebilir. Amaç normalde belirli bir toprak parçasını hedef nüfustan tümüyle ya da az çok tümüyle arındırılmış hale getirmektir.

Jön Türk hükümetinin Asurî ve Süryanileri yurtlarından sürmek istediği açıktır. Hükümet, verdikleri talimatın Ermeni olmayan nüfusa karşı bir saldırı emri olduğunun farkındadır. Belgelerde Asurîler Nasturî olarak adlandırılırken Süryaniler ve Keldanîler de kendi isimleriyle anılmaktadır. Ermenilerle iç içe geçip asimile oldukları yerler dışında, burada bir hata yapılması söz konusu değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Dahiliye Nazırı Talat, Temmuz 1914'te Nasturîlerin sadakatiyle ilgili şüphesinden bahsetmiş, Ekim 1914 gibi erken bir tarihte de Nasturîlerin sınır bölgelerinden tehcir edilmesi emrini göndermiştir. Emre direnmeleri karşısında da, Temmuz 1915'te, geri dönmemek üzere Hakkâri dağlarına sürülmeleri emrini vermiştir. Süryani savaşçıların son kaleleri olan Azakh vakasında, Harbiye Nazırı Enver köyün "olabildiğince şiddetli bir şekilde" ortadan kaldırılmasını emretti. Hatta Talat kuşatmaya cihat görünümü verebilmek adına bir mücahit grubu gönderdi. Saldırı başarısız olunca, Enver eylemleri erteleyip daha iyi bir fırsat olduğunda dönüp işi tamamlama konusunda Üçüncü Ordu komutanıyla anlaştı. Diğer üst düzey İTC üyeleri de işin içindeydi: Naci komitenin Anadolu genel müfettişiydi; hem kendisi hem de Vali Reşit Bey, Jön Türklerin saygı duyulan fikir babaları olrak görülüyordu.

Enver'in Azakh'ı ve bölgede savaşanları yok etme niyeti apaçık ortadaydı. Alman ordu müfettişleri de bölgede olduğu için Almanya hükümeti de olaylardan haberdar olmuştu. Belli ki söz konusu hükümet, ordunun görevinin savunma yapanları öldürmek olduğunun farkındaydı, bu nedenle hiçbir Alman askerinin harekâta katılmaması konusunda ısrar ettiler.

Hem Azakh köylüleri hem de Asurî aşiretleri Osmanlı sivil ve askerî makanlarıyla karşı karşıya geldiler. Bu nedenle Osmanlı hükümet yetkilileri, onlara karşı eylemlerini isyancılara karşı cezalandırıcı birtakım önlemler olarak niteleyebiliyorlardı. Ama Musul'daki Alman konsolosunun da belirttiği gibi, onlar sadece ölümden ve tehcirden kurtulmaya çalışıyorlardı. Bu nokta hükümet tarafından da anlaşılmış olmalı ki 25 Aralık 1915'te Doğu vilayetlerine giden talimatta bir politika değişikliğinden bahsediliyordu. "Bölgede yaşayan tüm Asurîleri tehcir etmek yerine", artık "oldukları yerlerde kalmalarını" sağlayacaklardı.[53] Öte yandan o tarihte Süryanilerin Mardin'de-

53 Dahiliye Nezaretinden Doğu Vilayetleri Emniyet Müdürlüklerine, 25 Aralık 1915, BOA. DH. ŞFR 57/112 akt: Akçam, *Young Turk Crime*, xx.

ki yerleşim yerleri, direnen köyler dışında tamamen yıkıma uğratılmıştı, bazı aileler manastırlara ve ormanlık bölgelerdeki köylere sığınmıştı – dolayısıyla burada "kısmi" bir soykırım söz konusuydu ve nihayetine ermeden son dakikada hükümet emriyle durdurulmuştu.

Burada imha etmeye yönelik bir niyet olduğunu ortaya koyan başka bir nokta ise, Jön Türk hükümetinin uluslararası düzlemde yükselen itirazlara kulaklarını tıkamasıydı. Doğu sınırındaki Ermenilere, Asurîlere ve Keldanîlere karşı işlenen suçlarla ilgili 24 Mayıs 1915 tarihli bildiri hiçbir etki yaratmadı. Diyarbakır'ın öfkeli valisi Reşid Bey'in tüm Hıristiyanlara yönelik genel katliam programı ile ilgili olarak Alman diplomatların protestolarına beklenen cevap gelmedi. Almanya, 10-11 Haziran 1915 gecesinde Mardin ve çevresindeki 400 Ermeni, Katolik Süryani, Keldanî ve Protestan liderlerinin öldürülmesini protesto etti.[54] Muhalif Osmanlı yetkilileriyle kurulan bağlantılar aracılığıyla bu durum Musul'daki Alman konsolosun dikkatini çekti ve o da durumu elçiliğe ve hükümete bildirdi. Almanya'nın tepkisi genel Hıristiyan katliamının durdurulması ve Reşit Bey'in görevinden alınması konusunda ısrarcı olmaktı. Talat'ın 12 Temmuz'da Reşit'e gönderdiği telgrafta şunları yazmıştı: "Ermenilere yönelik önlemler kesinlikle diğer Hıristiyanlara uygulanmamalı [...] Derhal bu eylemlere bir son vermeniz emrediliyor."[55]Ama bu uyarıya rağmen genel Hıristiyan katliamı sona ermedi. Reşit cezalandırılmadı ve Diyarbakır'daki bu bir yıllık görevinin ardından Ankara valiliğine atanarak ödüllendirildi. Genel katliamları yönetirken en yakın çalışma arkadaşı olan Bedreddin Bey de onun yerine atandı. Talat'ın telgrafının gerçek mi olduğu, yoksa sadece Alman diplomatları oyalamak amaçlı mı olduğu tartışma konusudur. Ama Reşit'in Hıristiyan düşmanlığı konusunda köklü bir şöhreti vardır ve Diyarbakır yerel İTC örgütlenmesinin 1915 yılı Mart ayında daha ılımlı olan vali Hamid'in yerine mutlak suretle [Reşid'in] atanması için baskı yapmasının nedenlerinden biri de budur. Ayrıca Reşit, karşılığında hiç ceza almadan birkaç alt kademe muhalif memuru idam ettirmiş ve yüksek rütbeli muhalifleri de diğer vilayetlere sevk etmiştir. Bu acımasız tavır bile hoşgörüyle karşılanmıştır.[56]

Ortada bir soykırım gerçekleştirme niyetinin olduğuna dair bir başka be-

54 Rhétoré'ye göre, "Les chrétiens aux b (20xx) 410 persons": 230 Katolik Ermeni, 113 Katolik Süryani, 30 Keldanî ve 27 Protestan. Çoktan hapsedilmiş Ortodoks Süryani erkekler serbest kalmayı başardı. Gaunt, *Massacres*, 170-173.

55 Holstein'dan Alman Elçiliği'ne 10 Temmuz 1915; Alman elçisinden Dahiliye Nazırı Talat'a 12 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s. 101-102, 102-103. Talat'tan Reşit'e 12 Temmuz, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, TC Başbakanlık Basımevi, 1995 içinde 75 ve BOA, DH. ŞFR 54/406.

56 Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'in Hayatı ve Hâtıraları: İttihâd ve Terraki Dönemi ve Ermeni Meselesi*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1997.

lirti de kurban sayısının fazlalığıdır. Asurîler, Keldanîler ve Süryaniler nadir görülen bir işbirliği yaparak 1919'daki Paris Barış Konferansı'nda bir sunum yapmış, Anadolu'da ve Türk işgali altındaki İran'da savaş boyunca toplam 250.000 kişinin öldürüldüğünü belirtmişlerdir. Bu rakamların doğruluğunu teyit etmek imkânsızdır. Barış konferansının niteliği ve Hıristiyanların çektikleri acıların tazmin edilmesine yönelik isteği göz önüne alındığında, abartılı rakamlardan bahsedilmesi normaldir. Ama rakamlar yer yer [toplam nüfusun] yüzde ellisini geçmiş olabilir. Çağdaş gözlemciler bazı daha önemli bölgelerde daha yüksek oranların söz konusu olduğunu söylemişlerdir. Mardin'de tutuklanan Fransız Dominiken Rahibi Rhétoré, Mardin sancağında Süryanilerin yüzde 57'sinin, Protestanların yüzde 48'inin ve Katolik Süryanilerin yüzde 18'iyle birlikte Keldanîlerin yüzde 86'sının yok edildiğini belirtmiştir.[57] Bazı yerlerde insanların öldürülme şekilleri ölçüsüzdü ve kurbanların aileleriyle birlikte herkesin gözleri önünde aşağılanması durumu daha vahim hale getiriyordu. Örneğin 10 Haziran 1915'te 400 tutsak, Diyarbakır vali yardımcısının ve emniyet müdürünün emriyle kent sokaklarında prangalara vurulmuş halde dolaştırılmıştı. Hıristiyan cemaatinin önderlerinin çoğu, özellikle de kilise yöneticileri işkence ve dayak sonucu oluşan yaralarını sergilemeye zorlanmıştı. Uzun yürüyüşün ardından şehrin merkezine geldiklerinde Müslüman nüfus hakaretlerde bulunmaları için kışkırtılmış, bu esnada kurbanların ailelerinin de evlerini terk etmelerine izin verilmemişti. Kadın tanıklar, cinsel istismar ve tecavüzlerden, genç kadınların köle pazarlarında satılmasından ve diğer cinsiyetçi vahşet biçimlerinden de bahsetmişlerdir.

Aşağıda sayacağımız unsurlar da Seyfo'yu soykırım olarak adlandırmayı mümkün kılmaktadır: Osmanlı hükümetinin sivil ve askerî makamlarının Asurî ve Süryanileri hedef gösteren talimatları. Ayrıca görece küçük bir topluluktan yüz binlerce kurban. Hakkâri'deki Asurî cemaatinin tamamı öldürülmüş ve bir daha asla yeniden oluşamamıştır. Süryanilerin de neredeyse tamamı öldürülmüş ve kalanlar, yukarıda bahsettiğimiz gibi saldırılara sadece geçici bir ara veren Aralık 1915 tarihli talimat sayesinde hayatta kalabilmiştir. Kiliselerinin ana gövdesi, bilinmeyen nedenlerden dolayı Hıristiyan karşıtı operasyona dahil edilmeyen Musul, Bağdat ve Basra gibi Arap şehirlerinde olduğu için Keldanîler hayatta kalma konusunda en şanslı kesim olmuştur. Ama Anadolu'da, Bitlis viayetinde yaşayan Keldanîler, özellikle de Siirt, Cizre sancaklarında ya da İran'ın Urmiye bölgesi civarında yaşayanlar, bu vahşete en fazla maruz kalanlardı ve öncesinde kaçmadıkları müddetçe hayatta kalma şansları çok azdı. Bu nedenle de burada kısmi bir soykırım söz konusuydu.[58]

57 Rhétoré, "Les chrétiens aux betes", 136. Farklı tahminler için bkz. Gaunt, *Massacres*, s. 300-303.

58 "Zone of Genocide", *Holocaust and Genocide Studies*.

Soykırımın nedenleri

Soykırım genel olarak açıklaması kolay bir şey değildir. Çoğunlukla farklı ideolojik, ekonomik ve sosyal nedenleri vardır. Asurîler, Süryaniler ve Keldanîler de istisna değildi. Grupların pek de denetiminde olmayan daha genel jeopolitik nedenler de söz konusudur. Türklerin bazı ideolojik, milliyetçi amaçları da vardı ve son olarak hedef alınan nüfusun yaşadığı bölgelere has ekonomik nedenler de mevcuttu.

Makro ölçekte bakıldığında bu toplulukların çok istikrarsız bölgelerde yaşadıkları söylenebilir. Bu düzeydeki açıklamalar bölgeye özgü bir şiddet türüne işaret eder. Bartov ve Weitz, Kuzey Avrupa'nın Baltık bölgesinden Ortadoğu'ya uzanan bir ölçüsüz şiddetin yaşandığı "kırılma alanları"ndan bahseder. Bu kırılma alanları Alman, Habsburg, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının sınır bölgelerinde yaşanan sürtüşmelerle ortaya çıkar.[59] Buradaki vakada, Hıristiyan halkların ek olarak Türkler, İranlılar, Kürtler ve Araplar arasındaki ve bunların yeni oluşan milliyetçilikleri arasındaki sürtüşmelere maruz kaldıkları söylenebilir. Bu türden sınır bölgelerinde yaşayan her halkın tekil saldırılar karşısında tetikte olması gerekir. Bir soykırım durumunda, hedef alınan topluluk bile, eğer imkân bulursa, bunu şiddetle ve intikam eylemleriyle cevaplayabilir.

Bölgesel anlamda sürekli olarak ölçüsüz dinî ve etnik şiddet eğilimini anlatmak üzere kullanılabilecek bir diğer kavram ise Levene'in "soykırım bölgesi" kavramıdır. Levene bu kavramı 1878-1923 arasında Doğu Anadolu'da yaşanan duruma bizzat uygulamıştır. 1878 yılı, Rus-Türk savaşını bitiren ve yabancı konsolosların Ermenilerin haklarının koruyucusu olarak Türkiye'ye girmesini sağlayan Berlin Antlaşması'nın imzalandığı yıldır. Ayrıca Christian Gerlach'ın "aşırı saldırgan toplum" terimi de kullanılabilir.[60] Bu terim soykırım sözcüğünün içinde varolan kavramsal zorluklardan kaçınmayı amaçlar – özellikle de kötü niyetli caniler ile masum kurbanlar arasında zımni ahlâki zıtlığın yarattığı zorluktan. Bu teoriler ölçüsüz etnik ve dinî şiddeti, belli bir coğrafya ile birlikte konumlandırır ve belli bir sosyal yapı ortaya çıkardığını vurgular – sürekli olarak çözümsüz etnik çatışmaların yaşandığı bir yapı. Ayrıca söz konusu teoriler hedef alınan nüfusun mutlak surette masum olduğu iddiasını ortadan kaldırır. Aşırı şiddetin yaşandığı bir bölgede kurbanlar bile intikam amaçlı silahlı saldırılar düzenleyebilirler.

59 Omer Bartov ve Eric D. Weitz, *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Indiana University Press, Bloomington, 2013.

60 Christian Gerlach, "Extremely Violent Society - an Alternative to the Concept of Genocide", *Journal of Genocide Research* (Aralık 2006), s. 455-471.

Diğer bir makro ölçek değerlendirmesi ise, soykırımın arka planında Büyük Güçler arasındaki rekabetin tehlikeli etkilerinden bahseden Bloxham'dan gelir.[61] 19. yüzyılın Büyük Oyun'u olarak adlandırılan ve Rusya, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Fransa arasında cereyan eden rekabet Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışında etkili olmuş, söz konusu müdahaleler yardım amaçlı olsa bile imparatorluğu yıpratmıştı. Büyük Güçler gayri Müslim azınlıkların durumuna ve günümüzdeki tabiriyle azınlıkların insan hakları meselesine gitgide daha çok müdahil oldular. Bu müdahale, gayri Müslimleri koruma bahanesiyle bölgeyi ele geçirme planlarını içeriyordu ve yetkili makamların, suç ortaklığına giderek azınlıklara yönelik intikamcı bir tutuma bürünmeleri tehlikesini yarattı. 1908'de Asurî lider Mar Şimun, Van'daki İngiliz konsolosundan, durumu daha da kötüleştirdiği için Asurî köylerinin yağmalanmasıyla ilgili protestolara bir son verilmesini istedi.[62] Diyarbakır'daki Fransız konsoloslar da birçok Hıristiyanın mallarına el konmasını ya da faili meçhul cinayet ve alıkonma vakalarını belgeledikleri halde aynı derecede etkisiz kalmıştı.[63] Dünya Savaşı boyunca önce Ruslar, sonra İngilizler Osmanlılara karşı savaşta yer aldıkları takdirde Asurîlere bağımsızlık vaat etmişti. Asurîler Osmanlı'ya karşı savaştı ama sonunda hayalleri gerçek olmadı ve haliyle ihanete uğradıkları duygusuna kapıldılar.[64] Almanların müdahalesinin amacı, Almanya'nın ekonomik çıkarları adına toplumsal açıdan istikrarlı bir Türkiye'ye ihtiyaç duymalarıydı. Bu nedenle azınlıkların neden olduğu karışıklıklardan kurtulmak için homojen bir Türkiye fikrini desteklediler. Dünya Savaşı'nın başında, Alman diplomatlar ve ordu müfettişleri her ne kadar alınan önlemlerin fazlaca vahşi olduğunu düşünseler de, Ermenilerin tehcir edilmesine onay verdiler. Ve daha önce de belirttiğimiz gibi, kurbanlar arasına Ermeni olmayan unsurlar da katılınca buna tepki göstermeye başladılar.[65]

1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra ulusal ölçekte demografik bir kriz ortaya çıkmıştı. Avusturya Bosna'yı ilhak etmiş ve Türkiye 1912-1913 Balkan Savaşları'nda Avrupa'daki topraklarının büyük kısmını kaybetmşti. Çok sayıda Müslüman mülteci, İstanbul ve Batı Anadolu'ya göç etmişti. Mültecilerin hayatlarını devam ettirmeleri için toprağa ve mülke ihtiyacı vardı. Jön

61 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

62 F. N. Heazell ve Mrs. Margoliuth (yay. haz.), *Kurds and Christians*, Wells Gardner, Londra, 1913, s. 205-208.

63 Sébastien de Courtois, *The Forgotten Genocide: Eastern Christians, The Last Arameans*, N. J., Gorgias Press, Piscataway, 2004.

64 R. S. Stafford, *The Tragedy of the Assyrians*, Allen and Unwin, Londra, 1935; Salahi Sonyel, *The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

65 Eric D. Weitz, "Germany and the Ottoman Borderlands: The Entwining of Imperial Aspirations, Revolution and Ethnic Violence", Batrtov and Weitz, *Shatterzone*, s. 152-171.

Türklerin Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Türkçe bilmeyen bu mültecilerin Türkleştirilmesini de mümkün kılacak bir toplum mühendisliği planı geliştirdi. Mülteciler Doğu Anadolu'da ihanetinden şüphelenilen insanların el konulan topraklarında iskân edilecekti. Bu nedenle toplulukların yerlerinin değiştirilmesine yönelik talimatlar verilmeye başladı. Hakkâri Asurîlerini yeniden iskân etmek, bu büyük planın bir parçasıydı. Dünya Savaşı sırasında mülteciler cephe hattındaki bölgelerden kaçınca Müslüman halkların iskân edilmesi için yeni fırsatlar doğdu ve *İskân-ı Aşâyirin ve Muhâcirin Müdüriyeti* de bu yeni yerleşim programını kontrol etmekle görevlendirildi.[66] Anadolu'daki Hıristiyan çiftçilerin yerinin değiştirilmesi, Müslüman mültecilerin hızla yeniden iskân edilmesini sağladı.

Arka plandaki bu genel ve ulusal faktörler, yerel faktörlerle iç içe geçerek bir patlama ânı yarattı. Yerel faktörler arasında, gayri Müslimlere karşı şiddet eğiliminde olan sivil taşra idarecileri de vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda soykırım, anonim bir teknokratik sistem değildi; daha ziyade yerel düzeydeki liderlerin istekliliğinden besleniyordu. Diyarbakır'da siyasi ve idari birliktelik Müslüman nüfusun düşmanlığını ateşlemiş ve imhayı gerçekleştirmek için bizzat kendi denetimleri altında bir milis kuvveti oluşturabilmelerinin önünü açmıştı. Jön Türklerin Diyarbakır'daki yerel siyasi örgütlenmesi, geçmişlerinde gayri Müslimlere uygulamış oldukları şiddet eylemleriyle tanınan Pirinççizâde ailesi tarafından yönetiliyordu. Bunlar, akrabaları Ziya Gökalp sayesinde İTC liderlerine yakınlardı: Ziya Gökalp, [İTC'nin] başlıca ideologlarındandı ve partinin Merkez Komite üyesiydi. Pirinççizâde Arif Diyarbakır valisi olduğu dönemde, Ermeni ve Asurî tüccarlara karşı 1895 yılında kanlı bir pogromu kışkırtmış, şehirdeki binden fazla insanın ölümüne ve civardaki 85 Süryani köyünün yok edilmesine neden olmuştu.[67] Arif 1908'de Diyarbakır'ın batısındaki gayri Müslim Yezidilerin katledilmesi için de emir vermişti (Hilmar Kaiser 2013).[68] Arif'in oğlu Aziz Feyzi Millet Meclisi'nde onun çizgisini devam ettirmiş ve Ermeni delegelere karşı düşmanlığıyla nam salmıştı. Rivayete göre 1913 yılında, seçimlerdeki rakibi Mardinli Ohannes Kazazian'ı öldürtmüştü.[69] Reşit Bey'in Mart 1915'te Diyarbakır valisi olarak atanmasında aracı olmuştu. Reşid ona her tür Hıristiyan karşıtı şiddet eyleminde görev alan Çerkes savaşçılardan ve tetikçilerden oluşan kişisel bir koruma ordusu kurmuştu. Ayrıca yerel idare, askerlikten muaf tutulan Müslüman erkekler-

66 The Young Turk's Crime, *agonist Humanity*.

67 "Relations between Kurds", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, s. 320.

68 Hilmar Kaiser, "Ezidi Aşiretleri ve Şehirli Elitler: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İlk Katliamı", *Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, Hrant Dink Vakfı, İstanbul, 2013, s. 207-220.

69 "When Persecution Bleeds into Mass Murder".

den oluşan milis kuvvetleri kurmuş ve bunlar yedek subayların önderliğinde ve askerî silahlarla donatılarak önemli kasabalara yerleştirilmişti. Hızlıca mevzilenebilecek ölüm mangalarını oluşturmuşlardı. Diyarbakır'daki siyasetçiler ve devlet görevlileri, Türk milliyetçisi olsalar da olmasalar da Hıristiyanların mal varlıklarının yağmalanmasında rol aldı. Osmanlı Asurî Nasturîlerinin birçoğunun yaşadığı Van vilayetinin valisi, Harbiye Nazırı Enver'in yakın akrabası Cevdet Bey'di. Cevdet'in aynı zamanda eylemleriyle orduda huzursuzluk yaratan kişilerden ve jandarmalardan oluşan bir özel ordusu vardı. Hıristiyanlara karşı düşmanlığı daha 1915'te, Kuzeybatı İran'ı işgal eden Türk ordusunun başındayken göstermişti. Haftevan'daki yedi yüz Ermeni ve Asurî erkeğin kellesinin onun emri doğrultusunda kesildiği rapor edilmiştir. Bu acımasız özel ordusunu *kasap taburu* olarak adlandırmıştır. Cevdet'in, Mart ve Nisan 1915 boyunca Enver'e gönderdiği bir dizi "Ermeni isyanı" raporu sonucunda bir panik atmosferi oluşturmak suretiyle Ermeni tehcirini başlatan kişi olarak görülebilir (Gaunt 2006, s. 106-107).[70] 20 Nisan 1915'te Van'daki Ermeni yerleşimlerinin bombalanmasında Osmanlı Ermenilerine karşı ilk topçu mermisini ateşleyenler de onun emrindeki birliklerdi.

Soykırımı mümkün kılan bir diğer dahili etken ise, Asurîler, Keldanîler ve Süryaniler arasında bir birliktelik olmamasıydı. Ortak bir kimliğin olmamasına bir de önemli kurumların –kiliselerin– istikrarsızlığı eklenmişti. Sayısız tarım köyleriyle birlikte Turabdin'deki Süryaniler Mardin'deki patriklik ile uzun zamandır ihtilaf halindeydi. Nasturî lider Mar Şimun'un otoritesi sorgulanıyordu ve bir piskoposluk, Rus Ortodoks Kilisesi'ne katılmış, Jilu Aşireti'nin liderleri ise Katolikliğe geçmişti. Keldanîler de benzer biçimde bölünmüştü ve bazı yerlerde kilise binalarının kullanılması konusunda Ermeni ve Katolik Süryanilerle işbirliği yapıyorlardı. Kiliselerin güçsüzlüğüne ayrıca Turabdin'deki ya da Hakkâri dağlarındaki aşiretlere bağlı olarak toplumsal yapıdaki bölünmeler eklenmişti. Kabileler ve aşiretler rekabet halindeydi. Bu daimi düşmanlık hali, Osmanlı makamlarının "böl ve yönet" oyununu oynamasını kolaylaştırmıştı. Yerel idarenin görevlileri, Midyat'taki Süryani Ortodoks liderlerini, daha zengin olduğu söylenen Protestan azınlığı teslim etmeye ikna etmişti. Mardin'de Haziran 1915'te Katolik Süryani, Protestan ve Keldanî mahkûmlar idama gönderilirken Süryaniler rüşvet vermiş ve bir süreliğine olaylara seyirci kalmışlardı. Hakkâri'deki diğer aşiretler Türk ordusuna karşı savaşmak için bir araya gelirken, liderleri Mar Şimun'un emriyle asılan Jilu Aşireti bu birleşmede yer almamış, onun yerine İran'a çekilmişti. Birkaç Süryani ve Asurî entelektüelin topluluklarını yeniden birleştirme çabaları hiçbir sonuç vermemişti.[71]

70 *Massacres, Resistance, Protectors*, s. 106-107.

71 David Gaunt, "Failed Identity and the Assyrian Genocide", Bartov & Weitz, *Shatterzone* içinde, s.317-333.

Yukarıda bahsedilen faktörler Asurîlerin, Süryanilerin ve Keldanîlerin dışında gelişen faktörlerdi. Bu durum, Ermeniler gibi açıkça hedef gösterilmedikleri halde soykırıma uğramalarını kısmen de olsa açıklamaktadır. Ama yine Ermenilerin yok edilmesinin arka planındaki bu aynı faktörler, diğer Hıristiyan halkların da kısmi soykırıma uğraması ile sonuçlanmıştır. Burada sıralanan arka plan faktörlerinin sadece betimleyici faktörler olduğunun farkındayım. Bütün bunlar bir araya gelse bile, söz konusu halkların neden yok edildiğini açıklamak için yeterli olmayacaktır. Ama Asurîlerin, Keldanîlerin ve Süryanilerin başlarına gelenler tümüyle Jön Türk hükümetinin sorumluluğundadır. Söz konusu halkların tehcir edilmesine yönelik politika, düzenli ordunun cepheden çekilip sınırlı bir bölgedeki direnişi bastırmak için görevlendirilmesini de kapsıyordu. Asurî soykırımı birçok açıdan Kiernan'ın "yerleşimci soykırımı"[72] olarak adlandırdığı olguya benzetilebilir. Bu tür bir [soykırım], Avusturya ve Amerika'da sömürgecilik bağlamında gerçekleşmiş ve katliamla tehcir bir araya getirilerek bölgenin yerli yerleşimcileri yerlerinden edilmiştir. Bunun amacı, toprakları ve kaynakları tamamen yeni bir topluluk arasında paylaştırmak olmuştur.

72 Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale University Press, New Haven, 2007.

8

19. YÜZYIL SONUNDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAHUDİLER

GEORGES BENSOUSSAN
(Mémorial de la Shoah)

Dinî azınlıkların yaşamının oldukça kırılgan bir görünüm sergilediği 1914 öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda, en dingin olduğu söylenen dönemlerde bile yaygın bir şiddet ikliminin varolduğunu arşivlerden yola çıkarak görmemiz mümkündür. İmparatorluğun yoğun bir Yahudi nüfusu barındıran Arap vilayetlerinde, özellikle de Mezopotamya'da (gelecekteki Irak toprakları) Avrupa uygarlığı ilerledikçe, milliyetçi tepkiler pekişir ve Yahudi karşıtlığı bir o kadar kuvvetlenir; öyle ki teslimiyet ile biçimlenmiş bu psişik ekonominin figüranı konumundaki "Yahudi", bu zayıf halka, hıncın ve kinin odağı haline gelir.

1839 ve 1856 reformlarıyla kaldırılmış olmasına rağmen (Bkz. *aşağıda*) *zimmî** statüsü altında düzenlenmiş bir dünyada yaşamak, doğal bir hak değil, efendinin bahşettiği bir lütuftur. Alliance Israélite Universelle'in (Evrensel Yahudi Birliği) 1864'te açılan okulunun müdürü Jacob Valadji, 1889 yılı Ekim ayında Bağdat'ta "sudan bahanelerle" on beş gün kadar evvel başlatılan ve kenti sarsan Yahudi karşıtı bir ayaklanmadan bahseder: "15 Eylül'den beri Bağdat'ta Yahudilerin hayatı artık güvende değildir. Şimdiye dek Bağdatlı Müslümanlar tarafından aşağılanıyorlardı, şimdi ise fanatizmin onları içine düşürdüğü bu güvensiz ortam nedeniyle tam bir hiçlik durumuna indirilmiş haldeler. Özgürlüklerinden çok şeyler yitirdiler. Hiçbir Yahudi başı dik yürüyemez ve huzur içinde işini yapamaz hale geldi. Tüm Yahudiler geri dönmüş olmasına rağmen pazar yerlerinde hâlâ in cin top oynuyor." Yahudiler dükkânlarını açmaya korkarlar. "Özellikle son birkaç gündür, Ya-

(*) Zimmî, İslam devleti egemenliğini kabul etmiş, yargı önünde Müslüman yurttaşlarla eşit haklara sahip gayri Müslimlere tanınan statünün genel adıdır. [yay. haz. notu]

hudiler her yerde vahşi hayvanlar gibi sıkıştırılıyor, kovalanıyor. Bugünlerde Müslümanlar, Yahudilerin sokağa çıkmaya bile imtina ettiğini, sadece bir Müslüman'ı görmenin bile onları dehşete düşürdüğünü bildiğinden, bundan faydalanmak için icat ettikleri kurnazlık ve kötülüklerin haddi hesabı yok."

İstanbul'dan uzaklaştıkça düzeni sağlama konusunda oldukça etkisiz olduğu gözlemlenen merkezî iktidarın koruyamadığı Yahudi cemaatleri, aynı zamanda emniyet teşkilatının etkisizliği, hatta işbirlikçiliğiyle ve kalıcılaşmış bir yozlaşmayla da başa çıkmak zorunda kalır.

Batılı gezginlerin 19. yüzyılın son çeyreğinde keşfettiği bu Doğu, sadece Avrupa'nın tesis ettiği ve daha önce Edward Said'in de ortaya koyduğu "oryantalizm"den ibaret değildir. Doğu aynı zamanda ve sıklıkla, terk edilmişliğin insanlar üzerine çöken kâbusudur. Daha önce sözlerini aktardığımız Jacob Valadji 1889'da şunları not eder: "Bir yabancının Bağdat'a geldiğinde ilk izlenimi korkunçtur: Eski halifelerin kentine baktığında, pazar yerlerinde, kimi paçavralar içinde, kimi neredeyse üstsüz başsız avare dolaşan, kimi gün ışığını hiç görmemiş, kimi sakat, hepsi de soluk tenli, bir deri bir kemik ve yoldan geçip de onları görmeyen ve duymayan insanlara el açıp hayır dilenen zavallıları görür. Evet Bağdat'ta sefalet korkunç boyuttadır, özellikle de Bağdat nüfusunun üçte birinden fazlasını oluşturan Yahudiler arasında. [...] Bağdat sokakları bir parça ekmek için kapı kapı dolaşan yaşlı ve kötürüm kadınlarla doludur. Bu yoksul insanların birçoğu, geceleri boğazlarından tek bir lokma geçmeden uyurlar."

Evrensel Yahudi Birliği'nin Musul'daki okulunun müdürü, 1913 yılında okul binasının açılmasından önce genç Yahudilerin sadece birkaç meslekle uğraşmalarına izin verildiğini söyler: Bunlar arasında ayakkabı boyacılığı da vardır. Yahudi çocuk ve gençlerinin "tekelinde" olan bu meslek, "Onu icra edenleri ahlaki bir çöküntüye sürüklemektedir. Aslında bizim ayakkabı boyacılarımız, parlatmaları için çocuklara çizmelerini uzatanların soytarısı olmaktadır." Fiilen gerçek bir meslek sahibi olanların sayısı çok azdır, "Kentte yaşayan 3.500 Yahudi'nin çoğu kunduracılık, işportacılık, eskicilik, izmarit toplayıcılığı gibi sefil mesleklerle uğraşır." Bu yoksulluk manzarasına başta kolera olmak üzere salgınlar, batıl inançlar yüzünden daha da artan yeni doğan ölümleri ve birbiri ardına gelen hastalıklar eklenir (müzmin verem ve körlerin sayısının bu denli yüksek olmasını da açıklayan trahoma hastalığı). 1884 yılında hazırlanan bir rapora göre, Irak'taki Yahudi nüfusunun yüzde 40'ı yoksul ve muhtaç durumdadır.

Evrensel Yahudi Birliği'nin Mısır'daki kilit ismi Yomtov Semach, 1910 yılında Yemen'e gönderilir. Burada karşılaştığı Yahudiler hakkında şunları yazar: "Size korku dolu gözlerle ve sert sert bakarlar; onlarla konuştuğunuzda size, 'Bilmiyorum, biz Câlût'un [Golyat] sonunu bekliyoruz [...]. Acı çek-

memiz gerekiyor çünkü bu Tanrı'nın emri,' diye cevap verirler [...]. Yahudiler kaderlerine öylesine boyun eğmişler ki daha iyi bir geleceği tahayyül bile edemezler." Çektikleri acıları doğal bulmaktadırlar: "Ne de olsa acı çekmek için yaratılmamışlar mıdır?"

Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerde, hem Hıristiyan Avrupa'yı uzun zaman meşgul etmiş olan şiddet yüklü dışlama süreçlerinin hem de Yahudi unsurların toplumsal açıdan yaygın bir biçimde aşağılanmasının izlerini görürüz. Bu durum (bir arada olmak bazen zorlu olsa da) ne dayanışmanın ne de dostlukların önüne geçemez. Ancak gerçek anlamda bir saygıdan bahsetmek de mümkün değildir. Buna karşın, Yahudilerin "tevazu duygusunu kaybetmeleri" halinde küçücük bir olayın hemen çığ gibi büyüyeceğine dair endişe, korku ve acı her yerde varlığı hissettirmektedir.

Babil, 4. yüzyıldan itibaren iki Talmud okulunu (*yeşivot*), Sura ve Pumbedita akademilerini barındırmıştır ve Babil Talmudu da burada hazırlanmıştır. Bu iki *yeşivot*'un yöneticileri, *Geonim* sıfatıyla (*Gaon*'un çoğulu) dönemin Yahudi dünyasının en üst düzey sorumluları konumundadır. Mezopotamya 9. yüzyıldan itibaren Yahudi dünyasının merkezî haline gelmiştir. Ancak (13. yüzyıl sonunda) Moğollar karşısında kentin düşmesiyle gerileyen Yahudi unsurlar, özellikle Bağdat'ta 19. yüzyıla kadar varlık gösterememişlerdir.[1]

Osmanlıların 1517 yılında gerçekleştirdiği sefer ve fetihler, (16. yüzyıl başında nüfusun yüzde 0.2'sini oluşturan) Doğu'daki Yahudi azınlık için adeta bir kurtuluş olarak görülür. Sultan II. Beyazıt (1481-1512) İspanya'dan kovulan birçok Sefarad'ı kabul eder. Tıpkı halefleri zamanında olduğu gibi, onun hükümdarlığı zamanında da İmparatorluğun Arap vilayetlerinde Yahudilerin geleceği halen umutlu bir görünüm sergiler.

Türkiye Yahudi cemaati, 17. yüzyıla kadar Yakın-Doğu'nun en zengin cemaati konumundadır ve ilk İbrani basımevlerini kurmuşlardır (İstanbul, 1494, Edirne, 1554). Yahudilerin durumunun kötüleşmesi ve Batı ile temaslarının azalması bu tarihten sonra gerçekleşir. Dolayısıyla Yahudiler yavaş yavaş onları Türklerin gözünde vazgeçilmez kılan özel yeteneklerini kaybederler ve yerlerini başka azınlıklar alır.

Öte yandan, "Türklerin hoşgörüsü" etrafında dönen dinî efsaneler de yok değildir. Arap hoşgörüsüzlüğü genellikle bilinse de Sünni Müslüman halk ve ulema, zimmîlerin edindiği özgürlüklerden rahatsızdır. Gayri Müslimlere özgürlüklerinin sınırlarının hatırlatılması gerektiğinde ısrarcıdırlar. Avrupalı gezgin ve gözlemcilerin de belirttiği gibi Osmanlı Yahudilerinin kaderi de,

1 1890'larda 145.000 olan kent nüfusunun 50.000'i Yahudi'dir ve sinagog sayısı bir yüzyılda 3'ten 30'a çıkar. Bağdat Yahudileri, 1869'da yerel ekonomiyi canlandıran ve birçok tüccara zenginleşip refaha erme imkânı veren Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte (İngiliz himayesindeki) Hindistan ile ticarette vazgeçilemez bir konuma yükselirler.

17. yüzyıldan itibaren kötüleşmeye başlar. Bu gezginler, Avrupa'da Yahudilerin durumu iyiye giderken Osmanlı topraklarında bunların yaşanması karşısında daha büyük bir şaşkınlığa düşerler.

1900'lere doğru, Türk nüfusun büyük bir kısmı Yahudilere karşı Arap topluluklarıyla benzer önyargılar beslemektedir; örneğin uzun vadede Türk hâkimiyeti zorbalıktan kurtuluş ile eşanlamlı görülse de, Yahudilerin "gizli güçleriyle" 1908 "Jön Türk" Devrimi'ne hizmet ettiklerine inanmaktadırlar. Arap kanunları yerine Türk kanunlarının geçmesi ve zimmîler lehine maddeler içeren Tanzimat reformlarının uygulanmasıyla, Yahudi cemaatinin rahatladığı, Yemen'den, Mezopotamya'dan, Trablusgarp'tan ve dört bir yandan gelen arşiv raporlarında görülmektedir (Bkz. *aşağıda*).

Sultan II. Mahmud'un hükümdarlığı döneminde (1808-1839) aslında zimmîliği açık eden kılık kıyafet farklılıkları ortadan kalkmaya başlamıştı (Tanzimat Reformları). İstisnasız tüm tebaa aynı başlığı takacaktı: yani fes. 1876'da Osmanlı reformları tüm hızıyla devam ederken, (Yahudi karşıtı ayrımcılıklar 1908 "Jön Türk" Devrimi sonrasında da devam ediyor olsa bile) Bağdat Yahudileri ilk defa İstanbul'daki meclise bir temsilcilerini gönderirler.[2]

İstanbul merkezli olarak başlatılan iki büyük reform (Tanzimat) hareketinde (1839 ve 1856) *zimmî* statüsünden çıkarılan Yahudilere *millet* (dinî cemaat) statüsü tanınır. Her cemaatin, dönemin en özgürlükçü sistemi olarak tanımlayabileceğimiz pragmatik bir örgütlenme çerçevesinde, kendi dinî hukuku, kendi yargıçları, kendi sosyal ve eğitsel sistemi vardır. Gayri Müslimlerin statüsünde ilk defa iyileştirme yapılmıştır. Bu girişimi başlatan Avrupa değil, hukuk devleti, ekonomik serbestlik, adalet temelli kanunlar gibi Fransız Devrimi değerlerinden esinlenmiş olan Dahiliye Nazırı Mustafa Reşid Paşa olmuştur. Sultan I. Abdülmecid'i (1839-1861) *Gülhane Hatt-ı Şerifi*'ni ilan etmeye iten o olmuştur. 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nden esinlenen, hukuk devletini ve gayri Müslimler dahil tüm yurttaşların hukuk önünde eşitliği ilkesini benimseyen bu bir dizi reformun ilk fermanıyla gayri Müslimlerin durumu tümüyle değişir. Reformların Türkiye'de bile uygulanması için onlarca yıl beklemek gerekecektir. Hele ki imparatorluğun, güçlü Yahudi azınlıkları barındıran Arap vilayetlerinde (Trablusgarp'tan Mezopotamya'ya) 1914'ten önce bunların uygulamaya konması hiç mümkün olmamıştır.

---

2 Türkiye Yahudileri 1892'de Sefarad'ların gelişinin 400. yılını kutlarlar. 1908'de, onlar da Jön Türk Devrimi'ne katılırlar. Ancak, aynı dönemde diğerleri gibi Türk milliyetçiliği de yükselir ve 1918 yenilgisinin ardından İmparatorluğun yıkılmasıyla daha da güçlenir. Lozan Antlaşması'yla (1923) Yahudiler dahil tüm azınlıklara özel haklar tanındığında, Ankara bu tedbiri bir müdahale olarak yorumlar. Türkiye Yahudi cemaati, merkezi iktidarı tedirgin etmemek için üç yıl sonra söz konusu antlaşma maddelerini reddedecektir.

Avrupa'nın baskısı Türk dünyası için tehlike oluşturmaktadır (Fransızlar 1830'lardan beri Cezayir kıyılarındadır): Dolayısıyla Batı'ya yem olmamak için modernleşmek gerekmektedir. İmparatorluk ile Avrupalı devletler arasında imzalanan serbest ticaret antlaşmaları (1838 ve 1841'de özellikle Büyük Britanya ile) siyasal modernleşmenin yolunu açarken, Avrupalı tüccarlara ayrıcalıklı gümrük kuralları uygulanmasını, bu tüccarların özgürce mal alıp satmasını ve *zimmî* statüsünden muaf tutulmalarını öngörür. Bu antlaşmalar, imparatorluk Yahudileri için özgürleşme yolunda bir fırsattır. Reformların yankısı Mağrip'e kadar (Fas hariç) ulaşır ve etkileri görülmeye başlar: Tunus'ta olduğu gibi Trablus'ta da Yahudiler artık mahallelerinden dışarı daha fazla çıkmaya başlarlar.

18 Şubat 1856'da *Hatt-ı Hümâyun* ile gayri Müslimlerin hakları belirlenirken (bunlar arasında kendi ibadethanelerini açmak da vardır) biatin başlıca sembolü, kişiye dair bir vergi olan *cizye* kaldırılır; yerine askerlik vazifesi yerine alınacak olan *bedel-i askeri* getirilir ve bu da 1909'a kadar yürürlükte kalır. 1856 Reformu, en azından teorik olarak, gayri Müslimlerin diplomasi dahil kamu görevlerine erişebilmelerine imkân tanır.

Bu ikinci yenilenme hareketi, Avrupalı güçlerin Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında saf tuttuğu Kırım Savaşı (1854-1855) ile doğrudan ilişkilidir. 1856 tarihli ferman, 1839 fermanının getirdiği yenilikleri daha da ilerleterek Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya giriş kapısını aralar (ve karşılığında toprak bütünlüğünün Avrupa tarafından tanınmasını sağlar). Bu fermanla zimmîler hakkında kullanılan aşağılayıcı sözcükler (ve özellikle de ilk anlamı sığır sürüsü olan *reaya* sözcüğü) kaldırılmış olur.

İmparatorluğun Arap vilayetlerinde bu değişimler kâğıt üstünde kalır ve Yahudilerin durumunun iyileştirilmesini, kendi statülerinin düşmesi olarak yorumlayan "Arap sokakları" durumdan pek de hoşnut olmaz. Bunun sonucunda, Türk idareciler (1872'den beri bu görevi *valiler* yürütmektedir) Arap çoğunluğu "incitmemek" için İstanbul'da alınan kararların uygulanmasını sıklıkla reddederler.

Osmanlı himayesindeki Arap topraklarında Yahudiler büyük ölçüde kentlerde yaşarlar: Bu oran Libya'da yüzde 75, Tunus'ta yüzde 85'tir. 20. yüzyıl başında Yakın Doğu'da da Yahudi nüfusun kentlileşme oranı (temelde kırsal alanlarda yaşayan Müslüman nüfusun tersine) yüzde 83'ü bulur.

Doğum oranlarının seyri de doğrudan eğitim, temizlik, Batılılaşma (modernleşme) konusundaki ilerlemeleri takip eder. Evlilik yaşı tüm bölgelerde yavaş da olsa geriler. 1880'den Arap topraklarının bağımsızlaşmasına kadar, tereddütlü ve yavaş ilerleyen büyüme, (1914 öncesinde Avrupa'dakiyle benzer nedenlerle) yerini büyük bir nüfus patlamasına bırakır.

Yahudi cemaatleri hayli zaman boyunca tüzel bir özerkliğe sahip olmuş-

tur (sivil hayatta eğitim, din, hayır işleri – hukuki anlamda Müslüman makamlara bağlıydılar). Kısmen mali anlamda da belirli bir özgürlükleri vardır. Otorite hayli zamandır hahamların hakkı olarak görülmekte, bunlar bilgi ve adalet kuvvetini elinde tutarak (çoğunlukla babadan oğula geçen) bir oligarşi yaratmıştır. Cemaatin gelirleri ise temelde cemaat vergilerinden, başta da kurbandan (*kaşer*) alınan harçlardan oluşmaktadır[3].

Başlıca yöneticilerin üstünde, saygı duyulan hatta adeta kutsal kabul edilen, cemaat liderinden (*nassi*) ayrı bir hahambaşı yer alır (Osmanlı topraklarında kendisine verilen isimle Irak Hahambaşı). Bu kişinin gücü ve yetkileri çok geniştir (dilediğini cemaatten atabilmektedir). Hahambaşılık makamının 1837'de İstanbul'da resmiyete kavuşturulmasının ardından, 1841'de Kudüs'e ve 1849'da Bağdat'a da hahambaşı atanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hahambaşı *hem* ruhani *hem* de dünyevi lider konumundadır.

19. yüzyıl başlarında din dışı bir eğitim söz konusu değildir. Okuldan beklenen, ayinleri, duaları ve kutsal metinleri öğretmesidir. Birkaç cemaat dışında ya da kimi aydın ve hahamların kızları gibi ayrıcalıklı kimseler haricinde, kadınlar genellikle eğitimden yoksundur. Çocukların birçoğu *heder*'e (Yahudi cemaatinin ilkokulu) bile gitmez ve "babalarının rızkını kazanmak için" sokaklarda çalışırlar. Ancak Kürdistan gibi daha geri kalmış bölgeler haricinde okuma yazmayı hiç bilmeyenlerin oranı oldukça düşüktür.

Öğretim genellikle bir tür beyin yıkamaya benzer. Çocukların çoğu 13 yaşına gelmeden (Bar-Mitsva yaşı) İbraniceyi okuyabilir ama çoğunlukla okuduğunu anlayamaz halde, *heder*'i ya da Talmud Tora'yı [dini okullar – ç.n.] bırakırlar. Çocuğun "doğası gereği" kötü olduğuna inanan aileler, dayak ve cezalandırma yöntemlerinin uygulanmasına destek verirler. Öğretmenlerin birçoğu eğitimsizdir ve iyi ücretler almazlar; genelde cuma günleri çocukların ebeveynlerinden toplanan paralarla ödenen değişken bir maaşları vardır. Ders kitapları yoktur ve İbranice basımevleri olmadığından (örneğin Arap topraklarındaki Yahudi dünyasının geri kalanına kıyasla çok daha arkaik olan Yemen'de) kitaplar elde kopya edilir ve sekiz çocuk aynı kitaptan faydalanmak zorunda kalır. Kırılganlaşmış geleneksel bir toplumun temsilcileri olan hahamlar da yavaş yavaş Batı'dan gelen ve otoritelerini zayıflatan bir modernleşme ile mücadele etmektedirler. Evrensel Yahudi Birliği okullarının kuruluşunun bir dönüm noktası olmasının sebebi budur.

19. yüzyılda Arap (ve Osmanlılaşmış) Doğu coğrafyasındaki Yahudilerin durumunda görülen kötüleşme, daha geniş bir çerçevede *herkes için* zorbalığın hâkim olmasıyla yakından ilişkilidir. Bu öyle bir dünyadır ki, adalet ko-

3 Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudiler devlete ödedikleri bedel-i askeri, cizye gibi vergiler dışında kendi cemaatlerine de vergi ya da başka bir tabirle aidat ödemekle yükümlüydü – ç.n.

nusunda hüküm çoğu zaman rüşvetçi ve yozlaşmış kişilerin takdirine bırakılmıştır. Birkaç kent merkezi dışında iktidara saygı duyulmayan, taşrası ise daha da tekinsiz bir coğrafyadır bu. Gayri Müslimlerin sesinin işitilmediği, *a fortiori* adalet makamlarının pek koruyamadığı azınlıklara karşı zorbalık kadar fiziksel şiddetin de geçer akçe olduğu bir dünya... Herhangi bir suçlama ya da hukuki koruma olmaksızın insanların hapse atılması sık rastlanan bir durumdur. Korku, bu sistemin anahtar sözcüğüdür. Herkes susmak gerektiğini, fazla ve hatta hiç konuşmamak gerektiğini bilir. Avrupa'da birçok örgütlenmenin kurulmasının nedeni, her kim olursa olsun, yerel memurundan valisine kadar, bu sürekli baskılara karşı koymaktır. Bilindiği üzere 1840 yılında yaşanan Şam Vakası, bu adaletsizliklere karşı koymaya kararlı Yahudi örgütlerinin kurulmasında kilit bir rol oynamıştır.

Şeriat önünde bir Yahudi'nin sözü dikkate alınmadığından, Müslüman tanıkların konuşması için onları cesaretlendirmek gerekmektedir. Yahudilerin bir suçlamada bulunması yasak değildir ancak bizzat bu bile zimmîliğin onları içine hapsettiği aşağılık durumdan çıkmaları anlamına gelir ve dolayısıyla ardından hakaretler ve dayakla karşılaşırlar.

Mahkemeler Yahudi karşıtı saldırıları engelleme konusunda oldukça etkisizdir. Evrensel Yahudi Birliği okullarından bir öğretmen, Libya'da 1897 yılında şöyle yazar: "Müslümanlarımızın gözünde Yahudilerin hiçbir değeri olmadığı anlaşılıyor." Çünkü 1908'de kabul edilen Kanun-i Esasî'ye ve Jön Türklerin ilan ettiği hukuk önünde eşitlik ilkesine rağmen, Arap mahkemeleri karşısında, "Kurban Musevi olduğu için, sanık durumundaki Müslümanları affeden hâkimler var," der Trablus'tan Meïr Levy. Dolayısıyla dönemin tanıkları bir Yahudi'nin yaşamının ne kadar değersiz görüldüğünü ifade ederler. Kerkük Evrensel Yahudi Birliği okul müdürü 1912'de, döneme dair şunları yazar: "Müslümanlar tavuk keser gibi gelip Yahudileri öldürüyordu ve kimse tek laf edemiyordu."[4]

Çünkü Tanzimat reformlarıyla birlikte feshedilmiş olsa da, zimmîlik Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerde ağırlığını hâlâ hissettiriyor ve tıpkı Yahudi mahallelerinin (ve nadiren de olsa Avrupalıların yaşadıkları mahallelerin) yağmalanmasının hiçbir karşılık görmemesi, hatta çoğu za-

4 Kimi zaman adaletin tecelli ettiği de oluyordu ama bu öylesine az görülen bir durumdu ki çok önemli bir olay gibi anlatılıyordu. 1911'de "Cohen" adı verilen mezarlık meselesinde Yahudilerin haklarını teslim etmek isteyen Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın azline bunun neden olduğu tahmin edilir. Bu olaydan birkaç ay sonra birtakım çıkarlara zarar verdiği için görevinden uzaklaştırılır. Yahudiler de en zayıflara (silahsızlara) seyahat hakkı tanıyan valiye destek için sokaklara çıkar. 1911 yılının Mart ayında Bağdat'ta bir Evrensel Yahudi Birliği yöneticisi, "Bir Musevi'nin eziyetle karşılaşmadan, Süleymaniye'den Bağdat'a tek başına seyahat etmesi duyulmamış bir olaydı," diye yazar. Yahudiler bu yeni güvenli ortamı Nazım Paşa'ya borçludurlar. Onun sayesinde kendilerini, "Müslümanlarla fiilen eşit hissetmiş, başları dik yürümüş, bir insan ve yurttaş olarak haysiyetlerini kazanmışlardır."

man yargılamaya dahi konu olmaması gibi hukuk ihlallerinin artmasına neden oluyordu.

Ancak eğer iktidar bu şiddet olaylarına karşı sert önlemler alırsa, işte o zaman halk Yahudilere *farklı* davranıyordu. Tıpkı 1888'de Bağdat'ta valinin Yahudilere hiçbir taşkınlığa müsamaha göstermeyeceğini açıkladığında olduğu gibi... 1895 yılında Bağdat'taki okulun müdürüne göre bu talimatlar "etkisini gösterdi. [...] Müslümanların Yahudilere karşı tutumunun yetkililerin tutumuyla yakından ilgili olduğunu gözden kaçırmamak gerekir". Müdür aynı zamanda Şii ve Sünni Müslümanlar nedeniyle, "Barış içinde yaşama ve insan gibi muamele görme umudumuz kalmadı," der.

Yahudiler, etraflarını kuşatan bu güvensizlik ortamının sadece kurbanı konumunda değildir. Daha önce de belirttiğimiz cezasızlıklar dışında, onlar aynı zamanda bazılarının hedefi durumundadır. Batılı konsoloslar, Ramazan ayında, yani "tahrik döneminde" [*sic*] birçok Yahudi karşıtı olayın yaşandığını rapor ederler.

Zimmîlik kapsamında sürekli tekrarlanan itham, İslam'a küfredildiği iddiasıdır. 1909 yılında, üstelik iki defa, (Mezopotamya) Basra Yahudi cemaatinin sorumluları Türkiye Başhahamı Haim Nahum Efendi'ye başvururlar. 11 Haziran 1909 tarihli mektuplarında şu satırlara yer verirler: "Bir Müslüman, alacaklı bir Musevi'yi başından savmak ya da ona şu veya bu nedenle zarar vermek istediğinde, onu küfretmekle itham ediyor. Sözlerini tasdikleyecek tanıkları bulmakta ise hiç zorluk çekmiyor: Baldırı çıplaklar, üç kuruş için karanlık işlere girmeye hazır kötü niyetli kimseler, tüm sabıkalılar, özellikle de Musevi tüccarların, bankacıların ya da mülk sahiplerinin davacı olduğu ve bu nedenle çeşitli cezalara mahkûm edilmiş olanlar... Tüm bu kişiler yalancı tanıklığa dünden razıdırlar." İlerleyen satırlarda şöyle derler: "Yarın bizler de asker olacağız. Peki er ya da geç [*sine die*] tutuklanacağımız kuşkusuyla dolu bir biçimde kışlalarımıza nasıl gideceğiz? Bu koşullarda hangi Yahudi astsubay Müslüman bir askeri cezalandırmaya cesaret edebilecektir? Hangi Yahudi askeri, kendisini İslam'a küfretmekle suçlayacağından endişe ederek Müslüman silah arkadaşının angaryasını üstlenmeyi reddedebilecektir?"

Zorunlu din değiştirme olayları ise, diğer azınlık cemaatlerine biçilen kader ışığında değerlendirilmelidir. Bu karşılaştırma, özellikle Lübnan'daki Hıristiyanlar düşünüldüğünde oldukça yakıcıdır (1841, 1846 ve 1860). Ancak bu söz konusu topluluklar (Fransa dahil) Batılı güçlerin yardımlarına güvenmişlerdir. Yahudilerin bu ölçüde zulme uğramamasının tek nedeni, İslam'ın gözünde hiçbir jeopolitik anlam ifade etmeyen bir azınlık olmalarıdır. Hıristiyanlar için, özellikle de 1894-1896 yılında uğradıkları katliam ile uluslararası bir tepki oluşmasına yol açan (1903 Brüksel Kongresi) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler için aynı durum geçerli değildir.

Aşağılama furyası...

1909 yılında Musul'da Britanya konsolos vekili, kent parkında tanık olduğu bir olayı aktarır. Anlattığına göre sekiz yaşlarında Müslüman bir çocuk "yerden büyük bir taş alır, sonra ikincisini alır ve bunları büyük bir lakaytlık içinde kendilerine [orta yaşlı ve düzgün görnümlü iki Yahudi'ye] doğru atar [...]. Yahudiler durur, gayet iyi nişan alınmış olan taşı bir hamleyle savuştururlar ancak en küçük bir itiraz ifadesi bile göstermezler".

Birbirine hem bu kadar yakın hem de yabancı olma durumuyla hemhal olmuş bir gündelik yaşam, genellikle nadir görülen büyük katliamlardan daha önemli sonuçlara yol açar. "Bir Şii'nin hizmetinde olan erkek kardeşim, der 1895'te Bağdat'taki Evrensel Yahudi Birliği okulunda eğitmen olan Sassoon Heskel, bana bazen korkudan kanımı donduran olaylar anlatıyor. Patronunun evinde çalışan Müslüman ameleler, onunla dalga geçmekten, ona kötü davranmaktan, hakaret etmekten kısacası hayatını zehretmekten bir an olsun vazgeçmiyorlar. Bir gün içlerinden biri ona şöyle demiş: Siz Yahudiler, karnınızı deşip, sizi boğazlayıp sonra da toprağı sizin kanınızla sulasak, inanın bir an vicdan azabı çekmeyiz."[5]

Kurtuluş yolları...

Doğu'da kendi içine kapalı bir Yahudi dünyası olduğuna dair efsaneler kaleme alan insanlar mevcuttur. Oysa Avrupa'daki Germen ve Doğulu Aşkenaz Yahudiliğini ya da Balkan Sefarad dünyasını sallayan en modern entelektüel akımların yanı sıra, Akdeniz'in güney kıyılarına ve oradan doğuya, Mezopotamya'ya doğru ve hatta daha güneye, Yemen'e doğru gidildiğinde, Aydınlanma'ya sıcak bakan, Avrupa Haskalası'ndaki [Yahudi aydınlanması – ç.n.] gelişmelerden haberdar, geniş bir aydın kesimi yeni bir Yahudi aydınlanmasını başlatacaklardır.

Örneğin Yemen'deki Sana cemaati, *Londra Board of Deputies* [Britanya Yahudileri Temsilciler Kurulu-Londra] ve Paris Evrensel Yahudiler Birliği olduğu gibi Aşkenaz dünyasının ileri gelenleriyle de ilişki halindedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Aden'e yerleşen Aşkenazlar, bu farklı dünyalar arasında köprü vazifesi görürler. Yemen cemaatinden bazı aydınlar Avrupalı maskilimler ["aydınlanmışlar" – ç.n.] ile yazışırlar.

Çok küçük bir azınlık söz konusu olsa da bu (öncü) "entelektüeller", Av-

5 1906'da, Kürt bölgesi olan Diyarbakır'a yakın Cezire'de Evrensel Yahudi Birliği görevlisi, yörede sadece (150 kişilik) küçük bir cemaatin varlığından bahseder. Bunların çoğu kunduracı ve işportacıdır. "Kesif bir yoksulluğa" batmış halde ve "aşağılanma yüzlerine yansımış, ne sokakta başları dik yürümeye ne de ses çıkarmaya cesaret edemez" durumdadırlar.

rupa'yı sarsan ve *Haskala* tartışmalarını Doğu'ya doğru genişleten çalkantılardan haberdardır. Çoğunlukla kendi kendilerini yetiştirmiş olan ve mükemmel derecede İbranice bilen bu Doğulu *maskilimler*, Yahudi İspanyolcasında ve Yahudi Arapçasında yeni fikirleri yaymaya başlarlar. 19. yüzyılın son çeyreğinde ilk siyonist çevrelerin kurucuları da olan bu kişiler, Doğu Avrupa *maskilim*lerinin çıkardığı İbranice gazeteleri okur ve millî bir Yahudi hareketinin doğuşunu müjdelerler. Hatta *Haskala'nın ilk işaretleri,* 17. yüzyıldan itibaren Irak ve Yemen'den göç eden Yahudilerin katkılarıyla Hindistan'a, Mumbai ve Kalküta'ya kadar yayılır.

Okullar sayesinde...

Birçok raporda eleştirilen geleneksel eğitim sisteminin yanında, Evrensel Yahudi Birliği okulları, yabancı okullar ve Hıristiyan cemaatinin okulları, eski düzenin yıkılmasında çok önemli bir rol oynayacaklardır. Bilgiye, zanaata ve yeni bir dile (bir Avrupa diline) doğru yönelim, Doğu Yahudilerinin içinde yaşadıkları sefalete katlanma güçlerini de gitgide azaltır. Ezilen statüsündedirler ve bu, okul sıralarında öğrendikleri özgürleşme idealiyle, Evrensel Yahudi Birliği okullarında öğrendikleri o Fransız tarihiyle iç içe geçerek evrensel bir miras haline gelmiş olan Aydınlanma ile tam bir zıtlık içindedir: Okulda anlatılanlar, 14 Temmuz'la, 4 Ağustos gecesiyle, İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin yayınlanmasıyla, Valmy ile ve II. Yıl askerleri ile ilgili kahramanlık hikâyeleridir. Bunlara bir de mutlaka Victor Hugo'dan birkaç satır da eklenmiştir.

Dönemin Arap-Müslüman toplumlarının özelliği olarak ezilen statüsü, aslında hür irade, insana saygı ve *habeas corpus*'un öğretilmesi ile çelişki halindedir. Bu ağır baskı ve şiddet, kadınlar ve Yahudiler için genel bir aşağılama halini almıştır. Bu ezilen ve müsamaha gösterilen tebaadan şimdi Batı ekolü ile yetişmiş bir "Yeni Yahudi" [yeni insan] oluşmaktadır ve Siyonizmin yarattığı devrimi *benliğin özgürleşmesi* olarak deneyimlemektedir. Bu yeni insan, zimmîliğin özündeki teslimiyeti asla "doğal" kabul edemez. Batı'nın Aydınlanmacılığı ve okullar sayesinde oluşan bu çatlak, giderek büyüyüp sonunda adeta bir uçuruma dönüşür.

Şimdiye kadar ezilmiş olan tebaa, hakkını aramaya başlar. İlk defa olarak, örneğin 1883 ve 1884 yılarında Bağdatlı Yahudiler (yeni bir vergiye ve ardından hahambaşının başkanlığındaki bir atamaya karşı) dilekçe vererek bir tür kamuoyu yaratmayı başarırlar. İlk sekülerleşme belirtileri (nadir de olsa) Şabat gününe riayet etmeme, dükkânlarını kapatan esnafın muhasebe hesaplarını yapması, kahvelere gitmesi, müzik ve yazı işleriyle uğraşması gibi biçimlerde ortaya çıkar.

Bu çekingen modernleşme bile zenginler ile yoksullar arasında, modernler ile gelenekselciler arasında büyük bir uçurumun açılmasına yeter. Hatta modernleşmeciler bile kendi aralarında bölünürler: Bazıları entegrasyondan yanayken diğerleri siyonizme sempati besler. Ancak yine de bu modernleşmenin Doğu Yahudileri üzerindeki etkilerini fazla abartmamak gerekir (zira Evrensel Yahudi Birliği okullarının 1885 yılında Bağdat'ta 40.000 olan Yahudi nüfus içinde sadece 200 öğrencisi vardır). Bunların büyük bir kısmı için gericilik ve yoksulluk baki kalırken, Avrupa tarzı modernleşmenin etkileri ancak 1930'u yıllarda görülmeye başlar. Bununla birlikte, kapılar kapanınca ve hükümdara ulaşmak imkânsız hale gelince, Evrensel Yahudi Birliği adeta tek çıkış yolu olarak görülmeye başlanır. Bu Fransız kurumu kısa süre içinde eğitim sorunlarıyla doğrudan ilgili olmayan binlerce yardım çağrısı alır. AIU'nun temsilcisi, Yahudilerin hamisi olarak görülür. Söz konusu topluluklar için Evrensel Yahudi Birliği, "Kürdistan'ın en ücra köşelerine bile ışık taşıyan bir fener" gibidir: "Yardıma mı ihtiyaçları var, okul mu açmak istiyorlar, Müslümanlar İran ve Kürdistan'daki din kardeşlerimize karşı isyana mı yeltendi, hemen bize geliyorlar; öyle ki Evrensel Yahudi Birliği onlar için kurtuluşun, özgürlüğün adeta bir simgesi haline gemiş durumda." (Jacob Valadji, Evrensel Yahudi Birliği-Bağdat, 1890)

Bir azınlığın ekonomik anlamda özgürleşmesi...

Ticaretle uğraşan Yahudi azınlık, 19. yüzyıl sonuna doğru yerel yaşamda üstünlük sağlayacak kadar zenginleşmiştir. Özellikle de 1882 yılında Britanyalıların gelişiyle ekonomik açılımların desteklenmeye başladığı Mısır'da... Benzer bir toplumsal yükseliş, Yahudi nüfusunun 1824 ile 1860 arasında 6.000'den 20.000'e yükseldiği ve ekonomik yaşamda önemli bir tutmaya başladığı Bağdat'ta da yaşanır.

Bununla birlikte, geleneksel Yahudi dünyasının Avrupa Aydınlanması'nın derslerini benimsemeye hazır olduğu pek söylenemez. Yahudilerin gittiği son derece düşük seviyedeki ilkokullarda, ne Avrupa dilleri ne de Avrupa tarzı eğitim yöntemleri bilinmektedir; hatta Avrupa hakkında hiçbir şeyden haberdar değillerdir. Buna karşın, 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde, eğitimli insanlar artık özgürlük vaatlerinin sözde kalmaması için tek çarenin bir Avrupa devletinin sesini yükseltmesi olduğunun farkındadırlar. Gayri Müslim azınlıkların, sömürgecileri (Yemen'de Türkler dahil) kurtarıcıları olarak karşılamalarının nedeni de budur.

22 Kasım 1914'te, Osmanlı İmparatorluğu merkezî devletlerin yanında savaşa daha henüz yeni girmişken, İngilizler Mezopotamya'nın güneyindeki Basra Limanı'nı işgal ederler. Evrensel Yahudi Birliği okulu müdürü Mayıs

1915'te: "Basralı Yahudilerin, İngiliz işgalini büyük bir sevinçle karşıladıklarını söylesem, muhtemelen şaşırmazsınız," der. Britanyalılar ilk zamanlarda [Yahudilere] güvenmedikleri için sadece Hıristiyanları yanlarına almış olsalar da, İngilizlerin gelişi Yahudiler için "adeta bir kurtuluştur". Okulun yeni müdürü Silberstein'ın sözleri şöyledir: Yahudiler "Müslümanların fazlaca şaşkınlığa uğratmamak için" sevinçlerini göstermekten çekiniyor olsalar da "yağmalanma, öldürülme korkularıyla dolu bir kâbustan uyanıyorduk". 1917 yılı Mart ayında İngilizlerin Bağdat'a girişi, coşkulu karşılamalara sahne olur. O günün anısı yıllar boyunca kentte yaşayan Yahudilerce adeta bir mucize gibi hatırlanır. Aynı durum 1918'de Musul, Kerkük ve Erbil'de de yaşanır. Iraklı Yahudiler için mutlu yıllar başlar; öyle ki 1919'da onları Hıristiyanlarla kol kola İngiliz kanunlarının ve azınlıkların korunması için savaşırken görürüz.

Yahudilerin "ihaneti" konusundaki ahlakçı değerlendirmeleri, hatta onları "hainlikle" özdeşleştiren Yahudi karşıtı yorumları bir yana bırakacak olursak, geriye bir azınlığın neden az çok her yerde bir *işgalciyi* memnuniyetle karşıladığı sorusunu yanıtlamak kalır. Bu tutumun nedenini, içinde bulundukları baskı ortamında aramak gerekir.

Türk hâkimiyetindeki Arap dünyasında bu özgürleşme adımı, zimmîlerin –Kuran'da geçen geleneksel tabirle– "doğru yoldan" saptığını (başka bir deyişle kâfir olduğunu) söyleyen yerli halkta bir tepkiye yol açar. 1909'da, Bağdat Evrensel Yahudi Birliği okulları sorumlusu "Jön Türk" Devrimi'nin (1908) Müslümanları cihattan vazgeçmeye mecbur bırakacağını ifade eder. "[Müslümanlar] özgürlükle birlikte, Tanrı'nın lanetlediği, dünya üzerinden silinmesi gereken mundar varlıklar" olarak gördüğü "kâfirlere karşı kinine bir son vermek zorunda kalacaktır."

19. yüzyıl sonunda, Yahudi dünyasının en eğitimli kesimleri artık [olanlara] katlanmak istememektedir. Okullar özgürleşmenin yolunu açmıştır. Arap dünyasının, gözlemlediği tutum değişikliği karşısında kaygı duyması normaldir. *Hoşgörü* ancak zimmîlerin biat etmesi durumunda bir anlam ifade etmektedir. Biat etmeye karşı çıkmaları, aslında hoşgörüyü de boşa çıkacaktır: Eşitlik ise onların gözünde tahayyül bile edilemez görülmektedir.

Dolayısıyla Yahudilerin gidişi çok önceden planlanmıştır. Ve dolayısıyla Yahudi olsun olmasın Doğu'daki birçok Arap topluluğunun kaderi haline gelen göç geleneğini anlamak kolaylaşır. Yahudilerin Amerika'ya göç etmesi, 1850 öncesinde ender görülen bir durumken, Venezüella ve Brezilya'ya ve 1880 sonrasında Arjantin'e doğru bir göç dalgası yaşanır.

Bağdatlı Yahudiler Hindistan'a ilk defa 1770 yılında yerleşmiş olsalar da özellikle 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren birçok aile onlara katılır. Görücü usulü anlaşmalı evlilikler ve işsizlikle birleşen nüfus baskısı, birçok Bağ-

datlı Yahudi gencini ülkeyi terk etmeye iter. Bunların çoğu Hindistan'a ve hatta daha uzak ülkelere, bazıları ise Eretz Yisrael'e [İsrail diyarına] giderler. Yaklaşık 20.000 Doğulu Yahudi'nin 1830 ile 1914 arasında buraya yerleştiği tahmin edilmektedir. Bunlar arasında özellikle 1881'den itibaren üç dalga halinde ülkeye gelen Yemenliler vardır.

Daha konjonktürel nedenlerin de bu göçlerde etkisi olduğu söylenebilir. Zimmîleri hak ve ödevlerde eşit yurttaş kılan 1909 Osmanlı Anayasası, aynı zamanda Yahudi ve Hıristiyanların askerlik görevlerini yapmasını da zorunlu kılar. Birçok Yahudi bundan kurtulmak için göç etmiştir (2.000 kişi 1910'da Şam'dan *kısmen* bu nedenle ayrılmıştır).

Göçmen, sırtında okul çantasıyla artık kendisini yeni bir hayata yelken açmaya hazır hisseder; çünkü edindiği bilgileri yaşadığı bu yerde hayata geçiremektedir. Evrensel Yahudi Birliği'nin Bağdat sorumlusu 1907 yılında şöyle der: "Bu ülkenin Yahudilerini eğiterek hatta göç etmelerini sağlayarak siz onların şansı oldunuz." Ancak göç nedeniyle cemaat belki de kendisine hayat verecek en seçkin üyelerinden de mahrum kalır. Okul özgürleştirmiş olsa bile, aynı zamanda eğitimlilerin ülkeden ayrılmasının da önünü açmıştır.

İslam topraklarındaki son Yahudilerin hikâyesi uzun zaman yok sayılmıştır. Fikirlerin yerini önyargılar aldığında ve gerçeklik efsaneler karşısında işlemez hale geldiğinde, düşünmek yerine inanmayı tercih ederiz. Batılı seçkinlerin bir kısmı, yıllarca tarih ve akıl, tarih ve ilerleme söylemiyle uyutulmuş, toplumların ulvi amaçları gibi yanılsamalarla beslenmiş, sömürgecilik tarihinin ürünü olan suçluluk prangalarına vurulmuş ve masum kurban kültüne mahkûm halde, bin bir çehresi olan Arap topraklarındaki geçmişlerini güllük gülistanlıkmış gibi anlatmıştır. Bu kesim, arkaizmi egzotizmin renkleriyle süslemiş, vahşeti "eril bir otantiklik" saymış ve insanların boyunduruk altına alınmasını "bir başka gelenek" olarak adlandırmıştır. Avrupalı yazarlar buradaki esaretin boyutlarını fark ettiğinde aslında pek de yaygara koparmamışlardır; sanki Avrupa'nın sınırlarına gelindiğinde insan hakları ve doğal haklar gibi mefhumların geçersiz olduğunu uzun zamandır içselleştirmişler gibi...

Yahudi karşıtlığını yumuşatmak, sadece tarihçinin ihtiyatlı bakışıyla ilgili değil bir tutum değildir; bu aynı zamanda *alışıldık* bir bakışın da emaresi olabilir. Tahakküm süreci (zimmîlik) Doğu Yahudilerini kuşaklar boyu etkilemiştir, son Yahudilerin bu toprakları terk etmesinin ardından gelen kuşakları da harap edecek bir boyunduruğun zihin yapılarını kurmuştur. Dünyayı göreneklere indirgeyen folklorlaştırmayı engellemek için onların tarihini yazmak bir zorunluluktur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Savaş, Ekonomi ve İdeoloji

9

SOYKIRIMIN İDEOLOJİK, DEMOGRAFİK VE EKONOMİK MANTIĞI

HAMİT BOZARSLAN
(CETOBAC/EHESS)

Gayri Müslim topluluklara yönelik olarak 1914 ile 1917-1918 yılları arasında girişilen ve Ermeni Soykırımı'nın tepe noktasını oluşturduğu korkunç imha süreci, İttihatçı rejimde işletilen son derece yıkıcı mantıkları anlamamızı sağlayacak dört ilave düzlemle açıklanabilir. Bu düzlemlerin ilki, beşeri topluluklar arasındaki ilişkileri "türler" arasındaki bir ölüm kalım savaşı olarak göstermeye yarayan sosyal Darwinizmde temellenirken, ikincisi ise egemen milleti (*millet-i hâkime*) aynı anda hem efendi hem köle hem cellat hem de kurban olarak tarif etmeyi sağlıyordu. Cumhuriyetçi bir Türkiye'nin temelleri atılırken Osmanlı vilayetlerinde dinî ve hatta halihazırda etnik bir temizliğe odaklanan üçüncü düzleme, bir dördüncüsü yani gayri Müslimlerin mallarına el konması yoluyla ekonominin Türkleştirilmesi ve İslamileştirilmesi eşlik ediyordu.

Sosyal Darwinizm: İttihat ve Terakki'nin ideolojik iskeleti

Birçok çalışma sayesinde,[1] bu düzlemlerden ilkini artık gayet iyi biliyoruz. İttihatçı çevreler sürgünde geçirdikleri süre zarfında dinî ya da bilimsel pozitivizmden sosyalizme kadar birçok düşünce akımından ve ekolünden etkilenmiş, ancak 1905-1906 yıllarında yeniden inşa olan Cemiyet'in ideolojik iskeletini esasen sosyal Darwinizm şekillendirmişti. Dönüm noktası niteliğindeki bu tarih, özellikle Makedonya'da mevzilenmiş, çoğunlukla asker kökenli yeni

1 Özellikle Bkz. Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

bir aktivist kuşağın yükselişine işaret etmekle kalmaz aynı zamanda cemiyetin örgütsel yapısından sorumlu, iki aşırı milliyetçi doktor olan Bahaeddin Şakir (1877-1922) ve Nâzım'ın (1870-1926) yükselişinin de işareti sayılır. Talat'ın anılarında onlardan övgüyle bahsetmesinden de anlaşılacağı gibi, son derece etkili olmuş ve İttihatçı aygıtı Temmuz 1908'deki *pronunciamiento*'dan kısa bir süre önce işletmeye başlamışlardı.[2] Balkanlar'da hem örnek aldıkları hem de düşman saydıkları *komitacılara* karşı icra ettikleri askerlik mesleğinin, yani başka bir deyişle ölüm mesleğinin, tam anlamıyla yaşamın bilimi olan tıp ile bu bileşimi, milli "bünyeyi" yaşayan bir organizma olarak tahayyül etmelerini sağlıyordu. Bu canlı organizma da ancak askerî ve sivil seçkinlerin girişimiyle, Osmanlı'nın içine düştüğü yozlaşmadan muaf kalan yegane zümrenin müdahalesiyle temizlenip yeniden canlandırılabilirdi. Şakir, Nâzım, Diyarbakır'daki soykırımın baş mimarı olarak nam salan Dr. Mehmed Reşid (1873-1919) ve asker kökenli bir telgrafçı olan Talat (1874-1921), bu sosyal Darwînizmin teoriden "uygulama" aşamasına geçişini gerçekleştireceklerdi. Yusuf Akçura'nın (1876-1935) ünlü *Üç Tarz-ı Siyaset*'inde (1904)[3] Türklerin çöküşünü açıklayabilecek tek model ve hayatta kalmalarını sağlayacak tek geçerli siyasal formül olarak sunulan "doktrin", artık onların idaresi altında "geniş ölçekte" uygulamaya konabilirdi. Bu "yeni Jön Türklerin" sahneye adım atması, her şeyden önce, Osmanlı siyasal lügatinin Sultan II. Abdülhamid döneminde (h. 1876-1909) başlayan biyolojikleşmesine hız kazandıracaktı.[4] Reşid'in söyleminde de görüleceği gibi, imparatorluk topraklarında yaşayan gayri Müslimlerden bahsederken "Türk milletinin kanını emen bir asalak"[5] gibi terimler sıkça kullanılmaya başlayacaktı.[6] Gitgide farklı ırklar gibi algılanmaya başlayan etnik ve mezhepsel "türler" arasındaki husumet,[7] artık tarihin nihai anlamını şekillendirmek üzere tarihi aşan bir ilke halini alıyordu.[8]

Elbette, iptidai bir biçimde de olsa, biyolojik materyalizm ya da sosyal Darwinizmle olan tanışıklıkları ve sergiledikleri yıkıcı şiddet arasında meka-

---

2 Cemal Kutay, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, İstanbul, 1983, s. 158.

3 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1976.

4 Bkz. Selim Deringil, "The Armenian Question is Finally Closed": Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897", *Comparative Studies in Society and History*, no 51, 2009, s.344-371.

5 Ümit Kurt, "Türk'ün Büyük Biçare Irkı", *Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*, İletişim Yayınları, İstanbul,2012, s. 102.

6 Hans-Lukas Kieser, "Dr Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor", Hans-Lukas Kieser & Dominik J. Schaller (yay. haz.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Chronos Verlag, Basel, 2002 içinde.

7 Ümit Kurt, *a.g.e.*

8 Bkz. Hamit Bozarslan, "Vocabulaire politique de la violence: l'exemple jeune turc", Hans-Lukas Kieser (yay. haz.), *Aspects of the Political Language in Turkey (19th-20th Centuries)*, The Isis Press, İstanbul, 2002 içinde, s. 91-104.

nik bir neden-sonuç ilişkisi kurulamaz. Ne Osmanlı ordusunda görev yapmış ve topyekûn savaş teorisyenlerinden biri olan Colmar Freiherr von der Goltz kültü, ne de Ludwig Büchner, Ernst Haeckel ya da Gustave Le Bon, İttihatçıların karar alma süreçlerini tam olarak açıklamaya yetmeyecektir. Ancak İttihatçı çevreler ve daha genel olarak Türk/Osmanlı askerî ve sivil entelijansiyası, aldıkları eğitime olan inançlarının kendilerine sunduğu bilimsel *ve* ideolojik kesinlikten de yoksun değildi; bilgilerinin aslında iptidai olması ise, "doktrini", kendi içinde eleştirilmeyen, katı ve çelişkisiz olduğu ölçüde "derhal uygulanabilir" hale gelen aksiyolojik bir felsefeye indirgemelerine imkân tanıyordu. Bu şekilde yeniden tanımlanan sosyal Darwinizm, "büyük ama biçare Türk ırkı"nın "çöküşü"nün hem açıklaması hem de buna karşı bir yanıt oluyor ve "tür" olarak [Türk ırkının] güç kazanması bir yana hayatta kalması için mümkün *tek* yola işaret ediyordu.

Ayrıca "doktrin", iki farklı inançla kol kola yürüyordu: Onun "bilimselliğine" karşı gelmek bir yana onu tamamlayıp aşırı uçlara taşıyan Tarihsel Görev ve Kader. Cemiyet kadroları farklı tarihlerde doğmuş olmalarına rağmen (1874-1881/82), tarih-aşırı bir tanım verdikleri milleti yeniden ayağa kaldırmak gibi bir *görevi* üstlenmiş, *tek* bir *gençlik* kuşağı olarak görüyorlardı kendilerini. Hiçbir itirazla ya da endişe ifadesiyle karşılaşmayan bu "çağrı", tanım gereği her tür siyasi ve hukuki sorumluluğu ortadan kaldırıyordu; kendilerine bu Görevi veren Tarih Tanrıçası, sadece kendisinin bildiği nedenlerle bu görevi öncekilere yüklememişti. Ayrıca yine aynı Tarih Tanrıçası "kader çarkına" (*çark-ı feleğe*) hükmederek İttihatçı seçkinleri aslında hür iradelerinden yoksun basit birer eyleyiciye dönüştürüyordu. Dolayısıyla İttihatçıların 1918 sonrası anılarında neden en ufak bir pişmanlık belirtisinin olmadığını kolaylıkla anlarız; [İttihatçılar], –başarısızlıklarının nedenini "ölüm kalım savaşı vermekten âciz" Almanlara bağlayan Hitler örneğindeki gibi–[9] faturayı Türklere kesmeseler de, eylemlerinin sonuçlarının tek sorumlusu olarak *kader kuyusunu* göstereceklerdir.

Türklerin yıkıma uğramasının nedenine ve "ölüm kalım savaşını" kazanmak için izlenecek yola dair hiçbir şüpheye yer bırakmayan bilimin kefaleti, tarihsel misyonun gerektirdiği aksiyolojik aciliyet ve son olarak Kader denen o yönetici... Anlamı ve tutarlılığı bizzat kendi çelişkileriyle daha da pekişen bu güçlü simya, bizleri kitle kıyımında yer alan aktörlerin niyetleri ile aktörlere nasıl bir tutum takınacaklarını dayatan savaş ortamının etkileri gibi bir ikilikten çıkmaya davet eder. 1915'in Ocak ayı başında halen dile getirilmemiş olmasına rağmen, bu imha projesinin, sadece iki ay içinde hızlıca ve tümüyle *anlamla donatılmış* hale nasıl gelebildiğini anlamak için İttihatçılığın içinde debelendiği bilimselci, ideolojik ve mistik evreni hesaba katmak zorunludur.

9 Akt. Gordon A. Craig, "Hitler's Pal", *New York Review of Books*, Cilt XLXI, No. 16, s. 33.

Cellat-kurban

Sosyal Darwinizmin etkileri dışında, Shoah vakası özelinde birikimli radikalleşme [*radicalisation cumulative*][10] kavramıyla incelenen, ayrıca kısmen de olsa Osmanlı bağlamında Ümit Kurt ve Hans-Lukas Kieser'in[11] üzerinde çalıştığı kendiliğinden-radikalleşme [*auto-radicalisation*] sürecinin etkilerini hesaba katmak da bir o kadar önemlidir. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra siyasi ve askerî alanda yaşanan baş döndürücü olaylar silsilesi, kuşkusuz İttihatçılığın radikalleşmesinde büyük rol oynamıştır. (Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i ilhak etmesi (1908), İtalya'nın Libya'yı işgal etmesi, Arnavutluk'ta ayaklanma ve ardından bağımsızlık ilanı, 1912'de Balkanlar'da yaşanan çözülme ve son olarak Türk'ün tarihten intikam alma zamanının geldiği an olarak muştulanan Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Sarıkamış'ta yaşanan ilk hezimet). Bu, İttihatçıların ikili bir öznellik geliştirdiğini, Türkleri hem "dünyayı yerinden oynatacak" ve ardından onu "adaletle" yönetecek "fatihlerin soyundan gelen"[12] [millet] olarak, ama *aynı zamanda* imparatorluğun diğer "unsurları" tarafından ezilen "mazlum millet" olarak,[13] yani hem hâkim hem de kurban olarak algıladıklarını gözler önüne serer. İttihatçılık, egemen milleti yani *millet-i hâkime*'yi temsil ettiğinin gayet bilincindedir. Egemen ama yenik düşmüş bir millet... O, fetihlerle teminat altına alınmış olan *hâkimiyet hakkına* "eski tebaası" tarafından karşı çıkılan, *adil ve gerçek* efendidir. İttihatçı söylemin, sayısız metne, yazı ve şiire yansıdığı haliyle kabaca bir analizi bile, İttihatçı çevrelerin toprak kaybından, üstelik çoğunlukla kendi doğdukları memleketlerin kaybedilmesinden ya da Balkanlar'da yaşanan acı ve aşağılayıcı askerî hezimetten duydukları üzüntünün yanı sıra ayrıca *hâkimiyet* haklarının sorgulanmasından da rahatsız olduklarını açıkça ortaya koyar.[14]

Dahası, ister Balkan kökenli olsunlar ya da Balkanlar'da kelimenin tam anlamıyla [silahlar konusunda] deneyim kazandıklarını söylesinler, İttihatçı kadroların çoğu kendisini bizzat *kendi* atalarının kurduğu İmparatorluğa hâkim olmaya, onu yönetmeye yazgılı *evlad-ı fatihan* ("fatihlerin evladı") ola-

10 Hans Mommsen; akt. Édouard Husson, *Heydrich et la Solution finale*, Perrin, Paris, 2000, s. 31. Ayrıca bkz. Raul Hilberg, *Exécuteurs, victimes, témoins. La catastrophe juive, 1933-1945*, Gallimard, Paris,2004, s. 41.

11 Bkz. Ümit Kurt, *a.g.e.* & Hans-Lukas Kieser, a.g.m.

12 Dönemin Türk literatürü için bkz. Murat Belge, *Genesis: "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

13 Akt. Taner Timur, *1915 ve Sonrası, Türkler ve Kürtler*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 80-81.

14 Dolayısıyla söz konusu kavramın daha sonralarda Türk radikal sağının temel izleği haline gelmesi şaşırtıcı değildir. Örneğin bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006 (İlk basım: 1969).

rak, yani bir aristokrasi,[15] hatta bir tür Osmanlı *junkertum*'u olarak görürler. Bu anlamda Kırım ya da Kafkasya'dan, Balkanlar gibi İmparatorluğun kalbi olmaktan uzak, bütünleşmeyi hiç sağlayamamış ya da sadece pek sevilmeyen Müslüman bir çeper oluşturan diyarlardan gelip sığınacak bir yer isteyen *muhacirlerden* çok daha farklı bir ruh hali içindedirler. Üzerinde pek çalışılmamış olsa da, *evlad-ı fatihan*'ın üstünlüğü fikri[16] İttihatçıların II. Abdülhamid'e karşı Balkanlar'dan başlayarak yürüttüğü mücadelede merkezî bir rol oynar. Bu noktada, Abdülhamid'in bürokrasisi içinde ve özellikle de kayırmacılık mantığına dayanan, kaynak ayrımında seçmeci davranan paralel devlette birçok Kafkas kökenlinin olduğu ayrıca hatırlatılmalıdır.[17]

Oysa bu *evlad-ı fatihan,* Balkan Savaşları sırasında yaşanan toprak kayıplarının ardından, hâkimiyetlerinin gerektirdiği adalet içinde yaşamlarını güvence altına aldıkları kendi "köleleri"nin neden olduğu bir çöküş yaşıyorlardı. İçselleştirilmiş ve acı bir biçimde deneyimlenmiş; ama bir yandan da gösterilerle, güçlü kalemlerle ve geniş bir teşkilat ağıyla akıllıca idare edilen böylesine bir öznellik, İttihatçı nefretin ve onun Balkanlar'daki Hıristiyanlara karşı beslediği derin intikam duygularının Anadolu'daki Hıristiyanlara yöneltilmesine imkân tanıyordu. Bu karanlık duygu dünyası öylesine ölümcül hale geliyordu ki "efendi"nin hem cellat sıfatıyla "cezalandırma" hakkını hem de kurban sıfatıyla "nihai kurtuluş mücadelesi" vermek için ayaklanma hakkını *aynı anda* kendi tekeline almasına izin veriyordu.

Aşırı Kemalist bir tarihçi ve siyaset bilimci olmasına rağmen, İttihatçıların neden ilerici "devrimciler" olmadığını ve neden *olamayacağını* anlamaya çalışan Tarık Zafer Tunaya'nın çok erken bir tarihte fark ettiği[18] ve ayrıca kısa süre önce Taner Akçam'ın da ifade ettiği gibi[19] sadece Ermeni Soykırımı'nı değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu da okumanın anahtarı, işte bu eşitlik mefhumunun reddedilmesinde yatar; çünkü bu onlar açısından İmparatorluğun diğer "unsurlarından" (*anâsır*) biri haline gelmeleri ve ta-

15 M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk. An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2011, s. 24.

16 Bu konu üzerinde fazlaca durmasak da şunu belirtmek gerekir: Bu iki çevre, yani Balkan ve Kafkas kökenliler arasındaki anlaşmazlıklar, Çerkes Ethem'in kuvvetlerinin Kurtuluş Savaşı'nın tam ortasında, 1921'de ortadan kaldırılmasıyla birlikte sert biçimde sonlandırılır. Bu konuda, Emrah Cilasun, *"Baki İlk Selâm", Yabancı Arşiv Belgelerinden ve Kendi Kaleminden Çerkes Ethem*, Belge Yayınları, İstanbul, 2004 içinde, s. 7-11'de yer alan "Birkaç Kenar Notu" başlıklı önsözüme bakılabilir.

17 Ayrıntılar için bkz, Galib Vardar, Semih Nafız Tansu *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1960; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve "Yalup Cemil Niçin Öldürüldü?"*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975.

18 Analizleri için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlânı*, Baha Matbaası, İstanbul, 1959.

19 Taner Akçam, "Préface" [Önsöz], Laure Marchand & Guillaume Perrier, *La Turquie et le fantôme arménien. Sur les traces du génocide*, Villeneuve d'Ascq, Solin, Actes-Sud, 2013 içinde s. 11-16.

hakküm kurmayı reddetmeleri anlamına gelecektir. İTC'nin resmî yayın organı *Tanin*'in baş yazarı Hüseyin Cahid'in (H. C. Yalçın, 1876-1957) soykırımdan çok daha önce yazdığı şu satırlara bir bakalım:

> Bu memleketi Türkler zapt etti. Fethetmek yaptıkları fedakârlıklar tarihin en ihtişamlı, en gurur verici sayfalarını teşkil eder [...]. Bugün Türkler, kendi idareleri altındaki ülkelerde asırlara dayanan bir tarihsel hakka, fetih hakkına sahiptirler. Bu memleket asla herhangi bir gayri Müslim unsurun özel çıkarlarının oyuncağı olamaz. Çünkü ne denirse densin, memlekette millet-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaklardır.[20]

Bu söylemde *millet-i hâkime* olarak İslam ya da ümmet yerine Türklük kavramına vurgu yapılması, son derece açık bir anlama sahiptir. Ancak inanç olarak değil de bir cemaat bağı ve hukuk sistemi olarak İslâm'ın, İTC'nin kimlik denkleminde bir yere sahip olmadığını düşünmek zordur. İslam'ın, peygamberlik döneminden esinlenen ve sonraki yüzyıllar boyunca sistemli hale getirilen devlet doktrini, *zimmîlik* anlaşmasını gayri Müslimlerin İslam devletine basitçe biat etmesi olarak yorumlamaz; bu doktrin aslında teslimiyetin açıkça aşağılayıcı bir fiil olarak *kayıt altına alınıp kabul edilmesini*, eşitsizliğe de tebaa tarafından hayatta kalma şartı olarak açıkça *rıza gösterilmesini* zorunlu tutar. Haliyle Tanzimat reformcularının (1839-1876) karşılaştığı en büyük tepkiler, Müslümanlar ile gayri Müslimler arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırma vaatleriyle ilgilidir. Genç bir Osmanlı düşünürü, şair ve bürokrat olan Ziya Paşa,[21] Müslümanların "haklı öfkesi"nden dem vuruyordu; Cevdet Paşa,[22] mezhepler arasındaki eşitlik ilanını "Müslüman kamuoyunun" da desteğiyle, yas günü addediyordu; hatta II. Abdülhamid bizzat, "Devletimiz hudutları dahilinde ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dinî inançları paylaşanları kabul edebiliriz,"[23] diyordu. Koyu biçimde Hıristiyanlık karşıtı bir Türkçü ve İslami milliyetçiliğin ilk işaretleriydi bunlar. Mezhepler ve inançlar arasındaki eşitlik ilkesinin reddi, 1894 ve 1896 arasında Ermenilerin katledilmesinde ateşleyici bir unsur olmuştu ancak görüldüğü gibi aslında İttihatçıların iktidara gelmesinden önce de mevcuttu; ki İttihatçı iktidarın da başat niteliği din olarak İslam'a bağlılığı değildi. Ancak İslam toprakları üzerinde Müslümanları gayri Müslimler-

20 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980, s. 169.

21 Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 70

22 Süavi Aydın, "Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü", Özgür Heval Çınar & Çoşkun Üsterici, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008. s. 29.

23 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 51.

den ayıran sınırın *etnik* ve *biyolojik* bir sınır olarak yeniden çizilmesi, İttihatçı aksiyolojiyi en uç noktalara kadar taşıyacaktı.

Böylesine zorlayıcı bir tespit elbette 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve ertesinde ya da 1912 Balkan Savaşları zamanında Müslümanların (ve daha birçok Hıristiyan topluluğunun) maruz kaldığı vahşetlerin ciddiyetini yok saymak ya da bağımsızlık sonrası Balkan coğrafyasında dinî aidiyetlerin tek etnik sınır haline geldiği gerçeğini göz ardı etmek anlamına gelmez. Bu tespit aynı zamanda Müslümanlar ile gayri Müslimler arasında samimi olarak eşitlik sağlamayı hedefleyen Tanzimat dönemi reformlarının neden başarısız olduğunu, İstanbul'un etnik ve dinî çeşitliliğini, despotik bir imparatorluk olan Viyana'dan ve hatta Asya karanlığının başkenti kabul edilen St. Petersburg'dan bile daha sert bir biçimde idare etme noktasına neden geldiğini anlamamızı sağlar.

Eşitlik rejimini reddetmenin ötesinde, genellikle celladın özelliği kabul edilen kudret ile ilkesel olarak kurbanın eylemini meşru kılan başkaldırı hakkının bu bileşiminin, sıra dışı bir yok edici dinamik ürettiğini saptamak gerekir. Sözde kurban ama aslında kana susamış bir cellat olan egemen, bu şeytan-melek, zalimliğinin haklı nedenleri olduğuna inanmıştır. Bu onun gözünde, efendisine başkaldıran köleye karşı uygulanacak haklı bir cezadan başka bir şey değildir. Dolayısıyla "eski köle" ya da kısaca köle, sadece başkaldırı hakkından mahrum kalmaz –çünkü bu hak da celladın tekelindedir– ayrıca bir tür ontolojik hiçliğe mahkûm edilir ve soykırım kavramını ölümün hâkim olduğu bir yer sıfatıyla kullanmak mümkünse – bu hiçlik, soykırımın hakiki siyasal anlamını teşkil eder. Siyaset kavramı, ister bir töz ister sıfat olarak kullanılsın, efendi-köle diyalektiği şiddetle çözüldüğünde, fiilen tüm tutarlılığını yitirir ve tahakküm sistemlerinde mevcut olan asimetrik ilişkileriyle ontolojik bir yıkıma neden olur. Ölümün tüm mekânı ve zamanı ele geçirip eşitsiz bile olsa her tür karşılıklı ilişkiyi ve mübadeleyi yok ettiği bir ortamda, "ezen" ve "ezilen" ya da "hâkim" ve "mazlum" gibi anlam kategorilerinden bahsetmek hâlâ mümkün müdür? Ermeni Soykırım'dan çeyrek asır sonra Nazi söyleminin Shoah'ı meşru gösterme çabaları da, celladın kendisini tek efendi *ve* tek kurban olarak gördüğü ve sınırsız şiddetinde kendisini hem melek hem de şeytan olarak idrak ettiği bu türden bir bileşimin farklı bir örneğini sunar.

Demografik bir düşünce

Az önce bahsettiğimiz iki düzlemi basitçe "mantıkdışı" başlığı altına yerleştirmek son derece hatalı olacaktır; aslında bunların kaygı verici bir öznellikten ve yüksek yoğunlukta bir "bilimsellikten" beslenen bir dünya görüşü-

nün mihenk taşları olduğunu ifade etmiştik. Bu dünya görüşünde *in fine* milli kurtuluş misyonunu gerçekleştirme görevi Bilim'e düşmektedir. Öte yandan bu ufkun ötesinde, mantıklı olduğu kadar mantığa da uygun kılacak bir teknik ve yöntem olarak algılanan bilim, İttihatçı iktidarın kendisine biçtiği görevlerden farklı roller de üstlenir: uzamı kontrol etmek, zamana hükmetmek, kaynakları verimli biçimde kullanmak, krokiler, araştırmalar, istatistik veriler, hesaplamalar yardımıyla... yakın gelecek hakkında ve hatta acil öngörülerde bulunmak. Kısacası [bilim] İttihatçı bir nüfus ve ekonomi mühendisliğine soyunur. Verdiği bilgilerin kesinliğiyle şaşırtıcıdır; hedefleri ve bunlara ulaşmak için ihtiyacı olan araçlar ise son derece açıktır.

Elimizde bulunan arşiv belgeleri, hatıratlar ve son yıllarda yürütülen çalışmalarda elde edilen bilgiler sayesinde artık II. Abdülhamid'in belirli bir mantık dahilinde demografik bir mühendislik projesini uygulamaya koymaya zaten hazır olduğu bilinmektedir.[24] Ancak 1903 yılında İlinden ayaklanmasının korkunç biçimde bastırılmasında da görüldüğü üzere, Balkanlardaki askerî baskıdan asla vazgeçmeyen sultan, yine de nihayetinde kaybedeceğini bildiği bu topraklar için matem tutmaya başlamıştı. Buna karşın İttihatçı seçkinler bu matemi bizzat içlerinde hissediyor, hem yarattığı kötü sonuçları hem de yeni olanakları görüyorlardı. Aslında bu seçkin tabaka *pronunciamiento*'dan kısa süre sonra kendisini hiç tanımadığı bir Anadolu'nun –ki bu Küçük Asya'nın tamamını kapsayacak biçimde genişlemiş bir kavramdır– ve hor gördüğü Arap vilayetlerinin efendisi olarak buldu. Yine kısa süre içinde, Ege bölgesinin nüfus yapısının düzenlenmesi için şiddet yoluyla etnik temizliği tek yöntem olarak önüne koydu; ancak devlet buna resmî olarak girişemezdi. Söz konusu tekniğin baş mimarı ve Türklerin cumhuriyetinin gelecekteki Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın (1883-1986) ifadesiyle, operasyon 1914 başından itibaren "büyük bir başarı" ile sonuçlanmıştı.[25] Rum toplumunun yoğunlukta olduğu bu bölge, gelecekteki Ermeni Soykırımı için adeta bir laboratuar işlevi görmüş, İttihatçı iktidar bundan böyle geniş bir manevra alanı kazanmıştı.[26]

Tümüyle denetim altındaki bir süreç olan soykırımı sadece demografik değerlendirmelerle açıklamak yanıltıcı olacaktır. Ancak *siyasal* düşünce, mekânı düzenlenme tekniği ve ulaşılacak "milli" hedef olarak demografi, sürecin tümünde ağırlığını hissettirir. Aslında İttihatçı amaçlar hızlı bir biçimde kendini belli eder: Anadolu topraklarındaki Ermenilerin neredeyse tümü-

24 Fuat Dündar, *a.g.e*; Taner Akçam, "Ermeni Meselesi Hallolunmuştur". *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

25 Cemal Kutay, *a.g.e.*, s. 53-56.

26 Bkz. Erik-Jan Zürcher, "The Late Ottoman Empire as Laboratory of Demographic Engineering", http://www.sissco.it/fileadmin/user_upload/Attivita/Convegni/regioni_multilingue/zurcher.pdf.

nü yok etmek ve ardından hayatta kalanların, "sevk edilecekleri" Arap bölgelerindeki nüfus içinde mevcudiyetlerini belirli bir eşikte tutmak (yüzde 2, kimi zaman da yüzde 10 civarı).[27] Raymond Kévorkian ve Taner Akçam'ın ortaya koyduğu gibi,[28] bu eşik her tür stratejik, politik ya da ekonomik değerlendirmeden bağımsız bir biçimde, geri kalmış Arap vilayetlerinde soykırım denemelerini, "fazlalıkların" ortadan kaldırılmasının demografik mecburiyet haine gelişini açıklar.

Doğu'daki hassas bölgelerde nüfusun Türkleştirilmesi değil Müslümanlaştırılması anlamına gelen bu demografik temizliğin nasıl bir mantığı olabilir? İstisnalar hariç, soykırımın burada fiilen ezici bir yoğunluğa sahip olan Kürtlerin mevcudiyetini daha da pekiştirdiğini ifade etmek gerekir; ki bunların kentlerde ya da köylerde yüksek makamlarda olanları bizzat cinayetlere iştirak de etmiştir. Bu soruya yanıt verebilmek için, Kürt sorununun büyük yer tuttuğu cumhuriyet tarihinden değil, 1910'lu yıllar bağlamından hareket etmek daha doğru olacaktır. Aslında tüm işaretler İttihatçı yönetimin ikilikler çerçevesinde hareket etmediğini gösterir: Birbirleriyle çeliştiğini ama bir yandan da tamamlayıcı olduklarına inandıkları bu "Müslümanlaştırma" ve "Türkleştirme" hedeflerinden *tam anlamıyla* birini *ya da* ötekini, ardından ikinci bir aşamada ise *her ikisini birden* uygulamaya koymuşlardır. Ayrıca Doğu vilayetlerinin nüfus yapısında Kürtlerin daha da ağırlık kazanmasının, yönetimi son derece kaygılandırdığı da gözlemlenir; öyle ki 1916 yılı sonundan başlayarak, yani Ermeni Soykırımı hemen hemen bitme safhasına vardığında, binlerce Kürt tehcir edilmeye başlamıştır. Talat'ın Akçam ve Dündar'ın incelediği telgraflarında, söz konusu Kürt nüfusun belirli bir "eşiği" geçmeyecek biçimde Anadolu'nun iç kesimlerine gönderilmesi gerektiği üzerinde durulur. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in ardından[29] İttihatçı yönetim de Kürtleri her şeyden önce Türklüğü korumakla görevli bir dış sınır olarak görmüş, hatta en azından potansiyel olarak "Türklüğü" üretecek ve onu demografik açıdan pekiştirecek beşeri bir kaynak olarak algılamıştır.[30] Sadece Dersimli Alevi Kürtler bu açıdan bir tehlike olarak görülürler, çünkü birçok Ermeni'nin hayatını kurtarmaktan sorumlu tutulmuşlardır.[31]

27 Bkz. Taner Akçam, *a.g.e.*

28 Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006; Taner Akçam, *a.g.e.*

29 Akt. Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 51.

30 Uğur Ümit Üngör, "Disastrous Decade: Armenians and Kurds in the Young Turk Era, 1915-25", Joost Jongerden & Jelle Verheij (yay. haz.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1925*, Brill, Leiden&Boston, 2012 içinde, s. 267-295.

31 Kâzım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 80-86.

Soykırım ya da milli bir ekonominin inşası

Kitlesel imha pratiklerini önceleyen ya da onlara eşlik eden demografik düşünce, makalemizin başında da bahsettiğimiz sosyal Darwinizm hesaba katılmadan anlaşılamaz. Bu düşünce, ya Shoah veya Ruanda soykırımında olduğu gibi belirli bir grubun tümüyle ortadan kaldırılmasını öngörür ya da kadınların bir kısmının ve erkeklerin sistematik bir biçimde yok edilmesini, *hayatta kalan kadınların* ise cellatlar topluluğu için "üretken kaynak" olarak kullanılmasını amaçlar. Ermeni Soykırımı açıkça bu ikincisine uymaktadır çünkü İttihatçı yönetim katliamların ve tehcirlerin *sonunda*, genç Ermeni kızlarının (18 Ağustos 1915) ve ardından dul kadınların (30 Nisan 1916) Müslümanlarla evlenmesine izin verir. Soykırımdan bir asır sonra, zorla Müslümanlaştırılan ve uzun yıllar sessizliğe mahkûm edilen hatta sırlarını kendileriyle birlikte mezara kadar götüren kadınların yaşadıkları bu "müsaderenin" boyutları hâlâ tartışılıyor. Topluluğun yaşamını devam ettirme olanaklarını elinden alan bu "cinsiyet" boyutu,[32] tam da 1948 tarihli sözleşmede kullanıldığı anlamda soykırım suçunun temel özelliğidir. Kuşkusuz daha az sayıda olan, trajediyi açıklıkla hatırlayamayacak kadar küçük yaşta olduğu düşünülen çocuklar da "müsadere edilip" Müslümanlaştırılmıştır.

Şiddet yoluyla gerçekleştirilen bu "demografik pekiştirme" Küçük Asya'daki Müslüman toplumunun ekonomik anlamda yükselişine zemin hazırlamıştı. Talat'a göre bu tam bir "empowerment" süreci teşkil ediyordu – üstelik terimin evrenselleşmesinden on yıllar önce. Böylelikle, rejimin esas adamı 5 Aralık 1916'da Mekke'deki Osmanlı Emîri Ali Haydar Paşa'ya şöyle yazmıştır: "Anadolu'daki Konya, Ankara, Sivas ve Harput vilayetleri ile sancaklarını ziyaret ettikten sonra [İstanbul'a] döndüm. Bu seyahat esnasında Müslümanların ne fedakârlıklara katlandıklarını iftiharla görme imkânım oldu. Bu memleketlerdeki durumu gördüğünüzde, Ermenileri tehcir etme kararının ne kadar yerinde bir karar olduğu daha iyi anlaşılıyor. [Düşmanların] işgal ettiği yerlerde yaşayan halk tümüyle yeniden iskân edildi. Eskiden zanaattan hiç anlamıyor olmalarına rağmen, Ermenilerin bıraktıkları dükkân ve mallar sayesinde zanaat ve ticaretle uğraşmaya başladılar."[33]

Bu alıntı bile tek başına soykırımın temel ve apaçık amaçlarından birini gözler önüne sermeye yeter; ayrıca Ermeni nüfusunun görece zayıf olduğu ve özellikle de devamlı olmadığı Yozgat, Konya ya da Nevşehir ve Kayseri gibi yerlerde bile ne kadar büyük boyutlara varabildiğini gösterir. Yine benzer

32 Anahide Ter Minassian, "La femme arménienne dans la diaspora", *Hack*, Özel sayı "La femme arménienne dans la diaspora" [Diasporada Ermeni kadını], 2001, s. 115-134.

33 Akt. Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839-1938*, Chronos Verlag, Zürih, 2000, s. 346.

biçimde bu alıntı, "metruk malların" tasfiyesi ile ilgili olarak tehcirler başlar başlamaz yayımlanan iki kanunu ve ayrıca Anadolu'nun dört bir yanında kurulan Emval-i Metruke komisyonlarını anlamak açısından son derece önemli ipuçları barındırır.[34] Bunlar dışında Ermenilerin servetlerinin Müslümanlara naklinin gerçekte ne boyutta yaşandığını düşünmemizi sağlar.

Sıklıkla yazılanın aksine, Rumlar ve Ermeniler Osmanlı ekonomisinin hâkim gücü konumunda değillerdi. Ermeniler 1894-1896 yılları arasında özellikle de Doğu vilayetlerinde sadece geniş çaplı bir soykırımla karşı karşıya kalmamış, aynı zamanda Hamidiye alaylarına dahil olan Kürt aşiretlerinin birçok ekilebilir araziye el koymasının ardından büyük bir yoksullaşma da yaşamıştı. Amerika'ya kitlesel göçlerin yaşanması da topluluğu daha güçsüz kılmıştı. Konu araştırmacılar tarafından pek ele alınmamış olsa da, Müslüman cemaatinin ileri gelenlerinin, arazi ve toprak gelirleriyle birlikte kuşkusuz devletten aldıkları önemli miktardaki fonlar sayesinde 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerden ve Rumlardan çok daha önemli ekonomik aktörler oldukları varsayımında bulunabiliriz.

Ancak Ermeniler ve Rumların "esnaf ve zanaatkâr ekonomisini" ellerinde tuttukları söylenebilir. Ayrıca en azından Küçük Asya'daki Müslüman okullarının harap durumuyla tam bir zıtlık içinde, iyi okullara sahip olmaları, dil bilgileri ve son olarak dinî bağlantıları, Avrupalı ve Amerikalı elçilik ve misyonerlerle olan temasları, onları birçok yörede vazgeçilmez kılıyordu. Bu aracılık rolü aynı zamanda soykırımın siyasal ekonomisini yorumlamak için de kilit önemdedir; İTC servetin Müslüman toplumunun ileri gelenlerine, ama aynı zamanda Balkan muhacirlerine ve kısmen de olsa Kafkasya'dan göç edenlere aktarılması işine bu ölçüde girişmekteydi. Talat 15 Temmuz 1915 tarihinde yerel makamlara gönderdiği bir talimatta bunu ifade ediyordu:

> Ermeni meselesinin kesin olarak çözümlenmesinin [*suret-i katiyede hall-i keyfiyeti*] ancak "Ermenilerin sevk ve tehciri" ve "bu bölgelere muhacirler ve aşiretler yerleştirilerek Müslüman ahalinin sayıca artırılması" ile mümkün olduğunu Metruk Mallar [*Emval-i Metruke*] komisyonunun başkanına iletiniz.[35]

Dolayısıyla Türkiye 2000'li yıllarda arşivlerinin büyük bir kısmını –soykırımın gerçek olduğuna dair hiç kuşku bırakmayacak belgeler de dahil– aç-

34 Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri ve Milliyet Politikaları", Erik-Jan Zürcher (yay. haz.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005 içinde s. 132.

35 *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, Transactions Books, New Brunswick&Londra, 2010, s. 87.

mış olsa da kadastro kayıtlarının halen "ordunun tavsiyesiyle" kapalı tutuluyor olması şaşırtıcı değildir.[36]

Elbette bu "mal ve mülkün aktarılması" operasyonu hızlı başlamış olmasına rağmen ("metruk mallar" ile ilgili ilk kanun 30 Mayıs 1915'te, yani tehcirlerin resmî olarak başlamasından üç gün sonra ilan edilmiştir) önceden planlanmış değildi; ama soykırımın tam anlamıyla mantıksal ve rasyonel bir sonucunu teşkil ediyordu. Hatta birçok ittihatçı düşünüre göre, –Tekin Alp'in Hıristiyan azınlıklarca ezilen "Üçüncü Tabaka" olarak tabir ettiği–[37] Müslüman/Türklerin kurtuluşunu sağlayabilecek tek güç olarak "milli burjuvaziyi"[38] oluşturup "milli bir ekonomi" tesis etme projesini de destekliyordu. Kuşkusuz malların böyle orta ölçekte paylaştırılması, kendiliğinden bu nihai hedefe ulaşılması için yeterli değildi; ancak yine de günlük ekonomik yaşamı tümüyle Türkleştirmek mümkün olmasa bile Müslümanlaştırmaya, yeni bir ticari ilişkiler ağı yaratmaya ve son olarak, Türkiye'nin gelecekteki sanayileşmesinin temellerini atmaya imkân veriyordu.[39]

Ermeni toplumunun neredeyse tümüyle yok edildiği Yozgat'ta, kaymakam Kemal Bey (1884-1919) davasının da açıkça gösterdiği gibi büyük ölçekli yağma olaylarının, dar ölçekli, tehcir edilenlerin yanlarında götürdükleri değerli küçük eşyaların gasp edilmesi gibi olaylarla bir arada yürüdüğünü gözlemleriz.[40] Bu "sarı lira" operasyonu elbette İttihatçı liderlerin hayal ettiği zenginlik ve refah içindeki "yeni Türkiye"nin doğmasına hizmet etmeyecekti; yine de bürokrat ve ordu içindeki yandaşlarını, "vatanperver" çabalarının karşılığı olarak ceplerini doldurabileceklerine ikna etmişti.

---

36 Ayşe Hür, "Ermeni Mallarını Kimler Aldı?", *Taraf* gazetesi, 02.03.2008.

37 Paul Risal (Tekin Alp), "Les Turcs à la recherche d'une Âme nouvelle", J. Landau, *Tekin Alp. Turkish Patriot. 1883-1961*, Nederlands Historisch-Archeologisch Institut, Istanbul, 1984 içinde, s. 66-67

38 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat", 1908-1918,* Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

39 Ayşe Buğra, *Devlet ve İş adamları*, İletişim Yayınları, Istanbul, 1995.

40 Mahkeme tutanakları için bkz. Necdet Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, Kitabevi, Istanbul, 2006.

10

HAMİDİYE KATLİAMLARININ SOYKIRIM BOYUTU (1894-1896): KİTLESEL İMHA ÜZERİNE DÜŞÜNMEK

VINCENT DUCLERT
(EHESS)

Henüz pek bilinmese ve üzerine fazla çalışma yapılmamış olsa da,[1] Osmanlı İmparatorluğu'nda 1894-1896 yılları arasında ve 1909'da Ermeni azınlığa karşı gerçekleştirilen büyük katliam safhalarının doğrudan soykırımla bağlantılı olduğu söylenebilir. Buradaki amacımız, söz konusu olayları sadece 1915 yılında gerçekleşen nihai yıkım açısından yeniden okumak değil, gerçekleştirilme ve çağdaşları tarafından yorumlanma biçimlerindeki soykırım boyutunu inceleyerek, bir "imha savaşının başladığını" ortaya koymak olacaktır.

Ermeni karşıtı zulmün sürekliliğinde soykırım

Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısında 17 Ocak 1915 tarihinde yaşadığı Sarıkamış yenilgisiyle başlayan Ermeni Soykırımı, savaşı iç sınırlara ve sivil yaşama taşırken niteliğini de değiştirir; çünkü İttihat Terakki yönetimi için artık bundan böyle "topyekûn" hale gelen bir savaş çerçevesinde, iç düşmanların tümüyle yok edilmesi söz konusudur.[2] İmparatorluğun Ermeni toplumunu imhaya girişmesi, önceki bölümde Hamit Bozarslan'ın da ifade ettiği İttihatçılara özgü birtakım siyasi, ideolojik, demografik ve ekonomik nedenler göz önüne alındığında öngörülebilir bir durumdur. 1915'i önceleyen on yıl boyunca Balkanlar'da yaşanan çarpışmaların daha önce görülme-

1 Pavia Üniversitesi'nde doktora öğrencisi olan Giancarlo Casà, Hamidiye katliamları üzerine önemli bir çalışına yürütmektedir. Bilgi için Raymond Kévorkian'a ve ayrıca bu metne yaptıkları yorum ve katkılar için Hamit Bozarslan'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

2 Jorn Horne (yay. haz.), *Vers la guerre totale. Le tournant de 1915*, Paris, Tallandier, 2010.

miş ölçüde şiddet içermesinden de anlaşılacağı üzere, savaşın nitelik değiştirmesi, yayılmasına ve yok etme hedefine doğru daha da radikalleşmesine zemin hazırlar. Soykırım teşebbüsleriyle diğer başka dinî azınlıklar da yok edilmek istense bile, burada asıl hedef tahtasındakiler Ermeniler olmuştur. Soykırım sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun, İttihatçı zorbalık yönetiminin güçlenmesini ve iç düşmanın yok edilmesi sürecini meşrulaştıracak biçimde Avrupa'daki savaşa dahil olmasının bir sonucu değildir. Bu [iç düşmanı yok etme] hedefi, yaklaşık 20 yıllık bir süre zarfında olgunlaşmış ve savaştan hemen önceki birkaç yılda giderek daha da pekişmiştir. Ermenilerin, özgürlük ve güvenliklerini sağlamak için Osmanlı İmparatorluğu'ndan talep ettiği reformlar, onların toplumsal, siyasal bünyeden ve ülke topraklarından tümüyle temizlenmesi gereken mutlak bir iç düşmana dönüşmesinin başlangıç noktası olacaktır; hatta bu [temizlik], imparatorluğun hayatta kalmasının ve yeniden doğmasının önkoşulu kabul edilecektir. Avrupa devletlerinin bu reformların garantörü olarak görünmeleri, daha vahim bir sonuca yol açar: Ermeniler Avrupa'nın hizmetine girmekle ve ihanetle suçlanır ve bu da onların yok edilmesine meşru bir kılıf hazırlar. Dışarıdan gelen baskılara direnemeyen Osmanlı İmparatorluğu, burada [iç] düşmanı rahatlıkla alt eder; Türk milliyetçiliğini ateşlemeye ve mal, toprak, kadın ve çocuklar gibi ganimetlerle Müslümanları hoş tutmaya yönelik zaferler kazanır. Ülke sınırları içinde kazanılan bu zaferler, dışarıdaki yenilgilerin adeta rövanşı gibidir: Üstelik adı konulmamış bu 20 yirmi yıllık savaşta, hiçbir Avrupalı güç Ermenilere el uzatmadığı için işleri de oldukça kolay olmuştur. Ayrıca söz konusu güçler, başta Ermeniler ve imparatorluk için gerekli reformları içeren 1878 Berlin Antlaşması olmak üzere, Konstantinopolis'in imzaladığı uluslararası sözleşmelere uymasını bile talep etmemişlerdir.

Osmanlı vilayetlerinin tümünde Ermeni toplumuna farklı ölçeklerde yönelen olağanlaşmış bir zulüm sisteminin yirmi beş yılına dair araştırma ve Pierre Qillard'ın Charles Péguy tarafından *Pour l'Armenie. Mémoire et dossier* başlığıyla 1902'de yayımlanan araştırması da dahil birinci elden kaynaklar, 1915 Soykırımı'nı hazırlayan mekanizmaları ortaya koyar. Bu uzun süre zarfında Ermeni azınlığa yöneltilen şiddet, Anadolu yollarında ya da Suriye'deki kamplarda yok edilen tehcir sürgünlerinin karşılaştığı şiddetle karşılaştırılmamalıdır. Bunlar birbiriyle kıyaslanamaz. Zulüm sürerken bunun tüm Ermeni toplumunu yok etme aşamasına mutlaka geçeceğine dair bir işaret bulmak da imkânsızdır. Ama aynı zamanda, her şey bu amaca yönelmiş gibidir. Çünkü bu zulüm sistemi, Ermenilerin her an ve her yerde, çeşitli biçimlerde ve kimi zaman en vahşi yöntemlerle zulmedilebilecek, köleliğe mahkûm bir halk olduğu fikrini tüm imparatorluğa yayar. Bugün Ermenilere yönelik bu yirmi beş yıllık zulmün, 1915 Soykırımı'nın gerçekleştirilmesine im-

kân veren bazı toplumsal, siyasal, ideolojik ve zihinsel yapıları Osmanlı İmparatorluğu bünyesine nakşettiğini biliyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun "reformlar çağından" (Tanzimat) tamamen kopup siyasal bir zorbalığa savrulmasıyla 1890'ların ilk yıllarında başlayan Ermeni karşıtı zulmün asıl hedefi, Hıristiyan azınlıklar içinde en sadık ve sayıca en fazla olanını tümüyle yok etmek değildi. Bunun gerçekleşebilmesi için yeni bir topyekûn savaş ve İttihatçı ideoloji gibi etkenlere ihtiyaç duyulacaktı. Öte yandan, uygulanan zulmün toplu imhaya zemin hazırladığı söylenebilir ve dolayısıyla soykırımın temel bir bileşeni olarak düşünülmelidir. Bu imkân sadece soykırımın tanınması ve olayların geriye dönük olarak yeniden kurulmasıyla sınırlı değildir. Çağdaşları –ve özellikle de Ermeni kıyımını inceleyen tarihçiler– zulmün Ermeni varlığının tüm kurucu alanlarına yayılarak ve Ermeni Küçük Asya'da etkisini gitgide artırarak, halkları kaçınılmaz bir felaketin kapıda olduğuna ikna edecek kadar sistematik ve topyekün bir nitelik kazandığını ortaya koymuşlardır.

Osmanlı'nın Ermenilere uyguladığı zulmü, 1915 Soykırımı'nın kurucu bir unsuru olarak değerlendiren okuma, 1890 ve 1914 arasındaki belirli safhalar incelendiğinde daha da güçlenmektedir. Özellikle de 1894-1896 arasında, II. Abdülhamid'in istibdat (Abdülhamid zorbalığı) döneminde Anadolu'nun büyük bir bölümünde gerekleştirilen kitlesel katliamlara geçiş dönemini incelediğimizde ve 1909 Nisan'ında, yani Jön Türkler imparatorluk yönetimini ele geçireli daha bir yıl olmuşken Kilikya'da ve özel olarak da Adana'da gerçekleştirilen katliamlara baktığımızda bunu daha iyi anlarız. Olağan kıyımlardan ayırmak ve topluca imhayı amaçladıklarını vurgulamak için gözlemcilerin "büyük katliamlar" olarak adlandırdığı bu olaylar,[3] zulmün bir soykırım boyutuna ulaşabileceğini 1915'ten çok önce gözler önüne serer. Burada söz konusu ettiğimiz imha [süreci], Ermeni nüfusunun tümüne yönelmemiştir ve imparatorluğu istikrarsızlığa sürüklememeye özen gösteren Avrupa diplomasisinden daha çok, Osmanlı vahşetini kınayan kamuoyunun uluslararası baskısıyla karşılaşan sultanın veya Jön Türk hükümetinin isteğiyle sona ermiştir.

Topyekûn savaş başladığında, soykırım girişimleri karşısında diplomatik etkenler tüm gücünü yitirecektir. İsviçre ve ABD gibi tarafsız devletler, İttihatçıların savaş ortamı içinde Ermenileri yok etmesine engel olamayacak, öte yandan müttefik Almanya, konu hakkında daha çok bilgiye sahip olmasına rağmen herhangi bir müdahalede bulunmayı istemeyecektir. Bazı [Alman] subayları ise, talimat almamış olmalarına rağmen doğrudan katliamlara iştirak edeceklerdir. Üçlü İtilaf'ın Konstantinopolis hükümetini "insanlığa ve uygarlığa karşı suçların" sorumlusu ilan eden ve savaş sona erdiğinde so-

3 Denys Cochin'in konuşması için bkz. *Contre les barbares*, Calmann-Lévy, Paris.

rumluların yargılanacağını ifade eden 24 Mayıs 1915 tarihli bildirisi gibi gösterişli uyarılarına gelecek olursak, imparatorluk bunları kendi iç işlerine müdahale olarak yorumlayacaktır; özellikle de bu uyarı savaş halinde oldukları devletlerden geldiği için... Müttefik güçler ve özellikle de Fransa, Almanya karşıtı propagandalarında, İkinci Reich'ın Ermenilerin katledilmesi projesinde parmağı olduğuna vurgu yapar; bunun asıl nedeni, işgal altındaki Fransız ve Belçika topraklarında yaşanan vahşete dikkatleri çekmektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen insanlığa karşı suçların ifşa edilmesi, Rusya'nın Yahudi azınlıklara yönelik olarak bizzat uyguladığı kıyım politikasından gözleri uzak tutmasına da yarayacaktır.

Dünya savaşı, çağdaş biçimi altında yaşanan ilk örneğinden başlayarak soykırımları anlamak açısından kilit bir unsurdur. Ancak Osmanlı Ermenilerinin yok edilmesi, bunu önceleyen ve hatta barış döneminde gerçekleşen büyük katliamlar incelenmeden anlaşılamaz. Buradan üç önemli ders çıkarmak mümkündür. 1880'li yıllardan başlayarak bir imparatorluk politikasına dönüşen Ermeni azınlığa yönelik zulüm, Ermenilerin yok edilmesini gerekli ve zorunlu addeden pratik ve kavramların Müslüman toplumun ve Osmanlı devletinin içinde yayılmasını sağlar ve bu nedenle doğrudan 1915 Soykırımı'yla bağlantılıdır. Büyük katliamların aşamaları, bu örgütlü zulmün, Jean Jaurès'in 3 Kasım 1896'da Temsilciler Meclisi önünde yaptığı tarihi konuşmasında kullandığı tabirle bir "imha savaşı"na dönüştüğünü gözler önüne serer. Ermenilerin yok edilmesi, 1915 öncesinde de bir gerçekliktir. 1894-1896 ve 1909 büyük katliamları karşısında Avrupa'dan ve diğer devletlerden gelen uluslararası tepkilerin görece cılızlığı, en kitlesel ve en çarpıcı toplu kıyım dönemlerini düşündüğümüzde,[4] Türk yöneticilerin Ermeni halkın kurtarılmasının asla bir diplomatik öncelik ya da bir savaş gerekçesi olamayacağı yönündeki kanılarını pekiştirir. Yani Ermenilerin tümüyle yok edilmesi, imparatorluk idarecilerinin elindedir. Ermenilerin bir iç düşman figürü haline getirilmesinin ötesinde,[5] her şey adeta onların vahşi ve kesin bir şekilde yok edilmesi için hazırlanmış gibidir; çünkü bu yolla elde edilecek kazanç büyüktür: dışarıda alınan mağlubiyetlerin karşılığı olarak Türk milliyetçiliğinin yükselmesi; mağlubiyetler arttıkça Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan göçle Anadolu'ya gelen toplulukların zenginleşmesini sağlayan geniş çaplı yağma ve talanlar kadar Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması (bu ikisi Abdülhamid açısından at başı gider).

4 1892'de ve 1893'te olduğu gibi, 1900 ve 1909'da da Ermenilere yönelik daha küçük çaplı kıyımlar gerçekleştirilmiştir. Ancak tüm bu katliamların ortak özelliği, sivillerin öldürülmesinde son derece vahşi yöntemlerin kullanılmış olmasıdır.

5 Hamit Bozarslan, Vincent Duclert ve Raymond Kévorkian, *Comprendre le Génocide des Arméniens*, Tallandier, Paris, 2015 içinde, Hamit Bozarslan'ın yazdığı bölüm ve bu kitabın 9. Bölüm'üne bakınız.

Bu açıdan bakıldığında 1894-1896 arasında Anadolu'da ve 1919'da Kilikya'da yaşanan büyük katliamlar, Müslüman toplulukların ve devlet görevlilerinin Ermenilere yönelik aşırı şiddetle hemhal olması sürecinin ötesinde, topyekûn imhaya geçişi de hızlandırır. Ermeniler maruz kaldıkları "imha savaşı"nın bilançosunu 1897'de önlerine koyduklarında şunu görürler: Patriklik verilerine göre 1882 yılında 2,66 milyon ve vergi kayıtlarına göre 3 milyon olan Ermeni nüfusun[6] 250 ila 300 bini katliamlarda can vermiştir. 50.000 çocuk yetim kalmış; bunların bir kısmı Alman, Amerikan, İngiliz, İsviçre, Danimarka ve Fransız misyonlarının kurduğu kurumlara alınmıştır. Bir diğer kısmı ise, 100.000 kadar kadın ve genç kızla birlikte Kürt çetelerin eline düşmüştür. Bir diğer 100.000 Ermeni din değiştirmeye zorlanmıştır. 500.000 Ermeni her şeyini kaybetmiş, yoksulluğa, açlığa ve salgın hastalıkların pençesine terk edilmiştir.[7] Söz konusu topluluklar bundan sonra kolay hedef haline gelirler: Gelecekte yaşanabilecek katliamlara karşı ellerinde kendilerini savunacakları hiçbir şeyleri yoktur ve içinde bulundukları sefalet durumu, onları mallarının gasp edilmesi gibi girişimlere karşı korumasız ve Müslüman toplumun nefretine daha açık hale getirir.[8] Bu çok yüksek seviyedeki şiddetin yarattığı travmalar Ermeni toplumunu kelimenin tam anlamıyla parçalar: Ekim 1895 başında ve Ağustos 1896 sonunda son derece vahşi iki katliam dönemine tanıklık eden Konstantinopolis'tekiler de dahil olmak üzere Ermenilerin hem maddi hem de zihinsel yapıları telafisi imkânsız bir biçimde yara almıştır. Bu, bir göç dalgasının başlangıcı olur. 100 ila 150 bini Rusya Transkafkasyası'na sığınır[9]; 120 bin kadarı imparatorluğu terk edip Birleşik Devletler'e göç eder ve on binlercesi Belçika'nın, Romanya'nın ve özellikle de Mısır'ın yolunu tutarlar.[10]

Araştırmacıların gözünden büyük katliamlar

Ermeni azınlığa karşı gerçekleştirilen büyük katliamların aşamaları konusunda araştırmacılar farklı değerlendirmelerde bulunurlar. II. Abdülhamid uzmanı François Georgeon, cinayetlerin sultan tarafından planlandığı iddiasını bir yana koyar ve Anadolu Müslüman toplumunun başını çektiği şid-

6 Yves Ternon, *Les Arméniens*, Le Seuil, Paris, 1996, s. 73-74.

7 Raymond Kévorkian ve Michel Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Arhis, Paris, 1992, s. 15-17.

8 Hamit Bozarslan, Vincent Duclert ve Raymond Kévorkian, *Comprendre le Génocide des Arméniens*, *a.g.e.*, Raymond Kévorkian'ın kaleme aldığı ilk bölüm.

9 Saint Petersburg *Novestis*'in Ocak 1897 sayısına atıfta bulunan Yves Ternon'a göre bu sayı 100.000, (*Les Arméniens*, *a.g.e.*, s. 141), Raymond Kévorkian'a göre ise 150.000'dir.

10 Pierre Quillard ve Louis Margery'in *La Question d'Orient et la Politique personnelle de Monsieur Hanotaux*, P.-V. Stock, Paris, 1897 içinde aktardığı rakamlara bakınız.

det eylemlerinin, Ermenilerin reform talepleri karşısında bir tepki olduğunu ileri sürer: Bu reformlar [Müslüman toplum] açısından "Ermenistan'ın bağımsızlığı anlamına gelecektir ve dolayısıyla Hıristiyan bir idare altında yaşamak ya da Kırım, Kafkasya ve Balkanlarda yüzbinlerce Müslüman gibi göç etmek zorunda kalacakları, topraklarını ve mallarını kaybedecekleri"[11] endişesini doğurur. Bu kaygı kuşkusuz temelsiz değildir ve imparatorluğun eski vilayetlerinden koparılıp göç etmiş, sürgün edildiklerinden beri Hıristiyanlara karşı kin besleyen ve kendilerini yeniden kurmaya çalışan toplulukların mevcudiyeti de bu kaygıyı körüklemektedir. Öte yandan imparatorluğun yaşadığı yenilgilerden Osmanlı Ermenileri sorumlu değildir; bu bozgunlar hem Avrupalı güçlerin emperyalizminin hem de imparatorluğun özellikle Balkanlar'da azınlıklara yönelik aceleci baskılarının bir sonucudur. Dahası, talep edilen reformlar sadece Ermenileri ve gayri Müslimleri kapsamamaktadır: Mithat Paşa gibi reform taraftarlarının ılımı yaklaştığı liberal imparatorluk arzusunun ifadesi olan taleplerdir bunlar ve hiçbir şekilde Ermeni Anadolu'nun bağımsızlığını hedeflemezler. Ermeniler imparatorluğa sadakatlerini sürdürürler ve bazı –Müslüman ya da gayri Müslim– Osmanlılar gibi, sadece onun yenilenmesini isterler. Ermeni seçkinleri bu liberal yurtseverlik çizgisinde, Abdülhamid tiranlığına son veren 24 Temmuz 1908 Devrimi'ne katılırlar. Son olarak, Ermeni devrimci fedai gruplarının bazı eylemlerinin, Rus ve Balkan askerî saldırılarıyla hiçbir ilgisi olmadığını söylemek gerekir. Sultanın bir anlamda kitlesel kıyımların başlangıç sinyali olarak 1894 yazında Sasun [Ayaklanması'nın] şiddetle bastırılması için verdiği talimatı hatırlatan ve yakın çalışma arkadaşlarından Zeki Paşa'nın kumandasında, 1894 ve 1896'da sivillere karşı kullanılan Kürt *Hamidiye* alaylarının tesis edilmesine vurgu yapan François Georgeon'un da belirttiği gibi, bu büyük katliamlarda Sultan'ın sorumluluğunun daha fazla olduğu görülür.[12] Ayrıca Abdülhamid, çoğunlukla toplu kıyımların fitilinin ateşlendiği Müslüman ayaklanmalarını bastırmak konusunda pek hevesli görünmezken, vergi yasalarına karşı gelen ya da Müslüman ayaklanmacılara direnmeye çalışan Ermenileri yok etmekteki başarıları için bazı ordu kumandanlarını kutlamaktan geri durmaz.

Hamit Bozarslan, François Georgeon'un analizlerine dayanarak, "Araştırmaların günümüzdeki durumu katliamların önceden tasarlanmış bir projenin ürünü olduğunu doğrulamaya yetmez ancak sarayın katliamların işleyişi hakkında bilgiye ve bunları engelleme imkânlarına sahip olduğu kuşku götürmez bir gerçektir,"[13] der. Abdülhamid'in, bir kitle katliamının, (bağımsız-

11 François Georgeon, *Abdülhamid II. Le sultan calife*, Fayard, Paris, 2003, s. 295.

12 *A.g.e.*

13 Hamit Bozarslan, *Une histoire de la violence au Moyen-Orient, de la fin de l'Empire ottoman à Al-Qaida*, La Découverte, Paris, 2008, s. 20

lık için 1895'te adada isyan örgütleyen Giritli Rumlar gibi) durumdan faydalanabilecek diğer azınlıklar üzerindeki etkilerini de değerlendirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bunun bir örnek olma niteliği yoktur. Rum isyancılar 1896 yılı Mayıs ayında Avrupalı güçlerin savaş gemileriyle yaptığı gövde gösterisinden destek alırlar. Büyük katliamlarda Osmanlıların sorumluluklarını ve katliamları örgütleyenlerin niyetlerini daha iyi anlayabilmek için, Konstantinopolis'te tahtı sallayan siyasal krizin de altını çizmek gerekir. Abdülhamid sadece beş ay içinde tam dört sadrazam değiştirmiştir.[14] İmparatorluğun Ermeni olaylarına müdahil olması, Hamid rejiminin seyri ve sultanın dış baskılara dayanma kapasitesiyle de ilişkilidir. Bu mesele –Osmanlı İmparatorluğu dahil– büyük güçlerin Ermeni sorunu etrafında Doğu'da sürdürdüğü "Great Game" [Büyük Oyun] ışığında ele alınmalıdır.[15]

Büyük katliamları, Ermeni azınlığı tümüyle yok etme mantığı içine yerleştiren başka tarih anlatıları da mevcuttur. Araştırmacılar bu katliamları, "soykırım sürecinin" başlangıcı,[16] "Ermeni Soykırımı'nın ilk adımı"[17] olarak incelerler ve günümüzde Ruanda'daki Tutsilerin soykırımı hakkında da düşünmemizi sağlarlar.[18] Raymond Kévorkian bu yorumlama çizgisinden ayrılır ve söz konusu suçların "örgütlü bir nitelikte" olduğunu ve dolayısıyla "kuşkusuz Bab-ı Ali'nin bunların hayata geçirilmesinde doğrudan parmağı olduğunu" kabul eder. Ancak bunların "soykırım niteliğinde" olmadığını ileri sürer. Tarihçiye göre bu katliamlar daha çok "Ermeni nüfusa zarar vererek, toplumsal ve ekonomik düzlemde nüfuzlarını zayıflatma amacını" güder görünmektedirler. Bununla birlikte "bugüne dek [bu olaylarla ilgili] kapsamlı bir araştırma yapılmadığını"[19] ifade eder. Yves Ternon, "Burada bir soykırımdan bahsedilebilir mi?" sorusunu sorar. Soykırım tanımlamasını kabul etmez ama bunların "soykırıma özgü nitelikleri olan katliamlar" olduğunu, "yani soykırımın tüm unsularını değil bir kısmını içinde barındıran ve daha da radikal kolektif cinayetlerin, grubun neredeyse tümüyle yok edilmesinin, soykırımın sinyallerini veren kıyımlar" olduğunu ileri sürer: "1895 olayları, 1915'e kıyasla bazı farklılıklar gösterir ancak soykırıma özgü nitelikler taşıdıkları aşikârdır" der.[20]

---

14 François Georgeon, *Abdülhamid II*, a.g.e., s. 295.

15 Bkz. Daniel Bloxham, *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, New York, Oxford, 2005.

16 Claire Mouradian, *L'Arménie*, PUF, Paris, "Que sais-je?" Koleksiyonu, 1. basım 1995, s. 53.

17 Anahide Ter Minassian, *La Question arménienne*, Parenthese, Marsilya, s. 36.

18 Janine Altounian, "Les massacres d'Arméniens": Victor Bérard, *La Politique du Sultan. Les massacres des Arméniens: 1894-1896* üzerine değerlendirme (*La Quinzaine littéraire*, 1 Haziran 2005) (*http://aircrigeweb.free.fr/ressources/armenie/armenie_altou_berard.html*).

19 Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, s. 19.

20 Yves Ternon, *Les Arméniens*, a.g.e., s. 127.

1894-1896 olayları için "soykırıma özgü nitelik taşıyan katliamlar" tanımlaması, tarihçinin de açıkladığı üzere, söz konusu katliamların ardından 1948 Sözleşmesi'nin 2. maddesinde ifade edildiği şekliyle bir soykırımın gerçekleşmesine dayanır. Büyük katliamlar konusunu, 1915'in sağladığı geriye dönük kavramsal çerçeve dışında düşünmek de mümkündür. Aslında bunların soykırıma varan nitelikte olduklarını, hikâyenin sonuna gitmeden, tanıklara, bağımsız entelektüeller tarafından tüm Avrupa'da ve ABD'de ve yürütülen soruşturmalara ve analizlere başvurarak, ayrıca Osmanlı İmparatorluğu içinde "imha savaşının başladığı" konusunda kamuoyunu bilgilendirmek için kendilerini tehlikeye atmaktan çekinmeyen misyonerlere, muhabirlere, konsolosluk ve büyükelçilik yetkililerine başvurarak da söylemek mümkündür. Bu durum, en azından Jean Jaurès gibi bir parlamenterin gözünde, en kötüsünün henüz yaşanmadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla büyük katliamlar soykırımla kıyaslanarak yorumlanmamalıdır. Ancak bunun tersi de düşünülebilir. Çağdaşları –en azından en açık, en eleştirel ve konu hakkında en çok bilgiye sahip olanlar– bu büyük katliamların bir soykırım çağının kapısını araladığını anlamıştır ve dolayısıyla 1915'in de bu olaylar ışığında ele alınması gerektiğini söylerler. Bu tanıma ve bilme çabası, sadece olayların vahametine karşı geliştirilen bir tepki değildir. Bu aynı zamanda Ermenilere uygulanan şiddeti, terör eylemlerine karşı gerekli bir tepki olarak gösteren, sultanın etkisi altındaki ya da onun adamlarının cömertçe desteklediği birçok Avrupa gazetesinde de yer bulan Abdülhamid yanlısı propagandaya da bir cevaptır.

Osmanlı Ermenistan'ında hakikatin ortaya çıkarılması adına girişilen bu entelektüel hareketlenme, sistemli dezenformasyona ve Avrupalı güçlerin müdahalede bulunmama tercihine rağmen oldukça güçlüdür. Devletlerin zorbalığı karşısına hakikatin ahlâkını koyan yayıncılar, yazarlar ve bilim insanları, olaylar hakkında bilgi sahibi olma çabalarını artırırlar. Varılan sonuçlar, ölüme terk edilen toplulukların imhasını ve insani özelliklerinden son kerteye kadar koparılmasını amaçlayan bir kıyımı doğrular niteliktedir. Büyük katliamlara ve dünyanın umursamazlığına karşı giriştikleri mücadele, siyasal bir eleştiriyi temellendiren bu bilgi mobilizasyonuna dayanır. Dreyfus davasından iki yıl önce, Osmanlı İmparatorluğu tarafından hüküm giydirilen Ermeniler lehine ilk defa bir entelektüeller girişimi ortaya çıkar. Bu girişimin çıkardığı bilanço, yüzüncü yılda yapılacak uluslararası kolokyumda sunulacaktır.[21] Bu bilanço, tarihte yaşanan yıkımlar karşısında araştırmaların ne denli güçlü sonuçlar yaratabileceğini ortaya koymaktadır ve devlet mantığına karşı uluslararası dayanışmanın ve ulusların mutlak egemenliğine karşı sivil karşı-iktidar örgütlenmesinin bir ifadesi olarak okunmalı-

21 Bu metin daha sonra yayımlanacaktır.

dır. Bu [araştırma] dünyanın gidişatını bireysel ve ortaklaşa bir biçimde düşünme becerisini ve düşüncenin ifade edilmesinin bile başlı başına bu gidişatı değiştirebileceğini gözler önüne serer. Demokratik ütopyalar, ne büyük katliamların tekrarlanmasına, ne 1915'ten itibaren planlı ve topyekûn imhanın gerçekleştirilmesine ne de savaşın sona ermesinden sonraki yıllarda Ermeni varlığının tüm Küçük Asya'dan silinmesine engel olabilecektir. Ancak söz konusu çabalar 20. yüzyılın ikinci yarısında bu yöndeki araştırmaların üzerinde temelleneceği bir bilgi zemini yaratabilmiştir. Bu anlamda, Katolik Denys Cochin'in ve sosyalist Jean Jaurès'in aralarında yer aldığı birkaç milletvekilinin, 3 Kasım 1896'da meclis kürsüsünde başlattığı tartışma, bilginin muhafaza edilmesini sağlayan örnek niteliğindeki olaylardan biridir.

Kamusal tartışmada dönüm noktası: Paris, 3 Kasım 1896

Büyük katliamlara karşı verilen mücadele, Fransa'da mevcut ayrışmaların aşılmasını ve farklı düşüncelerden, hatta sosyalist, anarşist ve Katolik muhafazakârlar gibi birbirine zıt kutuplardan şahsiyetlerin bir araya gelmesini sağlar. Elbette arka planda saklı siyasal düşünceler varlığını korur, zira Ermeni sorunu Jules Méline başkanlığındaki sağ ile ittifak halinde olan cumhuriyetçi hükümete saldırmak için bir hareket noktası sunmaktadır. Ancak hem Fransızların konuya tepkisiz kalması karşısında hem de Osmanlı ve Rus emperyal güçleriyle işbirliği yapması gibi bir skandal karşısında duydukları tepkide içten ve samimi oldukları açıktır. Farklı görüşlerin bu yakınlaşması, Osmanlı Ermenilerinin korunması meselesinin insani bir dava niteliği taşıdığını gösterir.

Hükümet Abdülhamid'in gerçekleştirdiği katliamların meclis kürsüsüne taşınmaması için iki yıl boyunca elinden gelen her şeyi yapar. Sonunda Denys Cochin 3 Kasım 1896'da kürsüye çıkar ve kabineye "Küçük Asya'da gerçekleşen [ve] tahayyül sınırlarını aşan olayların" önlenememesiyle ilgili bir soruşturma talebinde bulunur. Katolik ve liberal milletvekili,[22] imparatorluğun en geniş Hıristiyan azınlığına karşı defalarca uygulanan ve sonunda katliama varan zulümler karşısında Avrupa'nın vurdumduymazlığını sorgular. Ermenilerin 30 Eylül 1895'te sultana bir dilekçe yazarak kendi güvenliklerini sağlamak istediklerini ve bundan sonra Konstantinopolis'teki cemaatler üzerinde her tür toplumsal ve beşeri bağı yıkan bir terörün, Cochin'in

22 Denys Cochin konuşmasında şunu ifade eder: "[Hükümetler] barış istiyorlarsa, barışı yurttaşlarına güven ve özgürlük aracılığıyla tattırmalıdırlar." (Yeniden gözden geçirilmiş konuşma metni, *Contre les barbares*, Calmann-Lévy, Paris, 1899, s. 11 içinde). Konuşmasının ilerleyen bölümlerinde, kendisini "muhafazakâr" olarak tanımlar ancak bunu yaparken kendisini liberaller safına sokacak ifadelerle yapar.

tabiriyle topyekûn bir terörün, nasıl arttığını hatırlatır.[23] Vekil, terörün başkentten tüm Ermenistan'a, Erzurum, Trabzon, Bitlis ve "erkek, kadın, çocuk ve yaşlı, korkudan titreyen bir dolu insanın" sığındıkları katedralde canlı canlı yakıldığı Urfa'ya kadar nasıl yayıldığını anlatır. Hıristiyanların maruz kaldığı korkunç katliamların yarattığı haklı öfkeyi aşarak, adalet ve insanlık yanında saf tutan bir Fransa fikrini savunmak istediğini söyleyen, itirazını ıstıraplar içindeki özgürlük adına ifade eden Denys Cochin, bu defa aynı Abdülhamid barbarlığının kurbanı olan Türklere döner.[24]

Analizin dinî bir boyuttan siyasal bir boyuta, ırk boyutundan uygarlık boyutuna doğru genişlemesi, Denys Cochin'in tüm Avrupa'nın dayanışmasını talep etmesine imkân verir ve Fransa'nın müttefiklerine ve özellikle de dostlarına karşı ödev ve sorumluluklarını dile getirme fırsatını sağlar. Denys Cochin burada katliamlara sessiz kalan Rusya'yı hedef almaktadır. Cochin Ermeni sorunu aracılığıyla, bir tür 'dünyada Fransa' fikrini ortaya atar: "Onunla [Fransa ile] birlikte zayıfları savunmayı, ezilenlerin tarafında olmayı, salt adalet ve özgürlük uğruna fedakârlıklar yapmayı bilmek gerekir; Fransa'nın dostu olmanın yükümlülüğü budur."[25] Bu yükümlülük karşısında hükümet ve dışişleri bakanı bir tepki göstermek zorunda kalır. Ancak bunu en alt düzeyde yaparlar ve sultana katliama son vermesi tavsiyesinde bulunurlar. Abdülhamid, Fransa'dan çekineceği hiçbir şey olmadığının farkındadır. Ermenilere yönelik büyük katliamlar artarak devam eder. 3 Kasım 1896 tarihli meclis konuşmasını başka soru önergeleri takip eder. 22 Şubat 1897'de Denys Cochin yeniden kürsüye çıkar. Büyük Ermeni katliamlarıyla ilgili bu yeni gelişmenin nedeni, konu hakkındaki Fransız diplomatik belgelerinin, özellikle de Paul Cambon'un bizzat konsolosluk raporlarında yer alan resmi mektuplarının, oldukça geç bir tarihte yayımlanmasıdır. Bab-ı Ali'de "birisi bir çözüm bulup çözüm bulmakla kalmayıp uygulamaya geçtiği vakitte, yani Ermeni sorununu Ermenileri yok ederek halletmeye karar verdiği bir dönemde", Cochin'in tabiriyle bu gerçek kehanetler Paris'te kapalı kapılar ardında gizlenmiştir.[26] "Avrupalılar dramatik bir biçimde pasif kalmıştır," diye ısrarla vurgular.

Denys Cochin, büyük Ermeni katliamlarını ve Avrupa'nın birliğinin nasıl çözüldüğünü, Urfa'da yaşanan soykırımları, "Konstantinopolis'teki ikinci kıyımları",[27] Fransa'nın ataletini ve ülkenin onurunu başta Paul Cambon

23 "Konstantinopolis'te katledilenlerin sayısı yüzlerle ifade edilmektedir." (*Contre les barbares*, *a.g.e.*, s. 19 içinde).

24 *A.g.e.*, s. 30-31.

25 *A.g.e.*, s. 32-33

26 *A.g.e.*, s. 39.

27 *A.g.e.*, s. 52.

olmak üzere sadece orada kalan temsilcilerinin koruduğunu anlatmaya devam eder. Devletlerin manevi gücünün temeli, kamu vicdanı ve düşüncesidir. Uygarlığın bedeli budur. Tıpkı kendisinden öncekiler gibi Denys Cochin'in de ödevi, "barbarlara karşı"[28] sesini yükseltmektir. Katolik vekil, Ermeni katliamlarını görmezden gelen bakana, korunması gereken barış adına bir kez daha seslenirken, Fransa'nın yani "adaletin ve özgürlüğün"[29] sesinin duyulmasını sağlar.

Bu kıyımların niteliği ve geç bir vakitte keşfedilmiş olması, Büyükelçi Paul Cambon'un gönderdiği kaygı verici mektupları gizlemekle suçlanan Fransız diplomasisine karşı öfkeyi daha da artırır. Quai d'Orsay, İngiliz Foreign Office'e kıyasla çok geç kalmış olsa da nihayetinde Doğu'daki olaylarla ilgili kırmızı kitabını yayımlamak zorunda kalır; anlatılan olaylar konuşmacıları utanç içinde bırakır. "Bunlar zaman aşımına uğramış bilgiler ve elimize çok geç ulaşmış veriler."[30] Vekillerin sorumlu bir hükümetin sağlayacağı gerekli bilgilere ulaşması ve İngilizce "tam metni" okumak zorunda kalmaması için iş Denys Cochin'e düşer!

3 Kasım 1896'da yapılan ve çok beklenen meclis konuşması, Gustave-Adolphe Hubbard'ın da aralarında bulunduğu radikal kesimden birkaç ismi yanına alan bir avuç Katolik vekille sınırlı kalmaz. Tartışma, Jean Jaurès'in söz alıp kürsüye çıkmasıyla alevlenir. Jaurès, Ermenistan'da ortalığı kırıp geçiren terörü kamuoyuna duyurmak için daha önce de bir konuşma yapmıştır; hatta olaya 27 Ocak 1895'te *La Petite République*'deki makalesiyle önceden müdahil olmuştur. Bununla birlikte hiç kimse Katolik muhafazakâr vekillerin –Jaurès'in siyasal rakiplerinin– başını çektiği bir tartışmaya dahil olabileceğini hayal etmemiştir; üstelik bu tartışma baştan kaybedilmiş bir mücadeledir; çünkü hükümet, birçoğu (Gabriel Hanotaux gibi) Abdülhamid İmparatorluğu'nun vaatleriyle körleşmiş ya da bir Pierre Loti ya da bir Claude Farrère'in duygusal "Türk sevgisi"yle gözleri kamaşmış vekillerin desteğini arkasına almıştır.

O dönemde Jaurès, hitabet gücüyle, girişkenliğiyle, kişisel cesaretiyle ve siyasal bağımsızlığıyla ün salmış bir isimdir. Öte yandan artık girişimlerinin ardındaki temel dürtü toplumsal sorunlar ve sosyalizmdir. Birkaç yıl önce ateşli bir biçimde sosyalizm savunuculuğuna soyunan Jaurès, 7 Mart 1895 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmasında ifade ettiği gibi "fırtına yüklü bulutlar gibi, şiddetli ve kaotik, barışı arzu ettiğinde, görünüşte istikrar ha-

28 *Contre les barbares* [Barbarlara karşı], Denys Cochin'in Ermeni, Girit, Malgaş vb. sorunlarıyla ilgili olarak parlamento konuşmalarını derlediği kitabının başlığıdır.

29 *A.g.e.*, s. 75.

30 *A.g.e.*, s. 102.

linde olduğunda bile, içinde savaşı barındıran"[31] kapitalist toplum eleştirisiyle ve toplumsal mücadelelerle özdeşleşmiştir. Ancak Jaurès halihazırda olayları çok daha geniş bir perspektifte düşünmekte ve görmektedir. Uluslararası sorunlar, dünyada hüküm süren adaletsizlik ve savaş skandalları, onu en üst seviyede ilgilendirmektedir. Dahası bir gazeteci olarak, bir parlamenter, bir cumhuriyetçi olarak ve bir akademisyen, felsefeci ve tarihçi olarak da [bu konular hakkında] derin bilgiye sahiptir.[32] Tıpkı Denys Cochin gibi o da birinci ağızdan değerli belgelerden yararlanır; Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *in situ* elçiliklerinin ve ilgili bakanın politikasına karşı çıkmaya kararlı büyükelçi Paul Cambon'un yaptığı soruşturmalardan istifade eder.

Ancak oturum bitmek üzereyken ve Fransa'nın Ermeniler lehine bir girişimde bulunmayacağı az çok belliyken, Jaurès kürsüye çıkar. 22 Şubat 1897 ve 15 Mart 1897 oturumlarında da, "Hükümetin Doğu meselesindeki diplomatik faaliyetleri" konulu grup toplantılarında da konuşmalar yapacaktır.[33] Ancak 3 Kasım 1896 tarihli konuşma herkesi sarsar. Jaurès bu konuşmayla kamu vicdanına ve edebî imgeleme dahi sızmayı başarır.[34] Hükümeti ve Dışişleri Bakanı Gabriel Hanotaux'yu, önceki konuşmacıların ortaya koyduğu "büyük katliamlar" karşısında Fransa'nın tutumundan dolayı eleştiren Jaurès, Avrupa'nın "Türkiye'deki Ermeni tebaayı koruma" görevini hatırlatır ve söz konusu azınlık büyük bir kıyıma ve eşine rastlanmamış bir şiddete maruz kalırken, Avrupa'da süregiden sessizliği anlatarak sözlerine başlar.

Jaurès, sözlerini desteklemek için "Sasun'da yaşanan olayları incelemekle görevli Erzurum Komisyonu'nun ve delegelerin raporlarından" bahseder.[35] Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız konsolos ve konsolos yardımcılarının raporlarına da başvurur.

Jaurès, Ermeni katliamlarının korkunçluğunu betimlemekle yetinmez. Bu olayları üç açıdan inceler ve bunları öncelikle Anadolu'daki Ermeni topluluklarına karşı "bir imha savaşına" işaret eden, iradî aşırı şiddet pratikleri olarak ele alır.

> Küçük Asya'daki altı vilayet hakkında Avrupalı elçilerin hazırladığı resmi raporlarda, Sultan'ın askerleriyle Kürtlerin beraberce gerçekleştirdiği vahşetin ayrıntılarını okuduğumda; bu raporlarda onca zaman sessiz ve edilgen bir bi-

31 7 Mart 1895 tarihli Temsilciler Meclisi konuşması.

32 Bkz. Gilles Candar ve Vincent Duclert, *Jean Jaurès*, Fayard, Paris, 2014.

33 Bu üç konuşma 2006 yılında Vincent Duclert tarafından eleştirel bir derlemede bir araya getirilmiştir. (*Il faut sauver les Arméniens*, Mille et une nuits, Paris, Yeniden basım 2015).

34 Marcel Proust'un *Jean Santeuil*, Gallimard, Paris, 1952, s. 322-323 içindeki göndermelerine bakınız.

35 Jean Jaurès, 3 Kasım 1896 tarihli konuşma, Yeniden basımı için bkz. *Il faut sauver les Arméniens*, *a.g.e.*, Burada aktarılan metinler 2006 yılı basımından alınmıştır.

çimde yaşamış olan Ermeni toplumunun Kürtlerin zulmüne ve talanlarına karşı ilk direnişlerini; bu göçerlerin ormanlarda ve vadilerde Ermenistan'ın çobanlarıyla ve çiftçileriyle ilk kanlı çarpışmalarını gördüğümde ve Kürtlerin apansız korkusunu ve başlayan imha savaşını ve evleri yakılıp yıkılan Ermeni ailelerin göçünü gördüğümde; ve kaçıp sığındıkları ormanda yerleri belli olmasın diye paniğe kapılıp ağlayan çocuklarının ağzını elleriyle kapatan anneleri ve kadınları, ve kayaların altına, ağaç köklerine büzülüp saklanmış, yüzlercesi boğazlanmış çocukları; ve karınları deşilmiş hamile kadınları ve süngüye geçirilmiş ve kazıkların ucunda sergilenen doğmamış bebeklerini; ve Türk askerlerle Kürt göçerler arasında paylaştırılmış ve canları çıkana dek zalimce ırzlarına geçilmiş ve sonunda askerlerin canavarca bir sadizmle karınlarından girip kafataslarında çıkan kurşunlarla katlettikleri, cinayeti tecavüz biçiminde yaşayan genç kızları; ve akşamları askerlerin ve göçerlerin içki âlemi yaptıkları çadırların yanında tüm cesetlerin topluca gömülmesi için açılan ve ıstırap içindeki Ermenilerin canlı canlı girdikleri büyük çukurları; ve kelleleri vurulmuş, başları yüz kızartıcı bir biçimde bacakları arasına konmuş papazları; ve yüksek ovalara kaçıp sığınan tüm bu insanları gördüğümde –ve sonrasında, bu barbarlar Avrupa'nın olan bitene karşı duyarsız kaldığını fark ettiğinde, katlettikleri ve ırzlarına geçtikleri insanlar için hiçbir pişmanlık ifadesi göstermeksizin çok daha geniş ölçekte bir imha savaşını başlattılar– ve artık küçük grupların değil, kentlerde başlama işaretiyle adeta bir cezayı uygular gibi düzenli olarak günde üç bin, dört bin kişinin katledildiğini gördüğümde –işte yapılanlar bunlardı, işte Avrupa'nın gözlerinin önünde olanlar bunlardı; işte kafasını çevirdiği gerçekler bunlardı!– ve tekrar ediyorum, tüm bunları ayrıntılarıyla gördüğüm zaman, Otuz Yıl Savaşları'nın tüm o dehşet sahnelerinin fitilinin, bu uzak ve yabani doğu ufkunda ateşlendiğini düşündüm.

Jaurès'e göre bu aşırı vahşet, Müslüman toplumunun daha refah içindeki, savunmasız ve hırsların odağı bir dinî azınlığa karşı bir şiddet patlamasına indirgenemez. Büyük katliamların tüm sorumluluğu resmî makamlara ve bizzat sultana, gitgide zorbalaşan bir iktidar aygıtına aittir. Meclisteki konuşmasının ikinci ekseni budur:

> Esas önemli olan, asıl ciddi olan, kaba şiddetin zincirlerinden orada boşalmış olması değildir; esas sorun bu şiddetin orada uyanmış olması değildir. İşin esas ciddi tarafı, bunun birdenbire ortaya çıkmaması, Avrupa'nın maalesef birçok defa görüştüğü yasal bir hükümet tarafından bu şiddetin uyandırılmış, körüklenmiş ve beslenmiş olmasıdır. Çünkü her şeye yön veren odur: Katliamların yapılmasını istemiş, bunları örgütlemiş, yönetmiş olan, sultanın bizzat kendisidir. On beş yıldır, Hıristiyanların bir arada olduğu her yer-

de bu toplaşmanın ya kendi kendine ya da yabancı etkisiyle bir özerkleşmeye meylettiğini görmüştür. Dolayısıyla, hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren Bulgaristan, Sırbistan, Bosna ve Hersek'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan koptuğunu görmüştür: ve Berlin Antlaşması'nın gizli ekiyle İngiliz adası haline gelen Kıbrıs'tan pek de uzak olmayan Ermeni taleplerinin yeni toprak kayıplarına vesile olabileceğini görmüştür. Ve bu son derece ılımlı toplulukları reformlarla, eşitlik ve adalet üzerine kurulu bir rejimle yanında tutamayan, sahte vaatlere rağmen gitgide hırçın ve kinci bir mutlakıyetçiliğe savrulan Sultan, kendisine sonuna dek sadık kalacak bir güce bel bağlamıştır: Bay de Mun'un bahsettiği o kadim Türk duygusunun gücüne. Ve Ermenistan'a karşı fitilini ateşlediği şey de bu duygu olmuştur.[36]

Jaurès, konuşmasının üçüncü ekseninde, Abdülhamid dönemi katliamlarının suç ortağı olarak gördüğü Avrupa'yı ve özellikle de Fransa'yı hedef alır. II. Abdülhamid, izlediği bu korkunç politikada, 1878 Berlin Antlaşması ile başta Ermeni halkı olmak üzere Hıristiyan azınlıkları korumakla yükümlenen güçlerin desteğini almıştır. Avrupalı güçler yanılmıştır. Pasiflikleriyle, [katliamların] tekrarlanmasına ve çapının genişlemesine izin vermişlerdir.[37] Sultan işi "oldubittiye getirmiş" ve Avrupalı güçler de buna boyun eğmişlerdir, der Jaurès. Ve "Avrupa uzlaşısı"nın içine düştüğü bu büyük yanılgıda en büyük sorumluluk Fransa'nındır.

> Baylar, [Sultan] bu amaca ulaşmak için yapacağı tek şeyin Avrupa'yı bir oldubittiye getirmek, olmuş bitmiş bir katliamla baş başa bırakmak olduğunu düşünmüş ve bu düşüncesinde de haklı çıkmıştır. Avrupa'nın kararsız, belirsizlik içinde, bölünmüş halde olduğunu görmüştür. Fiilen bölünmüş ve etkisiz durumdaki elçilikler, tüm bu katliamların ortasında, insaniyetle ilgili anlamsız sözlerle ve reform talepleriyle sultanı hırpaladıklarını sanırken, O, tıpkı sizler gibi suç ortağı ve mızmız bir Avrupa'nın ikiyüzlü tacizlerinden kurtulmak ve Ermeni sorununu halletmek için, bir imha programını tüm vahşetiyle uygulama koyuluştu. (*Aşırı soldan alkış sesleri – Ara*)[38]

"Bu türden olaylar, Avrupa'yı derhal ve sert bir biçimde misilleme yapmaya zorluyordu," der konuşmacı: "Ancak tersine, geri çekilip meydanı sultanın imha politikasına terk ettiler". Jean Jaurès İngilizlerin ise kendi paylarına güncel krizdeki sorumluluklarını kabul ettiklerini vurgular. "İngilizlerin so-

36 Jean Jaurès, *Il faut sauver les Arméniens*, *a.g.e.*, s. 18-22.

37 Aktarılan bir önceki alıntıda, Jaurès bu sorumluluk meselesini öne sürer: "Tüm bu barbarlar Avrupa'nın olan bitene karşı duyarsız kaldığını fark ettiğinde, katlettikleri ve ırzlarına geçtikleri insanlar için hiçbir pişmanlık ifadesi belirtmeksizin, çok daha geniş ölçekte bir imha savaşını başlattılar." (*a.g.e.*)

38 *A.g.e.*, s. 18-22.

rumluluğunu anlamak için, Bay Gladstone ile birlikte Kırım Bakanhğı'ndan hayatta kalan son kişi olarak Argyll dükünün[39] birkaç ay önce yayımladığı *Türkiye'deki Sorumluluğumuz* başlıklı güzel kitaba bakmak yeterlidir."[40] Jaurès, İngilizlerin bu açıksözlülüğüne karşılık Fransızların yaptığı büyük hatalara ve böylesi bir felakete yol açan Fransız diplomasisine karşı kamuoyunun itirazlarını yükseltmemesine işaret eder. Fransızların bu edilgen tutumu, hükümetin ve hükümet bünyesinde de Osmanlı makamlarının cesaretlendirdiği Dışişleri Bakanlığı'nın bir tercihidir. Fransa'nın büyük katliamlara sessiz kalması yakışıksız, utanç verici bir durumdur, der Jaurès:

> "Tam bir sessizlik, basında sessizlik, bir kısmı, biliyorum ki doğrudan ya da dolaylı olarak susmak için para alıyorlar (*aşırı soldan ve soldaki birçok sıradan alkışlar*), sahipleri büyük Osmanlı şirketleriyle iş yapan büyük gazetelerimizin suskunluğu, ama özellikle de Fransız hükümetinin suskunluğu! Dökülen tüm bu kanların karşısında, bu iğrençliklerin ve vahşetin karşısında, Fransa'nın sesinin kesilmesi ve insan haklarının bu şekilde ihlal edilmesi karşısında ağızlarınızdan tek bir sözcük bile çıkmadı; vicdanlarınızdan tek bir ses bile yükselmedi ve siz, dilsiz ve dolayısıyla suç ortaklığı içinde, bu topyekün imhaya bizzat yardım ettiniz... (*Birçok sıradan yükselen uğultular ve itirazlar... Aşırı soldan alkışlar.*)[41]

Hükümet, Temsilciler Meclisi başkanı Jules Méline'ın sözleriyle, hemen bu suçlamalara karşı çıkar.[42] Tartışma canlı ve gergin geçer. Jaurès itirazları kabul etmez. Hatta daha da ağır suçlamalar yöneltir. Sözcülüğünü yaptığı ta-

---

39 *A.g.e.*, s. 25. Kırım Savaşı sırasında (1854-1856), William Ewart Gladstone maliye bakanı, Argyll dükü ise ferman mührü emini olarak görev yapmaktaydı.

40 George John Douglas Campbell, (Argyll dükü), *Our Responsabilities for Turkey, facts and memories of forty years*, J. Murray, Londra, 1896. Birleşik Krallık'ın büyük katliamların gerçekleştirilmesindeki diplomatik sorumluluğu büyüktür. Ancak başta Gladstone olmak üzere birçok İngiliz siyaset adamı ve kamuoyu, katledilen Ermenilerin korunması konusunda kararlı bir tutum sergiler. Bu Doğu azınlığının kaderi iç siyasetin başlıca konuları arasında yer alır. Nocl Buxton, *Travels and Politics in Armenia* (1914)'da "[Eski Başbakan] Gladstone son konuşmasında Ermeniler lehine bir girişim çağrısında bulunmuştu. Yaşamının son günlerinde [Mayıs 1898], Ermeni meselesine dair yeni bir çözüm arayışı içindeydi" (der.) Akt. H. Pasdermadjian (*Histoire de l'Arménie*, Librairie orientale H. Samuelian, Paris, 1986, s. 363).

41 *Il faut sauver les Arméniens, a.g.e.*, s. 34-35.

42 "Başkan: Bay Jaures, [Fransız] Cumhuriyet hükümetine böylesine hakaret dolu suçlamalar yöneltmeniz kabul edilemez. [Fransa'nın] Bir katliamın suç ortağı olduğunu söylemeniz mümkün değildir. Bu sözlerinizi geri almanızı rica ediyorum. (*Merkez ve sol sıralardan alkışlar*)

Dışişleri bakanı: Diğer tüm kabinelere de [suçlama] yöneltiliyor.

Jaures: Sayın Dışişleri bakanı tarafsızlığımı teyit etmek istiyor ve bu suçlamalar, evet kuşkusuz önceki kabinelere de yöneltildiği için, sayın başkanın ifade ettiği gibi sözlerimi geri almaktan beni men ediyor...

Başkan: Hayır! Hayır Bay Jaurès! Tüm diğer hükümetlere yöneltildiğini ve Fransa'nın asla kabul etmediği bir suç ortaklığı içinde olduğunu söylüyor olsaydınız sözlerinizi daha ağır bulurdum! (*Alkışlar*)" (*a.g.e.*)

rihin hükmünün geçerli olacağını söyler: "Baylar, eğer bu son üç senelik tarihten her birimizin sorumluluğunu geri çekebilseydim, başkan beyin sözlerine uyarak fikirlerimi ifade eden cümleleri geri çekmem de kolay olurdu, bunu çok önce yapardım. (*Aşırı soldan Bravo! Sesleri-Orta ve sağ sıralardan uğultular*)" Jaurès, Doğu'daki olaylar konusunda Fransa'nın başarısızlığını vurgulamak için başka bir boyunduruk durumundan, kendisi de Abdülhamid iktidarını destekleyen Çarlık yönetiminin çıkarlarına boyun eğildiğinden bahseder. Çarlık ile yapılan bu ittifak ile cumhuriyetçi demokrasinin şerefi lekelenmiştir[43] ve bu, [Fransa'nın]"Küçük Asya'da bizzat Rusya'nın politikasından başka bir politikası olmadığı" anlamına gelmektedir. Fransız dış politikası otoriter imparatorlukların başkentlerinin tercihleriyle yönlendirilmektedir. Jaurès'e göre, [hükümet] Fransa gibi bir demokrasiye yakışmayan gizli diplomasiye boyun eğmektedir.

Jaurès açısından Fransa'nın müdahale etme yükümlülüğü vardır ve bu yükümlülük, Katolik vekil Albert de Mun'un kürsüden ifade ettiği gibi sadece Doğu'daki bir Hıristiyan azınlığı kurtarma zorunluluğundan kaynaklanmaz. Bu müdahale yükümlülüğünün temelinde, 1789'daki haklar devrimi ve adalet fikri etrafında birleşen yurttaşların egemenliği yer alır. "Yani, Fransa."[44] Ve siyasal otoritelerin bu noktada ödevlerini yerine getirmemiş olmaları, bu görevin Fransa'yı temsil edecek bir başka güce yani Jaurès'in ses verdiği proletaryaya düştüğü anlamına gelir. Bu proletarya ona göre ahlâki bir yıkım içindeki Hıristiyan ve kapitalist ihtiyar Avrupa'yı kurtarmakla yükümlüdür. Jaurès'in "proletarya"ya yaptığı bu çağrı, başka dünya görüşlerine sahip yeni aktörleri, halkları, uluslararası kamuoyunu, entelektüelleri vb. girişimde bulunmaya zorlayarak uluslararası politikayı dönüştürme arzusu olarak anlaşılmalıdır. Jaurès devrimci bir ufku savunmaz burada. O daha ziyade, Avrupalı güçlerin büyük Ermeni katliamları karşısındaki aczi nedeniyle yıkılan evrensel barış ve adalet ideallerine hâlâ inanan bir kişi gibi hareket etmektedir. Avrupalı güçler, tahayyül gücünü zorlayan ama öte yandan da öngörülebilir olayların yaşanmasına izin vermişlerdir. Jaurès'e göre, [bu güçlerin] diplomatik sistemi can çekişmektedir ve Ermenileri kurtarmak için bu sistemi değiştirmek gerekmektedir. Bu da büyük katliamların tek sorumlusunun "Kızıl Sultan" olmadığı anlamına gelir. Abdülhamid'in katliamlarını durdurabilecek, ama bu konuda hiçbir şey yapmamış olanlar da en az onun kadar sorumludur. Konuşmasının sonunda yaptığı gündem önerisinin anlamı budur.

Jaures burada iki önemli noktaya vurgu yapar. Osmanlı İmparatorluğu'nun, "imha savaşının" devindirici gücü olan ve temelde zorba Abdülha-

43 Jean Jaurès burada Rusya'nın demokrasi karşıtı şeytani bir hedefi olduğunu söyler (*a.g.e.*, s. 29-31)

44 *A.g.e.*, s. 34.

mid iktidarının pekiştirdiği politikalardan kaynaklanan ırk düşmanlıklarına bir son verecek biçimde demokratikleşmesi çağrısında bulunur. Öte yandan proletaryanın buradaki amacı devrim yapmak değil, Avrupa devletlerini, izledikleri diplomasiyi değiştirmeye zorlamak ve insanlık kanunlarının üstün gelmesini sağlamak olacaktır.

> Ermenistan'daki menfur katliamlarda Avrupa'nın sorumluluğunu tespit eden, günümüz Avrupa'sının Doğu'da ayaklar altına alınan insanlık adına ortak bir eylem geliştirmesini engellemiş olan açgözlülüğü, kıskançlıkları ve gerici hesapları kınayan Fransız Temsilciler Meclisi, çıkar gözetmeyen duruş sergilemek ve Avrupa devletlerinin, Ermenilerin güvenliğini teminat altına almalarını ve Türkiye'de her dinden ve her ırktan halkları ortak bir özgürlük, refah ve ilerleme teminatı zemininde bir araya getirmelerini sağlamak üzere tüm ülkelerin işçilerinin birleşmesini umut etmektedir.[45]

Jaurès'in bu karar önerisi, mevcut 497 vekilden, çoğu sosyalist ama Jaurès lehindeki birkaç da Katolik vekilin 53 oyuna karşı 444 oyla reddedilir. Ancak 3 Kasım 1896 tarihinde yapılan bu tartışma ve Jaurès'in beklenmedik konuşması, Ermeni sorununu gündeme taşır. Bu konuşmanın önemi, tüm ülkelerin işçilerinin Fransa'da ilk defa bir tarihçi tarafından, Raymond Kévorkian'ın Ermeni Soykırımı'nı anlattığı kapsamlı eserinde tanınmıştır:

> Jaurès'in ilk girişimi 3 Kasım 1896'da, tamamen dolu olan Fransız Parlamentosu'nun kürsüsünde gerçekleşir. Oturum Denys Cochin tarafından açılır, ancak Jaurès muhafazakârların konuşmaları bitene kadar söz almaz. Konuşmacı olarak sıraya girmesi bir sürpriz olmuştur, çünkü hiç kimse ondan bir dış politika meselesi hakkında konuşma yapmasını beklemiyordur. Oturuma katılanlar ve kamuoyu üzerinde güçlü bir etki yaratır; özellikle Fransız hükümetinin son dört yıldır Türkiye'de izlediği politikayı suçlar. Jaurès'in bir buçuk saat süren konuşması, Fransa'da Ermeni yanlısı hareketi hakiki anlamda başlatır. Herkes tarafından bilindiği gibi Osmanlı Sultanı'nın ajanlarından cömert destekler alan Paris gazeteleri artık farklı sesler çıkarmaya başlarlar.[46]

45 *A.g.e.*, s. 38-39.

46 Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, *a.g.e.*, s. 23.

11

ALTÜST OLAN DÜNYA: İŞGAL ALTINDAKİ KUZEY İRAN'DA MÜLTECİ KRİZİ VE MİLİS KUVVETLERİNİN KATLİAMLARI (1917-1918)

PETER HOLQUIST
(Pensilvanya Üniversitesi)

Bu makalede, işgal altındaki Kuzeybatı İran'da (İran Azerbaycanı) yaşanan mülteci krizinin dinamikleri ve Müttefik kuvvetlerde görevli askerî ataşelerin bu toplulukları silahlandırma girişimlerinin, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda –pek bilinmeyen– bir felaketle sonuçlanması incelenmektedir. Mesele şu zeminde gerçekleşmiştir: 1) Savaş süresince Osmanlıların Hıristiyanları katletmesi; 2) Rus Devrimi ve 3) 1917 sonlarında ve 1918 yılında Rusya'nın müttefiklerinin Mezopotamya ve Kafkaslarda yıpranmış Osmanlı güçleri üzerinde baskı kurmak için yeniden askerî güç oluşturma girişimleri. Kuzeybatı İran'da yerleşik Hıristiyan halkın büyük bir kısmı, Osmanlı topraklarından göç eden çok sayıda Hıristiyan mülteciyle birlikte 1918'in sonunda güneye, Bağdat civarına sürülmüştür.

Makalemin ilk bölümünde, 1917-1918'deki durumun nasıl oluştuğuna odaklanacağım. İkinci bölümde ise, mülteci krizini ve bu toplulukların "milli oluşumlara" ve hatta "milli ordulara" dönüştürülme girişimlerini –beraberinde getirdiği korkunç sonuçlarla– tartışmayı amaçlıyorum.

Bölge ve nüfus yapısı

Olayların yaşandığı bölge, nüfusun etnik-mezhepsel yapılanması açısından oldukça karmaşıktı ve yoğun jeopolitik mücadelenin yaşandığı bir alandı. (Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki) Van Gölü ile (İran sınırları içindeki) Urmiye Gölü arasındaki bölge, bu ikisi arasındaki Hakkâri dağlarıyla birlikte karmaşık bir nüfus mozağine ev sahipliği yapıyordu.[1] Sınırın Türk

1 Genel bir giriş anlamında, söz konusu yıllarda bölgeye dair en güvenilir iki anlatı için bkz: M. S. Lazarev, *Kurdskii vopros (1891-1917)* (Moskova, Progress, 1972) ve David Gaunt, *Massacres,*

tarafında Sünni Türkler, İran tarafında ve büyük oranda kentlerde ise Şii Azeriler yaşıyordu. Söz konusu bölgede yoğun bir Kürt ve Ermeni nüfusu bulunuyordu. Öyle ki Kürt milliyetçileri bölgenin aslında "Kürdistan" olduğunu, Ermeni aktivistler ise bölgenin "kadim Ermenistan"ın bir parçası olduğunu iddia ediyordu. Son olarak, bir Doğu Hıristiyan halkı olan Asurîler yoğun olarak bu bölgede yaşamaktaydı. Bu grup birkaç farklı kiliseye ayrılmıştı: Nasturî, Süryani, Ortodoks. Bu hikâyenin baş aktörleri de onlar olacaktı.

Bütün bu gruplar kendi içlerinde derinden bölünmüştü ve tek parçalı bir yapıya sahip değillerdi. Özellikle aşiretler ve ağaların önderliğinde konfederasyonlar halinde yaşayan Kürtler, din, siyasi eğilim ve yaşam tarzı açısından bölünmüştü.[2] Asurîler, çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere dağlık ve ovalık yerlerde yaşayan gruplar olarak ikiye bölünmüştü; Asurî-Keldanîler ise İran'da Salmas ve Urmiye ovalarında yaşıyordu.[3]

Bu dramın gerçekleştiği bölge, sadece Birinci Dünya Savaşı boyunca askerî karışıklıkların olduğu bir alan değildi. Bölge aynı zamanda kendi devrimlerini yaşayan iki devletin (Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye Cumhuriyeti, 1908-1924; İran, 1906-1911) arasında kalıyordu ve her ikisinin de kendi uzak sınırları üzerinde merkezî hâkimiyet geliştirme arayışında olduğu bir coğrafyaydı. Kuzeybatı İran, ayrıca, Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasında yoğun bir jeopolitik rekabet nesnesiydi. Osmanlı güçleri 1905'ten 1913'e kadar İran'da tartışmalı bazı sınır bölgelerini işgal etmişti. Rus İmparatorluğu hem İran'daki devrime tepki olarak hem de Osmanlı'nın daha fazla ilerlemesini engellemek için İran Azerbaycanı'nın büyük kısmını 1909'da kısa bir süreliğine işgal etmiş ve 1911'de daha da güçlenip dönerek 1914 sonbaharında Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki savaşın başlangıcına kadar orada kalmıştı. 1914 öncesindeki Rus varlığı, İranlılar arasında sadece işgalci bir güç olarak değil, İran'daki anayasa hareketine aktif bir karşı güç

Resistance, protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I, Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2006. Ayrıca bkz. Oliver Bast (yay. haz.), *La Perse et la Grande guerre*, Iran Fransız Enstitüsü, Tahran, 2002; ve Touraj Atabaki (yay. haz.), *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*, I.B. Taurus, Londra, 2006.

2 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Zed Books, Londra, 1992 [*Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalukt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003]; ayrıca Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2011. Konsolosluk bünyesinde görev alan Ruslar, Kürtlerle ilgii erken dönem çalışmalarına büyük katkı sağlamıştır. Bu araştırmacıların çalışmalarına bugün hâlâ gönderme yapılmaktadır. Bkz. Vladimir Minorskii (önce Tahran'daki Rus konsolosluğunda elçi yardımcısı, sonra Londra Üniversitesi'nde Profesör), "Kurdes", *Encyclopédie de l'islam*, Picard, Paris, 1927, s. 1196-1219; ve Basile Nikitine (eski Urmiye Rus konsolos yardımcısı), *Les Kurdes. Étude sociologique et historique*, Bibliotheque C. Klincksieck, Paris, 1956.

3 John Joseph, *The Modern Assyrians of the Middle East: Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Power*, Brill, Leiden, 2000.

Ermenistan 1914

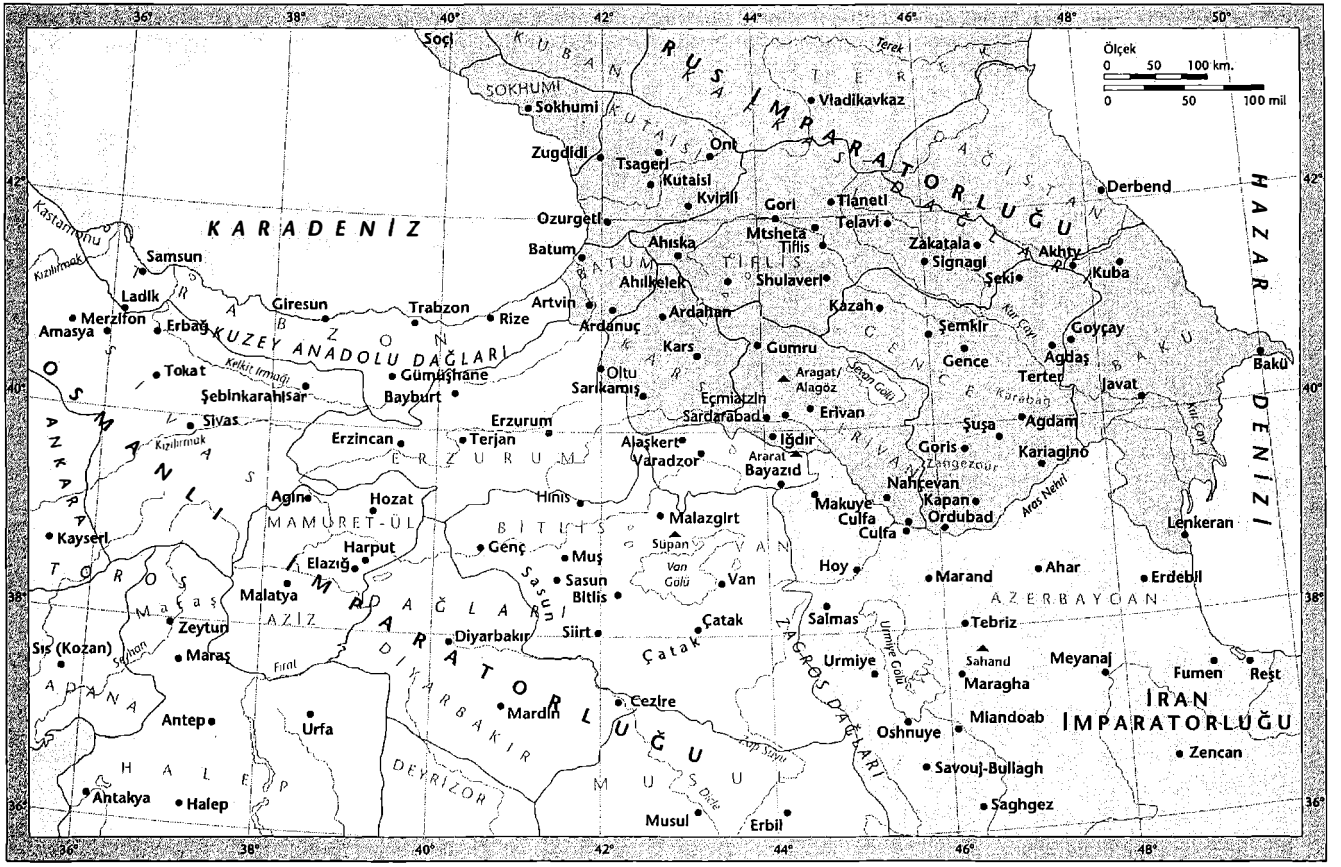

Harita 1: Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğuve Kaçar Hanedanlığı arasındaki temas bölgeleri. Özellikle Van ve Urmiye gölleri arasındaki alan. Bu bölgenin büyük bir kısmı Ermeniler tarafından "Ermenistan", Kürtler tarafından ise "Kürdistan" olarak adlandırılıyordu. Kaynak: Armenica. org (http://www.armenica.org)

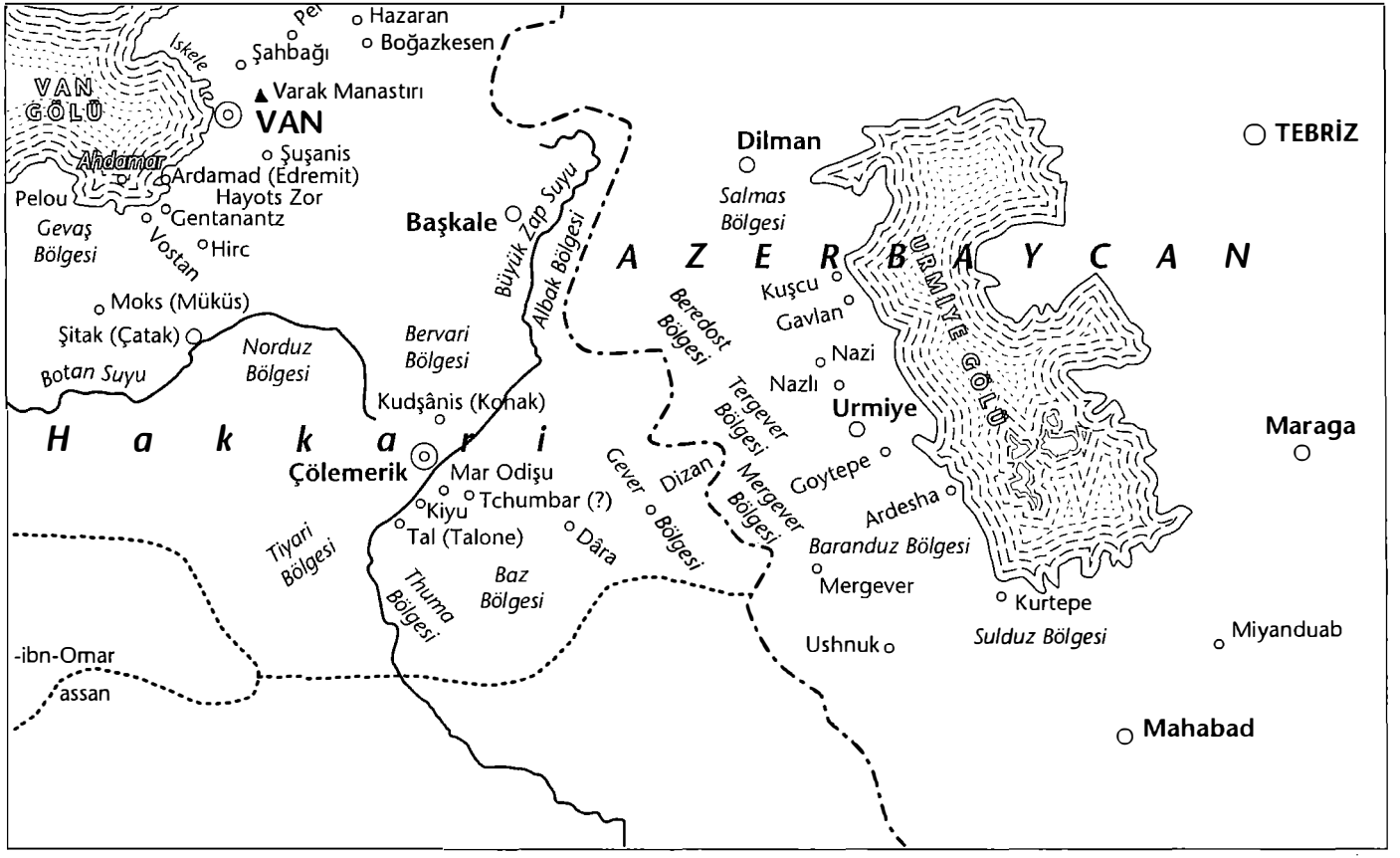

Harita 2: Van ve Urmiye gölleri arasındaki İran-Osmanlı sınır bölgesi: Özellikle (Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki) Başkale, Konak ve Hakkâri dağları ile (İran sınırları dahilinde) Dilman, Urmiye ve Salmas. (Kaynak: Lord Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State of Foreign Affairs*, Viscount Bryce, Causton and Sons, Londra, 1916.)

olarak da öfkeye sebep olmuştu. Özellikle İranlı demokratlar hem Rus işgaline hem de onların safında görülen –Asurîler ve Ermeniler gibi– topluluklara karşı çıkmıştı.

Savaşın seyri

Savaş yıllarında bu bölgeyi saran trajedi fazlasıyla belirgindi. Bölgenin karmaşık entografik ve jeopolitik konumuna ek olarak, savaşın seyri de halihazırda karışık olan durumu daha da ağırlaştıran birkaç yeni faktörü ortaya çıkardı.

Ekim 1914'te savaşın patlak vermesinin ardından, Rus ve Osmanlı güçleri Kafkasya Cephesi'nde yani kendi toprakları üzerinde birbirlerine karşı harekât düzenlemekle kalmadı, askerî operasyonları da tarafsız İran topraklarına kadar genişlettiler. İran hükümeti büyük ölçüde bu karmaşanın pasif şahidiydi.[4] Sonuç olarak İran'da, görünürde tarafsız olan bir devletin toprakları üzerinde büyük güçlerin hırslarını ve kendi askerî ihtiraslarını gerçekleştiren bu kuvvetlere karşı bir öfke oluşmaya başladı.

İran'ın resmî tarafsızlığının başka bir önemli sonucu ise, İtilaf güçlerinden yabancı konsolosların ve misyonerlerin bu savaş bölgesindeki varlığını devam ettirmesiydi. Rus güçlerinin işgal ettiği Osmanlı İmparatorluğu bölgelerinde Rus diplomatik personeli bulunmamasına rağmen, tarafsız İran'da halen faaliyetteydiler. Bu konsolosluk yetkilileri, Rus askerî birliklerinin tutumuna dair faydalı raporlar üretiyorlardı ve çoğu da bu gidişatı sert bir şekilde eleştiriyordu. Rus ordu yetkilileri, mümkün olduğunda Rus konsolosluk yetkililerini operasyon bölgelerinden çıkarmaya çalışıyorlardı. Onları işgal altındaki Türkiye'den çıkarmada başarılı olmuşlardı, ama –tüm çabalarına rağmen– Rus kontrolü altındaki İran bölgesinden çıkarılmalarını güvenceye alamamışlardı.[5]

Savaş başladığında Rus ve Osmanlı güçleri birbirleriyle bu tarafsız topraklar üzerinde savaştılar. Her iki ordu da kendi ideolojik ve stratejik gündeminin ötesinde (bkz. aşağıda), sivil nüfusun ihtiyaçlarını "askerî gerekliliklere" tâbi kılmaya eğilimli genel bir askerî kültür doğrultusunda operasyon yürüttüler. İki ordunun da rutin bir askerî pratik olarak aldığı önlemler arasında, mevcut askerî harekât bölgesinden sivil halkı çıkarmak vardı.[6]

---

4 Bkz. İran hükümetinin Rus ve Osmanlı makamlarına sürekli ve çoğunlukla etkisiz itirazları için bkz: *Neutralité Persane: documents diplomatiques, 30 Septembre 1914-22 Mars 1915*, Paris, 1919.

5 Grandük Nikolai Nikolaevich'ten Dışişleri Bakanı'na gizli telgraf 20 ve 27 Ocak 1917 (AVPRI, f. 133, op. 470 (Dışişleri Bakanlığı), 1917, d. 142, l. 14, 16.

6 Genel olarak bkz: Isabel Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Wilhelmine Germany*, Cornell University Press, Ithaca, 2005, Blm. X, "Civilians as Objects of Military Necessity." Rus ordusu için bkz: Joshua Sanborn, "Unsettling the Empire: Violent Mig-

Belirli bir amaca yönelik bu tiyatronun doğası, her iki ordunun da duyarsızlığını perçinledi. İkisi de geniş, az nüfuslu ve genellikle zaten yoksullaşmış bölgelere, ellerindeki sınırlı kaynaklarla ve küçük birlikler halinde harekât düzenliyordu.[7] Rus kuvvetleri 1917 boyunca ihtiyaç duydukları malların karşılığını verip yerli nüfusun zararını karşılamaya çalıştı. İki ordunun da bunu yapmaktaki amacı hem İran'ın tarafsızlığına saygılarını göstermek hem de böylelikle yerli Müslüman nüfusu kendilerine düşman etmemekti. Özellikle İran'daki Rus konsolos yetkilileri ordunun ihtiyaç duyduğu ürünlerin parasını ödemesi konusunda ısrarcıydılar.

İkmal hattının genişlemesi ve cephe boyunca toprakların harap olmasıyla, Rus Kafkas ordusu Eylül 1917'ye gelindiğinde işgal altındaki tarafsız İran'dan temin edilen gıda ve canlı hayvana büyük ölçüde bağımlı hale gelmişti.[8] Yine de İran'daki Rus askerleri sefer boyunca büyük sıkıntılarla karşılaştılar. Askerler, aşırı sıcaklarla boğuşurken gıda ve erzak eksikliğinden şikâyetçi oluyorlardı. Bir Rus askeri ailesine yazdığı mektubunda, İran'da kalmaktansa herhangi bir başka cephede üç yıl daha görev yapmayı yeğleyeceğini dile getirmişti.[9]

Söz konusu bölgedeki savaşın bir diğer belirgin özelliği, ki bu, orduların –hem Rus hem Osmanlı ordularının– sivilleri hedef alma eğilimine önemli ölçüde katkıda bulunan özelliğidir, *her iki tarafın da* birbirlerine karşı savaşı yerel düzeydeki vekilleri aracılığıyla, her üç devletin topraklarında yaşayan (İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Rus İmparatorluğu) ve şu ya da bu safta oldukları düşünülen toplulukları kendi safına çekip onları silahlandırarak yürütme politikalarıydı.

---

rations and Social Disaster in Russia during World War I", *Journal of Modern History* 77, No. 2 (Haziran 2005), s. 290-324; bu arenadaki Rus ordusu için bkz. Peter Holquist, "The Politics and Practice of the Russian Occupation of Armenia, 1915-Feb. 1917", *A Question of Genocide, 1915: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (yay. haz.), Oxford University Press, New York, 2011, s. 163-73.

7 Kafkas Cephesi'nin doğası ve ayırt edici özellikleri için ordu hikâyelerine bkz: General E. V. Maslovskii, *Mirovaia voina na Kavkazskom fronte, 1914-1917 gg.: strategicheskii ocherk*, Paris, "Vozrozhdenie"-"La Renaissance", 1933; W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the War on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, Cambridge, 1953; A. O. Arutiunian, *Kavkazskii front, 1914-1917*, Aiastan, Erevan, 1971. Ayrıca faillerin tanıklıkları için bkz: M. Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, Mac-Millan and Company, New York, 1918, özellikle s. 75, 79-80, 127-28, 148-53; Fedor Ivanovich Eliseev, *Kazaki na Kavkazskom fronte, 1914-1917*, Voennoe izdatel'stvo, Moskova, 2001; Victor Shklovsky, *Sentimental Journey: Memoirs, 1917-1922*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1970; Berlin, 1925.

8 Kafkas Cephesi ordular genel komutanından MID'e, 7 Eylül 1917, no 27880 (AVPRI, f. 133, op. 470 (Dışişleri Bakanlığı), 1917, d. 142, l. 27.

9 Kafkasya askerî bölgesinin sansür ofislerinden toplanan materyaller ve mektuplardan alıntılar, 15 Ağustos-15 Eylül 1915 (SSSA f. 13 (Chancellery of the Viceroy for the Caucasus),op. 27s., d. 4428, l. 28.

İTC, Ermeni toplumunun düşman Ruslara destek verdiğini ileri sürerek Doğu Anadolu Ermenilerini yok etme [programını] rasyonelleştirmişti. İTC, Ermenileri beşinci kol faaliyeti yürütmekle suçlamıştı. Tabii ki çoğu Osmanlı Ermenisi aktif olarak Rus güçlerini desteklemedi. Bu suçlama bize, Osmanlı Ermenilerinin tutumundan çok İTC'nin korku ve algıları hakkında bir şeyler söylemektedir. Ne var ki tüm tarafların bu dolaylı savaşı sürdürmek konusunda hemfikir olduğu açıktı. Ermeniler bu rolü oynamak için seçilen birçok gruptan biriydi sadece.

İTC'nin suçlaması –Osmanlı Ermenilerinin katledilmesinin Rusya ile işbirliği içinde olmaları varsayımıyla açıklanması– Osmanlıların –kendi beşinci kollarını yaratmak için– Rus Kafkasyası'ndaki Müslümanlar arasında, üstelik çok daha erken bir tarihte, huzursuzluk yaratmaya çalışma konusunda en az onlar kadar etkin oldukları düşünülürse, daha da samimiyetsiz bir hal alır. Osmanlı makamları aynı zamanda hem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hem de İran Azerbaycanı içindeki Kürt aşiretlerin desteğini kazanmanın da bir yolunu arıyordu (buradaki ilişki gerçekten karmaşıktı).[10] Aslında Osmanlı yönetimi 1914 sonlarında, bölgedeki taarruzlarını desteklemek için Rus Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun desteğine bel bağlamıştı. (Bu taarruz Ocak 1915'te Osmanlı ordusunun Sarıkamış yenilgisiyle sonuçlandı.) Osmanlı'nın Müslüman dindaşlarının desteğini kazanmak ve Rus Kafkasyası'ndaki Ermeni topluluğu gibi düşman addedilen unsurlara karşı bunlarla birlikte savaşmak yönündeki planları, hem Donald Bloxham hem de Taner Akçam tarafından ele alınmıştır.[11] İTC, Rusya'ya düzenlediği resmî askerî operasyonların öncesinde Rus Kafkasyası'ndaki Müslüman nüfusu ayaklandırmak amacıyla bölgeye adamlarını yollamış ve İran'ın Rus kontrolündeki bölgelerini yağmalamaları için Kürt çetelerini kışkırtmıştı.[12] Bnun ardın-

10 Bkz. van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*; ve Hamidiye için bkz. Klein, *The Margins of Empire*.

11 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 73-75; Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, Henry Holt, New York, 2006, s. 117, 122-23; ayrıca bkz. Gaunt, *Massacres, Resistance and protectors*, s. 53-57.

12 Rus Müslümanlar arasında ayaklanma çağrıları ve casus gönderilmesi: Kutaisi il jandarma ofisinden Kafkasya'daki valilik başkanlığına gizli rapor, 14 Mayıs 1914 (SSSA f. 13 (Kafkasya Kral Naibi İdaresi), op. 27s., d. 3265, l. 89-91); ayrıca bkz. Bloxham, *Great Game* ve Akçam, *Shameful Act*. İran'daki yağmalama için: Hoy konsolos yardımcısı Kirsanov'dan Kafkas diplomatik görevlisi Stolitsa'ya deşifre edilmiş telgraf, 16 Eylül 1914, No. 218 (SSSA f. 13, op. 27s., d. 3361, ll. 35); K Hoy konsolos yardımcısı Kirsanov'dan Kafkas diplomatik görevlisi Stolitsa'ya deşifre edilmiş telgraf, 16 Eylül 1914, No 220 (SSSA f. 13, op. 27s., d. 3361, ll. 37); Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Vvedenskii'den Chinovnik na Kavkaze Stolitsa'ya deşifre edilmiş telgraf, 21 Eylül 1914, No 648 (SSSA f. 13, op. 27s., d. 3361, ll. 18). Ayrıca bkz. Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vvedenskii: Sluzhba v Persii i Bukharskom khanstve (1906-1920 gg.). Rossiiskaia diplomatiia v sud'bakh*, Sotsial'no-politicheskaia mysl', Moskova, 2003, s. 22-34 ve Gaunt, *Massacres, Resistance and Protectors*, s. 56-57.

dan, Osmanlı'nın Aralık 1914'te Rus Kafkasyası'nın bazı bölgelerini işgal ettiği ilk dönemde, Osmanlı birlikleri Ruslara karşı yerli nüfusu ayaklandırmaya teşebbüs etmiş ve işgal ettikleri bölgelerdeki Rus uyruklu Ermenileri katletmişti.[13] Bu nedenle Rus makamları da Ocak-Nisan 1915'te Osmanlı devletinin aynı zaman diliminde Osmanlı uyruklu Ermenilere karşı misillemeleri için yaptığı açıklamalara benzer bir durumla karşı karşıya kaldı. Rus hükümeti de Rus uyruklu Müslümanları ihanet suçlamasıyla Kars ve Batum'dan tamamen tehcir etme meselesini tartıştılar ama bu öneriyi önce sınırlandırdılar ve ardından 1915 yılının ilerleyen aylarında tamamen rafa kaldırdılar.[14]

Rusya da savaşa aracılarıyla fazlasıyla dahil olmuştu. Belli ki Rus imparatorluk hükümeti Rusya'daki Ermenilerin desteğini almanın ve Anadolu'daki Ermeni nüfusu kazanmanın yollarını arıyordu.[15] Ama Rus İmparatorluğu, Ermeni nüfusu kullanma konusuda ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir mücadelede işbirliği yapmayı memnuniyetle kabul eden devrimci Ermeni partilerini sürece dahil etme konusunda oldukça ihtiyatlı bir tutum sergiliyordu. Bu ihtiyat, bu tarz bir faaliyetin Rus İmparatorluğu içindeki Ermeni nüfus üzerinde de benzer bir etki yaratabileceği endişesinden kaynaklanıyordu. Savaş başladığında Rus İmparatorluğu sınırlı sayıda gönüllü Ermeni askerî birliklerini (*druzhiny*) kullanmayı kabul etti ama onları katı sınırlar içinde tutmanın yollarını da aradı. (Ruslar toplam üç bin savaşçının bulunduğu dört *druzhiny*'e izin verdiler.)[16] 1916'ya gelindiğinde, Rus ordusu gönüllü Ermeni oluşumlarını düzenli silahlı birliklere dönüştürmenin yollarını aramaya başladı ve bu da, Ermeni eylemcilerinin Rusya'yı Ermeni karşıtı bir politika izlemekle suçlamasına neden oldu.

Rusya Osmanlılara karşı Kürtleri seferber etmeyi çok daha fazla istiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt aşiretlerini Osmanlılara karşı kullanmak, Rus politikasının köklü bir özelliğiydi. (Aynı şekilde Osmanlılar da Rus Kafkasyası'ndaki Müslümanları Rus devletine karşı kışkırtıyordu.) Rus diplomatlar ve askerî makamları, 1860'lardan 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'na kadar Kafkasya coğrafyasında Rus İmparatorluğu'na hizmet etmiş bir Ermeni olan Mikhail Loris-Melikov'un Kürtleri etkin bir şekilde kullanabileceği-

13 Bkz. Kasım-Aralık 1914 boyunca Rus yetkililerin gönderdiği raporlar: s. 13, op. 27s., d. 3193. Ayrıca Bloxham, *Great Game*: "İran ve Kafkasya'daki Osmanlı işgalinde 4-5.000 Ermeni köyü talan edilmiş ve Kasım 1914 ile Nisan 1915 arasında Osmanlı sınırları içinde ve dışında 27.000 kadar Ermeni ve birçok Asuri katledilmiştir", s. 75.

14 Holquist, "Politics and Practice", s. 158-63.

15 Lazarev, *Kurdskii vopros*, s. 157-69, 222-39, 321-26; Michael A. Reynolds, *Shattering Empire: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires*, Cambridge University Press, New York, 2011, Blm. II.

16 A. I. Khatisov *ve diğ.*, "Zapiska ob armianskom voprose i armianskikh druzhinakh", 29 Ekim 1915 (SHAA, s. 57, op. 5, d. 102, ll. 36-49).

ne işaret ediyorlardı.[17] Osmanlı'da ve özellikle de İran'da görev yapmış olan Rus konsolosluk yetkilileri Kürtlere karşı biraz daha incelikli ve farklı yaklaşılması gerektiğini düşünüyorlar, Osmanlı devletine düşman olan Kürtleri Rus devletinin tarafına çekebilecek bir tutum benimsenmesini savunuyorlardı.[18] Bu, anlaşılması oldukça güç bir oyundu. Bir Kürt kesimini desteklemek, diğerlerini yabancılaştırmak anlamına gelecekti. Rus makamları bu konuda özellikle Şikak Kürtlerinin önderi Simko İsmail Ağa'ya güveniyordu: Simko, Hakkâri dağlarında İran devletine karşı direnen önemli bir Kürt ağasıydı. Ne var ki, Simko 1914-1915 İran istilasında Osmanlı güçlerinin yanında olacaktı. Çok geçmeden Ruslar tarafından esir alınan Simko, 1916'da Kürt aşiretlerini Rus ülküsüne kazandırmayı hedefleyen mevcut strateji dahilinde serbest bırakıldı. Ama 1918'de yine Ruslara karşı saf aldı. (Urmiye'de kurulan kısa ömürlü bir Kürt Cumhuriyeti'ne 1922'ye kadar başkanlık edecek, 1930'da İran hükümeti tarafından asılacaktı.) Simko'nun ihanetine rağmen bazı Rus askerî istihbarat yetkilileri ve özellikle de İran'da görev yapan konsolosluk görevlileri, yine de belirli Kürt aşiretlerini kendi taraflarına çekmenin zahmete değer olduğunu düşünüyorlardı.[19]

Ruslar aynı zamanda Asurîlere potansiyel bir siper gözüyle baktılar. Rusya'nın Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Pavel Vvedenskii, konsolosluğun çevirmeni Petra Aghos Ellov'un –Asurî bir maceraperest ve eylem adamı– Türkiye'de yaşayan dağ Asurîlerini, İran düzlüklerinde yaşayan mezhepdaş-

17 Türkiye'den Kürtlerin Rus İmparatorluk politikasına hizmetleriyle ilgili Loris-Melikov'un iddialarıyla ilgili olarak Terek bölgesindeki kuvvetlerin komutanına gönderdiği raporlara bakılabilir: 15 Kasım 1864, RGIA, s. 866, op. 1, d. 35, ll. 1-8. Rusların Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından bazı Kürt ağaları kazanma çabaları için bkz. Lazarev, *Kurdskii vopros*, s. 222-239, 265-283, 321-326; ve Reynolds, *Shattering Empires*, Blm. 11.

18 Rus Dışişleri Bakanlığı'nın resmî gazetesinde, V. F. Minorskii Kürt yanlısı bir Rus politikasının stratejik faydasını tartışmış ve Loris-Melikov'un taktiklerini hatırlatmıştır: ("Kurdy: Zametki i vpechatleniia", *Izvestiia Ministerstva inostrannykh del* 1915, No. 3: 189-231). Minorskii, Tebriz'deki konsoloslukta, Tahran'daki Rus Elçiliği'nde ve İstanbul'daki Rus Elçiliği'nde rehber olarak görev yapmıştır. Bu makaleyi yazdığında İran'daki Rus Elçiliği'nde sekreterlik yapıyordu. 1917'nin ilk yarısında Kuzey İran'da Kürt yanlısı bir politika izlenmesi için Rus hükümetine baskı yaptı. Daha sonra göç ederek Londra ve Cambridge üniversitelerinde ders verdi. (Biyografisi için bkz. Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vvedenskii: Sluzhba v Persii i Bukharskom khanstve, 1906-1920,* Sotsial'no-politicheskaia mysl', Moskova, 2003, s. 254-258). Ayrıca diğer bir Rus konsolosluk çalışanı olan, Kürtleri kazanmaya çalışan ve ele geçirilip kellesi kesilen Alexander Iyas'ın fotoğrafları, mektupları ve raporları için bkz. Aralık 1914: John Tchalenko, *Images from the Endgame: Persia through a Russian Lens, 1901-1914,* SAQI, Berkeley, CA, 2006. Iyas da Minorskii de Kürtçe konuşuyordu.

19 Simko hakkında bkz. Martin van Bruinessen, "A Kurdish Warlord on the Turkish-Persian Frontier in the Early Twentieth Century: Isma'il Aqa Simko", *Iran and the First World War*, (yay. haz.) Atabaki. Ruslarla görüşmeleri için bkz. Philips-Price, *War and Revolution*, s. 104-107, 109-118 (Hoy'dla Konsolos Nikitin'in Simko'yu kazanma çabaları için); Albay Marsh'tan askerî istihbarat müdürüne, 26 Mayıs 1916 (NAUK FO 371/1916/2778/no. 101880); Hoy Konsolosu Kirsanov'dan Tahran'daki Rus Elçisi'ne Gizli Rapor, 4 Ağustos 1916 (SSSA s. 1, op. 27s., d. 4552, ll. 4-18 ob.) (Simko'nun sadakatini kazanmak için önlemlerle ilgili).

larıyla birleştirme önerisini destekledi. Öne sürülen fikir, söz konusu bölgelerdeki Kürt nüfusunu Asurî nüfusuyla değiştirmek ve böylece Hıristiyan nüfusu bir araya getirerek "muhtemel fanatizme karşı bir siper" yaratmaktı. Öte yandan Vvedenskii, Petra Aghos'un diğer bir önerisini, yani Asurîleri silahlandırmayı reddetti; çünkü güvenilmez olduklarına inanıyordu. 1914 sonbaharında patlak veren savaş, nüfus mübadelesiyle ilgili (akıl dışı) tartışmalara bir son verdi.[20] Kafkasya'daki genel vali Asurîleri silahlandırmaya istekliyken, Dışişleri Bakanı Sergei Sazonov –konsoloslardan konuyla ilgili aldığı raporlara dayanarak– olaya daha temkinli yaklaşıyordu. Savaşın başında gönderilen bir talimattan anlaşılacağı üzere, sayıca az olmaları, eğitimsizlikleri ve silah noksanları nedeniyle Kuzeybatı İran'daki Ermeni ve Süryanileri, Kürt aşiretlerin talanlarına etkili bir şekilde direnecek müfrezeler olarak silahlandırmanın imkânsız olacağını düşünüyordu.[21]

1914 yılı Ekim ayı sonunda Osmanlı devletinin Rus İmparatorluğu'na saldırısının ardından, İran'daki durum kötüleşti çünkü Kürt saldırıları devam ediyordu ve Rus hükümeti bölgedeki küçük Rus birliklerine takviye göndermeyi reddediyordu. Buna cevaben, Rus yetkililer kendi topluluklarını korumak adına savunma birlikleri oluşturmaları için Asurîlere az miktarda silah verilmesini kabul etti. Ne var ki, sonuçta oluşan birliklerin disiplin yetersizliği olduğu ortaya çıktı: Çapulculuk ve yağma eğilimi gösteriyorlardı ve bu da Rus makamlarının onları bir Rus subayının komutasına sokma ısrarını artırdı.[22] Sonuç olarak Ruslar toplam 350 erkekten oluşan ve Asurî Ulusal Komitesi tarafından belirlenip bir Rus yetkilinin emrine verilen iki Asurî bölüğünü silahlandırmaya karar verdi.[23]

Bu eylemler bazı sonuçlar doğurdu; örneğin Rus yetkililer, Asurîlerin Kürtler ve Osmanlı makamları tarafından hedef alınması halinde Rus kuvvetlerinin Kuzey İran'dan çekilmek zorunda kalabileceğini fark ettiler.

Sonrasında her iki taraf da etnik-mezhepsel toplulukları Anadolu ve Kuzey Mezopotamya coğrafyasındaki mücadelelerinde kullanmak için silahlandırdılar.

Rus tarafında da Osmanlı tarafında da bazı toplulukları silahlandırmaya konsolosluk görevlileri veya askerî istihbarat yetkilileri önayak oldu. Bu in-

20 Genis, *Vitse-konsul Vvedenskii*, s. 21-22; Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Vvedenskii'den Diplomat Chinovnik na Kavkaze Stolitsa'ya, 23, 26 Eylül 1914, nos. 653, 669 (SSSA f. 13, op. 27s., d. 3361, ll. 46, 54).

21 Rus Elçisi Vorontsov-Dashkov'dan FM Sazonov'a, 6 Ekim 1914 and FM Sazonov'un cevabı, 10 Ekim 1914 (tekrar basımı, *Mezhdunarodnye otnosheniia v epokhu imperializma: Dokumenty iz arkhivov tsarskogo i vremennogo pravitel'stva, 1878-1917*, (yay. haz.) M. N. Pokrovskii, Gosizdat, Moskova, 1935, Dizi III, Cilt VI, pt. 1, docs. 400, 409).

22 Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Vvedenskii'den Diplomat Chinovnik na Kavkaze Stolitsa'ya deşifre edilmiş telgraf, 16 ve 24 Ekim 1914, nos 715, 739 (SSSA f. 13, op. 27s., d. 3361, ll. 165, 208).

23 Genis, *Vitse-konsul Vvedenskii*, s. 35.

sanların Kürtler gibi daha geniş etnik-mezhepsel topluluklar arasında ayrım yapmak ve bir grubu diğerine üstün tutmak konusunda sosyo-kültürel ve dilsel uzmanlıkları vardı. Öte yandan Osmanlı ve Rus ordularındaki memurların ve alt kademe askerlerin çoğu bu uzmanlıktan yoksundu. Zorlayıcı isyanlarla ve irredantist politikaların yarattığı düzensiz savaş durumuyla karşı karşıya kalınca, düzenli orduda görevli askerler standart "küçük savaş"[24] prosedürüne geçiyordu: cezalandırmaya yönelik operasyonlar ve karşı-isyanlar. Bu önlemler açıkça, bir isyanı desteklediği varsayılan tüm nüfusu hedef alıyordu. Rus yetkililer bu tarz askerî eylemlerin yararlarını ve zorluklarını tarttılar; ama bu önlemlerin düzensiz savaş karşısında gösterilecek standart *askerî* karşılıklar olduğu konusunda hiçbir şüphe duymuyorlardı. (Konsolosluk ile askerî yetkililer arasındaki tartışma, hiçbir zaman cezalandırıcı operasyonların *makul* olup olmadığı ya da onun yerine diplomatik önlemlerin –para ve silah dağıtımı anlamında– ya da askerî önlemlerin daha *etkili* olup olmayacağı yönünde değildi.)[25]

Bu tarz cezalandırıcı operasyonlar bir politikaydı. Ama böyle bir savaş, düzenli ordularda görev yapan askerleri öfkelendirdi ve yerli nüfusa saldırmalarına neden oldu. Kafkasya'da ve İran sınırlarında görev yapan Rus askerler, ailelerine yazdıkları mektuplarda şöyle diyorlardı:

> Geride durmak cephe hattında kalmaktan daha kötü. Cephedeyken cephe gerisindekine nazaran daha az ateşe maruz kalıyoruz. Yakınlarından bir birlik geçtiğinde bütün Kürtler barışçıl, sakin insanlar oluyorlar. Ama birlik geçtikten hemen sonra toplanıyor ve ikmal birliklerine saldırmaya başlıyorlar. İkmal birliklerinin geçmesine ve hiçbir şeye izin vermiyorlar. Ama ilginçtir, sen onlara saldırdığın an kaçıyorlar.[26]

Bu cephede hizmet eden Kazak bir subay olan Fedor Eliseev, Nisan-Mayıs 1915'te Kürt Ağa Mansur-Bek'in aşiretini Rus kuvvetlerine teslim ettiğini anımsatmıştı. Mansur-Bek, kendisini korumakla yükümlü bir Rus subayı tarafından dört arkadaşıyla birlikte öldürülmüştü.[27] 1915 yılının baharında Eliseev'in birliği, kuşatılmış Ermeni mahallesini kurtarmak için rotasını Van kenti civarındaki ölüm tarlalarına doğru çevirdiğinde karşılaştıkları şey

---

24 (Kol.) C.E. Callwell, *Small Wars: A Tactical Textbook for Imperial Soldiers* (1896; yeniden basımı: *Small Wars: Their Principles and Practice* [Omaha, University of Nebraska Press, 1996]), Blm. I-III ve 11; Hull, *Absolute Destruction*, Blm. III.

25 Dışişleri Bakanı Sazonov'dan Kafkasya genel valisine deşifre edilmiş telgraf, 21, 24 Eylül, 3 Ekim 1914, nos 3045, 3062, 3294

26 Kaskaf Askerî bölgesinin sansür ofislerinden toplanan 1 Kasım-15 Aralık 1916 dönemindeki materyaller ve mektuplardan alıntılar; ayrıca 15 Ağustos-15 Eylül 1916 (SSSA f. 13 (Kafkasya Özel İdaresi Şansölyesine), op. 27s., d. 4428, ll. 100-124, ll. 112, 28).

27 Eliseev, *Kazaki*, s. 104-112; ayrıca bkz. s. 143-44.

yıkım ve terk edilmişlik oldu. Kenti ele geçirdiler, tutsak aldıkları Kürtleri öldürdüler ve yollarına devam ettiler.[28] Savaşın sonraki yıllarında, "Ruslar Kürdistan'a Kürtlerden nefret ederek geldiler. 'Kürt düşmandır' kaidesi barışçıl Kürtleri ve hatta onların çocuklarını savaş kurallarının gerektirdiği korumadan mahrum bıraktı." Aslında "Kürt düşmandır" sözü İran'daki Rus askerlerinin bir tabiriydi."[29]

Bu dinamiğin neticesinde genellikle tüm Müslümanlara, özellikle de Kürtlere şüpheyle yaklaşan Rus ordusu ile söz konusu toplulukların desteğini kazanmaya çalışan konsolosluk ve istihbarat yetkilileri arasında bir uçurum oluştu. Öte yandan bu Kürt yanlısı öneriler, Asurîler ve özellikle de Ermeniler arasında tüm Rus hükümetinin ve Rus ordusunun izlediği politikanın Kürt yanlısı olduğuna dair bir şüpheye neden oldu.

Askerî operasyonların seyri aynı zamanda farklı etnik-mezhepsel gruplar arasındaki dinamiğin yanı sıra askerler ile sivil nüfus arasındaki ilişkilerin dinamiğini de etkiledi.[30] Rus güçleri, savaşın başında ve hemen sonrasında İran'da az sayıda asker bulundurdular. Rusya'nın savaş gayreti öncelikle Almanya ve Avusturya-Macaristan'a yöneltilmişti. İran'daki bu küçük Rus kuvvetleri Türklerin ve onların düzenli küçük birliklerinin yanında savaşan Kürtlerin ön saldırılarına karşılık verdiler. Öte yandan İran'daki Rus ordu komutanları ve konsolosluk görevlileri, durumun istikrarsız olduğu ve Petrograd'ın ya destek yollaması gerektiğini ya da küçük Rus askerî birliklerini geri çekmesi gerektiğini bildirdiler. Petrograd hiçbirini yapmadı. Rus güçleri Kürt saldırılarına karşılık vermek için ve neler olabileceğini önceden sezdikleri için birkaç Asurî özsavunma birliğini silahlandırdı. Ama Rus yetkililer bu birliklerin yalnızca düzenli Rus birliklerinin yanında yardımcı güçler olabileceğinin farkındaydılar. Hem eğitim eksiklikleri nedeniyle hem de Kürt aşiretlerin ve yerli Müslüman nüfusun öfkesiyle karşılaşacakları için yalnız başlarına hareket etmeleri imkânsızdı.

1914'ün sonunda Osmanlı'nın Kafkasya'ya düzenlediği saldırı, İran'daki küçük Rus birliklerini yok olma tehlikesiyle baş başa bıraktı. Ocak 1915'in ilk günlerinde İran'daki Rus güçleri hızlıca geri çekildi – ama yerli Hıristiyan nüfusu uyarmadan. Bu topluluk şimdi hem Osmanlı işgaliyle hem de Kürt ve İranlı komşularının öfkesiyle karşı karşıya kalacaktı.

1915'in başlarında Rusya'nın geri çekilmesinden sonra, söz konusu bölge Osmanlı'nın tehcir ve soykırım politikasının ifşa alanı haline geldi. 1915'in

28 Eliseeev, *Kazaki*, s. 139.

29 Shklovsky, *Sentimental Journey*, s. 86, 99.

30 Peter Holquist, "Forms of Violence during the Russian Occupation of Ottoman Territory and Northern Persia (Urmiye ve Astrabad)", *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*, Omer Bartov ve Eric Weitz (yay. haz.), Indiana University Press, Bloomington, IN, 2013.

Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında İTC'nin kendi Ermeni nüfusuna karşı aldığı önlemler –Van kenti civarındaki katliamlar ve Nisan 1915'te Ermeni mahallelerinin kuşatılması, mayıs sonunda Rus birliği tarafından kurtarılıncaya kadar kuşatma altında kalması da dahil– daha da radikalleşti. Osmanlı'nın önlemleri sadece Ermenileri hedef almıyordu. İTC bu süreci, şüpheli toplulukların yerlerinden edilmesini[31] ya da ortadan kaldırılmasını içeren[32] geniş bir toplum mühendisliği programını uygulamak için uygun bir zaman olarak görmüştü.

İTC'nin programını uyguladığı ilk bölgeler arasında Kuzey İran da vardı. Ve konsolosluk çalışanları ve misyonerler bölgede kaldıkları için –İran hâlâ resmî olarak tarafsız bir devletti– "Urmiye, Osmanlı'nın savaş dönemi vahşetini dünyanın ilk olarak gözlemlediği yer oldu." 1915 yılı Mart ayı başlarında Urmiye'deki Rus Konsolos Pavel Vvedenskii, tüm bölgenin Hıristiyan erkek nüfusunun vahşice katledilişiyle ilgili bir soruşturma yaptı. Rus yetkililer daha sonra Osmanlı askerleri ile onların Kürt destekçileri tarafından 707 Ermeni ve Süryani Hıristiyan'ın öldürüldüğünü tespit etti. İranlı yetkililer Mart 1915'te Osmanlı hükümetini protesto etti: "Askerilerinizin işlediği şiddet eylemleri. Bu şiddet, özellikle Hıristiyan köylerinin yoğunlukta olduğu yerlerde, nüfusun ırzına geçilip acımasızca katledildiği bölgelerde yapıldı." Misyonerler ocak ayının başından Mayıs 1915'in ortalarına kadar süren Osmanlı işgali esnasında yapılan katliamlarla ilgili başka raporlar da yazdılar.[33] Beş aylık İran Azerbaycanı işgalinde Osmanlı'nın Hıristiyan nüfusa yaptığı zulüm, İngiliz hükümetinin 1916 Bryce Raporu'nun büyük bir bölümünü oluşturdu.[34] Rus ordusu Mayıs ve Haziran 1915'te bölgeyi yeniden işgal edince katliamla ilgili daha fazla kanıt ortaya çıktı.

Kuzey İran'daki Türk askerleri ve Kürt düzensiz birlikleri, Hıristiyanları kendi doğup büyüdükleri köylerde yağmalayıp katlettikleri için Hıristi-

31 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I. B. Taurus, New York, 2011; Fransızca orijinali, 2006, Bölüm 4; ve Bloxham, *Great Game*.

32 Bkz. Fuat Dündar'ın önemli çalışması, "Pouring People into a Desert", *A Question of Genocide, 1915*.

33 Gaunt, *Massacres*, Blm. IV, "Playing with Fire: Occupied Urmiye"; s. 320 ve 382'deki alıntılar. Ayrıca bkz. Genis, *Vitse-konsul Vvedenskii*, s. 39-50. Philips-Price (Manchster *Guardian*'ın savaş muhabiri), bu olayları 1915 tarihli günlüğünü temel alarak anlatır: *War and Revolution*, s. 89-121. Ermeni ve Asurî ülküsüne adanmış misyoner gazete ve dergiler 1915 yazından itibaren raporları yayımlamaya başlar. *The New York Times* 26 Nisan 1915 tarihinde bir rapor yayımlar: "Kurds Massacre more Armenians" – ama *Times*'ın raporunun önemli bir bölümü aynı zamanda Nasturîlere yapılan saldırılarla ilgilidir.

34 Lord Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State of Foreign Affairs, by Viscount Bryce*, Causton and Sons, Londra, 1916, Bölüm IV; "Azerbaijan and Hakkiari"; XX. Bölümde ek belgeler de yer alır: "Documents Received while Going to Press." Bryce Raporunda Philip Price'ın bir sözüne de yer verilir (Bkz. bir önceki not).

yanlar elçiliklere sığınmak istediler. Başında William Shedd'in olduğu Amerikan Presbiteryen misyonu 15.000 kişiye sığınma hakkı verdi; nüfusun en az dört bini ise işgal sırasında öldü. Fransız misyonu ise 3.000 kişiyi koruma altına aldı.

Aynı zamanlarda İTC'nin Ermeni ve Asurîlere yönelik programı Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dahilinde de devam ediyordu. İTC'nin güvenilmez olarak gördüğü Osmanlı tebaları arasında, dağ Asurîleri denilen, kuzeydoğu Anadolu'daki Asurîler vardı. Ekim 1914 kadar erken bir tarihte (savaşın başlamasına bir aydan daha az kalmışken ve Van'daki Ermenilerin sözde isyanından önce) Osmanlı Dahiliye Nazırı Van vilayeti valisine şöyle yazdı: "Nasturîler, yabancılardan etkilenip onların çıkarlarına alet olmaya eğilimli olduklarından hükümet için her zaman şüpheli olmuştur." Dahiliye Nazırı, valinin Nasturî nüfusunu yurtlarından Konya ve Ankara gibi uzak illere sürmesini istemişti. Yetkililer bu toplulukların Müslüman nüfus içinde yirmi haneden fazla olmamak suretiyle iskân edilmesini, "böylece bundan sonra kitlesel hareket edememelerini" sağlamayı hedefliyordu. Hükümet bu ihraç emrini verdikten sonra "hiçbir şekilde destek sağlama girişiminde bulunulmaması" emrini de vermişti.[35] 1915 yazında Osmanlı düzenli kuvvetleri ve dağınık haldeki Kürt askerler, Doğu Asurî Kilisesi'nin Katolik Patriği Mar Şimun XXI. Benyamin'in bulunduğu Qudchanis (Konak) da dahil olmak üzere Hakkâri dağlarındaki dağ Asurîlerinin yerleşim yerlerine doğru ilerlediler. Asurîler bir aydan fazla dayandılar ama sonunda dağlardan sürüldüler ve Kuzey İran'a geri çekildiler. Asurî raporlarının iddiasına göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 100.000 kişilik nüfus içinden yalnızca 40-45.000 mülteci Rus saflarına ulaşmayı başardı.[36] Buna ek olarak, Van ve kuzeydoğu Anadolu'daki diğer bölgelerde yaşayan çok sayıda Ermeni de katliamdan kaçmak için Rus kontrolündeki Kuzey İran'a sığınmak istedi.

Mayıs 1915'te Rus kuvvetlerin Kuzey İran'a ilerlemesiyle birlikte büyük bir mülteci krizi baş gösterdi. Birçok mülteci kategorisi vardı. İlk olarak Osmanlı işgali sırasında köylerinden kaçmış ve Hıristiyan misyonerlikler ile Hoy, Dilman ve Urmiye şehirlerine sığınmış yerli Hıristiyan nüfusu vardı. İkinci mülteci kategorisinde, Hakkâri dağlarından sürülen dağ Asurîleri de dahil olmak üzere katliamlardan kaçıp Rus işgali altındaki İran topraklarına sığınan Osmanlı Ermenileri ve Asurîleri vardı. Bunlar genellikle dağ insanlarıydı; dolayısıyla Salmas ve Urmiye ovalarındaki yaşama uyum sağlamaları

35 İçişleri bakanı, Kamu Güvenliği Ofisi'nden Van vilayetine, şifreli telgraf, No 104, 26 Ekim 1914, Alıntılayan: Gaunt, *Massacres*, s. 447.

36 Transkafkasya'daki Asurî Ulusal Meclisi'nin İngiliz Misyonu ve Rus Ulusal Meclis Başkanı'na gönderdiği memorandum, Ocak 1919 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 2-6, l. 4).

çok zor oldu. Mülteciler sadece Hıristiyanlar değildi. Kuzey İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus işgali altındaki bölgelerinden gelen, Rus ordusunun askerî operasyon bölgesinden sürdüğü çok sayıda Kürt de vardı. Rus raporlarına göre Kuzey İran'da 50-60.000 mülteci bulunuyordu ve bunların çoğu (beşte dört) Urmiye ve Dilman-Salmas bölgesinde yoğunlaşmıştı. Bu topluluklar içinde kadın ve çocukların erkeklere oranı yaklaşık dörtte birdi.[37] Bu sayılar belli ki çok sayıda Kürt mülteciyi kapsamıyor. Bu Kürtlerin çoğu, Rus ordusu tarafından askerî oprasyon bölgesinden sürülmüştü; diğerleri ise "kendilerini pek de hoş karşılamayan Rus kuvvetlerinin talep ve isteklerinden" kaçmıştı.[38]

1916'nın başları itibariyle Rus yetkililer mülteci krizine çözüm bulmak için işbirliği yapmak istediler. Rus konsolosluk görevlileri, mülteci meselesinde sorumluluk üstlendi ve farklı Hıristiyan misyonlarının, İtilaf güçlerinin konsolosluk temsilcilerinin ve mülteci komisyonlarının temsilcilerinin içinde yer aldığı mülteci konseylerini toplantıya çağırdılar. Rus hükümeti Ağustos 1915'ten sonra Rus tebaaya sunulanla eşit olmak şartıyla İran'daki Hıristiyan mültecilere yardım gönderilmesini yasalaştırdı. Rus yetkililer mültecilere her gün 10 kopek olmak üzere yardımda bulundular. 1916 boyunca, Urmiye konsolosu 1.2 milyon ruble değerinde günlük erzak dağıttı. Ek olarak Amerikan misyonerliği mültecilere maddi destek sağladı.[39]

Öte yandan Rus yetkililer Kuzey İran'daki Asurîlerin varlığından endişeliydiler. Bunun iki temel nedeni vardı. İlki, Asurî varlığının tanınmasının bölgenin yerli Müslüman nüfusuyla gerilime neden olmasıydı. Rusları koruyucuları olarak gören Hıristiyan mülteciler, Müslüman komşularının malları –özellikle de bahçe ve meyve bahçeleri– konusunda bir dokunulmazlık duygusuyla hareket ettiler. Mültecilerin odun gereksinimlerini karşılamak için bütün ağaçları kesme eğilimleri, bölgedeki ağaçların tamamen yok olma tehlikesini doğurdu. Rus yetkililerin rahatsızlığının ikinci nedeni ise, mültecilerin, Rus yetkililerin verdiği işlerde yer almadaki isteksizlikleriydi. Bahaneleri çok sayıda mültecinin kadın ve çocuk olmasıydı. Dahası, doup büyüdükleri dağlardaki hayat tarzları nedeniyle ovadaki çoğu iş için yetersizlerdi.[40] Rus

37 "Chislo bezhentsev na Kavkaze k 1 ianv. 1916", *Armianskii vestnik*, no 1 (31 Ocak 1916), s. 14; "Note regarding the number of refugees in the Caucasus as of 1 March 1916", (RGIA, f. 391 (Pereselencheskoe upravlenie MZ), op. 6 (1916-1918), d. 305, l. 73).

38 Eliseev, *Kazaki na Kavkazskom fronte*, s. 131

39 V. P. Nikitin, "Short Summary on the Assyrian Question" (10/23 Şubat 1919) (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 8-9); Urmiye mülteci konseyi tutanakları, 26 Aralık 1915, 21 Ocak 1916, 26 Ocak 1916 (SSSA f. 520, op. 1, d. 4, *ll.* 2-4ob., 35, 44-48); Bakanlar Kurulu Şubat 1917'de İran'ın kuzeyindeki mültecilere yardım amacıyla 420.000 ruble gönderir (RGIA f. 1276 (Sovet Ministrov), op. 19, d. 1351, ll. 5-5 об., 10).

40 Urmiye'deki Konsolos yardımcısı Nikitin'in niyet mektubu (24 Şubat1916) 21 ve 26 Ocak 1916 Mülteci Konseyi toplantılarının protokolleri; Konsolos Yardımcısı Nikitin'den Kafkas Cephe-

yetkililer kısa süre sonra, Rus ordusu için çalışmayı reddeden, çalışma yaşına gelmiş erkeklerin yardım parasını kesmeye karar verdi.[41]

1916 Mart'ının sonunda Rus yetkililer bu durumun tek çözümünün Hıristiyan mültecileri Kuzey İran'dan Başkale'ye yani İran sınırındaki Van vilayetinin Ruslar tarafından işgal edilen ilçesine göndermek olduğunu düşünmeye başladı (bkz. Harita 2).[42] Patrik Mar Şimun, halkını Salmas ve Urmiye'den nakletmeyi kabul etti. Ama Osmanlı İmparatorluğu'na dönmek yerine, İran'ın başka bölgelerine gitmeyi teklif etti. Aslında Rus yetkililer bazı Asurî liderlerini –Mar Şimun da dahil– İran'dan Osmanlı topraklarına geri dönme fikrine karşı çıkmakla suçladılar; çünkü savaşı daha önceki dönemlerde dağılmış olan halklarını Kuzeydoğu İran'da, tek bir bölgede toplamak için bir fırsat olarak gördüklerini ileri sürüyorlardı. (Ağa Petros Ellov'un 1914 ortalarında İran'da derlitoplu bir Asurî topluluğu yaratacak nüfus mübadelesi önerisini hatırlayın.) Ama Rus yetkililer Hıristiyan mültecilerin acilen İran'dan çıkarılması gerektiği konusunda ısrar ettiler.[43] Kuzeybatı İran'daki ordu komutanı yeniden iskân planını onayladı.[44] Ama bu operasyonun yürütülmesi için Rus yetkililerin yol boyunca ve Başkale'de kışlalar kurması ve mültecilerin sonbahar hasadına yetişecek biçimde ekim yapabilmesi için tohum sağlaması gerekiyordu. Ordunun tehlikeli stok durumunu bilen levazım subayı, gerekli desteğin hiçbirini veremeyeceği uyarısında bulundu.[45] Bu türden gereli erzak ve desteği Rus hükümetinin 36.000 ruble tahsis ettiği Mülteciler Özel Deleges ve Union of Towns'ın [Kentler Birliği] karşılaması bekleniyordu.[46]

Rus yetkililerin işgal altındaki Başkale ilçesinin idaresi için atadığı yüzbaşı, bu dönemin büyük bir bölümünde yerinde olmadığı için yeniden is-

---

si'ndeki mülteciler özel delegesine, 30 Mart 1916 (SSSA, f. 520, op. 1, d. 4, ll. 35, 45-48, 71-72); Delegasyonun mültecilerin İran bölgesinde iskânına dair rapor A. B. Shelkovnikov, 23 Mart 1916 (*a.g.e.*, d. 2, ll. 29-31); Hoy'da bulunan konsolosun [Bravin] Rusya'nın Tahran büyükelçisine önderdiği gizli rapor, 4 Ağustos 1916 (SSSA f.13, op. 27s., d. 4552, ll. 4-18 ob.).

41 Konsolos Yardımcısı Nikitin ile Mülteciler Özel Delegesi arasındaki telgraflaşmalar, 2 Ağustos 1916 (*a.g.e.*, SSSA, f. 520, op. 1, d. 4, ll. 178-79).

42 Dilman'daki konsolosluğun gizli raporu, 20 Mart 1916 (SSSA f. 520, op. 1, d. 4, ll. 66-70ob.); Delegasyonun mültecilerin İran bölgesinde iskânına dair rapor A. B. Shelkovnikov, 23 Mart 1916 (SSSA, f. 520, op. 1, d. 2, ll. 29-31); Hoy'da bulunan konsolosun [Bravin] Rusya'nın Tahran büyükelçisine önderdiği gizli rapor, 4 Ağustos 1916 (SSSA f.13, op. 27s., d. 4552, ll. 4-18 ob.).

43 İran Bölge delegesi A. Shekovnikov'un Kafkas cephesindeki mülteciler özel delegesine raporu, 30 Haziran 1916 (SSSA f. 520, op. 1, d. 4, ll. 156-158).

44 Azerbaycan-Van Birliği Komutanı General Chernozubov'dan telgraf, 31 Mart 1916 (SSSA f. 520, op. 1, d. 33, l. 20).

45 General Chernozubov'dan telgraf, No 4663, 5 Nisan 1916 (SSSA f. 520, op. 1, d. 33, l. 32).

46 Mülteciler Özel Delegesi General Tamamshev'den telgraf, 30 Nisan 1916 (SSSA f. 520 (Chancellery of the Special Deputy for Accommodating Refugees on the Caucasus Front), op. 1, d. 36, ll. 11).

kân operasyonu oldukça yavaş bir seyir izledi.[47] Asurîleri yeniden iskân etme girişiminde yer alan yetkililerin haberi olmasa da, bu özel yüzbaşı –Prens B.N. Şahovskoy– aslında çok gizli bir görevi yürütmek için sözde yüzbaşı olarak atanmış olduğu için uzun süreler ortadan kayboluyordu: Bu gizli görev, Kürt aşiretlerini Rus saflarına çekmek için görüşmeler yürütmekti.[48] (Aslında 1915'in sonu ve 1916'nın başında Şahovskoy'un çabaları aşiretini 1914 sonlarında ve 1915 başlarında İran'daki Hıristiyan nüfusu yağmalamaya gönderecek ve Şubat 1918'de Asurî Patriği Mar Şimun'u öldürecek olan Şıkak Kürtlerinin reisi Simko üzerinde yoğunlaşmıştı.) Fakat Asurî liderleri Başkale'ye taşınmaya hâlâ karşı çıkıyor, Kuzey İran'da kalmak istiyorlardı.[49] Bu nedenle Kafkasya'daki genel vali, Rus yetkililerden Mar Şimun'a halkını nakletmesi yönünde bir emir iletilmesini istedi. Buna mecbur bırakmak için İran'daki tüm mültecilere yardım dağıtımına son verilmesini ve bundan sonra sadece Başkale'ye yardım gönderilmesini emretti.[50] Rus konsoloslar, Osmanlı Hıristiyanlarını İran'ı terk etmeye ikna etmenin tek yolunun zor kullanmak olmasından endişe ediyorlardı.[51] 1916 yılı Haziran ayı boyunca Hoy, Dilman ve Urmiye'deki Rus Konsolosları İran'a sığınan binlerce Hıristiyan Osmanlı mültecinin Osmanlı topraklarına geri gönderilmesini ısrarla yineledi. Konsolosluk yetkilileri, önceden nüfusun "yeniden iskân edilmesi"nden [переселение] bahsediyorken artık gitgide artan bir şekilde "tehcir" [выселение] kelimesini kullanıyorlardı.

Sonunda 1916 operasyonlarının hiçbiri sonuç vermedi. Başkale'de görevli yüzbaşı Şahovskoy Kürt aşiretleriyle görüşmeleri bitirmişti. Mülteci teşkilatları, mültecilerin dönüp tarlalarını ekebileceği kışla ağını kurma konusunda başarısız olmuştu. Mültecilerin sözcüsü sürecin ertelenmesi için o kadar çok direnç göstermişti ki sonunda bunu gerçekleştirmek imkânsız hale gelmişti. 1916 planından somut bir şey çıkmazken, yine de bazı sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Hıristiyan mülteciler artık Rus yetkililerin projelerine kuşkuyla yaklaşıyordu. Yerli Müslüman nüfus ve İran hükümeti ise Rus yetkili-

47 General Tamamshev'in raporu, 30 Nisan 1916 (SSSA f. 520 op. 1, cl. 33, l. 86).

48 Prens Şahovskoy'dan Kafkas Ordu Karargahı'na, 9 Ocak 1916, No. 7 (AVPRI, f. 144, op. 489 (İran masası "B"), d. 567, ll. 2-5); Urmiye'deki Konsolos Nikitin'in telgrafı, 8 Mayıs 1916 (SSSA f. 520, op. 1, cl. 40, l. 126); Albay Marsh'tan İngiliz askerî istihbarat dairesi başkanına, Mayıs 13/26 1916 (NAUK FO 371/1916/2778/No 101880); Türkiye'nin işgal edilen bölgeleri için askerî müfettiş Tomilov'un tayin mektubu, 9 Ağustos 1917 (RGVIA, f. 2168, op. 1, d. 274, l. 63).

49 Dilman'daki Konsolos Yardımcı Kirsanov'dan telgraf, 11 Mayıs 1916 (SSSA f. 520, op. 1, d. 2, ll. 69); Dağ Asurîlerinden bölge valisine dilekçe, 30 Mayıs 1916 (SSSA f. 520, op. 1, cl. 4, ll. 167-168.)

50 Kafkas ordusunun başkumandanının raporu, 20 Mayıs 1916 (SSSA f. 520, op. 1, cl. 2, ll. 75); Kafkas Cephesi'ndeki Mülteciler Özel Delegesinin telgrafı, 19 Temmuz 1916 (SSSA f. 520, op. 1, cl. 4, ll. 164);

51 Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'in telgrafı, 3 Haziran 1916 (SSSA f. 520, op. 1, cl. 4, ll. 106).

lerin yeniden iskân programlarında gerçekten başarısız olup olmadıkları konusunda şüphe ediyorlardı.

1917-1918: Altüst olan dünya ya da "Alice Harikalar Diyarında"[52]

1917'nin başındaki durum böyleydi. 1917 yılı, işgal altındaki Kuzey İran'da vahim sonuçlar doğuracak olan Rus Devrimi'ne de tanıklık edecekti. İtilaf Devletleri'nin –geniş kolonileriyle devletleri temsil eden– Tiflis'teki konsolosları ve tüm halkları silahlandırmak gibi hayalci planlar yapan ordu ataşeleri de bu sonuçlardan etkilenecekti.

1917 senesi Müttefik devletler için büyük umutlarla başladı. İngilizler ve Ruslar Mezopotamya'da ortak bir harekât planlamışlardı. 1916 yılı Aralık ayı sonunda başlayan İngiliz taarruzu, Dicle boyunca devam etti ve 1917 yılının Şubat ayında Kut'u, Mart başında ise Bağdat'ı ele geçirdiler. İşgal altındaki İran'da bulunan Rus kuvvetlerinin, Osmanlı cephesinin sol kanadına baskı uygulayarak bu taarruzda önemli bir rol oynayacağı varsayılıyordu ve gerçekten de 1917'nin ilk yarısında bunu başardılar. (Bkz. Harita 3). Rus kuvvetleri mart ayı başında İran toprakları üzerinde güneye doğru ilerlediler; Hamedan ile Kengaver'i ele geçirdiler ve Mezopotamya'da bulunan General Maude'un birlikleriyle kısa bir süre sonra bir temas kurdular. Ama 1917 yazında Osmanlı devleti taarruza geçti ve Rus kuvvetlerini İran'dan püskürttü; haziran başında ise İran'daki Rus kuvvetleri ile Mezopatamya'daki İngiliz kuvvetleri arasındaki temas tümüyle kesilmişti.

Bu ortak askerî harekât planlarının neticesinde, devrim yılı boyunca Rus ordusunun gücü gitgide azalmış olmasına rağmen Rus askerî makamları 1917 ve 1918'in ilk aylarında Osmanlı kuvvetlerine karşı bir tür baskı uygulamayı sürdürme konusunda sorumluluk hissettiler.[53] Kafkasya cephesindeki Rus askerî ve diplomatik yetkilileri 1917 yılı Aralık ayı ortaları gibi geç bir tarihe kadar, "İran'ı terk etmek müttefiklerimiz için kabul edilemez bir seçenek" görüşüne inanmaya devam ettiler.[54] İngilizler ise, öncelikle Rus kuv-

52 "Alice Harikalar Diyarında" deyişi İngiliz Tümgeneral Dunsterville tarafından İran'daki duruma ithafen 1918 tarihli günlüğünde birkaç kere kullanılmıştır. Shklovsky de aynı dönem için Rus tarafından benzer izlenimleri aktarır.

53 Fransa'nın Londra'daki askerî ataşesi General La Panouse'dan, Konsey Başkanı, Savaş Bakanı Clemenceau'ya, Londra, 8 Aralık 1917, No 1280, 1281 (Gizli) (yeniden baskı: Arthur Beylerian, (ed.), *Les grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1983, doc. 440 (s. 431). (Kafkas kuvvetleri komutanı General Przhevalskii'nin Mzeopotamya'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Marshall'a gönderdiği telgraf hakkında.)

54 Tahran'daki Rus sefiri Etter'den Tiflis'teki diplomatik ofise gizli telgraf, 12 Aralık 1917, 1140 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 281).

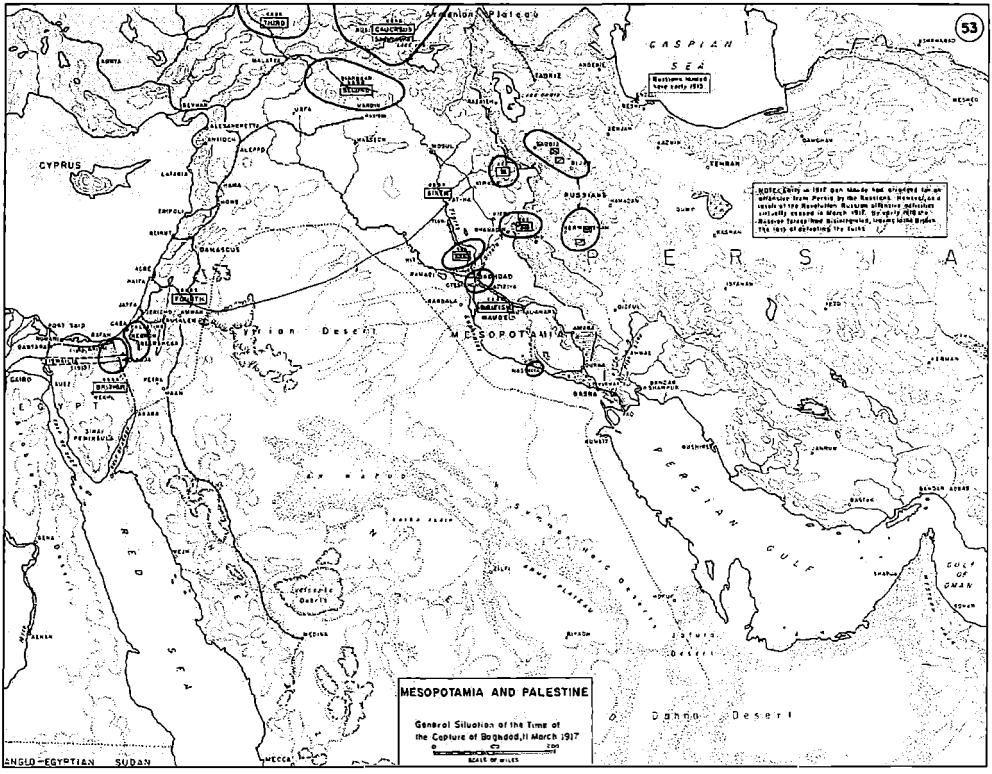

Harita 3: Mezopotamya ve Filistin, 1917. (Kaynak: http://www.firstworldwar.com/maps/graphics/maps_53_mesop1917_(1600).jpg.)

vetlerinin İran'daki varlığını devam ettirmek ve sonrasında da sahnedeki Osmanlı kuvvetlerine baskı yapmaya devam edebilmek için, Hıristiyan mülteciler ile Mezopatamya ve Kafkasya'daki halklar arasından yedek bir askerî güç oluşturmak adına üzerlerine düşeni yapacaklarını, bunun için maddi kaynak sağlamayı istediklerini ortaya koydular. İngiliz yetkililer, Kafkasya Cephesi'ndeki Rus kuvvetlerince 5 Aralık 1917'de Erzincan'da imzalanan mütarekeyi hoş karşılamamış, bunu Bağdat'taki İngiliz ordusunun terk edilmesi olarak yorumlamıştı.[55]

Rusya'daki 1917 Şubat Devrimi'nin sonuçlarından biri, enflasyon oranlarındaki dalgalanmaydı. Bu gelişmenin işgal altındaki İran'ı derinden etkileyen sonuçları oldu. Savaş boyunca, 1914'ten 1917'ye kadar Rus kuvvetle-

55 Tiflis'teki Fransız konsolosu Nicolas'tan dışişleri bakanı ve Petrograd'daki sayın büyükelçiye, 6 Aralık 1917, Tiflis, no 71: "L'Armistice avec la Turquie" (AMAE, *Guerre 1914-1918, Turquie*, Cilt 894: *Arméniens du Caucase (Oct. 1917-Janvier 1918)*, [reel 3], s. 50-51).

ri parasal ödeme karşılığında İran'da gıda ve canlı hayvan ihtiyacını karşılamak için her türlü çabayı göstermişlerdi. 1917 ortasında ruble, İran gümüş kranı karşısında yıkıcı bir düşüş yaşadı. Şubat ve Ağustos 1917 arasında ruble yüzde doksan oranında değer kaybetti: Zamanında bir ruble 117 şahi değerindeyken, 1917 yazında sadece sekiz şahi ediyordu.[56] Bu cephedeki kısıtlı ulaşım olanakları nedeniyle, Rus kuvvetlerine Rus kâğıt rublesi dışında nakit para akışı yoktu. Rusya, Tahran'daki İngiliz Bankası'ndan İran kranı istemiş, ama olaylar öyle hızla gelişmişti ki bu konuda bir anlaşma sağlanamamıştı.

Rus parasının düşüşünün doğrudan etkilerinden biri de Rus kuvvetlerinin İran haklına yönelik tutumunun değişmesiydi. Resmî olarak, Rus askerleri halktan erzakları satın alına politikasından, erzakları talep edip karşılıksız senetlerle "ödeme" politikasına geçmişti.[57] Gayrı resmî olarak ise, Rus askerleri erzak noksanlığı çekerken İran nüfusu ürünleri Rus rublesi karşılığında satmak istemeyince, ihtiyaçları olan erzakları sağlayabilmek için nüfusu yağmalayıp soymaya başladılar.[58] İlk politika –resmî talepte bulunma politikası– ülkenin her yerinde görülmeye başlayan bir kıtlıkla karşı karşıya kalan İran hükümetini kızdırdı. Rus birliklerinin gerçekteki davranışı –yağma ve talan– çok geçmeden İran halkını Rus güçlerine düşman etti.

Rus ordusunun 1917 boyunca yeniden tesis edilmesinin bir parçası olarak, çeşitli ulusal birlikler (Ukraynalı, Gürcü, Ermeni, Letonyalı) oluşturulmuştu.[59] Kafkas Cephesi'nde görev yapan çok sayıda Gürcü ve Ermeni vardı. İranlılar ve Rus konsolosluk görevlileri, Rus geçici hükümetinin yeni devrim ordusu içindeki Gürcü ve Ermeni ulusal birliklerinin özellikle yağma ve talana eğilimli olduğundan şikâyet ettiler.[60] Ayrıca Ermeni birliği, Rus ordusunun içinde yerel dilleri –ama genellikle sadece aynı dinden oldukları kişilerin dili– konuşan tek birlikti. İran Azerileri ve Kürtler bu nedenle Rus ordusunun birlikleri tarafından yapılan yağmayı sadece sivillere karşı askerî şid-

56 Tahran'daki Rus sefiri Etter'den MID'e gizli telgraflar, 26 Haziran ve 25 Ağustos 1917, No: 601, 796 (AVPRI, f. 133, op. 470, 1917, d. 52, ll. 436, 535).

57 Tahran'daki Rus sefiri Etter'den Kafkasya'daki diplomatik temsilciliğe, 31 Aralık 1917, No. 936 (HIA, N. N. Baratov Collection, B 3, Dosya 2).

58 Başkomutan Brusilov'dan MID'e, 4 Eylül 1917, No. 4747 (AVPRI, f. 133, op. 470 (Chancellery of the Foreign Minister), 1917, d. 142, l. 72); Rus Elçisi Etter'den MID'e gizli telgraflar, 13 Temmuz 1917, no 662 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 5, l. 375).

59 Özellikle bkz. Mikhail S. Frenkin, *Russkaia armiia i revoliutsiia, 1917-1918*, Logos Verlag, Münih, 1978; ve Mark von Hagen, "War and Transformation of Loyalties and Identities in the Russian Empire, 1914-1918", *Russia in the Age of Wars 1914-1945*, Fonclazionne Giangiacome Feltrinelli, Feltrinelli, 2000.

60 Tahran'daki Rus sefiri Minorskii'den MID'e gizli telgraflar, 17 Mayıs 1917, no 429 (AVPRI, f. 133, op. 470, 1917, d. 52, l. 325); Urmiye'deki Rus Konsolos yardımcısından Tahran'daki Rus delegesine, 7 Temmuz 1917, No: 99 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 222, ll. 2-5); Tahran'daki Rus sefiri Etter'den MID'e, 13 Temmuz 1917, No: 660 (AVPRI, f. 133, op. 470,1917, d. 52, l. 465).

det olarak değil, etnisiteler ve mezhepler arası çatışmaların artışı olarak görüyorlardı.

Bu gelişmeler hem Rus karşıtı düşüncelere yol açtı hem de iki yapısal sonuç doğurdu. İlk olarak, İran'ın Rusya ile ticareti bozuldu ve bu da İran ekonomisini çok kötü etkiledi. 1914'ten önce İran'ın dış ticaretinin yüzde altmış beşi Rusya'ylaydı; Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda bu rakam yüzde beşe düştü.[61] İkinci olarak, askerî operasyonlar, mülteci krizi ve artan talepler İran'da artan bir kıtlığa neden oldu. Halkın durumu gitgide kötüleştiğinden, İranlı yetkililer Rus devletinin taleplerinin sona ermesini istedikleri halde başarısız oldular.[62] Rus diplomatik temsilcileri, bir yandan İran hükümetine mevcut talepler konusunda baskı yaparken, bir yandan da kendi ordusunun "halkın ihtiyaçlarını tümüyle görmezden gelen" taleplerine karşı çıkmış ve artan kıtlık ihtimaline işaret etmişlerdi.[63] Kıtlık aslında 1918-1919'a kadar devam etti, bunu dünya genelindeki grip salgını ve tifüsün ortaya çıkışı izledi. İran genelinde can kaybı çok fazlaydı.[64]

Bölgedeki mülteci sorunu çözülememişti. Kuzeybatı İran'daki Rus yetkililer, 1916'da yaptıkları gibi Asurî ve Ermeni mültecilerin Rus güçlerince işgal edilen Osmanlı topraklarına gönderilip burada yeniden iskân edilmesi için baskı yapmaya devam ettiler. Urmiye'deki Rus Konsolosu Minorskii, 1917 yılı Nisan ayı başlarında Tahran'daki Rus Elçiliği'ne gönderdiği telgrafta, İran'da baş gösteren kıtlık nedeniyle "Urmiye'deki mültecilerin acilen Türkiye'ye nakledilip burada iskân edilmesi için önlem alınmasını" istemişti.[65] Bu konuya Haziran 1917'de yeniden eğildi. Mülteciler ile Müslüman nüfus arasındaki ilişkilerin Rusya ve İran'daki siyasi gelişmelerin bir sonucu olarak nasıl giderek gergin bir hale geldiğini anlattı. Minorskii şöyle diyordu: "Mülteci sorunu mevcut durumda, uyarılarla ve uzlaşmaz olanı uzlaştırma girişimleri gibi yarım yamalak önlemlerle çözülemez. Bunu sadece sorunun kökenine inerek çözebiliriz – bu da mültecileri ister Türkiye'de kontrolümüz

61 Michael Axworthy, *A History of Iran: Empire of the Mind*, Basic Books, New York, 2009, s. 214.

62 Tahran'daki Rus delege Minorskii'den MID'e, 14 Nisan 1917 (AVPRI, f. 133, op. 470, 1917, d. 52, l. 219); Kafkas Cephesi orduları başkomutanından MID'e gizli telgraflar, 7 Eylül 1917, No. 27880 (AVPRI, f. 133, op. 470, 1917, d. 142, l. 27); Urmiye'deki Rus Konsolos yardımcısından gizli telgraf, 11 Ekim 1917, No. 140 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 222, ll. 11).

63 Urmiye'deki Konsolos Yardımcısından gizli telgraf, 18 Ekim 1917, No. 146 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 222, ll. 13).

64 Felakette İngilizlerin rolüne dair hararetli iddialar için bkz. Mohammad Gholi Majd, *The Great Famine and Genocide in Persia, 1917-1919*, University Press of America, New York, 2003. Majd tüm nüfusun yaklaşık yüzde kırkının yok olduğunu söyler. Fakat bu hesaplamalar savaş nedeniyle verilen kayıpları dikkate almaz. Ne var ki dönemin tüm kayıtları –Dunsterville'in günlüğü, Shklovsky'nin hatıratı, konsolosluk raporları– yaygın bir kıtlık ve ölümün varlığını doğrular.

65 Minorskii'den Tahran'daki Rus Misyonuna, 3 Nisan 1917 (AVPRI, f. 133, op. 470, 1917, d. 52, l. 179). Ayrıca bkz. M. S. Lazarev, *Kurdskii vopros, 1891-1917 gg.*, s. 348-353, özellikle s. 353.

altındaki bölgelere, ister Rus toprakları sınırlarındaki bölgelere tahliye ederek [выселение] mümkün olacaktır."[66] Urmiye'deki Rus Konsolos yardımcısı Scherbin, mültecilerin yerli Müslüman köyleri yağmalamaya başladığını rapor etmiş ve Rus ordusunun mültecilerin talanını durdurmak için önlem almasını talep etmişti.[67] Tahran'daki Rus Elçisi Etter, tıpkı Rus Dışişleri Bakanlığı gibi, Urmiye mültecilerinin "sevk edilmesi" planını uygun buldu.[68] Rus Dışişleri Bakanlığı'ndaki yetkililer, artık sadece bir nüfus "sevk edilmesi" olarak değil "tehcir" olarak görülen önerileri yürekten onayladılar.[69]

Urmiye'deki Rus ordu yetkililerini de öfke içindeydi. Yedinci Kafkas Ordusu (İran'a harekât düzenleyen ordu) komutanı, 18.000'den fazla mültecinin Urmiye şehri etrafında toplandığını rapor etmişti. Bunların bir kısmı Ruslara düşman Kürt aşiretlerinin terk ettiği topraklarda yaşarken, bazıları Rus Konsolosluğu tarafından dağıtılan istihkakla yaşıyordu. Komutanı öfkelendiren ise, mültecilerin ordu işlerinde çalışmayı reddetmesiydi. Onları yerel gıda stoğunu tüketen fazladan boğaz olarak görüyordu: Faydalı bir işgücü sağlamayan bir topluluktu; dahası, yerel Müslüman nüfusu yağmalayıp soymaya başlamışlardı. Komutana göre onların varlığı Rus makamların yerel Hıristiyan nüfusun yanında yer aldığı izlenimini veriyordu. General Vadbol'skii şöyle devam ediyordu:

> Askerî çıkarlar açısından, bu nüfusun [Hıristiyan mülteciler] Urmiye bölgesindeki varlığı zararlıdır ve istenmemektedir ve bu nedenle de hepsini değilse bile en azından en uyumsuz, talana yatkın aşiretleri (yaklaşık 5.000 kişi) yeniden iskân etmek gerekmektedir. [İran Azerbaycanı'nda] boş tarım arazileri bulunmaktadır; bunları [Osmanlı sınırları içindeki] Beyazıt-Diyadin bölgesine yerleştirmek uygun olacaktır – orada istiyorlarsa barışçıl bir şekilde çalışabilirler ve haydutvari davranışları Kürtlere yönelir. En azından Beyazıt hattındaki tren yollarımızda bu Kürtlerin akınlarına karşı bir siper görevi görebilirler.[70]

Rus kuvvetleri 1916'da, Rus ordusu henüz dağılmamışken bu "sevki" koordine etmekte başarılı olamadılar. 1917 Devrimi zamanında Hıristiyan mültecileri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bölgelere yeniden "sevk ederek" mülteci sorununu çözmeye yönelik ikinci girişimde ise bu kadar bile yol alama-

66 Minorskii'den Tahran'daki Rus Misyonuna, 3 Haziran 1917 (GARF, f. R-4738, op. 1, d. 222, l. 1).

67 Kafkas Cephesi komutandan Urmiye'deki Rus Yedinci Müfrezesi'ne telgraf, 15 Temmuz 1917 (RGVIA, f. 2168, op. 1, d. 288, l. 52).

68 Tahran'daki Rus sefiri Etter'den MID'e gizli telgraf, 28 Haziran 1917, no 608 (AVPRI, f. 133, op. 470, 1917, d. 52, l. 440); Girs'ten Etter'a, 22 Temmuz 1917 (AVPRI, f. 144, op. 489, d. 31, l. 56).

69 Üçüncü Daire üst düzey sekreteri Girs'ten Tahran'daki elçiye, 22 Temmuz 1917 (AVPRI, f. 144, op., d. 31, l. 56).

70 Yüzbaşı Vadbol'skii'den Kafkas Cephesi başkomutanına, 8 Ağustos 1917, No. 398 (RGVIA, f. 2168, op. 1, d. 416, ll. 387-387ob.).

dılar. Kafkas Cephesi başkomutanı tüm planlara ve Rus yetkililerinin çabalarına rağmen, sonunda Ermeni ve Asurî mültecileri Rus kuvvetlerinin işgal ettiği Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yerleştirmenin "imkânsız" olduğuna karar verdi.[71] (Asıl sorun, zayıflayan Rus ordusunun yeniden iskân bölgesi olarak görülen Osmanlı topraklarının kontrolünü hızla kaybetmesiydi.) Çok sayıda mülteci bu nedenle 1918 başlarına kadar İran Azerbaycanı'nda kalacaktı.

Fakat Rusların bu mültecilere yönelik politikasının amacı Hıristiyan nüfus lehine irredentist bir politika izlemek değil (1918'in başında Fransız ve İngiliz hükümetlerinin zorlayacağı politika), daha ziyade ordu gerisindeki asayiş ve düzen konusunda duyulan endişeydi.

1917'nin sonlarında, Urmiye bölgesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Hıristiyan mültecilerin yanı sıra çok sayıda Kürt mülteci de bulunuyordu. Rus ordusu, Kürtleri düzenli olarak askerî operasyon bölgelerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun işgali altındaki topraklarına doğru sürdü. Birçoğu, tıpkı Ararat Kürtleri gibi İran'a sığınmak istedi. Rus ordusu Kürtleri tehcir etmekle kalmadı aynı zamanda evlerini yıktı, yakacak odun için ayrılan ambarları yok etti ve Kürtlerin çiftlik hayvanlarına el koydu. Bu politikanın doğrudan sonucu olarak, Kürt mülteciler kasıtlı olmasa bile hayatta kalabilmek için yağmacılık ve haydutluğu gerekli görmeye başladılar.[72]

Osmanlı İmparatorluğu'nda mücadele eden Kürt mültecilere, 1917 başlarındaki Rus ilerleyişinin sonucunda İran'da Mergever ve Tergever'den tehcir edilen on iki bin Kürt daha katıldı.[73] Urmiye'deki Rus Konsolosu Nikitin ve Tahran'daki Rus Elçisi Minorskii, yerli Kürt nüfusa karşı daha hassas ve uzlaştırıcı politika izlemeleri konusunda Rus ordusuna uyarılarda bulundu. Ama bu bölge askerî operasyon bölgesi olduğu için söz konusu mültecilerin her hareketinin ordu yetkilileri tarafından onaylanması gerekiyordu. 1917 sonbaharında Rus ordusu tarafından Mergever'den sürülen on iki bin Kürt mülteci, Rus makamlarından evlerine dönme izni istediler. Açıkta kaldıkları ve kıtlıktan kırıldıkları için kış başlamadan evlerine dönmek istiyorlardı. Rus diplomatlar bu talebi desteklediler. Onlara göre, mültecilerin Mergever'e dönüşü kabul edilebilir bir şeydi; çünkü Urmiye'deki varlıkları "sürüldükleri Urmiye'deki gıda stoklarında daha büyük sorunlara" neden oluyordu.

Ama Rus diplomatlar 1917 sonlarında [mültecilerin] geri dönmeleri için yeni bir gerekçe daha buldular. Devrim yılı olan 1917'de, Rus ordusunda di-

71 Kafkas Cephesi komutanı ve Rus Yedinci Müfreze komutanı arasındaki telgraflar, 29 Eylül-10 Ekim 1917 (RGVIA, f. 2168, op. 1, d. 416, l. 382-84).

72 Beyazıt Bölgesi Komutanı'ndan Türkiye'nin savaş hakkıyla işgal edilen bölgeler genel valisine, 25 Şubat 1917 (SHAA, f. 374, op. 1, d. 55, ll. 3-5).

73 Kafkasya diplomatik ofisinden Kafkas Cephesi Levazım Dairesi'ne mektup, 30 Ekim 1917 (RGVIA, f. 2168, op. 1, d. 274, l. 93); ayrıca bkz. Lazarev, *Kurdskii vopros*, s. 348-53.

siplinsizlik baş göstermişti – ayrıca askerî komuta kademesi sivil denetime tâbi kılınmıştı. 1917 sonbaharında İran'daki Rus diplomatlar (Kürt) mültecilerin evlerine dönmelerinin Rus ordusunca engellemesinin, "Belçika, Ermenistan vb. yerlerde sürekli karşı çıktığı savaş kanunlarının ihlali olacağını"[74] ileri sürüyorlardı. Bu kesin gerekçeyi haklı bulan ordu, nihayet Kürt mültecilerin evlerine dönmesini kabul etti.[75]

Urmiye'de uzun zamandır devam eden bu mülteci krizi, 1917 sonları ve 1918 başlarında İtilaf Devletleri'nin hem çekilen hem de hızla dağılan Rus ordusunu ikame edecek bir kuvvet arayışı ile kesişmişti. Rus yönetiminin Kafkasya'daki karargahı niteliğinde olan Tiflis'teki İngiliz, Fransız ve Amerikalı elçiler, özellikle de şehirdeki İngiliz ve Fransız ataşeler, bölgenin heterojen etnik mozaiğinden yararlanarak silahlı birlikler kurmak için hararetle çalıştılar. Bu projenin en ateşli savunucuları, Fransız askerî ataşesi Yarbay Chardigny ve Amerikan Konsolosu Willougby Smith'di. (Aslında Fransız konsolusu, Kafkasya halklarını silahlandırma ülküsünü teşvik etmek amacıyla Chardigny ve Smith'in kendi aralarında "aktif bir ittifak" yaptıklarından şüphe ediyordu.)[76]

1917 Kasım'ında, Bolşevikler iktidarı ele geçirmeden önce bile, İngiliz ve Fransız yetkililer "ulusal birliklerden" medet umuyorlardı. Tiflis'teki İngiliz konsolosu şöyle yazmıştı:

> Bu şartlar altında, mevcut savaşta Rus ordusunun gücünü geri kazanmasına bel bağlanamaz. Bu nedenle Kafkasya Cephesi'nde bir felakete mani olmak için, tüm hat boyunca varolan atalete karşı çıkmak adına gerekli adımlar atılmalıdır. Üst düzey Rus ordu yetkilileri bu tehlikenin farkındalar; aralarında bizimkilerin de olduğu Kafkasya'daki yabancı ordu temsilcilerinin de uyarıları sayesinde, nihayet kısmen de olsa Kafkasya'ya hiçbir yakınlık duymayan ve ülkenin refahıyla, halkın korunmasıyla pek de ilgilenmeyen arî Rus unsurları [devreden] çıkarıp yerlerine ait oldukları uluslar nedeniyle ülkede yaşananlarla yakından ilgilenen, yoksa bile bölge halkıyla yakından bağ kurabilen ve nefret edilen bir düşmanın saldırısı karşısında ülkeyi savunmak için canını feda edecek adamlar getirmeyi başardık. Bu nedenle öyle görünüyor ki cephedeki askerlerin çoğunun Gürcü ve Ermeni askerlerle değiştirilmesi gerekecek. Bu iki milliyetten olup şu an Rus ordusunda hizmet veren erkekle-

74 Kafkasya diplomatik ofis görevlisi Adamov'dan Kafkasya Ordusu Levazım Dairesi'ne mektup, 17 Kasım 1917, no 1638 (RGVIA, f. 2168, op. 1, d. 274, l. 97). Bu konu üzerine bkz. Holquist, "Forms of Violence", s. 345-347.

75 Kafkasya ordusundan General Vadbol'skii'ye, 25 Kasım 1917, No. 4297, cevaplar, 2 Aralık, 7 Aralık 1917 (RGVIA, f. 2168, op. 1, d. 274, ll. 98-100).

76 Tiflis'teki Fransız Konsolusu Nicolas'tan dışişleri bakanı ve Petrograd'daki sayın büyükelçiye, 6 Aralık 1917, Tiflis, no 71 (AMAE, *Guerre 1914-1918, Turquie*, Cilt 894: *Arméniens du Caucase* (Ekim 1917-Ocak 1918), [reel 3], s. 50-51).

rin sayısının 450.000 olduğu söylendi. Ulusal müfreze, tabur ya da bölükler halinde örgütlenirlerse, Türklerden gelecek her saldırıya karşı aktif ve yeterli bir düzen oluşturabileceklerdir; bunun yanı sıra istenildiği takdirde Türklere karşı saldırıya geçmeye de hazır olacaklardır.[77]

İran-Kafkas Cephesi'nin çöküşü ve Bolşeviklerin 1917 Kasım'ının başında güç kazanmasıyla birlikte, İtilaf Devletleri yetkilileri Kafkasya'da savaşa devam edecek siyasi birimler ve bu siyasi birimler için savaşı devam ettirecek "ulusal oluşumlar" kurma politikasını benimsediler. 5 Aralık 1917'de Erzincan'da Rus-Türk mütarekesi imzalandıktan sonra girişimler daha da hız kazandı. İtilaf Devletleri'nin yetkilileri tüm umutlarını Gürcülere ve Ermenilere bağlamışlardı. Bu insanların, yaşaması daha mümkün bir "Güneybatı Federasyonu"na girebilecek devletler oluşturması ve yeni kurulacak Gürcü ve özellikle de Ermeni ulusal birlikleri için işgücü sağlaması amaçlanıyordu. Bu birliklerin ilk nüveleri, 1917'de Rus ordusunun yeniden tesisi esnasında, geçici Rus hükümetinin bazı etnik gruplardan askerlere ulusal birlikler oluşturma izni vermesiyle ortaya çıkmıştı.[78] Ayrıca Ermeniler 1914 sonbaharından itibaren Rus hükümetinin de izniyle birlikler oluşturmuştu. 1917'nin sonunda Kafkas Cephesi'nde altı Ermeni taburu vardı ve altı tane daha oluşturulması planlanıyordu.[79] İngiliz ve Fransızların topladığı bu birliklerin öncelikli görevi, Kafkas Cephesi'ne baskı yapmayı sürdürmekti. İtilaf Devletleri'nin Kafkasya'daki askerî heyetleri de bu birliklerin operasyonlarını İran'a, Urmiye'ye ve Salmas'a kadar genişletebileceğini düşünüyorlardı.[80]

Müttefikler bu safhada söz konusu birlikleri British Imperial Bank of Persia (İran İngiliz Bankası) aracılığıyla finanse ediyorlardı. İngiliz askerî misyonunun başkanı General Shore, Fransız meslektaşıyla yeni ulusal birliklerin düzenli mi yoksa düzensiz birlikler olarak mı etkili olabileceği konusunda anlaşmazlık yaşamıştı. Shore düzenli birlikler olarak, Chardigny ise düzensiz birlikler olarak kullanılmalarını savunuyordu.[81] Tiflis'teki Amerikan

77 Konsolos Stevens'tan Elçi Buchanan'a, Ekim 22, 1917, No. 60 (NAUK FO 371/vol. 3012/1917/226679).

78 Frenkin, *Russkiaia armiia*; von Hagen, "War and Tranformation of Loyalties".

79 General Shore'dan [Tiflis'teki İngiliz ataşesi] askerî istihbarat başkanına, 28 Ekim 1917 (NAUK FO 371/ 3016/ 1917/ 209437); Konsolos Stevens'dan Elçi Sir G. Buchanan'a, 31 Ekim 1917 (NAUK FO 371 / 3012 /1917/225901); konsey Başkanı, savaş bakanından [M. Foch] Petrograd'daki Fransız Askerî Misyon Başkanı Genelral Niessel'e, 13 Aralık 1917 (Beylerian, (yay. haz.), *Les grandes Puissances*, belge. 449 [s. 436-37]). 1917 Devrimi boyunca birliklerin neden olduğu kargaşa için bkz. Holquist, "Forms of Violence", s. 348-49.

80 General Shore'dan Londra'daki askerî istihbarat başkanına 10 Aralık 1917 (NAUK FO 371/3016/1917/235937).

81 M. Nicolas, Tiflis'teki Fransa konsolosundan, Dışişleri Bakanı Stéphan Pichon ve Petrograd'daki Fransız Büyükelçisi Noulens'e, Tiflis, 16 Aralık 1916 (Beylerian, (ed.), *Les grandes Puissances*, belge 454 [s. 442-44]).

Elçisi Willoughby Smith, bu devletlerin özerkliklerini güvenceye altına almak için Gürcü ve Ermeni ulusal birliklerinin finanse edilip silahlandırılmasını desteklemişti; hem kendisi (hem de Fransızlar) bunun Woodrow Wilson'ın Ermeni ülküsüne köklü inancı ile uyumlu olduğunu düşünüyorlardı. Ancak Kafkasya'da toplanan bu kuvvetlerin Bolşevizmle mücadelede de kullanılması konusunda İngiliz ve Fransız meslektaşlarından ayrılıyordu.[82]

İngiliz ve Fransız subaylar, Kafkas halklarını silahlandırmaya yönelik tüm bu çabanın bir parçası olarak Ermenileri ve özellikle de kuzey İran'daki Asurîleri silahlandırmayı planlamıştı.[83] İngiliz hükümeti, Kafkasya'da bulunan (Petrograd'daki Bolşevik darbesini tanımayan) Rus askerî makamlarına da danışarak bu oluşumları finanse etme sözü verdi (İran'daki British Imperial Bank şubeleri aracılığıyla) ve ayrıca İngiliz ve Fransız orduları da askeri eğitim vermeyi taahhüt ettiler. Asurîler, Rus alaylarının geri çekilirken bıraktıkları stoklardan askerî teçhizat ve silah sağlayabileceklerdi. Hem Patrik Mar Şimun hem de (1914'ten önce Rus Elçiliği'nde görev yapmış olan) siyasi aktivist Petra Aghos Ellov, Asurî askerî birliklerin oluşturulmasını destekledi.

Kafkasya bölgesinde tüm kontrol İngilizlerin elinde olmasına rağmen, kuzeybatı İran bölgesinde fiilen görev yapan en etkili isimler Fransız'dı. Aralık ortasında Yarbay Chardigny Asurî tugayını denetlemek üzere Yüzbaşı Gasfield'ı görevlendirdi.[84] Fransızlar ayrıca bir cankurtaran birliğini de Yarbay Paul Caujole'nin emrine yolladı. Fransız makamları söz konusu cankurtaran birliğini insani kaygıların ötesinde Fransızların daha geniş çıkarlarını gözet-

82 Général Lavergne'in 1 Ekim ila 10 Kasım 1917 tarihleri arasında Kafkas Cephesi'ne yaptığı seyahat hakkında raporu; Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'dan Tiflis'teki Fransız Konsolusu M. Nicolas'a, Paris, 5 Aralık 1917, No. 14; Tiflis'teki Fransız Konsolusu M. Nicolas'tan Dışişleri Bakanı Stéphan Pichon'a, Tiflis, 10 Aralık 1917, No. 12 (Beylerian, (yay. haz.), *Les Grandes Puissances*, docs. 416, 435, 443 [s. 408-412, 426, 433]); Buchanan'dan Foreign Office'e, Petrograd, 17 Kasım 1917 (NAUK FO 371/3016/1917/219990). Willoughby Smith ile ilgili bkz. Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, University of California Press, Berkeley, 1967, s. 82, 117-119, 137-138.

83 Bu konuyla ilgili ayrıca bkz. Daniel Méthy, "L'action des grandes puissances dans la région d'Ourmia (Iran) et les Assyro-Chaldeens: 1917-1918", *Studia Kurdica* Cilt 1 (5) (1988), 77-100 ve Florence Hellot, "La Premiere Guerre mondiale a l'ouest du lac d'Urumiye", *La Perse et la Grande Guerre*, (yay. haz.) Oliver Bast, Institut Français de Recherche en Iran, Tahran, 2002 içinde, s. 329-352. İkisi de sadece Fransız askerî ve diplomatik kayıtlarına dayanmaktadır. Ayrıca bkz. *The Assyrian People and their Relation to the Allies in the Present War* (n.d. [ca. 1919]) (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 96-108).

84 Bkz. Gasfield'in hatıratı: Nicolas Gasfield, "Au Front de Perse pendant la Grande Guerre: Souvenirs d'un officier français", *Revue d'Histoire de la guerre mondiale* no 2/3 (1924): 120 151. Göreviyle ilgili bkz. Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'den Rus Elçiliği'ne 10 Aralık 1917, No. 171 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 72); Londra'daki Fransız askeri ataşesi General La Panouse'dan Konsey Başkanı Savaş Bakanı M. Clemenceau'ya, Paris, 19 Aralık 1917, no 8501 (Beylerian, (yay. haz.), *Les Grandes Puissances*, doc. 457 ([s. 445-446]).

lemekle görevlendirdiler.[85] (Örneğin hastaneler gönüllüleri askere kaydetmede etkin bir role sahipti.)[86]

1917 yılı boyunca İran'da operasyonlar yapan Yedinci Kafkas Ordusu'ndaki bazı Rus subaylar, Asurî tugayında kalmaya gönüllü oldular. Öte yandan söz konusu tugay İngilizlerin ve Fransızların ortak girişimiyle oluşturulmuştu – özellikle de Yarbay Chardigny'den gelen telgraflara cevaben ve Albay Gasfield'in teminatıyla. Asurî oluşumlarının kökenini tanımlarken, Rus komutan şunu anımsatmıştı: "Müfreze birliğinin kurulması, İran Cephesi'nden ayrılan birliklerin yerini alacak yeni birlikler oluşturmak adına müttefiklerimizin –İngilizler ve Fransızlar– önerisiyle gerçekleşti."[87] İran'daki Rus diplomatlar da aynı fikirdeydi: "Varolan cepheyi yerli birliklerle değiştirme fikri aslında Tiflis'te alınmıştı ve başını da Fransız Albay Chardigny, İngiliz Albay Pike ve Amerikan Konsolosu Willoughby Smith çekmişti. Urmiye'de ise bu oluşumların başını çeken asıl isim Fransız Yüzbaşı Gasfield'dı."[88] Asurî tugayı, Ocak 1918'de dört Asurî taburu, iki bağımsız makineli tüfek taburu, üç süvari bölüğü ve dört parça dağ ağır top takımından oluşuyordu.

Her ne kadar Tiflis'teki Rus *askerî* makamları bu önlemleri onaylasa da, İran'daki Rus *konsoloslık* makamları Asurîleri düzenli askerî birlikler olarak silahlandırmak konusunda kararsızdı – bu konudaki kararsızlıkları 1914'ten beri devam ediyordu. Özellikle de İran uyruğundan Asurîlerin İran hükümetinin karşı çıktığı silahlı birliklere girmelerine itiraz ettiler. Dahası, 1914'ten beri yaptıkları gibi, bu Rus elçilik görevlileri düzensiz birliklerin sadece yedek milis kuvvetleri ya da öz savunma birlikleri olarak hizmet edebileceklerini ileri sürüyorlardı. Urmiye'deki deneyimli Rus elçisi –İtilaf Devletleri'nin ordu yetkililerinin aksine yerel dilleri konuşabiliyordu– şunu önerdi: "Müttefik makamların işbirliğiyle Asurîlerden ve Ermenilerden ulusal birliklerin oluşturulması geç bir tarihte başladı ve söz konusu birlikler uzun süre ger-

---

85 Rusya'daki askeri misyon başkanından [Gen. Niessel] savaş bakanına, Petrograd, 23 Aralık 1917; savaş bakanından Fransız askeri misyon genel başkanına, Paris, 26 Aralık 1917 (AMAE, *Guerre 1914-1918, Turquie*, Cilt 894: *Arméniens du Caucase* (Ekim 1917-Ocak 1918), [reel 3], s.118, 139). Cankurtaranlar için komutanın hatıratına bakınız: Lieut.-Col. Paul Caujole, *Les Tribulations d'une ambulance française en Perse* (Paris, Les Gémeaux, 1921) ve Florence Hellot, "L'ambulance française d'Urmia (1917-1918), ou le ressac de la Grande Guerre en Perse", *Studia Iranica* 25 (1995), s. 45-82.

86 Tebriz'deki Başkonsolos Stolitsa'dan gizli telgraf, 12 Mart 1918, No. 49 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 17-18).

87 Özel Azerbaycan Birliği'nin Raporu, 2 Mart 1919 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 338-341).

88 Tebriz'deki Başkonsolos Stolitsa'dan telgraf, 12 Mart 1918, No. 49; Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'den Rus Elçiliği'ne gizli telgraf, 13 Aralık 1917, No. 181 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 17-18, 69). Asurî Ulusal Konseyi, 1930'larda İngilizlerin ve Fransızların desteğine dair iddiaları desteklemek için Konsolos Nikitin ve Yarbay Caujole'un yazılı ifadelerini sundular.

çek birer askerî birlik haline gelemeyecekleri için kendi başlarına Urmiye'yi koruyamayacaklardır. Bunlar apar topar silahlandırılan, düzensiz, disiplinsiz ve astsubay kadrosundan yoksun gönüllü oluşumlardır."[89] Nikitin de Urmiye'nin savunulması konusunda yeni tesis edilmiş ve henüz disiplinsiz olan Asurî birliklere bel bağlamanın mantıksız olduğunu belirterek birkaç gün sonra endişelerini ifade etti.

Tugay ayrıca birçok farklı komuta merkezine sahipti. Patriklik, gerilla önderi Ağa Petros ve Fransız askerî misyonu, kontrol için birbiriyle yarışıyordu. Özellikle de Ağa Petros ve Patriklik arasında bir rekabet vardı. Nikitin düzenli ulusal askerî birliklerin (Gürcü ve Ermeni birliklerinin) Kafkasya'dan gönderilmesini talep etti. Ayrıca Asurî tugayını oluşturma çabasını Müttefiklerin, özellikle de Urmiye'deki Fransız askerî misyonunun yönlendiriyor olmasını kınadı.[90] Tahran'daki Rus elçisi de bu endişeleri paylaşıyordu. Asurî birliklerini, birer milis kuvvetinden ya da öz savunma birliğinden öteye taşımanın "[Müslüman nüfusta] öfkeye ve katliama neden olacağını" ileri sürdü. Endişelerini birkaç gün sonra yineledi: "Şu anda silahlı çeteler biçimindeki Asurî birlikleri, Müslüman nüfus için tehlike arz ediyor." İran hükümetini devreden çıkarıp bir Asurî tugayı kurarak müdahalede bulunmak, "gerçekleşmesini engellemeye çalıştığımız katliama neden olacaktır"[91] uyarısında bulundu. Urmiye'deki Rus Konsolos, ulusal Asurî birlikleri kurulmasını "Müttefikler, Hıristiyanlar ve İranlılar arasında düzgün bir işbirliği olmadan ve sonuçları düşünülmeden atılmış bir adım"[92] olarak yorumluyordu. Ulusal Asurî birlikleri oluşturulması ve çok sayıda Asurî mültecinin varlığı nedeniyle, Rus diplomatlar onları "devlet içinde devlet" kurmakla itham ediyordu; ki bu İran hükümetinde büyük itirazlara neden olan bir durumdu.[93]

İran'daki Rus diplomatlar Asurî tugayını silahlandırmak yerine, İran hükümetinin düzeni sürdürmesine yardımcı olmak adına Rusya ve müttefiklerinin Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşturulacak karma milis kuvvetle-

89 Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'den gizli telgraf, 18 Aralık 1917 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 22).

90 Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'den Rus Elçiliği'ne mektup, 22 Aralık 1917, No. 186: "gizli" (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 81-82). Yüzbaşı Gasfield ayrıca Ağa Petros ve patrik arasındaki rekabeti de gözlemlemiştir.

91 İran'daki Rus Elçiliği'nden Kafkasya'daki sınır ötesi iletişim dairesine, 23 Mart 1918. Aynı telgraflar şu tarihlerde yeniden gönderilmiştir: 17 ve 30 Ocak 1918 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 24-24 ob.); ayrıca bkz. Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'den Tahran'daki Rus Elçiliği'ne, 9 Şubat 1918, No. 29 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 25-25ob.); ve Tahran'daki Rus sefiri Etter'den, Tebriz'deki başkonsolosa, 8 Mart 1918, No. 131 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 222).

92 Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'den Rus Elçiliği'ne gizli telgraf, 24 Şubat 1918, No. 38 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 235).

93 İran'daki Rus Elçiliği'nden Kafkasya'daki sınır ötesi iletişim dairesine, 23 Mart 1918, No. 1669 Z(GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 24-24 ob.

ri kurmaları gerektiği konusunda ısrarcıydılar. Bu çözüm yerel gerginlikleri azaltacak ve İran hükümetinin öfkesini yatıştıracaktı. Ama böyle bir çözüm Mezopotamya Cephesi'nde Osmanlılara karşı süren operasyonlar için askerî bir destek sağlama vaadini barındırmıyordu.

Rus diplomatların korkuları bir ay içinde gerçekleşti. 21 Şubat 1918'de Urmiye'de Müslümanlardan oluşan kalabalık bir grup, ülkelerine yabancıların müdahale etmesine karşı olan Tebrizli demokratların öncülüğünde, Ağa Petros Ellov'un evini kuşatmaya teşebbüs ettiler. Sonraki gün Asurî tugayı ağır silahlarla şehrin kontrolünü ele geçirerek buna karşılık verdi. Sonrasındaki saldırıda yörede yaşayan yüzlerce Müslüman can verdi. Kazak tugayı –İran hükümetinin Rus Albay Stolder'in yönetimi altındaki tek güvenilir silahlı gücü– düzeni sağlamaya çalıştı ama katledildi. Stolder, eşi ve küçük oğlu öldü.[94] Konsolos Yardımcısı Nikitin, daha sonraları şöyle yazacaktı: "Silahlı Hıristiyanlar, Müttefiklerin desteğinden emin oldukları için çok ileri gittiler."[95] Son derece zor bir ateşkes sağlandı ama temelleri çok zayıftı.

Asurî Patriği Mar Şimun, 7 Mart tarihinde Şikak Kürtlerinin lideri Simko'nun örgütlediği bir toplantıya katıldı. Her ne kadar Asurîler ile Kürtler arasında çatışmalar olsa da, toplantı çok da şaşırtıcı değildi. Şikak Kürtleri de, Asurîler de Osmanlılardan çok çekmişlerdi ve ayrıca her iki grup da yerel bir güç haline geldikleri İran Azerbeycanı'nda İran hükümetinin kontrolünün artmasını engellemek istiyordu. İngiliz istihbarat yetkilileri, patriği toplantıya katılması ama dikkatli olması konusunda uyardı. Patriğin bilmediği şey ise, Simko'nun İran hükümetiyle yakınlaşmış olması, İran hükümetinin ise Urmiye'yi Asurîlerden ve onların silahlı gruplarından kurtarmaya yardım etmesi karşılığında Simko'ya destek sözü verdiğiydi. Dağlık alanda bulunan Çehrik Kalesi'ndeki ziyafetten sonra, patrik aracına binerken Simko tarafından pusuya düşürüldü. Patrik Mar Şimun Benyamin ve yüzün üzerinde yandaşı öldürüldü.[96] Asurîler cinayeti öğrendikten sonra Urmiye şehrinin kontrolünü ele geçirdiler ve çok sayıda Müslümanı katlettiler. Daha sonra Sim-

94 Urmiye'den Rus Konsolosluk raporları (örn, yukarıdaki notta Nikitin'in 9/22 Şubat tarihli telgrafı) Rahip E.T. Allen, "Outline of Events in the District of Urumia, and the Syrian [Assyrian] Connection therewith, since the Beginning of the War" [Haziran 1918] kayıtlarını destekler, United States National Archives NA/ RG59/ 867.4016 /391 [erişim: the Gomidas Institute Armenian Genocide Documentation Project: www.gomidas.org/gida/index_and_%20documents/867.4016_index_and_documents/docs/4016.391.pdf]. Ayrıca bkz. Gasfield, "Au Front de Perse"; W. A. Wigram, *Our Smallest Ally: A Brief Account of the Assyrian Nation in the Great War*, The MacMillan Company, New York, 1920; Shklovskii, *Sentimental Journey*, s. 124.

95 Urmiye'deki Konsolos Yardımcısı Nikitin'den Rus Elçiliği'ne telgraftan alıntılar, 19 Nisan 1918 (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 14-15).

96 Simko'nun bu dönemi üzerine bkz. Martin van Bruinessen, "A Kurdish Warlord on the Turkish-Persian Frontier in the Early Twentieth Century: Isma'il Aqa Simko" in *Iran and the First World War*, (yay. haz.) Atabaki.

ko'nun Çehrik Kalesi'ne bir operasyon düzenlediler. Bir kuşatmadan sonra Simko'nun çok sayıda müridini öldürüp kaleyi ele geçirdiler. Ne var ki Simko ellerinden kaçmayı başardı.[97]

Ruhani liderlerini kaybeden Asurîler, şimdi Rusya'yla yaptıkları ateşkesin ardından İran'a yönelen düzenli Osmanlı kuvvetleriyle de karşı karşıya kalmışlardı. Asurîlerin karşısında kendilerine düşman bir İran hükümeti; özellikle Tebriz ve Dilman şehirlerindeki İranlı demokratların da aralarında olduğu düşman bir yerli Müslüman nüfus; Kürt çeteleri ve şimdi de iki Osmanlı bölüğü vardı. Asurî birlikleri üç ay boyunca bu hasımlarını kendisinden uzak tutmayı başardı. Mayıs 1918'de, Van vilayetinden sürülen Andranik [Ozanyan] ve onun Ermeni müfreze birliğiyle birleşme ihtimali ortaya çıktı; ama iki kuvvet eylemlerini birleştirmeyi başaramadı. Osmanlı kuvvetleri tarafından birçok defa yenilgiye uğratılan Asurîlerin durumu, 1918 yazında daha da umutsuz hale gelmişti.

Temmuz 1918'de kelimenin tam anlamıyla göklerden bir kurtarıcı geldi. 8 Temmuz 1918'de Yüzbaşı Pennington tarafından uçurulan bir İngiliz uçağı Urmiye'ye iniş yaptı. Pennington, Bağdat'tan kuzeye ierleyen küçük bir İngiliz müfreze birliğinin keşif subayıydı. Asurî liderleri Pennington'la görüşerek İngiliz güçleriyle birlikte hareket etmeye karar verdiler. Asurî kuvvetlerinin bir bölümü (Salmas Tümeni) hem Urmiye'nin kontrolünü elinde tutmak hem de oradaki on binlerce Asurî mülteciyi korumak için Urmiye'deki cepheyi tutacak; Ağa Petros ise yüz mil güneydeki Sayınkale'ye saldırıda Urmiye Tümeni'ne öncülük edecek, orada da İngiliz 14. Hafif Süvari Taburu'na katılacaktı. İngilizler tarafından güçlendirilen Urmiye tümeni, sonrasında Urmiye'yi savunmak için aynı yoldan geri dönecekti.

Güneydeki saldırı başarılı oldu. Ama Salmas tümeni, Ağa Petros'un onları terk ettiğinden endişe ederek boyun eğdi ve Urmiye şehrinin kapılarını Osmanlı güçlerine ve düzensiz Kürt çetelerine açtı. Katledileceklerinden korkan on binlerce mülteci, üç yıldır sığındıkları Urmiye'yi terk edip Sayınkale'ye gitmek üzere güneye yöneldi. Mülteciler neredeyse tüm yol boyunca saldırıya uğradılar. Bazı hesaplamalara göre yola çıkan 75.000 kişinin yirmi beş bini katliam, açlık ve hastalık nedeniyle yolda can verdi. (Savaş boyunca Urmiye'deki Amerikan misyonunun başkanlığını yürüten ve mültecilere yardım konusunda kahramanca işlere imza atan Dr. Shedd yolda tifüsten öldü.) 1918 yazında 50-60.000 kadar Asurî mülteci Sayınkale'ye ulaşabildi.[98]

---

97 Van Bruinessen, "A Kurdish Warlord"; Allen, "Outline of Events"; Wigram, *Our Smallest Ally*, s. 38-42. Rus konsolosluklar bu raporlarla uyumluydu.

98 *The Assyrian People and their Relation to the Allies in the Present War* (n.d. [ca. 1919]) (GARF, f. R-4738 (Rossiiskaia missiia v Persii), op. 1, d. 216, ll. 96-108)

Sonuçlar

İran'daki Büyük Savaş üzerine literatür genel olarak "Büyük Güçlerin planlarına"[99] odaklanır. Tabii kiz İngiltere, Fransa ve Rusya, tarafsız İran'da jeopolitik bir mücadeleye girişmiştir. Ama bilindik sunumun bazı değişikliklere ihtiyacı olduğu da doğrudur.

1) Savaş zamanındaki olayların arka planında, söz konusu devletler bünyesinde cereyan eden belirli dinamikler ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın kendi devrimlerini yaşıyor olmaları gerçeği vardı. Rus İmparatorluğu 1917 yılına kadar etkili bir devlet aktörü olarak hareket etmeyi başarmıştı. Ama 1917'den itibaren o da devrimin içinde kayboldu. Savaş, bu üç yerel krizin etkisiyle hız kazandı.

2)1914 öncesini ve savaş yıllarını, İngiltere ile Fransa'nın Ortadoğu'da aktif sömürgeci varoluşu açısından ve sonrasındaki barış müzakerelerinin ışığında değerlendirme eğilimi vardır. Ama bilindiği üzere, 1918 boyunca Osmanlı Hanedanlığı ve Rus İmparatorluğu bu mücadelenin başkahramanları oldular. Aslında Rusya'nın İran'da 1918'e kadar hâkim *tek* güç olduğu ileri sürülebilir. Dahası, bu bölgedeki Rus varlığı söz konusu bölge üzerine her Dünya Savaşı çalışmasına dahil edilmelidir.[100] Başka bir deyişle, 1914 öncesindeki ve savaş yıllarındaki mücadele, sadece 1919-sonrası [çerçevede] İngiltere ve Fransa odaklı olarak değil, *o yıllarda* etkin olan aktörlerin perspektifinden değerlendirilmelidir.

3)Kuzeybatı İran'daki mücadele, yalnızca "Büyük Güçlerin" hâkimiyet "mücadelesi" değildi. Her oyuncunun belirli talepleri ve farklı gündemleri vardı. Burada Rusların düzensiz [askerî] oluşumları kullanma konusundaki ihtiyatlı yaklaşımı vurgulanabilir. Tabii ki Ruslar 1914'ün sonunda dört gönüllü Ermeni birliğine imtiyaz sağlamış ve 1914-1915 yıllarında küçük bir Asurî öz savunma kuvvetinin silahlandırılmasını onaylamıştı. Ama bu çabalar, Hamidiye alaylarının kullanılması ya da Kafkasya'yı ateşe vermek üzere giriştikleri kumar düşünülürse, Osmanlılarınkine kıyasla oldukça yetersizdi. (Bana göre Rusya'nın düzenli ordu yapısını korumasının nedeni, Rus devletinin düşman olarak algılanan topluluklara karşı demografik ve imhaya yönelik bir savaş düzenine pek taraftar olmamasıyla da ilgilidir. Yani İTC'nin kendi ülküsü uğruna çetelerle giriştiği kumar, kendi nüfusunu potansiyel bir beşinci kol olarak görme isteğiyle uyum içindedir.) Ayrıca Rus yetkililer

99 Örn. Saleh M. Aliev, "Significant Changes in Russia's Expansionist Policy towards Iran, 1906-1917", *La Perse et la Grande Guerre*, (yay. haz.) Bast.; –ya da Atabaki'nin verdiği isimle– makaleler tümüyle aynı değildir – *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*.

100 Kamal Madhar Ahmad, Kürdistan üzerine Rus arşiv raporlarına ve çalışmalara dikkat çeker: *Kurdistan during the First World War*, çev. Ali Maher Ibrahim, Saqi Books, Londra, 1994, s. 12.

1914'ten 1918'e kadar Asurîleri gerçek birer askerî birliğe dönüştürme konusunda, 1917-1918 şartlarında İngilizlerin ve Fransızların olduğundan daha az istekli davranmıştır.

Farklı devletlerin farklı gündemleri olmasının ötesinde, her devlet karmaşık –"bileşik" ve "çokanlamlı"– bir aktördü.[101] Rus ordusu, umuyorum bunu gösterebilmişimdir, özel bir politika izliyor, genel olarak askerî güvenlik ve cephe gerisindekileri koruma kaygısıyla hareket ediyordu. (Bu nedenle Rus ordu komutası 1916-1917'de Asurîleri silahlandırma konusuna pek ilgi göstermemişti. Bunun yerine cephe gerisinde yaşanabilecek sorunlardan kaçınmak için Asurîleri İran'dan Rus işgali altındaki Osmanlı topraklarına "sevk etmeyi" ümit etmişti.) Özellikle bölgedeki Rus diplomatlar, Müslümanların düşüncelerine bir raddeye kadar hassasiyet göstermiş ve Hıristiyan mültecilere karşı oldukça eleştirel bir tutum takınmışlardı.

4)Yukarıdaki hususla ilişkili olarak Rus yetkililerin Hıristiyan toplulukları sırf Hıristiyan oldukları için şuursuzca desteklemediği aşikârdır. Bunun bir nedeni, konsolosluk görevlilerinin (ve General Baratov, General Vadbol'skii gibi birçok Rus ordu komutanının) bu sahnede deneyim sahibi olmaları ve ne kadar karışık olduğunu bilmeleridir. İran ve Osmanlı kayıtları Rus makamlarının Hıristiyan toplulukları dindaşları olarak gördüğünü ileri sürse de Rusların iç yazışmaları Rus askerî ve diplomatik yetkililerinin genellikle yerleşik Müslüman nüfusa Hıristiyan mültecilerden daha fazla sempati duyduklarını göstermektedir. Aslında Rus yetkililerin Hıristiyanlar ve Müslümanlar ayrımından çok, yerleşik nüfus ile (Azeriler, Türkler ve Ermeniler) göçebe ve kabile gruplar (Kürtler, dağ Asurîleri) arasında ayrım yaptığı söylenebilir. Kısacası denebilir ki Rus yönetim politikası Müslümanlar karşısında Hıristiyanları körü körüne desteklemekten yana değildi.

5)İngiltere, Fransa ve Rusya'nın eylemleri kesinlikle jeopolitik hesaplara, Büyük Güçlerin daha da genişleme politiakalarına ve emperyalizme dayanıyordu. Ama söz konusu devletlerin kararları ve eylemleri, aynı zamanda Büyük Savaş'ın ortasındaki bazı şartlara da bir tepkinin ifadesiydi. Özellikle İngilizlerin ve Fransızların Asurî mültecileri kuzey İran'da bir "Asurî tugayı" olarak örgütleme çabaları, sadece askerî değil daha çok sömürgeci ya da jeopolitik endişelerden kaynaklanıyordu. Rus kuvvetleri cepheden çekiliyordu; Kafkas ordusu 5 Aralık 1917'de Osmanlılarla ateşkes imzalamıştı ve İngiliz seferî kuvvetleri Bağdat'ta yenilgiye uğramıştı.

Sömürgeci güçler bu özel şartlar altında "ulusal birliklerin" ve "ulusal tugayların" silahlandırılmasını ve yeni, post-kolonyal ulusal devletlerin (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan) oluşumunu coşkuyla destekliediler. İngiltere ve Fransa'nın tam da bu dönemdeki acil askerî taleplerine işaret eden ye-

101 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Holquist, "Politics and Practice".

ni ulusal inşaa projelerini sahiplenme isteğini yansıtmak için –1781'de General Lord Cornwallis denetimindeki kuvvetlerin Yorktown'daki Amerikan devrimci güçlerine teslim olması sırasında İngiliz ordu bandosunun çaldığı şarkıya ithafen– "altüst olan dünya" [*the world turned upside down*] tabirini kullanıyorum. Bunun yerine İngiliz General Lionel Dunsterville'nin 1918'de İran Seferi sırasında günlüğüne not ettiği tabir de kullanılabilir: "Alice Harikalar Diyarında" – "Alice yine harikalar diyarında" (4 Mart; 17 Nisan ve 1 Eylül 1918).

12

SOYKIRIM SIRASINDA ERMENİ MALLARININ YAĞMALANMASI*

MEHMET POLATEL
(Boğaziçi Üniversitesi)

Tüm kitlesel şiddet olaylarına belirli bir mülksüzleştirme ve mülk transferi süreci eşlik eder. Ermeni Soykırımı hususunda, mülksüzleştirme ve mülkiyet transferi süreçlerinin devlet tarafından idare edilen sistematik bir soygun biçimini aldığını söyleyebiliriz. Bu makale, soykırım esnasında yürütülen mülksüzleştirme ve el koyma politikalarının II. Abdülhamid dönemine kıyasla zamansal özgünlüklerini, soykırım açısından Ermeni mallarına el konulmasının önemini ve devlet kurumları, devlet görevlileri, askerî görevliler, yerel iktidar sahipleri ve sıradan insanlar dahil olmak üzere geniş bir aktör grup tarafından Ermeni mallarına hangi yollarla el konulduğunu inceleyerek bu süreçlerin bir değerlendirmesini ortaya koymaktadır. Makalenin ana argümanı Ermeni mallarının gaspının Ermeni kimliğinin kasıtlı imhasının ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu süreçlerin devlete soykırımsal şiddeti uygulamak için gerekli kaynakların yanı sıra devlet görevlilerinin ve sıradan insanların işbirliğini de kazandırdığıdır. Bu makale, aynı zamanda merkezin mülkiyet transferi sürecini kendi kontrolünde gerçekleştirme beklentisine karşın şahsi çıkarların devlet memurlarını, askerî görevlileri ve sıradan insanları Ermeni mallarından daha fazla pay kapabilmek amacıyla rekabet etmeye yönlendirdiğini de ortaya koymaktadır.

Soykırım öncesinde Ermeni mallarına el konulması

Soykırım sırasındaki mülksüzleştirme ve mülk transferi süreçlerinin detaylarına girmeden önce, Ermeni mallarının gaspının 1915'te başlayan bir olgu

(*) Makale, yazar tarafından yeniden gözden geçirilmiştir. [yay. haz. notu]

olmadığını belirtmek gerekir. Esasen 1915 öncesinde, el konulmuş Ermeni malları hususu Osmanlı İmparatorluğu'nun en kısa sürede çözümlemesi gereken sorunlarından biriydi. Bu el koyma hadiselerinin çoğu soykırım öncesindeki katliamlar esnasında gerçekleştirilmişti; fakat el koyma hadiseleri bunlarla sınırlı değildi. Ermeniler her türlü işlevsel hukuki yoldan mahrum bırakılıp iç düşman olarak görüldüklerinden, bu gasplar 1890'larda sıradanlık kazanmıştı. 1915 öncesi el koyma hadiselerinin çoğu imparatorluğun iç ve doğu bölgelerinde gerçekleştirilmişti. Bu el koyma hadiselerinin failleri tek bir gruba mensup değillerdi. Aralarında yerel yöneticiler ve kamu görevlileri, yerli Türkler, Çerkes muhacirler ve Kürt aşiretleri vardı.[1]

1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ve Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) arasında müzakereler başladı. Bu müzakerelerin en önemli konularından biri tazminat meselesiydi. İTC başlangıçta tazminat meselesine olumlu yaklaşsa da 1910'da farklı bir politika benimsedi ve el konulan mallarının asıl sahiplerine iadesi hususunda ayak diremeye başladı.[2]

Balkan Savaşları'yla, Büyük Devletler'in Osmanlı'nın doğusuna ilişkin ilgi ve çıkarlarında ciddi bir artış oldu. Rusya detaylı bir reform projesi için bastırırken diğerleri Osmanlı'nın doğusunda bir Rus nüfuz bölgesinin ortaya çıkmasını engellemeye çalışıyordu. Almanya, Osmanlı topraklarında özerklik ya da bölünme durumunda yapmış olduğu yatırımlardan gelecek kârın düşeceği hatta belki de tümden kaybolacağı kaygısıyla bölgede Osmanlı hâkimiyetinin ve etkinliğinin korunmasını önceliyordu. Doğu vilayetlerinde yapılacak reform böyle bir uluslararası bağlamda tartışıldı ve reform projesinin nihai çerçevesi Rusya ve Almanya tarafından belirlendi.[3] Toprak ihtilaflarının Umumi Müfettişler tarafından çözülmesini öngören uluslararası reform projesi, yerel düzeyde ciddi bir belirsizlik ve panik yarattı.[4] Yani, mülksüzleştirme ve el koyma süreçleri soykırımla başlamadı. Aslında soykırım öncesi gasplar, failler açısından soykırıma katılma motivasyonu sağlayan faktörlerden biri olarak görülebilir.

---

1 *Teghekagir Hoghayin Grawmants Handznazhoghovoy* [Gasp Edilen Topraklar Hakkında Heyet Raporu], Cilt 1, İstanbul, Doğramacıyan Basımevi, 1910.

2 İTC ve Ermeni Siyasi Örgütü arasındaki ilişkilerle ilgili detaylı bir analiz için bkz. Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul, 2005; Dikran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914*, Transaction Publishers, Londra, 2009.

3 Reform projesi üzerine detaylı bir çalışma için bkz. Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *The American Historical Review*, Cilt LIII, Sayı 3, 1948.

4 BOA.DH.KMS 2-2/5, 13 Kanun-i Sani 1329/26 Ocak 1914, Diyarbakır valisinden İçişleri Bakanlığı'na. Alıntılayan: Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 143-145.

Ermeni Soykırımı sırasında gerçekleştirilen mülksüzleştirme ve müsadere süreçlerinin özellikleri

1915'le birlikte el koyma süreçlerinin karakteristik özelliklerinde önemli değişiklik oldu. Öncelikle soykırım, mülksüzleştirmenin ve mülk transferinin ölçeğini radikal biçimde genişletti. Tehcir uygulaması tüm Ermenileri kapsadığından el konan malların miktarında artış oldu. Soykırım öncesindeki müsadere ve el koyma hadiseleri belirli bir bölgede –imparatorluğun doğu ve iç bölgelerinde– yoğunlaşmışken, soykırım esnasındaki mülkiyet transferi Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimindeki tüm bölgelerde bulunan Ermeni mallarını kapsıyordu.

1915 itibariyle Osmanlı hükümeti ve devlet mekanizması mülksüzleştirme ve el koyma süreçlerine doğrudan dahil oldu. Önceki dönemde, devletin gasplardaki rolü –Kürt aşiretlerini Hamidiye Alayları çerçevesinde silahlandırıp resmî olarak görevlendirerek– şiddet için zemin oluşturmak ve failleri cesaretlendirmekle sınırlıydı. Devlet gasp hadiselerine doğrudan müdahil olan bir aktöre dönüşünce, mülksüzleştirme ve el koyma süreçlerini kontrolü altına almaya çabaladı. Doğrudan devlet müdahalesi, yasal araçlarla etraflıca düzenlenen bir müsadere ve el koyma mekanizmasının oluşturulmasını beraberinde getirdi. Tehcire ilişkin kanun ve emirlere benzer biçimde İTC hükümetinin halihazırda uygulamakta olduğu politikalara yasal zemin hazırlamak için sonradan yasal araçlar geliştirildi. Başka bir deyişle, yasal düzenlemeler uygulamanın başlamasından sonra devreye sokuldu.

Soykırımda el konan Ermeni mallarının niteliğinde de değişim oldu. Osmanlı devleti el koyma ve mülksüzleştirme sürecinde etkin biçimde rol almaya başlayınca, önceki dönemde gaspçıların erişiminin ötesinde kalan Ermenilere ait tahvillere ve mevduat hesaplarına da el konmaya başlandı.

Ermeni mallarının tasfiyesinin meşrulaştırılması için çeşitli yasal düzenlemeler yapıldı.[5] Bu yasal çerçeve doğrultusunda toprak ve fabrikalardan sabuna, besi hayvanları ve kıyafetlere kadar Ermenilere ait her türlü mal Emval-i Metruke komisyonları tarafından listelenip kayda alınacak, mülkiyet transferleri bu süreçten sonra gerçekleştirilecekti. Komisyonlar bu malların miktarı, değeri ve gerçek sahiplerine ilişkin detayları tutacakları defterlerle kayıt

5 Ermeni mallarına yönelik ilk karar 30 Mayıs 1915'te kabine tarafından alındı. Bu karar genel olarak Ermeni nüfusunun tehcir edilme süreciyle ilgili olsa da, içinde tehcir edilecek kişilerinin mallarının yönetilmesine dair detaylar da vardı (BOA, *Meclis-i Vükela Mazbatası*, 198/163). Bu karar yerel yetkilileri bilgilendirmek açısından yetersiz kaldığından, Osmanlı hükümeti 10 Haziran 1915'te ayrı bir talimatname yolladı (Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Başkanı, Ankara, 1982, s. 74-80). Hükümet 26 Eylül 1915'te geçici bir süre "Başka Bir Yere Gönderilen Nüfusun Terk Edilmiş Malları, Borçlar ve Kredilerle İlgili Kanun"u benimsedi. (*Takvim-i Vakayi*, No. 2303, 14 Eylül 1331/27 Eylül 1915).

altına alacaklardı. Komisyonlar bu malların mülkiyet transferi sürecinde kime satıldığını ya da verildiğini de kaydedecekti.[6]

Talat Paşa'nın neredeyse yüzyıl sonra gün yüzüne çıkan şahsi defterlerinde, büyük bir ihtimalle çeşitli yerellerde kurulan Emval-i Metruke komisyonlarının kayıtlarındaki veriler doğrultusunda hazırlanmış tablolar bulunmaktadır. Bu kayıtların orijinal nüshaları çoktan kayıplara karışmış olsa da, Talat Paşa'nın kendi notları komisyon kayıtlarının içeriği konusunda fikir vericidir; ki bu da soykırım esnasında devlet tarafından gasp edilen Ermeni mallarının toplam değerini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Talat Paşa'nın Notlarına Göre*
Ermeniler Tarafından Terk Edilen Malların Listesi

Vilayetin adı	*Sayı*
Edirne	3.133
Adana	699
Ankara	2.540
Hüdavendigar	14.856
Diyarbakır	1.055
Sivas	3.000
Mamuret-ül Aziz	3.500
Konya	270
Urfa	250
İzmit	3.589
Eskişehir	(Boş)
Canik	614
Karesi	2.870
Kayseri	3.000
Karahisar-Sahib	341
Niğde	341
Maraş	1.000
Menteşe	400

(*) Murat Bardakçı (yay. haz.). *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*. Everest Yayınları, İstanbul, 2008.

Bu tablo, Talat Paşa'nın defterinden alınmıştır. Tabloda toplam miktarı belirtilen mülkler arasında şahıs mallarının yanı sıra cemaate ait mülkler de bulunmaktadır. Osmanlı devleti binlerce "metruk" Ermeni mülkünü yerellere gönderdiği çeşitli telgraf ve emirlerle dağıtmıştır. Hükümetin Ermeni mallarını üç temel amaç doğrultusunda kullandığı söylenebilir. Bunlar muhacirlerin iskânı, milli ekonominin inşası ve devlet kapasitesinin ve ordunun tahkimidir.

Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı'nın ardından kitlesel bir Müslüman

6 *Takvim-i Vakayi*, No. 2303, 14 Eylül 1331/27 Eylül 1915. Bu defterlerin kayıp olması şaşırtıcı değildir çünkü bu defterlerin ortaya çıkışı bu organize suçun ölçeğine, Ermeni halkının zenginliğine, mal devri sürecinden kâr sağlayanların kimliklerine güçlü bir ışık tutacaktır.

muhacir akınına uğradı. Müslüman muhacir akını, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile hız kazandı. Ermeni mallarının bir kısmı Osmanlı hükümeti tarafından muhacirlerin iskânı için kullanıldı. Dahiliye Nezareti tarafından tüm vilayetlere gönderilen emir, muhacirlerin iskânının merkezî hükümetin en temel önceliklerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Dahiliye Nezareti bu emirde muhtaç durumdaki pek çok muhacir ve mülteci varken malların eşraf ve yerel ileri gelenlerce paylaşılmasının kabul edilemez olduğunu bildirmiş ve bu durumdaki evlerin, el koyanların müdahale ve muhalefetleri dikkate alınmadan acilen boşaltılıp muhacirlere ve mültecilere tahsis edilmesini emretmiştir.[7] Muhacirler Anadolu'nun ve Osmanlı'nın doğusunun demografik ve toplumsal olarak yeniden tasarlanmasını hedefleyen oldukça detaylı bir çerçeve doğrultusunda iskân edildiler. Örneğin; Müslüman muhacirler özenle belirlenen noktalara, Ermenilerin ortadan kaldırılmasından sonra Kürtlerin ciddi bir yerel çoğunluk kazanmalarını önleyecek biçimde iskân edilmeye çalışıldı. İskân süreci o denli detaylıydı ki devlet metruk mülkleri muhacirlere dağıtırken muhacirlerin geldikleri bölgelerdeki toplumsal konumlarını ve mesleklerini dahi dikkate alıyordu: Geldikleri yerlerde büyük toprak sahibi olan muhacirlere daha geniş topraklar verilirken küçük köylü olan muhacirlere daha küçük topraklar verildi.

Merkezî hükümetin bir diğer amacı da gayri Müslim burjuvaziyi ortadan kaldırmak ve Müslüman ve Türk unsurların hâkim olduğu bir millî ekonomi kurmaktı. Bu politika doğrultusunda, yerellerdeki idarecilere gerekli dükkân, sermaye ve araçları Müslümanlara dağıtmaları yönünde emir verildi. Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 6 Ocak 1916 tarihinde gönderilen emir, bu amacı açık biçimde ortaya koymaktadır. Talat Paşa bu emirle Ermenilerden alınan metruk taşınır malların uzun vadede korunarak Müslümanlarca kurulacak şirketler için kullanılması gerektiğini bildirmektedir.[8]

Ordunun ve devlet kapasitesinin tahkimi, devletin bir diğer amacıydı. Orduya, Ermenilere ait çeşitli binaların yanı sıra, üzüm bağlarının ve tarlaların mahsulünün satışından sağlanan gelirler ve kıyafet, ilaç gibi çeşitli mallar da verildi. Mayıs 1916'da, Dahiliye Nazırı, yerel makamların Ermenilere ait olan ve hapishaneye dönüştürülebilecek binaların sayısını ve durumunu belirlemelerini emretti. Bu emri takiben yapılan incelemelerden sonra Antep ve Maraş gibi pek çok yerde kiliseler hapishaneye dönüştürüldü. Ermeni malları kimi yerlerde polis karakollarına da dönüştürüldü.[9] Ermeni mallarının

7 BOA, DH.ŞFR 68/155, Harbiye Nezareti'nden tüm illere, 3 Ekim 1916.

8 BOA, DH.ŞFR 59/239, Dahiliye Nezareti'nden tüm illere, 6 Ocak 1916.

9 Yerel yetkililer tarafından hapishaneye dönüştürülmeye uygun olduğu rapor edilen binaların sayısı iki ila on bir arasında değişmektedir. BOA, DH. MB. HPS 25/15 ve 49/31, çeşitli vilayetlerden Dahiliye Nezareti'ne, 14-27 Mayıs 1916.

devlet kapasitesinin artırılması için kullanılması özellikle merkezî iktidarın imparatorluğun diğer bölgelerine kıyasla zayıf olduğu bölgelerde önemliydi.

Mülksüzleştirme ve müsaderenin Ermeni Soykırımı açısından önemi

Ermeni mallarına el konulması hem birey olarak Ermenileri hem Ermeni kimliğinin imleyenlerini hedef alan soykırım politikasının ayrılmaz bir parçasıydı. Bu nedenle Ermeni cemaatine ve dinî durumlara ait mallara da el konuldu. Bunlardan bazıları anlamlarından arındırılıp muhacirlerin iskânı ve devlet kapasitesinin güçlendirilmesi için kullanıldı. Bu malların Emval-i Metruke komisyonları tarafından korunması ve merkezî politika doğrultusunda dağıtılması yönündeki merkezî hükümet emirlerine rağmen, Ermeni kimliğinin imleyenleri olan kilise ve okullar saldırı ve yağmaların hedefi oldu.[10] Soykırımla birlikte, müsadere ve mülk transferinin anlamı da değişti ve bu süreçlerde Ermenilerin izlerini, belirteçlerini ve kutsal mekânlarını tahrip ederek toprakların kimliğini değiştirme çabası ortaya çıktı.

Ermeni mallarının gasp edilmesi ve devletin belirlediği gruplara dağıtılması soykırım politikasının ayrılmaz bir parçasıydı çünkü bu süreçler devletin yönetimi altındaki toprakların demografisinin yeniden düzenlenmesini mümkün kılıyordu. Ermenilerin tehcirden önce mallarını satmaları, devretmeleri ve kiralamaları yasaklanmıştı. Yerel yetkililerin tehcir edilen Ermenilerin malları üzerinde tasarrufta bulunmalarını kati biçimde engellemeleri emredildi.[11] Ermenilerle malları arasındaki ilişki söz konusu toprak ve nüfusun yeniden tasarlanması için mutlak biçimde kesildi. Türkleştirme politikası doğrultusunda desteklenen muhacirlerin Ermeni mallarına iskânı, Ermenilerin geri dönebilme ihtimallerini azaltıyordu. Talat Paşa'nın notlarına göre, 1915'te 20.545 hane, 267.536 dönüm arazi, 76.942 dönüm bağ, 7.812 dönüm bahçe, 703.491 dönüm zeytinlik, 4.573 dönüm dutluk, 97 dönüm portakallık, 5 at arabası, 4.390 hayvan, 2.912 ziraat aleti ve 524.788 tohum muhacirlere dağıtıldı.[12] Hayatta kalmayı ve 1918'den sonra geri dönmeyi başaran Ermeniler evlerinde ve tarlalarında, iskân edildikleri hane ve tarlaları elde tutmak için şiddete başvurmaktan çekinmeyen muhacirlerle karşılaştılar.

Ermeni mallarının gaspı soykırımsal şiddetin gerçekleştirilebilmesi açısından da önemli bir role sahipti, çünkü bu mallar devlet kapasitesinin ve ordu-

10 Meclisin yeniden açılmasından sonra mebus Dikran Barsamian hükümete Ermeni cemaatine ait dinî yapılara verilen zararın çapını ortaya koyan bir deklarasyon sunmuştur. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Ankara: TBMM Matbaası, 1992. Devre 3, Cilt 1, İçtima senesi 5, Toplantı 23. 9 Aralık 1918, s. 257-58.

11 BOA, DH.ŞFR 55/66, Dahiliye Nezareti'nden Karesi'ye, 17 Ağustos 1915.

12 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 95.

nun güçlendirilmesi ve soykırım mekanizmasının finanse edilmesi için kullanıldı ve tanıklarla failler açısından motivasyon sağladı.

Soykırım politikasının önemli bir unsuru olan tehcir, devlet tarafından ciddi bir harcama yapılmasını gerektiriyordu. Hükümet Konya, Adana, Halep, İzmit, Ankara ve Eskişehir Ermenilerinin tehciri için Eylül 1915'te 1.7 milyon kuruş harcadı. Mart 1917'de tehcirin ülke genelindeki maliyeti 6.640 milyon kuruşa ulaşmıştı.[13] Soykırımın erken safhalarında bazı yerellerde tehcir masrafları tehcir edilen Ermenilerden alındı. Zeytun'dan önce Konya'ya, ardından Konya'dan Der Zor'a tehcir edilen Ermeniler kendi ulaşım ve yiyecek masraflarını ödemekle yükümlüydüler.[14] Bu erken dönemde İttihatçı Şükrü Kaya, Ermenilerin toplu bir şekilde kendi ulaşım masraflarını karşılamalarını önerdi. Bu öneri Ekim 1915'te Talat Paşa tarafından kabul edildi.[15] Öte yandan, Ermeniler tehcir esnasında finansal gelirlerini ve birikimlerini kaybettiklerinden, devlet çoğunlukla el koyduğu Ermeni mallarını kullanarak tehcir masraflarını karşılamaya başladı. Talat'ın emirleri doğrultusunda soykırımın mali anlamda kârlı olduğu vilayetlerden gelen fonlar ihtiyaç duyulan vilayetlere yönlendirildi. Dahiliye Nazırı 8 Kasım 1915'te Eskişehir Emval-i Metruke Komisyonu'nun Ermeni malları gelirinden 200 bin kuruşu Halep Gelir İdaresi'ne göndermesini emretti.[16] Bunu izleyen günlerde, Dahiliye Nezareti, Halep Emval-i Metruke Komisyonu'na Ermenilerin el konulan hayvanlarının satışından sağlanan 645.810 kuruşun 600 bininin vilayet dahilinde tehcir edilenlerin gıda ve ulaşımı için kullanılmasını emretti.[17]

Ermeni malları aynı zamanda tanıklar ve failler için motivasyon sağlıyordu. Akçam'ın da belirttiği üzere, Osmanlı hükümeti soykırımsal şiddetin temel operasyonel birimi olan milis örgütlenmesinin masrafları için de Ermeni mallarını kullandı.[18] Sıradan insanlar ve alt kademe devlet görevlilerinin şahsi olarak Ermeni mallarını gasp etmeleri merkezî hükümet tarafından yasaklanmış olsa da, yağma ve yolsuzluk oldukça yaygındı. Bu olgu, Ermeni mallarının dağıtımını kendi araçları yoluyla, Emval-i Metruke Komisyonu üzerinden kendi siyasi, toplumsal ve ekonomik amaçları doğrultusunda gerçekleştirmeyi hedefleyen merkezî hükümetle devlet görevlileri ve milisler arasında gerginliğe sebep oldu.

---

13 Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Türk Çalışmaları Bölümü, 2003, s. 103 vd.

14 BOA, DH. ŞFR 52/292, Dahiliye Nezareti'nden Konya'ya, 9 Mayıs 1915.

15 BOA, DH.ŞFR 57/54, Talat'tan Şükrü Kaya'ya, 18 Ekim 1915.

16 BOA, DH.ŞFR 57/350, Dahiliye Nezareti'nden Eskişehir'e, 8 Kasım 1915.

17 BOA, DH.ŞFR, Dahiliye Nezareti'nden Halep'e, 8 Kasım 1915.

18 Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 230.

Ermeni mallarının gasp edilme biçimleri ve merkezî hükümet ile Ermeni mallarını şahsi olarak gasp edenler arasındaki gerginlik

Yukarıda görüldüğü üzere, merkezî hükümetin Ermeni mallarının nasıl kullanılacağına dair oldukça detaylı bir planı vardı; fakat uygulamada merkezin beklentileri ile yerellerdeki mülkiyet transferi arasında ciddi bir uçurum olduğu ortaya çıktı. Ermeni mallarına yalnızca bunları merkezî emirler doğrultusunda kaydedip dağıtan devlet makamlarınca el konulmadı. Devlet görevlilerinin ve askerî yetkililerin şantaj ve istismarları, Ermenilere ait eşyaların katliamlar esnasında gasp edilmesi ve fiziksel şiddete eşlik eden yağma, Ermeni mallarına merkezî hükümetin beklentilerinin aksi doğrultusunda el konulma biçimleriydi.

Merkezin beklentilerinin aksine, yerel yetkililer ve askerî görevliler iktidarlarını ve makamlarını Ermeni mallarına şahsi çıkarları doğrultusunda el koymak için kullandılar. Şantaj bunun örneklerinden biridir. Pek çok memur ve askerî yetkili hayatlarının bağışlanması karşılığında ciddi miktarda para ödemeyi kabul eden zengin Ermenilere güvence verdiler. Bu aslında bir para sızdırma hilesiydi. Böyle para sızdırma hilelerine başvurmanın ve rüşvet karşılığında belirli kimselerin tehcir konvoylarından kaçmalarına göz yummanın yanı sıra, yerel devlet görevlileri ev, dükkân, tarla gibi taşınmazlara da şahsi amaçlarla el koydular. Bu aslında pek çok emir ve düzenleme ile yasaklanmıştı; öte yandan, devlet görevlilerinin ve milislerin soykırımdaki işbirlikleri riske atılamayacak kadar önemli olduğundan, devlet başlangıçta bu kişilerin kovuşturulması için sert adımlar atmadı. Zaman geçtikçe, Ermeni mallarına şahsi amaçlarla el koyup servet edinen bu görevlilerden bazıları kovuşturmaya uğramaya başladı.

Almanya'nın Adana Konsolosu Büge'ye göre, yüksek rütbeli yerel idarecilerin ve askeri personelin suistimalleri yıpratıcı bir etki yaratıyordu: "Rütbeli görevliler bu yola zenginleşmeye çalışıp, rüşvet almayı ve şantaj yapmayı zararsız ve hoş görülebilir edimler addettiğinden, kanunun ve devletin itibarına gölge düşürdüğünden; doğal olarak astları olan memurları, yargıçları, doktorları, subayları, hatta jandarmaları ve erleri hizaya sokacak ahlâkî kudret ve otoriteden yoksunlar. Her kamu görevlisi kendi hesabına para geçirmenin bir yolunu arıyor."[19]

Ermenilere dönük saldırılar, ölümcül saldırılar yapmakla görevlendirilmiş milisler ve jandarmalar ile bu şiddeti uygulamada doğrudan görevli olmayıp

19 PAAA, R14088, Adana Konsolosu Büge'den Şansölye Bethmann Hollweg'e, 1 Ekim 1915. Orijinal belge için bkz. http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/WebStart-En?OpenFrameset.

saldırılara ideolojik, dinî ve maddi motivasyonlarla katılan kimselerin aralarında bulunduğu çeşitli gruplar tarafından gerçekleştirildi. Pek çok yerde sıradan insanlar yağma hadiselerine katıldı. Tehcir edilen Ermenilerin boş kalan evleri komşuları tarafından sıklıkla araştırıldı, soyuldu, bahçeleri didik didik arandı. William Dodd'a göre, Konya'da taşınır mallara el konulması süreci kadınların aktif katılımıyla gerçekleşmişti.[20] Başka bir tanığın aktardığına göre, Trabzon'da taşınır malların ahali tarafından yağmalanmasından arta kalanlar ya yerel yetkililer arasında paylaşılıyor ya da satılıyordu.[21]

Sonuç yerine

Ermeni Soykırımı, kimi zaman merkezî hükümet ile şahsi amaçlarla Ermeni mallarına el koyan gaspçılar arasında gerilim yaratan, karmaşık ve zaman zaman birbirleriyle çatışan mülksüzleştirme ve mülkiyet transferi süreçleriyle örülüdür. Hükümetin belirlediği yasal çerçeve ile bu çerçevenin sınırlarını aşan şahsi gaspçıların edimleri arasındaki ortak nokta, ikisinin de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin iktisadi yıkımına katkıda bulunmuş olmalarıdır. Mülksüzleştirme ve el koyma süreçlerine kiliselerin ve cemaate ait diğer mülklerin mahvı, Ermenilere ait evlerin, bazen bu evlerde yaşayanların komşuları ve tanışlarının da katılımıyla, ahali tarafından yağmalanması ve manevi kıymete sahip eşyaların kaybı da dahildir. Tüm bunların etkisi sadece iktisadi araçların kaybı olarak anlaşılamaz; çünkü aslında mülksüzleştirme ve mülk transferi süreçleri Ermenilere yönelik soykırımsal şiddetin asli unsurlarıdır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

- Dahiliye Nezareti
- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM)
- Şifre Kalemi (DH.ŞFR)
- Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)
- Meclis-i Vükela Mazbataları

National Archives United Kingdom [Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri], Kew, Londra, Foreign Office [Dışişleri] Dosyaları FO 371 ve 608.

Takvim-i Vakayi (Resmî Gazete)

20 NA, RG59/867.4016/137, Konya Konsolosu William S. Dodd'dan Büyükelçi Henry Morgenthau'ya, 15 Ağustos 1915.

21 NA, RG59/867.4016/251, Wilfred Post'tan W. Peet'e, 25 Kasım 1915.

Basılı Birincil Kaynaklar

Murat Bardakçı (yay. haz.), *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest, İstanbul, 2008.

Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, *Belgeler*, Ankara, 1982.

Sarkis Karakoç, *Sicilli Kavanin*, Cilt III, 1926-1927, Cihan Kütüphanesi, İstanbul, 1925-1985.

Teghekagir Hoghayin Grawmants Handznazhoghovoy [Gasp Edilen Topraklar Hakkında Heyet Raporu] Cilt I, Doğramacıyan Basımevi, İstanbul, 1910.

İkincil Kaynaklar

Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003.

Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *The American Historical Review*, Cilt LIII, no 3, 1948.

Elise Hagopian Taft, *Rebirth: Veradznound*, Plandome, New Age, New York, 1981.

Dikran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914*, Transaction Publishers, Londra, 2009.

Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Continuum, Londra, 2011.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Uluslararası İlişkiler ve Ceza Hukuku

13

ERMENİ SOYKIRIMI SORUMLULARININ KONSTANTİNOPOLİS'TE YARGILANMASI (1919-1920)

MIKAËL NICHANIAN
(Fransız Ulusal Kütüphanesi)

"Konstantinopolis savaş suçları mahkemesi, eğer bu denli başarısız olmasaydı, Nuremberg ve Tokyo ile kıyaslanacak yargılamalar olarak hatırlanacaktı."[1]

Sorumluluklar meselesi: İttihatçıların yargılanması (1919-1920)

Mütarekenin imzalanmasından hemen ardndan, savaş sırasında işlenen suçların sorumluluğu meselesi gündeme geldi. Soykırımın başlıca sorumlularının Almanya'ya kaçması, İTC yöneticilerinin bu durumun farkında olduğunu gösteriyordu: 1 Kasım 1918'de Talat, Enver, Cemal ve soykırımda doğrudan parmağı olan Dr. Bahaeddin Şakir ve Nâzım gibi bazı diğer İttihatçılar, Odessa üzerinden Almanya'ya firar etmek için bir Alman gemisinin güvertesindeki yerlerini almıştı.[2] Kaçan Osmanlı yöneticilerinin listesi bile tek başına niyetlerini açığa vurur nitelikteydi: İTC'nin ya da hükümetin tüm üyeleri saklanma gereği duymamıştı; sadece bu kitle kıyımıyla doğrudan ilişkili olanlar ortadan kaybolmuştu. Alman makamlarının bu eski müttefiklerine kesin ve alışılmadık biçimde uzattıkları yardım eli de çok anlamlıdır: Söz konusu kişilerin Fransız ya da İngiliz istihbaratının eline düşerse özellikle de

1 Gary Jonathan Bass, *Stay the hand of vengeance: the politics of war crimes tribunals*, Princeton University Press, Princeton, 2000, s. 106

2 Kapitanleutnant Baltzar, "Das romantische Ende der drei grossen Turken der Kriegszeit: Talaat, Enver und Dschemal Pascha. Eine Erinnerung an den 1. November 1918", *Orient-Rundschau* 15, No. 11 (10 Kasım 1933), s. 120-121.

Almanya'nın Ermeni Soykırımı'ndaki sorumluluğuyla ilgili olarak verebilecekleri bilgilerden endişe duydukları açıktır.

İttihatçılar 1913 yılı Ocak ayından beri imparatorlukta mutlak bir egemenlik kurmuştu ancak başlıca İTC yöneticilerinin kaçması onları iktidardan uzaklaştırdı ve 8 Kasım'dan sonra monarşi taraftarı ya da liberal çevrelere yakın şahsiyetlerin hükümeti ele geçirmesine zemin hazırladı. İtilaf güçlerinin gemileri 13 Kasım'da Konstantinopolis limanlarına yanaşmıştı ve bu tarihten itibaren savaş sonrası hükümetlerinin birinci önceliği, onlarla olası en iyi koşullarda barış müzakerelerine oturmak ve toprak kaybını en aza indirmeye çalışmak oldu. Bu açıdan, Ermeni sorunu ve o dönemde tabir edildiği şekliyle "Ermeni zulmü" önemi bir yer tutuyordu çünkü Türkiye'nin İtilaf güçleri ve özellikle de bu devletlerin kamuoyu nezdinde sahip olduğu korkunç imajın büyük bir parçasını oluşturuyordu.[3] Dolayısıyla yeni Osmanlı hükümetleri, Türkiye'yi eski rejimin işlediği suçların prangasından kurtarmak için 1919 Ocak ayından başlayarak büyük bir siyasi yargılama sürecini başlatıp "Ermeni zulmü" ve "İttihatçıların suçları" gibi meseleleri kendi çıkarları için kullanmaya çalıştılar.[4]

Heyet-i Mebusan'ın 4 Kasım 1918'de yeniden toplanıp çalışmalarına başlamasıyla birlikte Arap bir Bağdat mebusu olan Fuat Bey ve Rum bir Aydın mebusu olan Emanuel Emanuelidis[5] iki önerge sundular ve İttihatçıların savaş sırasında işledikleri suçların Yüksek Adalet Divanı'nda yargılanmasını talep ettiler. İleri sürülen suçlamalar arasında, Ermenilerin tehcir edilmesi ve Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gerçekleştirilen katliamlar vardı.

Ayan Meclisi'nin 21 Kasım 1918'de açılmasıyla birlikte, oldukça önemli bir İttihatçı figür olarak öne çıkan ancak 1908 sonrasında fikir ayrılıkları yaşayarak İTC'den uzaklaşan Ahmed Rıza, Ermeni meselesini gündeme getirdi. Kendisi daha önce 1915'de yaşanan yağma ve tehcirler ile TM'nin 1916'da

---

3 İngiliz Foreign Office Arşivleri (= FO), No. 371/4174/118377.

4 Bu davalarla ilgili olarak Bkz. Taner Akçam ve Vahakn N. Dadrian, *Judgment at Istanbul. The Armenian Genocide Trials*, Berghahn Books, New York, 2011; Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, s. 900-976; Avetis Papazyan (Ավետիս Փափազյան), Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի [Jön Türk dava belgeleri ışığında Ermeni Soykırımı] Erivan 1988; Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War 1 Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications", *Yale Journal of International Law*, Cilt XIV, No. 2, Yaz 1989, s. 221-334; *a.g.e*, "The Documentation of the World War 1 Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal", *International Journal of Middle East Studies* No. 23, Kasım 1991, s. 549-576; Taner Akçam, *"Tehcir ve takti"l: Divan-ı harb-i örfi zabıtları, İttihat ve Terakki'nin yargılanması 1919-1922*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2008.

5 Bu mebusla ilgili olarak bkz. Vangelis Kechriotis, "On the margins of national historiography: The Greek İttihatçı Emmanouil Emmanouilidis – Opportunist or Ottoman patriot?", *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, Amy Singer (yay. haz.)., Routledge, Londra, 2011 içinde, s. 124-142.

işlediği suçları da kınamış bir isimdi. Ahmed Rıza savaş esnasında devletin Ermenilere karşı işlediği suçları mahkûm eden çok güçlü bir konuşma yapmış ve böylece Ermeni kıyımını ve hükümetin bu süreçteki sorumluluğunu ifşa eden ilk mevki sahibi Türk olmuştu.

Bu meclis oturumunda eski Dahiliye Nazırı Reşid Akif de etkileyici bir konuşma yapmıştı. Kendisi Ekim-Kasım 1918 geçiş hükümetinde Şura-yı Devlet reisliği görevini yürütmüş ve bu sıfatla Ermeni tehciri ve katliamları ile ilgili olarak millî arşivlerde bir tahkikat yapılmasını sağlamıştı. Reşid Akif böylelikle tehcirlerin ve katliamların örgütlenmesi için uygulamaya konan ikili mekanizmayı ifşa eden ilk kişi olmuştu: Bir yanda Dahiliye Nazırı Talat yerel idarecilere tehcir talimatları gönderirken, diğer yanda İTC Merkez Komitesi, Doğu vilayetlerindeki TM milislerine soykırım talimatları içeren telgraflar gönderiyordu. Bu şekilde işleyişe yasal bir görünüm kazandırılıyor ve katliamlar da vicdansız haydutların, meşhur *çetelerin* hesabına yazılıyor; yetkililer de bu konuda hiçbir bilgileri olmadığını iddia edebiliyordu. Reşid Akif sözlerini şöyle tamamlamıştı: "Suça bulanmış bir hizip sadece tüm Müslüman âlemine değil, tüm insanlığın alnına kara bir leke sürmüştür. Bu hizip açığa çıkarılıp ifşa edilmelidir. Eğer bu doğru biçimde yapılırsa, tüm hakikat gün yüzüne çıkacak ve ileride çocuklarımıza ve gelecek kuşaklara ders olacaktır."[6] Meclis üyesi Reşid Akif'in sözleri öyle güçlüydü ki, son savaş hükümetinin üyesi olarak Ermeni tehciri ve katliamıyla ilgili resmî belgelere erişmiş olduğunu gösteriyor; ayrıca olayları ve devletin bunlardaki sorumluluğunu kabul ederek bu *insanlığa karşı suç* için örnek bir cezalandırmanın gerekliliğini vurguluyordu. 1918 Kasım'ında yapılmış olması ve Türk kurumlarının yıllıklarında eşine az rastlanır bir sorumluluk ifadesi taşıması dolayısıyla bu açıklamanın taşıdığı ahlâkî, siyasi ve pedagojik önemi ne kadar vurgulansa azdır.

Ancak olayların ve devletin bu olaylardaki sorumluluğunun, görevdeki bir siyasi yetkili tarafından en net biçimde kabulü, Dahiliye Nazırı Mustafa Ali [Deymer]'in 13 Aralık 1918'de *Vakit* gazetesinde yayımlanan sözlerinde görülür: "Savaş esnasında, yöneticilerimiz tehcir kanununu en kanlı çetelerin bile suçlarını aşacak biçimde ve suç işlemek kastıyla uygulamıştır. Ermenileri imha etmeye karar vermiş ve bunu gerçekleştirmiştir. Bu karar İTC'nin Merkez Komitesi tarafından alınmış ve hükümet tarafından da uygulanmıştır."[7]

Temmuz 1918'de tahta çıkan Sultan VI. Mehmed, 23 Kasım 1918'de bir tahkikat komisyonu kurmuş ve başına da herkesin kabul edebileceği üst dü-

6 Ayhan Aktar, "Debating the Armenian massacres in the last Ottoman parliament", *History Workshop Journal*, Cilt LXIV, No. 1, Kasım-Aralık 1918, s. 240-270, alıntı için s. 261-262.

7 *La Renaissance*, 14 Aralık 1918; Akt. Taner Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 45 ve No. 68.

zey bir yetkiliyi yani 1915'te bölgesindeki Ermenilerin tehcir ve imha edilmesi emrine direnen ve bu nedenle görevinden uzaklaştırılan eski Ankara valisi Hasan Mazhar'ı getirmişti. Mazhar Komisyonu, İttihatçılara isnat edilen suçlara kanıt teşkil edebilecek mümkün olan en çok sayıda resmî belgeyi ve Müslümanlar arasından tanıkları bir araya getirmek için olağanüstü bir çaba harcadı. Savaş henüz bitmeden arşivlerin büyük bir kısmı yok edilmiş olmasına rağmen tahkikat komisyonu yine de Ermeni halkının hükümet tarafından tehciri ve katliyle ilgili olarak yerel idarecilere gönderilen resmî telgrafların bir kısmına ulaşmayı başardı. 1919 ve 1920 yıllarında görülen tüm davalar kısmen bu tahkikat komisyonunun çalışmalarında edinilen bilgilere dayanılarak açıldı.

5 Şubat 1919'da görülen ilk dava, Ankara vilayet sınırları içindeki Yozgat sancağında Ermeni halka karşı işlenen suçlarla ilgiliydi.[8] Yargılamaların ilki için Yozgat'ın seçilmiş olması, temelde Mazhar Komisyonu'nun söz konusu bölgedeki soykırım mekanizmalarını örnek teşkil edecek biçimde belgelemeye imkân veren birçok resmî belge ve tanığa ulaşmış olmasıydı. Tahkikat Komisyonu'nun başkanı Hasan Mazhar'ın 1915'e kadar bizzat Ankara valisi olması, yerel yöneticileri tanıması, bu sancakla ilgili belgelerin titizlikle toplanmasında mutlaka etkili olmuştur. Yozgat sancağının tercih edilme nedenlerinden bir diğeri de, Temmuz 1915'te TM çetelerinin binlerce Ermeni'yi katlettiği ve vilayetteki en büyük "mezbahalardan" biri olan Boğazlıyan kazasında yaşananlarda doğrudan kaymakam Mehmed Kemal'in parmağı olmasıdır. Dava, kaymakamın ve yerel idarecilerin elindeki güçlerin Dahiliye Nezareti'nin ve İTC'nin emriyle hareket ettiğini, parti sekreteri ve Ankara valisinin tehcir ve katliamları yerinde denetlemek için Yozgat'a gittiğini, tehcirden kurtulmak için din değiştirme seçeneğinin bir aldatmacadan ibaret olduğunu ve "Ermeni ayaklanması" iddiasının tümüyle hayal ürünü olduğunu kamuoyunun gözleri önüne sermişti. Birçok üst düzey Müslüman memurun kendilerini tehlikeye atarak 1915'te yaşananları anlatmayı ve İttihatçıların resmî tezlerini yalanlamayı kabul ettiğini belirtmek gerekir.

Eski Yozgat kaymakamı Mehmed Kemal, 8 Nisan 1919'da Divan-ı Harp tarafından idama mahkûm edilmiş ancak bu ilk idam cezası başkentin göbeğinde İttihatçıların gövde gösterisi yapmasına da imkân tanımıştı. Mehmed Kemal birçok üst düzey görevlinin ve *masum şehide* saygısını sunmak üzere toplanmış 10.000 kişilik bir kalabalığın gözleri önünde, 10 Nisan gü-

8 Bu davayla ilgili olarak Bkz. Annette Hoss, "The Trial of the Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat", *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, R. Hovannisian (yay. haz.)., St, Martin's Press, New York, 1992 içinde, s. 208-221; Vahakn N. Dadrian, "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal", *Journal of Political and Military Sociology*, Yaz 1994, 22, 1, s. 133-147.

nü Beyazıt Meydanı'nda idam edilmişti.[9] Son sözleri ise şöyle olmuştu: "Yaşasın Müslümanlar, yaşasın Türkiye. İmparatorluğun ezeli düşmanı Ermenilere ölüm."[10]

Yozgat davası basında ve kamuoyunda infiale yol açtı çünkü savaş esnasında ittihatçıların vilayetlerde işlediği suçlar ilk defa az çok serbestçe gün yüzüne çıkarılmıştı. İttihatçı dönemde Ermeni halkının kaderinden kimse bahsedemezken, basın belirli sınırlar içinde de olsa artık bu konuda düşüncelerini ifade etmeye başlamıştı. Belirli sınırlar içinde, çünkü Sansür İdaresi hâlâ iş başındaydı ve bu konularla ilgili makaleleri "karartmaktan" hiç çekinmiyordu; özellikle de İTC'nin sorumluluğundan ziyade Türklerin ya da devletin sorumluluğundan bahsedildiğinde...

Ancak bu açıdan bakıldığında, Yozgat davası İttihatçıların belirli bir bölgede işlediği suçların küçük bir örneği olarak sunularak kamuoyunu hazırlayacak bir girizgâhtan başka bir şey değildi. Mehmed Kemal'in 1915'te kaymakam olarak görev yapıyor olması bile soykırım sürecinde sadece memurların ya da ikincil önemdeki kişilerin söz konusu olmadığını gösteriyordu. İTC'ye karşı bu yıkıcı girişimin en önemli parçası, 27 Nisan 1919'da İttihat'ın üst düzey yöneticilerine açılan dava oldu. Soykırımdan birincil derecede sorumlu olanlar kaçak durumunda, İstanbul'dan uzakta ve güvende olmasına rağmen, yetkililerin elinin altında, mahkeme salonunda 11 önemli isim vardı: Tümü de savaş zamanında İTC Merkez Komite üyesiydi ve aralarında eski meclis başkanı ve eski Hariciye Nazırı Halil [Menteşe], parti ideologu Ziya Gökalp, eski Sadrazam Said Halim, eski Maarif Nazırı Ahmed Şükrü ve savaşın başlangıcında binlerce adi suçluyu TM çetelerine katılmak üzere serbest bıraktıran eski Adliye Nazırı İbrahim Bey de vardı.

Bu 11 kişi, soykırım sürecine iki yönden katılmıştı: Kimi teorisyen, vali ya da bölgelerindeki Ermenileri imha etmekle görevlendirilmiş TM şefleri olarak; kimi de örneğin küçük çocukların "Türkleştirilmesi" politikasında kullanılacak yetimhaneler açan ya da Ermeni mülklerine yerleştirilen muhacirlerin çocukları için Ermeni okullarına el koyan Maarif Nazırı ya da Adliye Nazırı gibi, ellerini altındaki kadrolarla soykırım sürecine destek veren bakanlar olarak bu süreçte yer almıştı. Bunun dışında, tüm bu şahıslar imparatorluktaki Ermenileri imha etme kararını beraberce alan Merkez Komite'nin üyeleri sıfatıyla soykırım sürecinin tam da merkezindeydiler. Kitle kıyımlarının esas sorumluluğu bu makamdakileri ilgilendiriyordu ancak hâkimler kaçak durumdaki dokuz sanığı kitle kıyımından sorumlu tutup, diğerlerini, yani mahkeme salonundaki 11 kişiyi sadece "suç ortaklığı" ile itham etti. Bu faydalı ayrım, tüm suçu ve muhtemel idam kararlarını mahkemede hazır bu-

9 FO no 371/4173, 72536, 21 Nisan 1919, Dosya 355.

10 Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, s. 958 ve dn 474

lunmayan sanıklara yüklemeye, mevcut sanıkların ise sadece hafif cezalara çarptırılmalarına imkân sağlamıştı.

Yozgat davasındakinden çok daha açık bir biçimde, 27 Nisan 1919 tarihindeki ilk duruşmada sunulan iddianame İTC'yi şu konularda mutlak sorumlu tutuyordu: İmparatorluktaki Ermeni halkın tümünü yok etmeye yönelik bir plan hazırlamak, "Ermeni ayaklanması" ya da sözde askerî gerekçeler gösterilerek yapılan tehcirler ile ilgili olarak kamuoyunu yanıltmak ve hatta bu imha politikasını gerçekleştirmek için partinin tüm devlet mekanizmalarını denetim altına almak. Dolayısıyla İTC bir bütün olarak itham ediliyordu. Osmanlı devletinin bir temsilcisi, İstanbul Divan-ı Harp başsavcısı, devletin ve partinin üst kademelerinde tasarlanıp gerçekleştirilmiş bir planın varlığından bahsediyor, ayrıca soykırım sürecinin karar ve uygulama mekanizmalarını anlatıyordu: Bu mekanizmaların hem bilinen açık hali olarak tehcirleri hem de örneğin sözlü olarak imha emirleri verilmesi ya da tehcir kafilelerinin yok edilmesi için gizli bir örgütün, TM'nin kurulması gibi gizli biçimlerini ortaya koyuyordu.

Bu davanın yedi duruşması yapılmışken, 28 Mayıs 1919'da önemli bir gelişme yaşandı: Britanyalı yetkililer 30 Ocak ile 4 Şubat 1919 arasında tutuklanan 120 İttihatçıdan 67'sini İstanbul'dan Malta'ya nakletmeye karar verdi.[11] Bu radikal kararın alınmasının konjonktürel bir nedeni vardı: Osmanlı hükümetinin birkaç gün önce İttihatçıların şiddetli eylemleri sonucunda 41 tutukluyu serbest bırakma kararı alması. Gerçekte, Britanyalıların bu nakil kararını almasında daha temel bir başka nedeni daha vardı: Mahkemeleri Osmanlı makamlarının yürütmesine başından beri karşıydılar ve İtilaf güçlerinin 24 Mayıs 1915'te ifşa ettiği "insanlığa karşı suçlar"[12] ile ilgili tüm yargılamaları bir tür erken Nuremberg tarzında uluslararası bir yüksek mahkemenin yapmasını istiyorlardı.[13] 1919 başında Osmanlı'nın yürüttüğü yargı-

11 *Morning Post,* 13 Şubat 1919.

12 Diplomasi ve uluslararası hukuk arasında söz konusu kavramın özellikle 1915'teki seyriyle ilgili olarak bkz. Sévane Garibian, "Génocide arménien et conceptualisation du crime contre l'humanité: de l'intervention pour cause d'humanité à l'intervention pour violation des lois de l'humanité", *Revue d'Histoire de la Shoah*, 2003, No. 177-178, s. 274-294.

13 Alman ve Türklerin Birinci Dünya Savaşı'ndaişlediği suçlarla ilgili uluslararası ceza mahkemeleri kurma yönündeki sonuçsuz tasarılar ve sonraki uluslararası yargı kararları üzerindeki etkileri için bkz. Sévane Garibian, "From the 1915 Allied Joint Declaration to the 1920 Treaty of Sevres: Back to an International Criminal Law in Progress", *Armenian Review*, Cilt LII, No. 1-2, Ilkbahar-Yaz 2010, s. 87-102; James F. Willis, *Prologue to Nuremberg: the politics and diplomacy of punishing war criminals of the First World War*, Greenwood Press, Londra, 1982; Vahakn N. Dadrian, "Historical and Legal Interconnections Between the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust: From Impunity to Retributive Justice", *Yale Journal of International Law* 23, 2, 1998, s. 503-559; Gary Jonathan Bass, *Stay the hand of vengeance: the politics of war crimes tribunals*, Princeton University Press, Princeton, 2000, alıntı için s. 106-146; Donald Bloxham, "Defeat, Due Process, and Denial: War Crimes Trials and Nationalist Revisionism in Comparative Perspective", *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era*, Jenny

lama süreçlerinin başarısızlığı da Britanyalıların bu fikirlerini ve uluslararası bir mahkeme kurulması yönündeki tercihlerini haklı çıkarmıştı.

3 Haziran 1919'da, ittihatçıların yargılandığı davanın sekizinci duruşmasında, İstanbul'daki mahkeme salonunda sadece 3 İTC Merkez Komite üyesi kalmıştı; 12'si halen kaçak durumundaydı ve 8'i de İngilizlerce Malta'ya nakledilmişti. Mahkeme 5 Temmuz 1919'da kararını açıkladı:[14] Talat, Enver, Cemal ve Nâzım gıyaplarında idama mahkûm edildi; tüm diğerleri ya beraat etti ya da yine gıyaplarında hapis cezalarına çarptırıldılar. Mahkeme salonunda hazır bulunan üç sanıktan hapse mahkûm edilen tek kişi, oldukça tali bir görevde bulunan eski Şeyh-ül İslam Musa Kazım oldu; diğer ikisi ise serbest bırakıldı. Dr. Bahaeddin Şakir hakkında hüküm verilmemesi de oldukça şaşırtıcı olmuştu çünkü kendisi soykırımın Merkez Komite içindeki en ateşli taraftarlarından biriydi ve TM'nin başında, *altı vilayetteki* Ermeni halkının imha edilmesi programının en önemli koordinatörüydü. Onun davası, bilmediğimiz nedenlerden ötürü yerel bir başka davaya, Mamüret-ül Aziz davasına eklenmişti; ayrıca kaçak durumundaydı ve sonuçta sembolik bir cezaya çarptırılmıştı.

İTC'ye karşı saldırının üçüncü perdesi 21 Haziran 1919'da, vilayetlerde partiyi tam yetkiyle temsil eden ve hatta soykırım operasyonlarını denetlemek amacıyla valiye bile emir verme yetkisi taşıyan "İttihatçı sorumlu sekreterlere" karşı açılan dava oldu. Hükümet son olarak 28 Haziran'da duruşmalara ara verme ve mahkemeyi 1919 Kasımı'nda yapılacak seçim kampanyası dönemine erteleme kararı aldı. Aslında 29 sanıktan sadece 11'i partinin sorumlu sekreteri; diğerleri ise İTC delegeleri yani vilayetlere tam yetkiyle donatılmış halde gönderilen ve burada tehcir ve katliamların sorunsuz gerçekleştirilmesi ve denetlenmesiyle görevli özel müfettişlerdi. Bu davalar, İTC'nin tehcir kafilelerini yok etme talimatlarını, yöredeki TM'nin silah gücünü ellerinin altında bulunduran yerel sorumlu sekreterleri ve İTC delegeleri aracılığıyla nasıl gizli olarak ulaştırdığını gözler önüne sermişti. Sonuç olarak, 8 Ocak 1920'de, sadece üç İttihatçı suçlu bulundu: biri dokuz ay, diğer ikisi ise on yıl hapse mahkûm edildiler. Önceki davada Merkez Komite üyelerinin çoğu için geçerli olduğu gibi, Divan-ı Harp hâkimleri burada da söz konusu İttihatçıların kitle kıyımının başlıca sorumluları sayılamayacaklarına, sadece suça yardım ve yataklık ettiklerine, yani emirleri uygula-

---

Macleod (yay. haz.)., Palgrave, Londra, 2008 içinde, s. 117-136; Daniel Marc Segesser, "Dissolve or punish? The international debate amongst jurists and publicists on the consequences of the Armenian genocide for the Ottoman Empire, 1915-23", *Journal of Genocide Research*, Mart 2008, Cilt X, Sayı 1, s. 95-110 (Yeniden basımı: *Late Ottoman genocides: The dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish population and extermination policies*, Dominik J. Schaller ve Jürgen Zimmerer (yay. haz.), Routledge, Londra, 2009, s. 86-101).

14 *Takvimi Vekayi* No. 3604, s. 218-220

dıklarına hükmetti; ki bu da sorumluluklarının azaltılmasına ve özellikle de idam cezasından kurtulmalarına yarıyordu. Bu dava da tıpkı öncekiler gibi failleri cezalandırmaktan ziyade kitle kıyımının tasarlanıp uygulanmasından İTC'nin sorumlu olduğunu kamuoyuna duyurmak amacıyla düzenlenmişti.

Bu yargılamalara paralel olarak İstanbul Divan-ı Harb'inde vilayetlerdeki yerel memurlara açılan başka davalar da olmuştu: Nisan-Mayıs 1919'da Musul ve Trabzon davaları, Ekim 1919'dan Ocak 1920'ye kadar Mamüretül Aziz davası, Kasım 1919-Şubat 1920 arası İzmit ve Bursa, Nisan-Temmuz 1920 arasında ise Bayburt ve Erzincan davaları görüldü. Başka vilayetlerde başka davalar da açıldı ancak bu yargılamalar soykırım operasyonlarından ziyade hırsızlık ve yağma gibi adi suçlarla ilgiliydi. Sonuç olarak da sanıkların pek azı idama ya da hapse mahkûm edilirken çoğunluğu beraat etti. Erzincan sancağında işlenen suçlara bakan Divan-ı Harp mahkemesi ikinci idam kararını, duruşmada hazır bulunan bir sanık hakkında, yani 1915'te Erzincan Jandarma Dairesi'nde yazıcı olan Hafız Abdullah Avni hakkında verdi ve 22 Temmuz 1920'de idam gerçekleştirildi. Beyazıt Meydanı'nda İTC yandaşlarına söylediği son sözleri: "Çok yaşa İttihat ve Terakki! Ermenileri katlederek ülkeme büyük bir hizmette bulundum,"[15] olmuştu.

Söz konusu idamın 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması'nın imzalanmasından sadece üç hafta önce gerçekleştirilmesi, üçüncü ve sonuncu infazın ise 5 Ağustos 1920'de yapılması, hükümetin niyetini ortaya koyar nitelikte gelişmelerdir. 1920 yılı Ağustos ayından sonra, Sèvres Antlaşması'nın hükümleri açıkladıktan sonra tüm yargılamaların içi bir biçimde boşaltıldı.[16] İstanbul ve çevresindeki gücü oldukça zayıflamış olan hükümet, bu anlamda artık direnmeyi gerekli görmüyordu; oysa Anadolu vilayetlerinde Mustafa Kemal önderliğindeki İttihatçılar ve yandaşları, hem içeride hem de dışarıda Yunan ve Ermenilere karşı savaşa hazırlanıyordu.[17]

Sonuçta savaş sonrası hükümetlerinin iç ve dış politika anlamında bir çıkar sağlamayı umdukları bu manevra, beklenen sonuçları vermedi. İtilaf güçleri aslında bu yargılama sürecinin yeni Osmanlı yönetimine itibar sağlamayacak kadar göstermelik olduğunu düşündüler ve Ağustos 1920'de imzalanan Sèvres Antlaşması'nın sınırları çizilirken bu süreci göz önüne alma-

15 Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, s. 970 ve dn 563.

16 Taner Akçam, "Another History on Sevres and Lausanne", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah*, Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (yay. haz.) içinde, s. 281-299.

17 "Kemalist" hareket ile ittihatçıların kadroları ve ideolojileri arasındaki süreklikler için bkz. Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Brill, Leyde, 1984; *a.g.e*, "Atatürk as a Unionist", *The Young Turk Legacy and Nation Building*, I. B. Tauris, Londra, 2010 içinde, s. 124-135. Ayrıca dönemin çağdaşı ve İstanbul'da bulunan bir Fransız gazetecinin değerlendirmeleri için bkz: Michel Paillares, *Le Kémalisme devant les Alliés*, Paris, 1922, s. 412, 429-430, 465 ve 472.

dılar. Türk kamuoyuna gelecek olursak, onlar söz konusu kitle kıyımlarıyla ilgili iddiaların liberal ya da muhafazakârlar lehine teyit edilmiş olmasıyla tutumlarını değiştirmek şöyle dursun, tersine, çoğunlukla ittihatçılar etrafında bir blok oluşturarak savaş esnasında yani Anadolu'nun tehdit altında olduğu bir ortamda işlenmiş suçları onaylama eğilimindeydiler. Jön Türkler, vilayetler düzeyindeki yönetim kademelerinde hâlâ genel bir hâkimiyete sahip olduğu için Ocak 1920 seçimleri büyük düzensizlikler yaşansa da her şeye rağmen İttihatçılığın nasıl kökleşmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Yargılamaları nasıl değerlendirmeli?

Yeni hükümet tarafından İttihatçılar hakkında açılan bu davalar, tehcirden kurtulan Ermeni, Süryani ve Keldanîleri de katarsak yaklaşık iki milyon mağdur ve celladın tarafını oluşturduğu bir soykırım süreci karşısında fiilen adaleti sağlamanın, suçluları yargılamanın, sembolik bile olsa yaşananları telafi etmenin ne denli güç olduğunu gözler önüne sermişti. 1919-1920 yıllarının ortamının, İstanbul'da siyasi içerikli bir dava örgütlemeye imkân vermemesinin başka birçok nedeni daha vardı: Bu nedenlerin ilki, suçlanan dava arkadaşlarını ne pahasına olursa olsun savunmaya kararlı İttihatçı kadroların hem yönetimde hem de ordu içinde varlığını devam ettirmesiydi.[18] Bu durumun davaların fiilen görülmesi süreçlerinde olumsuz etkileri oldu: Dava dosyalarındaki önemli belgelerin ve hatta birincil dereceden sanıkların ortadan kaybolmasında bu İttihatçı memurların parmağı vardı. Eski Diyarbakır valisi, 1889'da İTC'nin ilk kurucu kadrosu içinde yer almış olan ve imha programının en katı destekçileri arasında yer alan, bölgesindeki 100.000 Ermeni ve Süryani'nin ölümünden sorumlu Dr. Mehmed Reşid de 25 Ocak 1919'da işte bu şekilde ortadan kayboldu.[19] Bundan daha da vahimi, önceki rejimin suçlarını yargılamakla görevlendirilen Divanı Harp hâkimleri arasında İttihatçı çevrelere yakın hâkim ve memurların da yer almasıydı. Bu kişiler, savunma avukatı gibi davranarak ve hatta kimi zaman açıkça Ermeni kurbanları suçlayarak davaların tarafsızlığına gölge düşürdüler.

Tabloyu bulanıklaştıran başka politik manipülasyonlar da yaşandı. Eski rejimin hâkimleri, Ermenilerin yok edilmesinde ağır sorumluluğu olan

---

18 Edgar Pech, *Les Alliés et la Turquie*, Paris, 1925, s. 14-15

19 Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): a political doctor", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich, Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (yay. haz.), Chronos, 2002 içinde, s. 245-280; Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, Sterndale Classics, Londra/New York, 2003, [İngilizce ilk basımı: 1926], s. 125.

yüzlerce yüksek rütbeli İttihatçı hiçbir endişe duymazken, soykırım sürecini açıkça lanetlemiş olan az sayıda İttihatçıya da suçlamalarda bulunarak suyu daha da bulanıklaştırmaya çalıştılar. Bu manipülasyonların ve ayak oyunlarının kurbanları arasında, savaş öncesi İTC üyesi, eski bir Ermeni bakan olan Bedros Haladjian, İTC üst düzey kadrolarından Sapancalı Hakkı, en ünlü Osmanlı paşalarından biri olan ve 1919 yılı Aralık ayında geçici olarak gözaltına alınan Vehib Paşa da vardı. Savaşta Anadolu cephesinde ve özellikle de 1918'de Rusya Ermenilerine karşı Üçüncü Ordu'ya komuta eden Vehib Paşa "altı vilayette" ve Kafkasya'da Ermenilerin başına neler geldiğini çok iyi biliyordu ve Mazhar Komisyonu'nun talebi üzerine bu bölgelerde işlenen suçlara dair ayrıntılı bir rapor hazırlamıştı. Komutan, bizzat İttihatçılara, özellikle de Enver'e yakın olduğu için bu ağır rapor Jön Türk çevrelerinde daha da kötü karşılandı.

Yargılama sürecinin işleyişindeki başarısızlık, Kürt Nemrut Mustafa Paşa'nın çarpıcı açıklamalarının yarattığı skandalla gün yüzüne çıktı. Divan-ı Harp'e atanmış en dürüst insanlar arasında gösterilen paşa hakkında, bizzat üyesi olduğu mahkeme tarafından 20 Ocak 1920'de dava açıldı. Komutanın mahkemede okuduğu ve gazetelerde de yayımlanan savunması büyük ses getirdi. Konuşmasında, "şimdiye kadar duyulmamış, akla hayale gelmemiş suçların"[20] sorumlusu olmalarına rağmen Divan-ı Harp hâkimlerine baskı yapan, onları susmaya zorlayan İttihatçı paşaları sivil halka karşı kitlesel suçlarla, insanlık dışı koşullarda yapılan tehcirler, tecavüz ve yağma ile açıkça suçladı. Dürüstlüğüyle tanınan Nemrut Mustafa Paşa 18 Nisan 1920'de, saraya yakın ve muhtemelen o dönemde İttihatçıların baş düşmanı sayılabilecek "liberal" Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından olağanüstü Divan-ı Harp başkanlığına yeniden getirilir. Sèvres Antlaşması'nı takip eden yeni hükümetler, İttihatçıların Anadolu'da başlattığı Milli Kurtuluş Hareketi içinden taraftar kazanma kaygısına düşünce, Nemrut Mustafa Paşa yine sıkıntılı bir duruma düştü; 30 Ekim 1920'de hakkında birtakım prosedürler gerekçe gösterilerek yeniden dava açıldı ve 3 ay hapse mahkûm edildi.

Bir diğer önemli zorluk, yeni Osmanlı hükümetlerinin izlediği siyasal hedeflerle ilgiliydi çünkü bu yargılamalar her şeyden önce İTC'yi İtilaf güçlerinin gözleri önünde "Ermeni zulmü"nün faili olarak cezalandırma iradesi göstererek, onu kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırmayı amaçlıyordu. Dolayısıyla, savaş sonrası hükümetlerinin yeni yöneticileri İttihatçı iktidarın zorbalığını ve kıyımlardan tümüyle onların sorumlu olduğunu vurgulamaya çalıştılar. Hâkimler, İttihatçıların hükümet ve idare makamlarında mutlak bir egemenliğe sahip olduklarını bu davalar esnasında açıkça gösterdiler. İTC Merkez Komitesi'nin tehcir emirlerini hükümet aracılığıyla, gizli imha emir-

20 Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, s. 973 ve dn 587.

lerinin ise gayri resmi kanallar[21] ve TM aracılığıyla[22] ilettiğini de ortaya koydular. Tepesinde İTC merkez Komitesi'nin bulunduğu bu ikili talimat zincirinin ortaya çıkarılması bile İTC'nin soykırım sürecindeki sorumluluğunu gün yüzüne çıkartmak için tek başına yeterlidir.

Savaş sonrası hükümetlerinin amaçları yine de oldukça karmaşıktı çünkü söz konusu yargılamaların asıl hedefi İtilaf güçlerine pişmanlık sinyalleri göndererek İTC'yi kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırmak olsa da yeni otoriteler yine de İttihatçı kadroları topluca yok edip geleceklerini töhmet altında bırakmak istemiyorlardı – zira hem başkentte hem de vilayetlerde İttihatçı memur ve subaylar halen hâkim bir konumdaydı ve İTC yandaşları Anadolu'da doğmakta olan millî kurtuluş hareketi etrafında bir direniş örgütlemekteydiler. 1919 ve 1920 yıllarında göreve gelen sadrazamlar da dolayısıyla İTC'nın sorumluluğunun açıkça ifşa edilmesi ama sanıkların aleyhine kararlar çıkmaması adına Divan-ı Harplere müdahale ediyorlardı. Bu iç politika meseleleri, sadece mahkemede hazır bulunmayan, kaçmayı tercih etmiş sanıkların gıyaben idama mahkûm edilmesine ve yakalanabilmiş olanların ise hafif hapis cezalarına çarptırılmalarına yol açmıştı. Nihayetinde, Ermenilerin yok edilmesi sürecinde ancak ikincil derecen sorumlu ve yerel yönetici düzeyindeki üç kişi idam cezasına çarptırılırken diğer sanıklar 1923'te Kemalistlerin başkente gelmesiyle serbest kalmışlardı.

Son olarak, Mustafa Kemal önderliğinde 1919 Temmuz'undan başlayarak millî bir kurtuluş hareketinin ortaya çıkması ve ardından ilanı, mahkemelerin işleyişine ikinci bir engel oluşturdu çünkü Anadolu'nun paylaştırılmasına karşı İttihatçıların başını çektiği silahlı direniş 1919 boyunca –ve özellikle de Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması'nın imzalanmasından sonra– gitgide güç kazanırken, İstanbul'daki iktidar, sanık İttihatçı subaylara karşı hakiki cezalar vermekten çekinmeye başlamıştı. Bu aşılması imkânsız güçlüklerin üst üste gelmesiyle, yargılama süreçleri işlemez hale gelmiş ve duruşmalar da adeta birer tiyatroya dönüşmüştü.

İtibarlarını sarsan bu ağır başarısızlıklara rağmen mahkemelerin yine de bazı faydaları olduğunu hatırlatmak gerekir. Öncelikle, Osmanlı tarihinde ilk defa Müslüman toplumu içinden, çoğu da yüksek rütbeli ve hükümet mensubu insanların, devletin onayıyla, Hıristiyanlara karşı kitlesel kıyımlar ya da yağmalama suçları işlemekten yargılandığına ve bazen de mahkûm edildiğine tanıklık edilmişti. Bu daha önce görülmemiş olay, kuşkusuz yenil-

21 İTC delegesi Necati Bey'in Yozgat Mutasarrıfı Cemal Bey'e karşı tutumu için 6 Mart 1919 tarihli *La Renaissance* ve Ժողովուրդի Ձայն [Joghovourti Tsayn] gazetelerine bakınız.

22 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, Berghahn Books, Providence, 3. Basım, 1997 [1995], s. 384 ve dn 11; Taner Akçam, *Un acte honteux. Le génocide arménien et la question de la responsabilité turque*, Gallimard, Paris, 2012 (ABD'de yapılan 1. Basım 2006) s. 240-244 ve dn 71, 79, 89.

ginin yarattığı ortamla, hükümet değişimiyle ve yakın zamanda bir barış antlaşmasının koşullarını belirleyecek olan İtilaf güçleri temsilcilerinin İstanbul'daki mevcudiyetiyle yakından ilgiliydi.

Ardından, yargılamalar tam bir fiyaskoya dönüşmüş olsa da, yine de en azından sembolik anlamda bir adalet zorunluluğunun ifadesi olmuşlardı. 1919-1920 yılları, Türk tarihinde günümüze kadar hükümet ya da yargı mensuplarının ve ayrıca İstanbul basınının ve kamuoyunun kısmen de olsa savaş esnasında İttihatçıların Ermenilere karşı işlediği suçları kınayabildiği belki de tek dönem olmuştur. Basında bir anlamda ifade özgürlüğünün tesis edilmesiyle birlikte, 1918 Kasımı'ndan itibaren İttihat karşıtı gazetelerde radikal eleştirilerin yer bulabildiğine ve önemli gazete yazarlarının Ermeni halkının İTC yöneticileri tarafından katledildiğini ifade etmekten çekinmediğine tanık oluruz. Örneğin ünlü yazar Halide Edib, İTC çevrelerine yakın olmasına ve savaş sırasında Lübnan'da bir yetimhanenin başında görev alarak İttihatçıların Ermeni çocukları "Türkleştirme" programına doğrudan katkı vermiş olmasına rağmen 21 Ekim 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde şu satırları yazmaktan çekinmemişti: "Zararsız bir halkı katlettik. [...] Ermenileri Ortaçağ'dan kalma yöntemlerle yok etmeye çalıştık."

Benzer biçimde, liberal olarak tanınan, 1919 yılında birkaç aylığına Dahiliye Nazırı olarak görev yapan ve 1922'de Kemalistler tarafından öldürülen Ali Kemal 1919 yılı Ocak ayında *Sabah* gazetesinde bir makale kaleme almış, Türk toplumunun ve devletin sorumluluğunu vurgulamıştır: "Meselenin özü nedir? Bu memlekette bundan dört-beş yıl kadar önce tarihte eşi görülmemiş bir kıyım, dünyayı ürperten bir kıyım yaşandı. Bu kıyımın ne ölçüde gerçekleştiği ve büyüklüğü göz önüne alındığında, faillerin sadece beş-on kişi değil yüz binler olduğunu görürüz [...] Bu trajedinin İTC'nin kararı ve emriyle gerçekleştirildiği kanıtlanmıştır. Bu kıyım programı özel birtakım oluşumlar, birkaç bakanlık ve birkaç bakan tarafından oluşturulduktan sonra kaymakam ve valiler tarafından, yani valilik memurları, jandarma ve halk tarafından uygulamaya konmuştur."[23]

Bu değerlendirmeler münferit kalmamıştır; gerçekte, savaş sonrasında İstanbul'da bu tarz binlerce makale yayımlanmıştır. 1919 ve 1920 yıllarında ve hatta 1922'de, savaş esnasında Ermenileri yok etme programına dair bilgiler, artık hâkim konuma geçmiş olan İttihat karşıtı basının da katkısıyla serbestçe ifade edilebiliyordu. Karar mekanizmalarıyla, talimatların vilayetlere iletilmesiyle ve bunların TM tarafından hayata geçirilmesiyle ilgili resmî belgeler bile Türk basınında yer bulmuş ve İstanbul Müslüman cemaati içinde büyük tartışmalara neden olmuştu. Bu tartışmalar İstanbul sınırlarını aşamasa

23 Aram Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Paris, 1920 (Ermenice birinci basımı 1919), s. 167-168.

da basın sayesinde vilayetlerdeki yüksek makamlara ve yönetim kademelerindeki kişilere kadar ulaşmıştı.

Son olarak tarihsel bakış açısıyla, İttihatçıların İTC ve TM'nin en önemli arşivlerinin yok edilmesi ya da saklanması gibi çabalarına rağmen, söz konusu davalar Ermenileri yok etme planına dair birçok resmi belgenin toplanmasına, teyit edilmesine ve kamuoyuyla paylaşılmasına vesile olmuştur.[24] Sanıkların suskunluğuna ve inkarlarına rağmen hâkimler üst düzey Osmanlı yöneticilerinin ve İTC kadrolarının soykırım sürecine dahil olduklarına dair imzalı belgeler, resmi telgraflar öne sürebilmiştir. Bu resmi belgelerin ve dava dosyalarının tasdikli kopyalarının *Resmî Gazete*'de (*Takvim-i Vekayi*)[25] ve basında yer alması, (1922'den sonra yok edildikleri için ya da araştırmacıların gizli ya da kapalı arşivlerinde tutuldukları için) günümüzde bile erişemediğimiz orijinal belgeler kadar değerlidir.

24 Ժողովուրդի Ձայն [Joghovourti Tsayn], 3 Şubat 1919; Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, s. 901-902

25 Osmanlı Heyet-i Mebusanı'nın resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi* davaların özetini sunar. Duruşmalardaki tüm konuşmalar yer almasa bile yine de davaların incelenmesi açısından birincil önemde bir kaynak niteliğindedir. Gazetenin kopyalarına bugün Paris, Washington DC ve Kudüs'te ulaşılabilmektedir. *Takvim-ı Vekayi*'nin yargılamalarla ilgili sayılarına dair bir değerlendirme için bkz. Vahakn N. Dadrian, "A Textual Analysis...", *a.g.m.*, s. 141 dn 2.

14

"Halkların Sığınağı ve Vagon-Evler": 1920'li Yıllarda Ermeni Mültecilere ve Vatansızlara Yönelik Uluslararası Eylem

Dzovinar Kévonian
(Paris-Ouest Nanterre La Défense Üniversitesi)

1915-1916 soykırımından kurtulan Ermeni mülteci ve vatansızlara yönelik uluslararası eylem, birçok farklı yerel ve bölgesel girişimin öncülüğünde 1920'li yıllarda başlar. Bunlar, birbirinden farklı statülerde ve farklı eylem repertuarlarına sahip, çeşitli alanlarda etkinlik gösteren (diplomatik, insani yardım, dinî, ekonomik ve sosyal) ve/veya çoğunlukla etkilerini artırmak ya da girişimlerini meşrulaştırmak adına, karşılıklı olarak birbirlerinin faaliyetlerini meşru kılacak pratikler sergileyerek söz konusu alanların kesişim noktalarında çalışan toplumsal aktörlerin girişimleridir. Milletler Cemiyeti'nin (Société des Nations/SDN), Uluslararası Çalışma Bürosu'nun (Bureau International du Travail/BIT) ve Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kurulmasıyla birlikte, uluslararası ilişkilerin kurumsallaşma süreci ağırlıklı olarak mülteciler yararına girişimlerle şekillenir. Bu girişimler, (niyetleri bu olmasa da) alanın yeniden biçimlenmesine neden olurlar. Daha genel anlamda, Ermeni mültecilere yönelik uluslararası eylem, hem mülteciler ve vatansızlar sorununun Birinci Dünya Savaşı ertesinde geçirdiği dönüşümleri göz önüne alan hem de ister ekonomik ister siyasi nedenlerle olsun, zorunlu ya da isteğe bağlı göçlerin idaresine ilişkin politikaları da kapsayan daha geniş bir bağlam içinde düşünülmelidir.

Tarih alanında son dönemlerde edinilen yeni bilgiler, burada tartıştığımız sorunu özellikle üç açıdan derinleştirmemizi sağlar. Uluslararası örgütlerin yenilenen tarihçeleri, özellikle ulus-aşırı ağları, bunların uzmanlık alanlarıyla nasıl eklemlendiğini görmemize imkân tanırken bölgesel, ulusal ve uluslararası ölçekler arasındaki geliş gidişler dahilinde normların ve doktrinlerin

bu ağlarla nasıl bir ilişki içinde geliştirildiğine de dikkatleri çekmiştir.[1] 20. yüzyılda mültecilerin ve insani yardım faaliyetlerinin tarihi, diaspora ya da göçlerin idaresi gibi araştırma alanlarında hem göç politikalarının hem de insani yardım alanındaki ağ ve aktörlerin ulusal ölçekte ele alınması anlayışını aşan, küresel bir tarih anlatısının benimsenmesini zorunlu kılmıştır. Bunlar cinsiyete, siyasal duygulara, hafızaya dair tarih anlatılarını mobilize ederek, mülteciyi sadece kamu politikalarının, yardım örgütlenmelerinin ve hayırseverlik projelerinin basit bir nesnesi haline getiren tarih anlatısına bir alternatif sunmaktadırlar.[2] Marc Nichanian'ın, mültecilerin ve felaketten sağ kurtulanların tanıklıklarının tarihsel kullanımındaki değişimlerle ilgili olarak başlattığı tartışma, Cathérine Coquio ve Janine Altounian'ın yürüttüğü ya da yönettiği araştırmaların katkılarıyla birlikte ele alınmalıdır.[3] İkinci olarak, "Ermeni" cemaatleri hakkında yakın dönemlerde gerçekleştirilen üretimler ile bireysel ve kolektif hafıza ve kimlikle ilgili inşalar, ("Ermeni ulusu" gibi) kapsayıcı ve sabit olduğu düşünülen kategorilerin kendi zamanlarında yerel ve küresel meşruiyet mücadelelerinin ve bahislerinin konusu haline nasıl gelebildiklerini inceleyerek, bu kategoriler hakkında bugün düşünümsel bir yaklaşım geliştirilmesinin önünü açmaktadır.[4] Son alan ise uluslararası hukuk ve insan hakları tarihine eleştirel bir yaklaşımla ilgilidir: Bu kapsamda uluslararası hukukçuların güzergâhları da incelenerek, mülteciler ve azınlıklar sorununun savaş sonrası dönemdeki kavranışı aydınlatılabilecektir.[5]

Yapısal çerçeveler ve olayın kısa erimli zamanı

Ermeni mülteciler sorunu, savaş sürecinde ve barış müzakereleri döneminde toplulukların zorunlu ve/veya isteğe bağlı hareketlenmelerinin birbirin-

1 Sandrine Kott, "Les organisations internationales, terrains d'étude de la globalisation. Jalons pour une approche socio-historique", *Critique internationale*, 52, 2011,. 11-16 içinde; Daniel Laqua (ed.), *Internationalism reconfigured: transnational ideas and movements between the world wars*, Tauris, Londra, 2012.

2 Peter Gatrell, *The Making of the Modern Refugee*, Oxford, Oxford University Press, 2013; Bruno Cabanes, *The Great War and the origins of humanitarianism: 1918-1924*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

3 Marc Nichanian, *La Perversion historiographique. Une réflexion arménienne*, Lignes & Manifestes, Paris, 2006; Catherine Coquio (yay. haz.), *L'Histoire trouée: négation et témoignage*, Nantes, Atalante, 2004; Janine Altounian, Vahram Altounian, *Mémoires du génocide arménien: héritage traumatique et travail analytique*, PUF, Paris, 2009.

4 Boris Adjémian, Anny Bakalian, Aida Boudjikanian, Sarah Djergaian, Martine Hovanessian, Isabel Kaprielian-Churchill, Anouche Kunth, Robert Mirak, Anna Ohannessian-Charpin, Rubina Peroomian, Nikola Bagrad Schangaldian, Carla Tchilinguirian ve Ulrike Ziemer'in çalışmalarına bakınız.

5 Samuel Moyn, "Substance, Scale, and Salience: The Recent Historiography of Human Rights", *Annual Review of Law and Social Science*, 8, 2012, s. 123-140; "Juristes internationalistes", *Revue Relations internationales* (yay. haz. Jean-Michel Guieu, Dzovinar Kévonian), No. 149, 2012.

den çok farklı biçimlerde meydana gelmesiyle bir ölçüde ilişkilidir: Osmanlı Ermenilerinin Jön Türk rejimi tarafından tehciri ve yok edilmesi, sağ kalanların Kafkasya-Mezopotamya-Mısır aksı üzerine dağılması, 1918-1920 döneminde Küçük Asya'ya yani anavatana dönüş hareketleri, 1920 Ermeni-Türk savaşının ve ardından Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sovyetleşmesinin etkileri, 1921 sonbaharında Fransızların Kilikya'dan çekilmesinin ardından yaşanan Kilikya sürgünü, Kemalistlerin 1922 zaferi ve İzmir yangını, hem birincil ve ikincil düzeyde dışarıya göç veren ülkelerin oluşmasına, hem ulus-altı bir trafiğe ve Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Amerika'da eski cemaatlerin ve sosyalliklerin yeniden tesis edildiği yerel odakların kurulmasına neden olacaktır.[6] Bu dönemde Ermenilerin maruz kaldığı aşırı şiddet, söz konusu toplulukların yasal statüsünü ve konusu oldukları uluslararası hareketi etkileyen, büyük çaplı bölgesel değişimlerle sonuçlanır. Ocak 1923'te kabul edilen Türk-Rum nüfus mübadelesi sözleşmesinin ardından, Temmuz 1923'te Türkiye ile Müttefikler arasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması, böylece Ermeni mülteciler açısından söz konusu [uluslararası] hareketin üzerinde gelişeceği zemini oluşturur.

Sèvres ve Lozan antlaşmaları arasında Ermeni meselesindeki kırılma noktalarına burada tekrar değinmeden şunu söylemek gerekir: Ortadoğu ve Kafkasya'da kurulan yeni düzen ve dahası Kemalizmin Türkiye'deki zaferi, zorunlu göç, tehcir ve sürgün mağdurları ile imha sürecinden sağ kurtulanların birer mülteci haline gelmesine neden olan bağlamın temel unsurlarıdır. Bu insanların bir kısmı, sürgünden geriye dönmek imkânsız olduğu için değil, daha ziyade kolektif ve ulusal anlamda hayatta kalma söylemi buna karşı koyduğu için "geçici olarak donmuş" bir zamana konukluk eden vatansızlardır. Bu [dondurulmuş] zaman, sağ kurtulanların "kendi küçük vatanlarına" aidiyetlerinden –memleketleri, doğdukları köyler ve kentler– yola çıkarak kendi şiveleriyle, ailevi tanışlık ve toplumsal dayanışma mekanizmalarıyla yerel kolektiviteleri yeniden kurdukları, dağılmış ailelerinin kendi içlerinde araştırmalara giriştiği bir zamandır. Yeni Kemalist Türkiye, Ermeni Soykırımı'nın inkârını ve Osmanlı Ermeni toplumunun tüm mal varlığına el konmasını, millî ideolojisinin, ekonomik kalkınmasının ve yeni bir burjuvazinin inşasının temel dayanaklarından biri haline getirirken,[7] Ermeni sorununun akıbetinin diasporada ve yeni Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde farklı biçimlerde yükümlenilmesiyle birlikte, bu sürgün ve yeniden yerleşikleşme zamanına bir de geriye dönük uzun erimli "ulus" tasarımı

6 Aida Boudjikanian, "La grande diaspora arménienne, xixe-xxie siecles", Gérard Dédeyan (yay. haz.), *Histoire du peuple arménien*, Privat, Toulouse, 2007, s. 819-903.

7 Taner Akçam, *The Young Turk's Crime against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2012, s. 341-371.

eklenir.[8] Bu dönemde, siyasal ve kültürel kadrolarıyla birlikte tüm bir toplumun dağılması, anavatanın kaybedilmesi, malların, mülklerin, bankalardaki tüm varlıklarının yitirilmesi ve zorunlu göç süreçlerinin üzerine, bir de göç sürecine dair sezilmesi güç farklı bazı gerçeklikler, dilsel ve kültürel aktarım tarzlarının farklılığı ve ayrıca kimliği tanımlayan ölçütlerin hiyerarşikleşmesi süreci de eklenir (Batılı ve Doğulu Ermeniler arasında,[9] sağ kurtulanlar ile soykırım sonrası göç edenler arasında, Ermenice konuşanlar ile Türkçe konuşanlar arasında kurulan hiyerarşiler). Ermeni mültecinin bir özne olarak özel, içsel, Ermenice veya Türkçe olarak dile getirdiği kendi anlatısı ile mülteciyi bir nesne olarak ele alan toplumsal aktörlerin, kendilerine mal edip tasavvur ettikleri, kamusal, dışsal anlatı arasındaki o daimi uyumsuzluk da bu süreçlere eşlik eder. Ermeni yazar Zareh Vorpuni (1902-1980) 1929 yılında Marsilya'da *La Tentative*'i [*Teşebbüs*] yayımlar. Tehcirde ölen babasına adadığı bu romanda, sürgün hayatının dinginliği ile "felaketin" travması iç içe geçmiştir. Büyük sefalet içinde yaşayan bir mülteci ailesinin en büyük oğlu olan ve iş bulamadığı için adeta kötürümleşmiş genç bir adamın yaşamını anlatır yazar. Çöl imgesi, sürekli gelip gerçek dünyanın üzerini örter. Roman kahramanı, yaşamını idame ettirme konusundaki bu aczinin nedenlerini araştırırken sürekli kendini sorgular: "Her ayrıntıyı düşünüyordum. Savaş, korkunç ve insanlık dışı katliam, yabancılık, kabuğuna çekilmiş bir kaplumbağa gibi yaşayan, maddi ve manevi anlamda yoksullaşmış bir insanlık, insanın benzerine karşı duyduğu korku ve aşağılama duygusu, bencillik."[10]

İçsel ve dışsal anlatılar arasındaki bu ara yüzeyde, Ermeni cemaat temsilcileri ve Ermeni siyasetçiler tarafsız birer aracı ya da [bu iki anlatıyı birbirine çeviren] tercüman figürleri olarak değil, iki eşzamanlı meşruiyet mantığıyla hareket eden şahıslar olarak ortaya çıkarlar. İlk olarak, çoğunlukla köylü ve zanaatkârlardan oluşan, hem siyasal hem de inançsal bakımdan bölünmüş haldeki Ermeni cemaatleri bünyesinde imparatorluk metropollerinin sosyokültürel seçkin tabakalarına mensup olmalarından kaynaklanan bir içsel mantık dahilinde hareket ederler.[11] Dışsal meşrulaştırma mantıkları ise, ulu-

8 "Ermeni ülkesi" ve "Ermeni davası"nın savunulmasıyla kurulan bağın ve ulusal birlik mitinin yeniden canlandırılması etrafında bir yükümlenme

9 Anouche Kunth'un tezinde konuya katkıları için bkz. *Du Caucase à Paris: un autre exil arménien. Expériences migratoires et ancrages en diaspora de 1920 à l'implosion de l'Union soviétique*, EHESS, 2013, Daktilo. (yayınlanacak)

10 Zaréh Vorpouni, *La Tentative*, Imp. T. Khatchiguian, Marsilya, 1929 (Ermenice), s. 20. Krikor Beledian, "L'expérience de la catastrophe dans la littérature arménienne", *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, Cilt I, 1995, s. 178.

11 Annick Lenoir-Achdjian, *Appréhender la nation, vivre en diaspora: regards arméniens*, Bruylant-Academia, Louvain-la-Neuve, 2006, s. 157-176; Susan Pattie, *Faith in History: Armenians Rebuilding Community*, Simthsonian Institution Press, Washington, 1997; Laurence Ritter, *Les Recompositions de l'identité arménienne: de la victime au sujet*, Robert Laffont, Paris, 2006.

sal diplomasi ve siyaset alanlarında ve uluslararası işbirliği kanallarında devreye girer ve 1914 öncesinde tesis edilmiş ulus-aşırı ağlara [bu kişilerin] kültürel-mesleki (yazar, hukukçu, diplomat, siyasi lider) entegrasyon seviyelerine göre işler. Ermeni mülteciler sorununun 1920'lerde geniş çaplı bir nedensellik ışığında, yani ortaklaşa deneyimlenen kitlesel şiddet gerçeği olarak dünya savaşı bağlamında ele alındığını, ayrıca aynı zamanda bir halkın olağandışı bir biçimde topyekûn yok edilişinin bir sonucu olarak kavrandığını görürüz; ki bu dışsal kavrayışı hem Cenevre'nin hem de çeşitli ulusların diplomatik kaynaklarında da görmek mümkündür. Bu durum, sadece soykırım olgusunun gerçekliğinin olduğu haliyle tarif edilmemiş olmasından ya da uluslararası ceza hukukunun inşa edilen yeni araçlarının böyle bir kavrayışı mümkün kılmamasından kaynaklanmaz ve çok daha karmaşık bir nedensellik ışığında açıklanmalıdır: Siyasal ve diplomatik aktörler açısından bölgesel jeopolitik meseleler, sürgün edilenlerin anavatanlarını damgalayan bir sıfat olduğundan mültecileri "politik" sıfatıyla adlandırma konusunda gösterilen tereddütler, Anglosakson hayırseverlik geleneğinin yorumlama çerçeveleri ve hem rekabet içindeki hem de yeniden biçimlenmekte olan insani yardım alanındaki başlıca özel yardım kuruluşlarının misyonerlik faaliyetlerinin mirası, göç meselesinin devletsel-ulusal mantık dahilinde ve ulusal kimlikler bağlamında ele alınması, Batılı tahakküm mantığının ve Doğulu Hıristiyan topluluklarının araçsallaştırılmasının uzantıları, vb. Daha geniş anlamda bakıldığında şunu görürüz: Devlet temsilcilerinin yaptığı teknik/politik ayrımı, meselenin daha fazla büyüyüp, şu ya da bu mülteci grubunun durumunu kendi özgünlüğünden çıkarıp daha üst seviyedeki *–burada uluslararası adalet ve yabancı ya da sömürgelerden gelen kişilerin insan, kadın ve çocuk hakları–* bir mesele haline getirecek *biçimde* genelleştirilmesini engelleme imkânı tanır.[12] Diğer aktörler açısından (Uluslararası Çalışma Bürosu ya da Uluslararası Kızılhaç Komitesi gibi) aynı teknik/politik [mülteci] ayrımı, Ortadoğulu "Hıristiyan" mültecilerin yükümlülüğünü alma meselesini kutsal kabul eden Anglosakson hayırseverliğinin ve liberal emperyal söylemin uzantısı olarak konumlandırılmayı reddetme istekleriyle yakından alakalıdır.

Diplomatik ve insani yardım çevrelerinden aktörlerin sorunu bu şekilde sahiplenmeleri ve tahayyül etmeleri, Ermeni mülteciler yararına yürütülen uluslararası eylemleri biçimlendiren yapısal çerçevelerle ilişkilendirilmelidir. Dolayısıyla burada benimsediğimiz perspektiften bakıldığında, mülteci ve vatansızların, özellikle iki savaş arası dönemde, tam da bu dönemin tarihini kaleme almamızı sağlayacak çok özel bir nesne oluşturduğunu saptamamız gerekir. Yani mülteci-vatansız, kendi içkin tarihselliğiyle tikel bir vakayı aşan,

12 Pierre Lascoumes, Patrick Le Gales, *Sociologie de l'action publique*, Armand Colin, Paris, 2009, s. 76.

hem ampirik hem teorik bir nesnedir. Öte yandan da savaş ve barış, ideoloji ve sosyokültürel çerçeveler gibi konularda bir kırılma noktası olarak "farklı ölçeklere uyarlanabilecek", yani bireysel güzergâhların içinde yer aldığı uzam ve zaman eklemlenmelerini görmemizi sağlayacak bir nesnedir. Marguerite Duras'nın *Tarquina'nın küçük atları* kitabında olduğu gibi, bir dramın ardında daima bir başka dram saklıdır. Dolayısıyla 1920'li yıllarda Ermeni mülteciler yararına girişimler de mültecilerin yarattığı sorunun genel çerçeveleriyle birlikte şekillenir. Bu çerçeveler, hem kitlesel boyutu hem de (çatışmaların yoğunluğu, Ulus-devlet modelinin yayılması ve Alman, Avusturya-Macaristan, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının dağılması gibi) nedenleriyle, Avrupa'da mülteciler sorununun aldığı yeni görünüm uyarınca şekillenir. 1919-1923 yılları arasında, yani Paris Barış Konferansı'ndan Lozan Antlaşması'nın sonuçlanmasına kadar geçen sürede, Wilson'cu doktrinin değişik ölçeklerde uygulanması sonucunda ortaya çıkan yeni toprak bölüşümleri ve tercihli vatandaşlık ilkelerine karşın peş peşe devletlerin kurulmasıyla birlikte "barış mültecileri" ortaya çıkar. Dolayısıyla o zamana kadar haymatlosların ya da vatansızların temsil ettiği marjinal hukuk durumunun, bu yıllarda genelleştiği görülür. Ocak 1923'te Türkiye ile Müttefikler arasında imzalanan Lozan Antlaşması'yla kabul edilen Türk-Yunan nüfus mübadelesi, hem savaş mantığı içinde (Türk-Yunan savaşında Kemalistlerin galibiyeti) hem de azınlıklar sorununun etnik ve dinî bir homojenleştirme ve zorunlu sürgün aracılığıyla "çözülmesi" mantığı içinde, fiilen yeni mültecilerin ortaya çıkmasına neden olur. Son olarak yine bu yıllarda milliyetlerin ideolojik saiklerle küresel çapta, zorunlu ve kendiliğinden bir biçimde çöküşüne tanık olunur. Kitlesel anlamda ilk milliyetsizleşme dalgası, milyonlarca Rus ve Ermeni'yi vurur. Çeşitli kararnameler ve antlaşmalarla yurtlarına dönüşlerinin yasaklanması bir yana, milliyetlerinden de koparılmışlardır bu insanlar.

19. yüzyıldan itibaren devrede olan sosyopolitik süreçler, aidiyet ya da dışlama mantıklarını hâkim ayrışma mantığı haline getiren bir yeniden düzenlemeyle, Devlet/Toprak/Nüfus üçgeninin dengesini değiştirir. Aynı zaman sürecinde, göç hareketlerini denetleme mantığı ve bireyi tanımlayan kriterler de değişir. Dış göç, kişi hakları, bunlar kolektif hale gelir ve devletin denetimine girer. Dolayısıyla vatansız mülteciler, insanın geleceğini körelten, kişilerin kendi yazgılarını başkalarının insafına bıraktıkları duygusunu besleyen şiddet karşısında ve ayrıca devletin mutlak egemenliği karşısında, modern insanın yaşadığı şaşkınlığın simgesel figürleri olarak ortaya çıkarlar. Philippe Ariès'in tabiriyle "*insanın tarih tarafından canavarca istilası*" gibi (*Le Temps de l'histoire/Tarihin Zamanı*), vatansız mülteciler sadece değiştokuş edilebilirlik özelliğine indirgenen özneler haline gelir, mekân düşüncesindeki bir arazın ifadesine dönüşürler. 1922 yılında Doğu Trakya: 30 Ka-

sım'da ilan edilen ateşkes, zafer kazanan Türk kuvvetlerinin bölgeyi işgal etmesini şart koşar. Yaklaşık 300.000 Rum, Bulgar ve Ermeni büyük bir hızla bölgeyi terk eder. Ernest Hemingway *Toronto Daily Star*'ın muhabiri olarak olay yerindedir. Edirne'de, Meriç Nehri'ni aşan bu kitlesel sürgünü gözlemler ve bunaltıcı bir sessizlik içinde, önüne kattığı her şey sürükleyen önü alınamaz bir korku dalgası olarak tanımlar gördüklerini.[13] Tehcirde ailesinden tek sağ kalan ve 1918'de geri dönen Edirneli Ermeni yazar ve yayımcı Agop Ağasiyan (1891-1938) da aynı sahnelere tanık olur. Soykırımın zamanlaması ile Kemalistlerin zaferi arasında, çoğunlukla gözden kaçan bir aşamayı, yani 1918-1919'da sağ kalanların geri dönüşü ve yeniden yerleşmesi meselesini hatırlatarak, kolektif Ermeni öznenin sözünü dile getirir:

> Edirne'nin boşaltılması ve Türklerin geri dönüşüyle, burada yaşayan zavallı insanlar anavatanlarını tarif edecek etkileyici bir ifade buldular: Burayı "halkların sığınağı" olarak adlandırdılar. Bu kentin on yıllık tarihinde yaşananlar, bu üzücü tabirin kullanılmasını haklı çıkarıyordu. Ermeni nüfusu, tıpkı diğer Hıristiyanlar gibi, bu "sığınağın" kendi evleri olduğunu sanmak gibi naif bir hataya düşmüştü. Dünya Savaşı sona erir ermez, bu insanlar yeniden bir araya gelebilmek için sürgün edildikleri yerlerden doğdukları topraklara geri döndüler. Atalarının gölgesine sığınıp yaşamak için, dört bir yanda cenazelerini bıraktılar. Tehcir kurbanlarını, aynı yolu izleyerek, aynı kente, hatta aynı mahalleye ve aynı eve, aynı dükkanda aynı mesleğe geri döndüren şey, anavatanın karşı konulamaz çekim gücü, dağılmış aileler için bir tür gizli randevu muydu, yoksa alışkanlığın zapt edici gücü mü? Bugün geriye dönüş, bu dört bir yana dağılma ve korkunun artık olmayacağı yerlere doğru kaçış hareketi başladı... İki günden beri, evlerde tek bir nefes sesi bile duyulmuyor; perdeler indiriliyor, kepenkler kapatılıyor. Geçen her bir saat bir mahalle ıssız, korkunç bir sessizliğe bürünüyor. Hayatın tümü sokaklara taşınıyor. Durmadan yağan yağmurun altında, yüklerinin altında inildeyen arabalar bitimsiz ve umutsuzluk verici kuyruklar oluşturuyor. [...] Yolun her iki yanına, bazıları umursamaz, bazıları memnun, meraklı gözler sıralanmış durumda... Tüm bunların ortasından geçen Avrupalı'ya gelecek olursak, o da bu eşine az rastlanır sahneyi fotoğraflamakla meşgul... "Meriç bu tarafta, Meriç bu tarafta!", işte tüm bir halkın izlediği parola bu. [...] "Heyhat, diyordu bugün bir kadın, neden bu diplomat beyler tüm Ermeni halkına 'vagon-evlerde' yaşamayı öğretmiyor ki? Böylece kalkış düdüğüyle birlikte itersiniz vagonları, kendilerine yeni bir ülke aramaya giderler..."[14]

---

13 *The Toronto Daily Star*, 20 Ekim 1922.

14 "Exil volontaire. Par-dela la Maritza, par-dela la Maritza !", *Haïastan*, 21 Ekim 1922 (çeviri yazara aittir). Bulgaristan'da Plovdiv'e kaçan yazar iki savaş arası dönemde gazetecilik yapar ve Edirne Ermeni cemaati hakkında bir monografi yayımlar (1935).

Kişinin aile hikâyesinin ve kimliğinin mekânı olarak toprak ile birey arasındaki bağın böyle koparılması, toprağın/yurdun ideolojik biçimlendirilişiyle ilgilidir: Bu toprak, artık devlet tarafından uygulamaya konan projeye rıza gösteren halkların yaşayacağı bir mekândır. Bu da yurttaş-birey için yeni bir zorunluluk doğurur: Devlet-millet topluluğuna aidiyetin ölçütü olarak özdeşleşme ve ideolojik aidiyet zorunluluğu. Kişinin statüsünün bu şekilde hukukileştirilmesi, o zamana kadar sadece suçlular için uygulanan idari pratiklerin olağan hale getirilmesiyle ve bundan böyle göçer topluluklara uygulanmasıyla genelleşir: kimlik belgeleri, yazılı, belgeli kanıtlar, uluslararası pasaport, giriş ve seyahat vizeleri, vesikalık fotoğraflar.

Zorunlu sürgünü idare etmek? Milletler Cemiyeti ve Uluslararası Çalışma Bürosu

Dolayısıyla 1920'li yılların başında mülteci sorununun görünümü değişirken, aynı anda uzmanlaşmış uluslararası yapılar ortaya çıkar.[15] Vatansız mülteci, her şeyden önce yasal "zayıflığı" ve bir milliyete sahip olmaması ile tanımlanmakta ve olumsuz bir algıyla karşılanmaktadır.[16] Haliyle, mülteci sorunu karşısında üretilen çözümleri belirleyen şey de bu algı olmaktadır: [Mülteciyi] ülkesine geri göndermek, bir öncelik olarak ortaya çıkmaktadır (bunun en tipik örneği: Ülkesine iade, yurttaşlığa iade, kendi ülkesine yeniden entegre etmedir) ve bu olmadığında, sığınmacıyı kabul eden devletlerde bireysel olarak ya da topluca iskân edilmeleri öngörülmektedir. Benzer biçimde, ortaya konan sorunun geçici olduğu ve Yüksek Komiserliğin korumasına elverişli ulusal müştereklerin vaka vaka incelenmesi gerektiği düşünülmektedir; ki burada teknik (yasal statü, mülteci sevki, işe yerleştirme) ile politik arasındaki ayrım konusunda pragmatik oydaşma devam etmektedir. Bu oydaşmanın, 'zulüm görme endişesi' mefhumunun gitgide tanınması ve mülteci statüsünün bireyselleştirilmesi sürecinin başlamasıyla, 1930'larda son noktasına vardığı bilinmektedir. Buradan da Milletler Cemiyeti'nin 1922'den itibaren, öncelikle Rus mülteciler lehine benimsemiş olduğu ulusal mülteci kategorileri sınıflandırması ortaya çıkar.[17]

1921 yılında, uluslararası bir örgütlenme bünyesinde mülteciler sorunuyla ilgilenecek özel bir yapılanmanın tesis edilmesiyle yeni bir odak ortaya çıkar. Kaşif ve insansever Fridtjof Nansen başkanlığındaki Mülteciler Yüksek

15 D. Kévonian, *Réfugiés et diplomatie humanitaire: les acteurs européens et la scène proche-orientale pendant l'entre-deux-guerres*, Paris, Public. de la Sorbonne, 2004; Claudena M. Skran, *Refugees in inter-war Europe. The Emergence of a Regime*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

16 Marc Vichniac, "Le statut international des apatrides", La Haye Akademisi, ders notları, No. 43, 1933, s. 119-245.

17 Catherine Gousseff, *L'Exil russe. La fabrique du réfugié apatride, 1920-1939*, CNRS, Paris, 2008.

Komiserliği, –19. yüzyıldan itibaren tesis edilmiş farklı "tabakaların" meşruiyet çabalarını uluslararası düzleme taşıdığı– insani yardım alanında yer alan tüm kamusal ve özel girişimleri bir araya toplayacak bir çekim merkezi haline gelir.[18] Epistemik topluluklar ve politika simsarları, tüm bu gruplar Cenevre'de mülteci "sorununun" tanımlanması, uzmanlaşmış bilgi üretimi ve kamu politikalarının uygulamaya konmasında nasıl bir yol izleneceği gibi konularda katkıda bulunurlar. Yüksek Komiser Nansen'e ve Komiserliğin Ermeni alt komisyonuna yakın Özel Kuruluşlar Danışma Kurulu, bunun bir örneğidir.[19] Milletler Cemiyeti'nin Ermeni mülteciler yararına farklı girişimleri, uluslararası toplumun kurumsallaşmasının oldukça zayıf olduğu bir dönemde, farklı çevrelerden insanların (hukukçular, insani yardım görevlileri, diplomatlar ve mülteci topluluklarının temsilcileri) bir arada nasıl çalıştığını, farklı sektörlerin müdahale alanlarında nasıl bir arada bulunduğunu (insani yardım, yasal-normatif eylemler, iskân programları, diplomatik girişimler) görmemizi sağlar; öyle ki bu girişimler her seferinde hem ortaya konan sorunun ve yapılandırdığı bahislerin tanımını hem de bunların karşılaşma mekânlarını ya da tesis edilmiş arenayı yeniden biçimlendirmektedir.

Ermeni mülteciler yararına girişimler, Yüksek Komiser Nansen'in Rus mülteciler lehine girişimde bulunma yetkisinin genişletilmesiyle gündeme gelir. Konuya dair bir girişimde bulunma kararı, Milletler Cemiyeti'nin 23 Eylül 1923 tarihli genel kurul oturumunda, Ermeni ulusal delegasyonunun resmi talebi üzerine alınır.[20] O dönemde Ermeni ulusal delegasyonu başkanı olan Gabriel Noradounghian, 300.000 vatansız Ermeni'nin Suriye ve Lübnan'da, Balkan ülkeleri ve Yunanistan'da geçici olarak himaye altına alınmasını, "Nansen Pasaportu" adıyla bilinen seyahat ve kimlik belgelerinin verilmesini talep etmişti.[21] Talepler arasında ayrıca devletlerin Ermeni halkı yararına girişimlerine saygı gösterilmemesinin emrettiği sorumluluk gereği (Küçük Asya'da ulus temelli bir yapının kurulması ve Kemalist Türkiye'ye verilen destek) ve Amerika'nın maddi desteğiyle 50.000 mültecinin de Millet-

18 Hayırseverlikten insanseverliğe geçiş, uluslararası bir insani yardım hukukunun ortaya çıkışı ve Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarafından sistemleştirilmesi, Doğu sorununun farklı aşamalarıyla ilişkili olarak insani girişimler. Amerikan insanseverliğinin yükselişi, sömürgeci ve askerî tıbbın gelişmesiyle devletin insani yardım alanına girişi vb.

19 Bu kurulun sosyografisi, uzmanlık alanındaki üretimlerin ve ittifaklarının/ihtilaflarının analizi için bkz. Réfugiés et diplomatie humanitaire, *a.g.e.*, s. 343-353.

20 Kemalist hükümet, "metruk" mallarla ilgili 15 Nisan 1923 tarihli kanundan [Tasfiye Kanunu] sonra, 1914 ile 1923 arasında yeni Türkiye sınırları dışına kaçmış olan Osmanlı Ermenilerini kendi uyruğu olarak tanımayı reddeder. Sèvres Antlaşması'nda insan haklarına karşı fiiller için öngörülen cezalar, alıkonulan kadın ve çocuklar ile gasp edilen malların iadesi Lozan Antlaşması'nda yer almaz. Vatandaşlıktan zorla çıkarma süreci, İstiklal savaşında "ulusal harekete" katılmamış olanları ya da 1923'ten beri Türkiye dışında yaşayanları ömür boyu vatandaşlıktan çıkaran 23 Mayıs 1927 tarihli kanunla tamamlanır.

21 Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Milletler Cemiyeti, 1797, F 2-3, 26-34.

ler Cemiyeti tarafından Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne nakledilmesi de vardı. Böylece vatansız Ermeni mülteciler 1924 yılı Haziran ayından başlayarak, düzenlemeyi onaylayan devletler nezdinde (1926'da 28, 1933'te 39) 1922'de Ruslar için çıkarılan belgeye benzer bir sertifikaya kavuşurlar. Ulusal topraklarda söz konusu düzenlemenin nasıl uygulandığına baktığımızda, kamu idarelerinin "Nansen" mültecilerinin idaresi işini çoğunlukla daha önce kurulmuş bazı gruplara sevk ettiğini gösterir. Fransa'da, Barış Konferansı sırasında kurulmuş olan iki Ermeni delegasyonu, 1924-1925 yıllarında kendilerine verilen bu görevi kabul ederler ve bunlar, Ermeni Mülteciler Merkez Komitesi ve Ermeni Mülteciler Ofisi isimleri altında kalıcı bir yapıya kavuşurlar.[22] [Bu iki yapı] Nansen belgelerinin alınması dışında, 1926, 1928 ve 1933 yıllarında hükümetler arasında yapılan konferansların sonucunda, mültecilerin yasal statüsüyle ilgili olarak daha geniş yetkilere sahip olurlar. Aynı delegasyonlar (Ermeni Ulusal Delegasyonu ve Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu) Cenevre'de Mülteciler Yüksek Komiserliği Özel Kuruluşlar Danışma Kurulu nezdinde "Ermeni mültecileri" temsil ederler. Milletler Cemiyeti bünyesinde muhatap kabul edilmeleri, (Lozan Antlaşması'ndaki politik ve diplomatik başarısızlıkları nedeniyle meşruiyetleri sorgulanıyor olmasına rağmen) kalıcı olabilmelerinin nedenlerinden biridir.[23] Ermeni Mülteciler Merkez Komitesi'nin (Paris) daimi temsilcisi ve Ermeni Hayırseverler Birliği üyesi yazar ve yayıncı Leon Pachalian (1868-1943) bu sürecin baş aktörüdür. Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu'ndan eski Başbakan ve Dışişleri Bakanı Alexandre Khatissian (1876-1945) ise ikinci en önemli isim olarak öne çıkar. Birbirine zıt politik eğilimlerden bu iki şahsiyet, Cenevre'de, özellikle de sürgündeki Ermeni mültecilerin Transkafkasya'da "devlet bünyesinde yeniden uluslaştırılması" mantığıyla Sovyet Ermenistanı'na nakledilmesi konusunda, Ermeni cemaatinin içindeki politik eğilimleri temsil ediyorlardı.

Konunun bu temsili mekanizmalarla idare edilmesi ve özel kuruluşların muhatap olarak tanınması durumu, daha önce de belirttiğimiz gibi uluslararası yapıların kurumsallaşmasının zayıflığı ile açıklanabilir. Ancak bunlar aynı zamanda Jane Burbank ve Frederick Cooper'ın *emperyal repertuarlar* kavramı ile de incelenebilir[24] (emperyal pratiklerin iç içe geçişini, bile-

22 "Vu au débarquement. Marseille". Le refuge des Arméniens en France dans les archives de l'OFPRA, Fontenay-sous-Bois, OFPRA, 2010 (A. Kunth ve A. Angoustures'un metinleri).

23 Archag Tchobanian'un yazısı için bkz. "A propos de la Délégation nationale arménienne", *Abaka*, 27 Ekim 1923 (Ermenice); "Délégation nationale", *Abaka*, 2 Ekim 1924 (Ermenice).

24 *Empires in World History*, Princeton University Press, Princeton, 2010. Karen Akoka, yakın dönemde gerçekleştirdiği sosyoloji tezinde Fransa'da bu pratiklerin nasıl izler bıraktığını gösterir: *La fabrique du réfugié a l'OFPRA: du consulat des réfugiés a l'administration des demandeurs d'asile (1952-1992)*, Université de Poitiers, 2012, (yayımlanacak).

şimlerini ve geçirdiği dönüşümleri tarif etmek için kullandıkları bir kavramdır bu). Mülteciler sorununun çözümlenmesi konusunda Milletler Cemiyeti bünyesinde merkezî bir role sahip olan Fransa, durumu emperyal bir "farklılık politikası" mantığı içinde ele almaktadır: Ermeni delegasyonların yerleşik organları ve seçkinleri, vatansız mülteci topluluklarının idaresinde aracı konumdadırlar ve bu, [Fransa'nın] hem vatansızların vatandaşlığa kabulüne dair bir politikadan geri durmasına hem de mülteci statüsünün zulüm görme kriteri üzerinden diğer topluluklara genelleştirilmesini peşinen yok sayan dikey bir ilişki tesis etmesine yarar.

Ermeni mültecilerin iskânı meselesi, Yüksek Komiserlik girişimlerinin ikinci basamağını oluşturur.[25] Ermeni mültecilerinin Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne topluca nakledilmesi projesi, beş yıl süren gayretli müzakereler sonunda maddi kaynak bulunamaması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanır. Fridtjof Nansen 1925 baharında aklındaki bu öncelikli meseleyi gündemine alır[26] ve bu proje (ve şahsen Nansen) ciddi tartışmaların ve polemiklerin odağına yerleşir. Sovyet rejimine yakınlık duymakla suçlanan Nansen'in karşısında, bir Sovyet Cumhuriyeti'ne aktarılacak hiçbir maddi desteği onaylamadıklarını açıklayan İngilizler ve Fransızlar vardır. Daha geniş ölçekten baktığımızda, SSCB'nin uluslararası konumunun istikrarlı bir hal aldığı 1924-1925'lerde proje destek bulabilirken, ikili ilişkilerin bozulmasıyla birlikte Paris, Londra ve hatta Moskova açısından 1927'den itibaren artık sakıncalı bulunmaktadır.[27] Bu başarısızlıkta Kızılhaç'ın Beyrut'ta başka bir iskân planı ortaya atması ve Fransız yetkililerin buna aracılık etmesinin de payı vardır kuşkusuz. Kurum, Milletler Cemiyeti'nin maddi desteğini alarak, Suriye ve Lübnan'ın büyük kentlerinin yakınlarında, sağlıksız koşullardaki kamplarda yaşayan Ermeni mültecilerini tarım bölgelerine nakledip böylece bir yandan da (manda yönetimi yararına) Gab Ovası gibi bazı toprakların değerini yükseltmeyi hedeflemektedir. Kızılhaç Komitesi'nin bundan beklediği fayda, diğer insani yardım kuruluşları yerine projeyi kendisinin yürütmesi ve koordinasyonunu üstlenmesidir. BIT direktörü ve 1924 yılı Eylül ayından beri işsiz mültecilerin işe yerleştirilmesinden sorumlu olan Albert Thomas'ın kuvvetle desteklediği bu proje, uzun tartışmalara konu olur: Her bir paydaş, meşruiyet, operasyonel yönetim ve finansman konularında en fazla faydayı

25 Ermenistan Cumhuriyeti ve Suriye-Lübnan hattındaki iki iskân planının ayrıntıları için bkz. *Réfugiés et diplomatie humanitaire*, a.g.e., s. 318-324, 455-499.

26 Milletler Cemiyeti, Ermeni mülteciler iskân planı. Genel sunum ve temel belgeler, Cenevre, MC, 1927; F. Nansen'in kişisel anlatısı için bkz. *L'Arménie et le Proche-Orient*, Massis, Marsilya, 1928.

27 Karşılaştırmalı bir yaklaşım için: Peter Gatrell, "Displacing and Re-Placing Population in the Two World Wars: Armenian and the Poland Compared", *Contemporary European History*, Cilt XVI/4, 2007, s. 511-527.

elde etmeyi hedeflemektedir.[28] Operasyon, Suriyeli ve Lübnanlı milliyetçiler ile komşu Türkiye'nin olası müdahaleleri ve Nansen'in Transkafkasya'da uygulamak istediği proje nedeniyle hem karmaşıktır hem de büyük bir ihtiyatla planlanmaktadır. Aynı zamanda Beyrut'taki Fransız makamları açısından mülteciler yararına oluşan tüm cemiyetleri (özellikle de 1925-1926 yıllarında Dürzî ayaklanması sırasında kurulan yardım cemiyetlerini) denetlemeyi sağlayacak kalıcı bir yapı kurulması için büyük bir fırsattır. Son olarak, Albert Thomas'ın kararlı desteğiyle Kızılhaç'ın Suriye ve Lübnan'da Fransız makamlarıyla kurduğu nesnel ittifak, yerel bir idari yapının oluşturulmasıyla sonuçlanır (Ermeni Mültecilere Yardım Merkez Komitesi)[29]; kamplarda yaşayan 40.000 mültecinin iskân edilmesi projesi başlar[30] ve 1938 yılına kadar devam eder.[31]

1926-1927 yıllarında Beyrut'ta koordinasyonu üstlenecek bir yapının kurulması, Fransız makamları açısından Milletler Cemiyeti'nin Suriye'de Danimarkalı misyoner Karen Jeppe başkanlığında yürüttüğü özel programına kesin bir son vermek için de bir fırsat olur. 1921 yılından beri "Milletler Cemiyeti Komiserliği" görevini yürüten Karen Jeppe aynı zamanda Türkiye ve Küçük Asya'dan tehcir edilen kadın ve çocukları soruşturma komisyonu Halep şubesine üyedir. Bu komisyon Lozan Antlaşması sonrasında Ortadoğu'da Kadın ve Çocukları Koruma Komisyonu adını almıştır. Çalışmalarını Kemalist iktidarın kurulmasına kadar Konstantinopolis'ten yürüten komisyonun üyeleri, tehcirler esnasında Müslüman aileler tarafından alıkonulan, kaçırılan, satın alınan ya da söz konusu ailelerin bakımına verilen kişileri aramakla ve kurtarılmalarını sağlamakla yetkilendirilmiştir.[32] Karen Jep-

28 Bu arenanın bir rekabet ve bir güç savaşının ifade alanı olarak analizi, bireysel dolaşımların rolü ve ulusaşırılaşma süreçlerinde ulusal/mandater ve uluslararası yönetimin işlevini gözlemlemeyi sağlar; ancak bu burada ele alınamayacak kadar geniş bir konudur. Bu süreçler, devlet makamlarını (Beyrut'taki Fransız otoriteleri, Fransız Dışişleri Bakanlığının Milletler Cemiyeti Hizmeti), özel kurumların yetkililerini (Cenevre'de Kızılhaç ve onun Beyrut delegesi, Doğu Hıristiyan hareketi, İngilizlerin Ermeni yanlısı örgütleri, Near East Relief, Quakers, Çocuklara Yardım Uluslararası Birliği) ve ayrıca uluslararası örgütlerden bazı kişileri (Albert Thomas, Fridtjof Nansen, BIT Mülteciler Servisi'nden Major Johnson) devreye sokar.

29 AMAE, Beyrouth, cab. Pol., 576. Karar No. 694, 31 Aralık 1926. Raporlar, 1930'da 12.000 kişinin iskan edildiğini göstermektedir. İskan bilançoları için bkz. Raymond Kévorkian, Lévon Nordiguian, Vahé Tashjian, *Les Arméniens 1917-1939. La quête d'un refuge*, Presses de l'Université Saint-Joseph, Beyrut, 2007, s. 114-145.

30 Uluslararası Kızılhaç Komitesi arşivleri (ACICR), MISS/1. 76/2.

31 Plan, Lübnan hükümetinin, özel kuruluşların (özellikle de 1931'den itibaren Ermeni Hayırseverler Birliği'nin) bağışları ve Fransız hükümetinin sübvansiyonuyla gerçekleştirilir.

32 Keith D. Watenpaugh, "The League of Nations Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927". *American Historical Review*, 115/5, 2010, s. 1315-1319; Lerna Ekmekçioğlu, "A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: The Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide", *Comparative Studies in Society and History*, Cilt LV/3, Temmuz 2013, s. 522-553

pe'nin yürüttüğü ve Suriye'nin kuzey doğusundaki Müslüman eşraf ve Bedevi aşiretlerle hassas ilişkiler kurmasını gerektiren kurtarma çalışmaları, Cezire'de (Suriye) tarım kolonileri tesis edilmesi (toprakları Arap ve Ermenilerin işlemesiyle) ve Halep'e getirilen kadınlar için bir kabul merkezinin ("Milletler Cemiyeti Evi") ve ayrıca Kemalist politikalardan kaçan yeni mülteciler için Cerablus'ta bir acil danışma bürosunun kurulmasıyla genişler. Tehcirden sağ kurtulan yaklaşık 1475 kişi[33] Karen Jeppe tarafından koruma altına alınır ya da satın alınır. Jeppe 1922-1927 yılları arasında bu kişileri aileleriyle buluşturur ya da Halep'teki yetimhanelere, atölye ve dikimhanelere yönlendirir. Milletler Cemiyeti bu işlere mali destek vermiş olsa da kaynakların büyük bir kısmı, Milletler Cemiyeti'nin Çocuk ve Gençleri Koruma Komisyonu bünyesinde etkin olan Amerikalı ve Avrupalı Protestan misyoner ve hümaniter ağlarından gelmektedir. Dolayısıyla Karen Jeppe üç anlamda simgesel bir figürdür: öncelikle kurtarılmasına yardım ettiği ve "çocuklarım" dediği insanlar nezdinde; ikinci olarak, Kutsal Topraklarda "köleliğe" ve kadın ticaretine karşı mücadelesiyle Hıristiyan fedakârlığının simgesi olarak Protestan çevreler nezdinde. O ayrıca Milletler Cemiyeti bünyesinde önemli uluslararası figürler etrafında yükselmekte olan panteonun üyesi, feminist derneklerin desteklediği evrensellik ve barışçılık kültüne saygının da simgesidir. Ancak tüm bunlar Fransız manda politikasının güdümcü ve dar anlayışına ya da Milletler Cemiyeti genel kurulu ve meclisi bünyesindeki güç ilişkilerine karşı gelebilecek kadar güçlü olamamıştır.

Uluslararası Çalışma Bürosu'nun (BIT) Eylül 1924'ten itibaren işsiz mültecilerin işe yerleştirilmesi ile yetkilendirilmesi, başını Albert Thomas'ın ve BIT'in göç hizmetlerini yürüten Louis Varlez'in çektiği geniş bir uluslararası göç programının uygulamaya konmasını getirir.[34] Bu programın finansmanı için 1926 yılında bir döner sermaye kurulur: "Nansen Pasaportu"na sahip (Nansen pulu) vatansız mültecilerden yıllık bir vergi alınacaktır. Avrupa ve Amerika'da uygulanan bu program fiilen geniş ölçüde Rus mültecileri kapsar; döner sermaye kaynaklarının öncelikli olarak Suriye-Lübnan iskân programına aktarılmasını öğütleyen ve Ermeni gençlerinin Fransa'nın tarın kolonilerine yerleştirilip dağıtılmasını reddeden kampanyalarıyla Ermeni temsilcileri ve başta Leon Pachalian, [programın] görece başarısızlığın-

33 200 kişi ailelerin de yardımıyla kurtarılmıştır. Bunların yüzde 37'si, 1915'de 6 ile 12 yaşları arasında olan ve alıkonulukları ya da zorla çalıştırıldıkları için hayatta kalmayı başaran erkek çocuklardan oluşur. Kurtarılanlar arasında en az sayıda olanlar, 1915'te 11 yaşından büyük olan, zorla evlendirilen genç kızlar ve çocuklarını bırakamayacakları için kaçamayan annelerdir.

34 Paul-Andre Rosental, "Geopolitique et État-Providence: le Bureau international du travail et la politique mondiale des migrations dans l'entre-deux-guerres", *Annales, Histoire, Sciences sociales*, Cilt LXI/1, 2006, s. 99-134.; D. Kévonian, "Enjeux de catégorisations et migrations internationales: le Bureau international du travail et les réfugiés (1925-1929)", *Revue européenne des migrations internationales*, Cilt XXI/3, 2005, s. 95-117

da pay sahibidir. Öte yandan da Ermeni Hayırseverler Birliği, İstanbul'dan, Bulgaristan'dan, Fransa'dan ve özellikle de Yunanistan'dan (çünkü Milletler Cemiyeti temsilcilerini de vurguladığı gibi, halihazırda Küçük Asya, Doğu Trakya ve Pontus topraklarından gelen yüz binlerce mülteciyi kabul etmiş bir devlet için bu kaldırılamayacak bir yüktü) binlerce mültecinin Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne nakillerini finanse etmeye çalışır.[35]

1920'li yılların sonunda mültecilerden sorumlu Cenevre kurumları, yetkilerinin ve öz mali kaynaklarının yetersizliği nedeniyle bir istikrarsızlık dönemine girerler. 1930 baharında, Yüksek Komiser Fridtjof Nansen'in ölümünün ardından kurumun dağıtılması gündeme gelir ve hümaniter faaliyetleri koordine eden Uluslararası Nansen Ofisi ile politik ve hukuki meselelerden sorumlu Millerler Cemiyeti sekretaryası arasında bir yetki paylaşımı ve sorumluluk tanımlarının yenilenmesi meselesi tartışmaya açılır. Bu ayrışmayla birlikte, Özel Kuruluşlar Danışma Kurulu marjinalleştirilir ve Iraklı Süryani mültecilerin Fransız-İngiliz himayesinde korunması konusunda son derece hassas bir devlet müdahalesi gerçekleşir. Öte yandan 1929'da binlerce Ermeni ve ayrıca Süryani, Keldani, Suriyeli Katolik ve Suriyeli Yakubi, Türkiye-Suriye sınırına yığılır. Türkiye'nin güney bölgelerindeki Hıristiyan kırsal topluluklarının büyük bir kısmı sistemli biçimde tehcir edilir, kamplarda toplanır, mallarına el konur ve ardından da sürülür ve vatandaşlıktan çıkarılırlar. 1920'li yılların ortalarında olduğu gibi, "Ermeni mülteci" kategorisi altında toplanmalarından ötürü söz konusu mültecilerin bir kısmının başka cemaatlere mensup olduğu gözlerden kaçar ve dahası bu durum Cenevre'de sadece Ermeni temsilcilerinin varlık gösterebilmesine neden olur. Yaratılan heyecan dalgasına rağmen bu temsilcilerin ve özellikle Leon Pachallian'ın girişim ve önergeleri, Milletler Cemiyeti Sekretaryası Siyasi Şube önüne gelirken, İngiliz ve Fransız makamları Türkiye'ye karşı herhangi bir yaptırım uygulanmasını reddederler. Özel kuruluşlar 1930 baharında yapılacak Milletler Cemiyeti Genel Kurul toplantısı için geniş bir seferberlik içine girerler ve bunlara Stalin dönemi toprak kamulaştırmalarından ve Kulaklardan arındırma politikasından kaçan yeni Rus mültecilerin de yükümlenilmesini talep eden Rus kurumları da katılır. (Osmanlı uyruğunu kaybetmiş olmak ile tanımlanan) "Ermeni mülteci" tanımının genişletilmesi ve böylece yeni "politik" mültecilerin tanınmasının reddedilmesiyle birlikte, aynı zamanda her tür politik ve hukuki meseleyi doğrudan Milletler Cemiyeti sekretaryası denetimine alan yeni bir örgütlenme ortaya çıkar. Bir geri çekilme safhasının ardından Fransa'nın Suriye ve Lübnan'da izleyeceği politika, Halep'i dar boğaza sokmamak için söz

35 Raymond H. Kévorkian, Vahé Tachjian (yay. haz.), *Un siècle d'histoire de l'Union générale arménienne de Bienfaisance*, Cilt I, UGAB, Kahire-Paris-New York, 2006, s. 191-197.

konusu mültecileri tercihen Yüksek Cezire'ye yönlendirerek burada barındırmak yönünde olacaktır.

Mülteciler, azınlıklar ve insan hakları

Soykırım tehcirleri ve mülteciler meselesi, Lozan Antlaşması'nın sonrasında uluslararası ceza hukuku açısından ve bölgesel anlamda askıda kaldıysa da, Kemalist rejimin uyguladığı dışlama ve müsadere politikası nedeniyle tümüyle ortadan kalkmadı. Millet Cemiyeti nezdinde ilk girişimler,[36] Türk makamlarının Kemalist Cumhuriyet toprakları dışındaki Ermenilere pasaport ve kimlik belgesi vermeyi reddetmesiyle ilgiliydi. Milletler Cemiyeti'ni uluslararası azınlıkları koruma sisteminin mevcut çerçevelerine uygun bir biçimde etki altına alan Ermeni Merkez Komitesi, Türk hükümetinin genel sekreter Sir Eric Drummond'a ithafen yazdığı sert cevabı karşısında bulur. Ertesi yıl, bu defa el konan mal ve mülklerle ilgili olarak yeni bir soruşturma önerisinde bulunulur. Ermeni Merkez Komitesi bu yeni soruşturmasını şekillendirmeden önce hukuki konularda Rus hukukçu, Rusya'nın Konstantinopolis Elçiliği'nin eski tercümanı ve Krikor Zohrab'a yakın bir isim olan ve hatta aynı yıl *La Société des Nations et les puissances devant le problème arménien* [Ermeni meselesi karşısında Milletler Cemiyeti ve güçler] başlıklı bir kitap da yayımlayan Andre Nikolaievitch Mandelstam'ın (1869-1949) görüşlerine başvurur.[37] Sonuçlar, "Türk hükümetinin Ermeniler aleyhine uyguladığı müsadere ve vatandaşlıktan çıkarma tedbirlerinin yasadışılığı ve hükümsüzlüğü" başlığıyla yayımlanır ve ayrıca Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'na sunulur. Aynı dönemde, Yunanistan'daki Ermeni mültecilerin temsilcisi Ohannes Essayan, İzmir'de bulunan yabancı bankalardaki Ermeni varlıklarına ve emanetlerine el konması ile ilgili olarak Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'na bir başvuruda bulunur. Başvurunun gündeme alınıp alınmayacağına karar verme yetkisi bulunan üç devletli komite, dilekçeyi zor da olsa geçerli kabul eder ve ardından görüşlerini almak üzere Türk hükümetine gönderir. Gelen cevapta, Essayan'ın Türk uyruğundan olmadığı ve dolayısıyla Türk vatandaşlarını kapsayan azınlıkların korunması sistemine dahil edilemeyeceği ve bu nedenle dilekçenin geçerli olamayacağı söylenmektedir.[38] Bu yıllarda Leon Pachalian'ın Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne ya da Milletler Cemiyeti sekretaryası azınlıklar şubesine, Ermenilerin vatandaşlıktan çı-

36 Vahram L. Shemassian, "The League of Nations and the reclamation of Armenian genocide survivors", Richard G. Hovannisian (yay. haz.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2003, s. 81-110.

37 Pédone, Paris, 1926.

38 Milletler Cemiyeti Arşivi (ASDN), Azınlıklar, 41/42807/30711. Tevfik Rüştü Bey'in mektubu, 20 Ekim 1925.

karılması, gayrimenkul ve menkul mallarına el konması, bankalardaki varlıklarının müsaderesi, Ermeni mülteci ve yetimlerin (Müttefiklerin Almanya'da ortaya çıkardığı) bazı Türk nezarethanelerinde alıkonması, soykırım kurbanı Ermenilerin Avrupa ve Amerikan toplumları nezdinde imzaladıkları hayat sigortaları gibi konularda yaptığı sayısız başvuru ve sunduğu dilekçeler[39] hiçbir anlamlı sonuca ulaşamaz.

Bu başarısızlıklar, Ermeni vakasının da ötesinde, Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun ne denli etkisiz olduğunu gözler önüne sermektedir: Tıpkı Nazi rejiminin uyguladığı Yahudi zulmüyle ilgili başvuruların sonuçsuz kalmasında olduğu gibi, ya da kanun önünde ayrımcılık, dışlama ya da vatandaşlıktan çıkarılma politikalarının kurbanı halkların kolektif ya da bireysel insan hakları konularındaki etkisizliği gibi. Ermeni Merkez Komitesi bu dilekçelerin takibinin yapılmaması karşısında, konuyu Uluslararası Adalet Divanı'na taşıma kararı alır ve bunun için uluslararası hukuk alanında çalışan hukukçulardan (Paris Hukuk Fakültesi profesörleri Gilbert Gidel, Albert Geouffre de La Pradelle, Louis Le Fur ve André Mandelstam) ortak bir değerlendirme talep ederler. 1929 yılında yayımlanan bu değerlendirmede[40] davacılar haklı bulunur; üstelik bu defa Türkiye vatandaşı olan ve mallarına el konmuş yeni Ermeni mülteciler, üzerinde "geri dönüşsüz olarak" ibaresi taşıyan Türk pasaportlarıyla Suriye sınırına yığılırken. Kemalist hükümetin Ermeni karşıtı politikasını sorgulayacak hiçbir siyasi iradeyle karşılık bulmayan bu hukuki çaba, Ermeni mülteci temsilcilerinin on yıldır süren başvurularında olduğu gibi, başarısızlıkla sonuçlanır.

Bir iç mesele olarak algılanan emperyal politikanın, yerli halkların ayrımcı muameleye maruz kalması ve zorunlu çalışma gibi durumları uluslararası hareketin gündeminden çıkardığı bir dönemde, sürgün ve vatandaşlıktan zorunlu olarak çıkarılma politikalarının kurbanları için etkin bir işbirliği politikasının uygulanamayacağı da açıktı. Hannah Arendt'in yirmi yıl kadar sonra saptayacağı gibi, insan haklarının tam manasıyla cisimleştiği figür olması gereken mülteci figürü, ulus-devlet kavramının derin bir krizde olduğunu ortaya koymaktadır. İnsan hayatının, ulus-devletin hukuki çerçevesi içine yerleştirilmesi, hakların da "insana ancak vatandaş olarak kabul görmüş olması koşuluyla –ki bunlar derhal silinir– verildiği" anlamına gelir.[41] Jön Türk rejiminin imha politikasından sağ kurtulan ve Kemalist rejimin dışlama ve el koyma politikalarının kurbanı vatansız mültecinin yaşadı-

39 ASDN, Fonds Mixte Nansen, C 1424, C 1413; ASDN, Azınlıklar, 41/42826/70711, 41/42807/30711, 41/30711/30711

40 *Confiscation des Biens des Réfugiés arméniens par le Gouvernement turc*, Imp. Massis, Paris, 1929.

41 Giogio Agamben, "Au-dela des Droits de l'homme", *Moyens sans fins. Note sur la politique*, Payot&Rivages, Paris, 2002, s. 32.

ğı bu çifte mağduriyet, (ilki Milletler Cemiyeti'nin kurulmasından önce olmak üzere) birbiri ardına gerçekleşir. Ermeni temsilcilerin başvurularından bir sonuç alamamaları, Kemalist politikalar nedeniyle olduysa da aynı zamanda devlet-dışı aktörlerin faaliyetlerinin ve cemiyetin bu dönemde temsil ettiği platformun da sınırlarına işaret eder. Yukarı Silezya'da Nazi zulmüne uğrayan Franz Bernheim'ın, 1933 yılında Paris Yahudi Delegasyonları Komitesi'nin kaleme aldığı başvurusunun sınırlı etkileri, önceki on yılda başlayan sürecin devam ettiğini göstermektedir. Kişi hakları ve devlet egemenliğinin sınırlandırılması meselesinin hukuk alanında tartışıldığı bir dönemde, cemiyetin hukuk şubesinin tavsiyeleri bir soykırım olgusunun ya da sürgün pratiklerinin hukuki ve politik sonuçları hakkındaki tartışmadan ayrıymış görüntüsü vermektedir. Önce kitlesel imha ve ardından Kemalist rejim tarafından politik dışlama ve müsadere, bu "karanlıklar kıtası"nın (Marc Mazower) 20. yüzyılına damga vurmuştur; Ermeni halkının kaderini emperyal, uygarlaşınacı ve hiyerarşikleşmiş kategoriler içine (Hıristiyan/Müslüman, Avrupa uygarlığı/barbar Doğu, insanlık adına müdahale/emperyal tahakküm) hapseden emperyal-liberal düşünce, "insanın uluslararası hakları" mefhumunu ancak kısmen kavrayabilir. Bu yeni yeni biçimlenen formülasyon, hukukçu André Mandelstam'ın, uluslararası alanda çalışan hukukçu akademisyenlerin birliği Uluslararası Hukuk Enstitüsü tarafından, 1929 yılında New York'ta kabul edilen formülasyonudur.[42]

42 D. Kévonian, "André Mandelstam and the internationalization of human rights (1869-1949)", Halme-Tuomosaari, Pamela Slotte (yay. haz.), *Revisiting the origins of human rights: genealogy of a European Idea*, Cambridge Univ. Press. Cambridge, 2015.

15

Raphaël Lemkin, Ermenilerin Yok Edilmesi ve Soykırım Sözcüğünün İcadı

Annette Becker
(Paris-Ouest Nanterre La Défense Üniversitesi)

1919 yılında *Punch*'ta çıkan bir yazıda şunlar yazılıydı: "Belçika'nın ve Sırbistan'ın kurtuluşu ve yeniden ayağa kalkması, Dünya Savaşı'nın en göz kamaştırıcı iki sonucu olmuştu; Rusya'da yaşanan bozgun ve Ermenistan'daki büyük ıstıraplar ise en büyük trajedileri..."[1] Ermenilerin imha edilme "*trajedisinin*" kendi özgüllüğü içinde algılanabilmesi ve bir isme kavuşabilmesi için diğer Dünya Savaşı'nı beklemek gerekecekti. Raphaël Lemkin, Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermenilerin maruz kaldığı muamelenin sıra dışı olduğunu fark eden, bunların işgal altındaki Belçika, Kuzey Fransa, Sırbistan ya da Galiçya topraklarında yaşananlardan farklı, görülmemiş bir yanı olduğunu anlayan tek entelektüel değildi; ama bu yeni trajedi biçimini kavramsallaştırmak için soykırım sözcüğünü icat eden o olmuştu. Winston Churchill, 24 Ağustos 1941'de Başkan Roosevelt ile görüştükten sonra SSCB'nin Naziler tarafından işgalinden beri yaşanan "kitle kıyımları" üzerine son derece sarsıcı bir radyo konuşması yapmıştı: "İşgalci, eşi benzeri görülmemiş bir vahşet uyguluyor. Ordular ilerledikçe, bölge halkları tümüyle yok ediliyor. Alman polis birlikleri on binlerce –kelimenin gerçek anlamıyla on binlerce– cinayet işlemiş durumda. [...] Bugün henüz ismi konmamış bir kıyımla karşı karşıyayız."[2] İnanılmaz bir yolculuk sonunda Nisan ayında ABD'ye gelmiş bir Yahudi olan Lemkin, bu konuşmayı dinlemiş miydi bilemeyiz. Ama her

1 Graves, Charles, *Mr. Punch's history of the Great War*, New York, Frederick A. Stokes Company, 1919, s. 270.

2 İngilizler Temmuz ayında Enigma kodunu çözdükleri ve cinayetlerle ilgili raporları okudukları bildiğimize göre, burada Churchill'in hakkında birçok bilgiye sahip olduğu *Einsatzgruppen* söz konusudur. (Churchill sadece Yahudilerin hedef alınmadığını anlamamış – ya da anlamak istememiştir.)

koşulda, hukuk alanındaki deneyimleri sayesinde bu konuşmaya cevap verebilecek kadar birikim sahibiydi. Birçok dil bilen bu eski filoloji öğrencisi, 1943 yılında Yunanca (*genos*) ve Latince (*occidere*) köklerinden dilbilimsel bir barbarism yarattı. Lemkin'in kimi zaman *kitlesel barbarlık*[3] olarak tanımladığı bu mefhuma barbarlık sıfatı son derece uygundur. Yüzyıl başından beri Hereroların ve Namaların (1904) ve ardından Ermenilerin katlini (1915) tanımlamak için kullanılmakta olan "tüm bir ulusun katledilmesi" ya da *Völkermord* tabirlerini kullanmayı reddediyordu. Nazilerin Yahudileri katlettiği, Yiddişçeyi Orta ve Doğu Avrupa'dan kazımakta oldukları bir dönemde, Almanca bir tabir kullanmak yerine ölü Yunan ve Roma dilleri evreninin tercih edildiğini görmek şaşırtıcı değildir. Lemkin 1959'da ölünceye kadar tüm yaşamını soykırımın "mutlak kötülüğü"nü ifşa etmeye adamıştı. Tuhaflıkları vardı, bizzat kendi yaşam öyküsünü araçsallaştırdı ve icadına daha önceki bir tarihi verdi. Ama her şeyden önce, soykırımın diğer tüm katliamlardan farklı bir yanı olduğunu ileri sürüyordu; çünkü burada öldürmenin amacı, düşmandan bir şeyler elde etmek değildi. Soykırımın kendinde bir hedefi vardı: insanlığın bir kısmının kökünü tümüyle kazıma arzusu. Burada, Lemkin'in Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren soykırım terimini entelektüel açıdan nasıl geliştirdiğini takip edeceğiz. Ayrıca Ermenilerin başına gelenleri 1920'li yıllarda oldukça önemsemiş olmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı esnasında Yahudilerin imha edilmesi konusu mücadelesinin merkezine yerleşince, bunları büyük ölçüde ikinci plana attığını da göreceğiz. Ancak 1945'ten itibaren yeni kavramın uluslararası hukuk kurumlarında ve söz dağarcıklarında özgün bir yer edinebilmesi için Ermenilerin yaşadıklarına daha büyük bir tutkuyla yeniden odaklanacaktır.

Lemkin, Büyük Savaş'ın "vahşeti" ve Ermeni Soykırımı. Ne isim vermeli? (1915-1933)

Hayatında iki katliama tanıklık eden Lemkin, düşünce dünyasını da temelde bu iki katliam etrafında, yani Ermenilerin ve Yahudilerin yok edilmesi etrafında kurmuştur. İki dünya savaşı arasındaki ilişkiler konusunda vardığı sonuçlar ise tarihyazımında ancak yeni yeni ön plana çıkmaktadır. Lemkin, özellikle askerî işgal bölgelerinde, halkların bazı bölgelere tehcirleri sırasında ve her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin imha edilmesinde, Büyük Savaş'ın çok eski tarihsel köklere sahip birçok şiddet olayını hızlandırdığına yönelik düşüncenin öncülerindendi. İkinci Dünya Savaşı'nın korkunç bir şekilde kanıtladığı ve *Axis Rule* [Mihver Düzeni] adlı kitabında

3 Raphael Lemkin, "Le crime de génocide", *La Documentation Française*, 24 Eylül 1946.

ve özellikle de kitabın "*Genocide*" [Soykırım][4] başlığını taşıyan 9. bölümünde inceleyeceği şeyi, aslında çok erken fark etmişti: Toplu katliam rastlantısal bir vahşet değildir; bu, halkları ve dinleri homojenleştirme arzusuyla sivillere karşı yürütülen savaşların özüdür. Ancak hem işgal altındaki topraklarda hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler açısından Büyük Savaş'ın ihtarları az çok unutulmuştu; kurbanlar hariç... Ve tüm diğer düşünürleri inkâr etmeye meyilli olsa da ve o dönemin tabiriyle Ermenilerin imha ya da yok edilmesi konusunda ileri görüşlülüğünü korusa bile de Lemkin de [unutmuştu].

Lemkin 1920'li yılların başından itibaren yaptığı çalışmalarında, Büyük Savaş esnasında işlenen kitlesel kıyımlarla ve geçmiş tartışmalarla ilgilenmeye başlamıştı. Savaşan taraflar, Ermenilere karşı işlenen suçlardan hemen haberdar olmuştu ve İtilaf güçleri bunları kullanmıştı; çünkü söz konusu suçların kınanması, Merkezi Devletlere [İttifak güçlerine] karşı mevzi kazanmalarına yaramıştı ve bir tür savaş amacı haline gelmişti. Yani söz konusu suçlar hem biliniyor, hem de lanetleniyordu.[5] Böylece, 1915 yılı Mayıs ayından itibaren Ermenilerin yok edilmesi *insanlığa ve uygarlığa karşı yeni suçlar* olarak adlandırılmaya başlamıştı. Bu, 1945'te Nüremberg Mahkemeleri'nin gündeme getireceği hukuki bir suçlama değil, savaş halindeki İtilaf güçlerinin intikam amaçlı bir karşı çıkış hamlesi görünümündeydi. Kullanılacak sözcüklerde oydaşmaya varmak zor olmuştu: "Hıristiyanlığa ve uygarlığa karşı suçlar" ya da "insanlığa ve uygarlığa karşı suçlar?" Bunlar arasındaki anlam farklılıkları oldukça açıktır. 19. yüzyılda "insanlık kanunları" kavramı tartışmasız biçimde kullanılıyor ve kimi zaman bu mefhum adına müdahalelerde de bulunuluyordu. (Yine de 1894-1896 ve 1909 yıllarında Ermenilerin katledilmesi ile ilgili olarak değil.) Şimdi ise artık "insanlığa karşı suçlar"dan bahsediliyordu. Katliam kavramının kapsamını çok geniş bulan ve buna "uygarlık" sözcüğünü yeniden ekleyenler Rus diplomatlar oldu. Uygarlık, başlı başına İtilaf güçlerinin mücadele amacını oluşturuyordu. Mayıs 1915'te açıklanan deklarasyonun ironilerinden biri, tıpkı önceki katliamlara benzeyen ilk [Ermeni] katliamına cevap niteliğinde olmasıydı. 1915 deklarasyonu, 1894 ve 1909 yıllarında duruma müdahale edilmemiş olmasını bir anlamda telafi etme isteğinin bir ifadesi olmanın ötesinde, öncelikle Dünya Savaşı'nı idare etme arzusunu ortaya koyuyordu. Ve söz konusu bildiri, tehcir aşamasının kelimenin tam anlamıyla soykırıma varmasından aylar önce yayımlanmıştı.

---

4 Raphaël Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*, Washington, D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 1944 (Önsöz: 1943).

5 Annette Becker, "L'extermination des Arméniens entre dénonciation, indifférence et oubli, de 1915 aux années vingt", *Revue d'Histoire de la Shoah*, No. 177-78, Ocak-Ağustos 2003.

Merkezî devletlere karşı kullanılan silahlardan biri, ekonomi ve denizcilik alanında ambargo uygulamalarıydı. Temsillere, çizimlere ve metinlere de ambargo uygulandı. Osmanlıların müttefiklerine saldırmak için Ermenilere karşı işlenen suçlar kullanıldı. "Ermenistan'daki katliamlar, Türk işi, Alman yöntemi!" (Paul Painlevé). Türkleri Almanların kuklası gibi göstererek aslında onları işledikleri suçlardan bir anlamda muaf da tutmuşlardı. Ve yine Almanların Belçika'da ve Kuzey Fransa'da sergiledikleri vahşetle Türkiye'de yaşanan terör karşılaştırıldığında, burada bir kademe ileri gidildiği de fark ediliyordu. 1916 yılı Paskalya Yortusu'nda Lille kenti tehcirini anlatan *La Baïonnette*'de yayımlanmış bir karikatürde, kadın ve çocukları sürükleyen Almanlar resmedilir ve resimde miğferli bir asker şöyle der: "Bir de şikâyet ediyorlar. Peki ya Ermenistan'da olsalar ne yapacaklardı?"

Propaganda döneminin sona ermesiyle birlikte, işgal altındaki bölgelerde yaşanan zorbalıklara karşı özel önlemler alınmaması bir yana, Ermeni katliamlarını anlamayı reddetme eğilimi de bir tür Avrupa-merkezcilikle eklemlenerek güçlenmişti: "Ermenistan'da yaşanan vahşet bizleri Belçika'nın yok edilmesi, Polonya'nın yakılıp yıkılması ya da Sırbistan'ın viran edilmesi kadar derinden etkilemiyor. Ne kadar korkunç olursa olsun, Türklerin zulmü, sözde Hıristiyan ulusların bu son on beş ayda Avrupa'ya yaptıklarıyla muhtemelen kıyaslanamaz."[6] Guillaume Apollinaire 1918 yılında *America latina* dergisinin İtilaf güçlerine yakın ve tarafsız kişilerle yaptığı görüşmelerden bahseder: "Vikont Bryce'a göre yaşanan en korkunç kıyım, Türklerin Ermenileri imha etmesi ve en aşağılık suç ise genç Fransız kadınlarının köleleştirilmesi ve Belçikalı işçilerin kendi ülkeleri aleyhine çalışmak zorunda bırakılmasıdır."[7] Yani herkes olanları biliyordu ve hiçbir şey yapmıyordu; dahası en fazla ağlanıp sızlanılıyordu; bu vahşetin özgüllüğü fark edilmişse de, bu onu unutmak içindi.

Raphaël Lemkin ise derhal bir adım ileri gitmek istemişti: Fransız ve Belçikalı makamların işgal döneminde yaşanan "vahşeti" lanetlemeleri çizgisinden hareketle, "şüpheli" görülen, marjinalleştirilmiş toplulukların savaş zamanlarında diğerlerine nazaran daha büyük tehlike altında olduğunu fark etmişti. 1914-1918 yıllarında yaşanan dehşet olaylarının en kötüleri Osmanlı ve Rus imparatorluklarında meydana gelmişti. Gerçekte imparatorlukların yeniden düzenlenişinde toplulukların tehciri, zorunlu ve trajik bir homojenleştirme, toplumsal ya da etnik bir yeniden birleştirme biçimini almıştı; Ermenilerin yok edilmesi ve 1915 yılından başlayarak Rusya'da başta Yahudiler ve Alman kökenli Rus vatandaşları olmak üzere şüpheli ilan edilen top-

6 Martin Marshall, "The Terrible Turk", *Leslie's Illustrated Weekly Newspaper*, 21 Ekim 1915.

7 Guillaume Apollinaire, "Le plus grand crime de la guerre", *Le Mercure de France*, 1 Nisan1918

lulukların tehciri, bunların örneğiydi.[8] Rus Devrimi ve ardından yaşanan iç savaş, bu durumu daha da şiddetli bir hale sokacaktı. Yaşamını insan haklarına adamış bir hukuk adamı olan André Mandelstam'ın daha 1921 yılında gördüğü de buydu: "Türkler, Yakın Doğu'da Dünya Savaşı'ndan faydalanarak bir buçuk milyon Ermeni, Rum ve Süryani'yi katletti; halen boyundurukları altında olan Hıristiyanları yok ederek başladıkları işe devam ediyorlar. Sovyet Rusya'da ise Bolşevikler burjuvaziyi ve özellikle de Rus entelektüellerini sistemli bir biçimde ortadan kaldırmaya devam ediyorlar. [...] Siyaset sahnesine yeniden çıkmadan önce Enstitü'nün sesini daha gür çıkarması gerektiğini ve yeni temel ilkesi olan [...] insan haklarının üstünlüğünü ilan edip, her devletin buna saygı göstermesi gerekliliğini gecikmeden açıklaması gerektiğini düşünüyorum."[9]

1921 yılı, Lemkin için de adeta bir dönüm noktası olur ve sonrasında bu tarihi kendisi de böyle tanımlamıştır: Geç dönemde yazdığı otobiyografisinde, Ermeni Soykırımı'ndan sorumlu tutularak 1919 yılında tutuklanmış 150 Türk'ün İngiliz hükümeti tarafından Malta Adası'ndan serbest bırakılması karşısında ne kadar şaşkınlığa düştüğünü anlatır: "Beynimden vurulmuşa dönmüştüm. Bir halk katledilmiş ve sorumluları serbest bırakılmıştı. Bir milyon insanı öldürmek, bir insanı öldürmekten daha hafif bir suçsa, bir kimsenin canına kasteden kişiye nasıl ceza verilebilir?"[10]

1919'da Berlin'e kaçan Talat Paşa, 1921 yılında Soğomon Tehliryan tarafından öldürülmüş ve 1926'da da Sholom Schwarzbard Paris'te Simon Petliura'yı, 1918-1920 Ukrayna pogromlarının baş aktörünü öldürmüştür. Lemkin bu iki davaya dikkat kesilir; aileleri 1915 ve 1920 yılları arasında kolektif kıyımlara kurban gitmiş bir Ermeni'nin ve bir Yahudi'nin, sığındıkları ülkelerde, yani Almanya ve Fransa'da, adaleti bireysel bir intikam eylemiyle sağlamaya çalıştıklarını görür. Katilleri yargılayan Alman ve Fransız toplumları, onları ne mahkûm edebilmiş ne de temize çıkarabilmiştir; ayrıca her iki vakada da eylemlerinden sorumlu tutulmamışlardır. Lemkin Ermenilerin intikamının alınmasında Tehliryan'ın gerçek rolünü kesinlikle bilmiyor olmasına rağmen, durumun böyle olmadığını, hatta tam tersi olduğunu görmüştür.[11] Talat'ın Berlin'de olduğu bilinmesine rağmen Almanların onu neden tutuk-

8 Nicolas Werth, "Dans l'ombre de la Shoah, les pogroms des guerres civiles russes", *Le Livre des pogroms, Antichambre d'un génocide, Ukraine, Russie, Biélorussie,1917-1922* (Giriş bölümü), Calmann Lévy, 2010, s. 36-37.

9 André Mandelstam, Institute of International Law'da, 8 Ekim 1921 tarihinde yaptığı konuşına, Akt. Lubor Jilek, *Cahiers de la faculté des lettres de Genève*, 2000, s. 64-71.

10 *Totally Unofficial, The Autobiography of Raphael Lemkin* (Donna-Lee Frieze, yay. haz.), Yale University Press, 2013, s. 19. (Lemkin'in bu kitapta Ermenilere yaptığı bazı atıflar Fransızca'ya çevrilmiştir, *Revue d'Histoire de la Shoah*, 2015.)

11 Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *Judgment at Istanbul. The Armenian Genocide Trials*, Berghahn Books, 2011.

lamadıklarını; bunun yerine onu katilini yargıladıklarını hocalarına soracaktır Lemkin. Kanunlar buna devletin hükümranlığı ilkesiyle cevap verir; ve bu cevap genç hukukçuyu daha da sarsar: "Ancak devletlerin hükümranlığı, bağımsız bir iç ve dış siyaset izlemelerini, [...] insanlarının refahı için çalışmalarını gerektirir. Hükümranlık milyonlarca masum insanı öldürme hakkı olarak yorumlanamaz."[12] Lemkin'e göre 1921 ve 1926 yıllarında işlenen bu iki "suç"un "güzel" bir tarafı vardır, çünkü gerçek suçluların ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1949'da bu durumu şöyle ifade eder: "Bir suçun cezasının kurbanları tarafından değil, bir mahkeme tarafından, millî hukuk tarafından verilmesi gerektiğini düşünüyordum."[13] Ancak kanunlar sadece bireyleri yargılamak için vardı: "Bir ulusun, bir ırkın ve dinî toplulukların katledilmesiyle ilgili ahlaki standartları belirleyen herhangi bir yasanın olmadığını üzüntüyle fark ettim."[14] Davalarında ne kadar haklı olurlarsa olsunlar, insanların adaleti kendi başlarına sağlamalarına izin verilemezdi ve dolayısıyla uluslararası bir yasa gerekliydi: "Öfkenin infiale döndüğü o istisnai ânın berraklığında, inşa etmeye çalıştığım suç kavramını daha iyi anladım."[15] Dahası, 1927 yılında, Schwarbard'ın davasından sonra, Lemkin ulusal, ırksal ve dinî grupların yok edilmesine ilişkin ahlaki standartları belirleyen uluslararası bir yasanın olmamasını eleştiren bir makale kaleme almıştı.

Lemkin 1933 yılında Madrid'de beşincisi yapılan Ceza Hukuku'nun Birleştirilmesi için Uluslararası Konferans'ta bir adım daha ileriye gider. Özellikle sivilleri hedef alan suçların "barbarlık eylemi" ve "vandalizm eylemi" olarak adlandırılmasını önerir.[16] "Öncelikli olarak (siyasal, dinî vb.) hedefleri ne olursa olsun, etnik, mezhepsel ya da toplumsal gruplara yöneltilen, örneğin katliam, pogrom, bir grubun ekonomik varlığını yok etmeyi amaçlayan vb. fiiller gibi imha eylemlerinden bahsedelim. İnsan onurunu zedeleyen her türden gaddarlık gösterileri, söz konusu aşağılayıcı fiiller, kaynağını kurbanın mensubu olduğu topluluğa yöneltilmiş imha hareketinde buldu-

12 *Totally... a.g.e.*,s. 20. Schwarzbard davasına tanıklık eden yazar Kessel de aynı şeyi ifade eder: "Tıpkı damarlarındaki kanları çekilmemiş tüm Yahudiler gibi Schwartzbard'ın eylemini de bir tür kişisel dava olarak görüyorum. [...] Onun yaptığı şeyi elbette ben yapmazdım ama bunun tek nedeni cesaretsizliğim olurdu. [...] Schwartzbard uygar dünyanın dikkatini vahşi pogromlar geleneğine çekmek için –ve bu, evrenin tam da bu nedenle en hassas, en çarpıcı noktası olarak ancak Paris'te yapılabilirdi– bunu yapmak zorundaydı. [...] Ve tam da bu nedenle, onunla ilgili ne karar verirseniz verin, sonunda elimi sıkma onurunu bahşedip edemeyeceğini ona soracağım", Kessel, *Reportages, Romans* (Gilles Heuré yay. haz.), Quarto Gallimard, 2010.

13 Televizyon röportajı, CBS, 1949.

14 *Totally... a.g.e.*,s. 21.

15 *A.g.e.*, s. 18.

16 Polonyalılar Hitler'le bir saldırmazlık paktı görüşmesi yaptıkları ve yeni bir Yahudi karşıtı siyaseti gündeme getirmekte oldukları için Madrid'e gidemez. Yahudi karşıtı bir gazete hukukçu sıfatıyla sözde tüm kurbanları koruma girişimlerinin aslında sadece kendi "ırkı" için olduğunu söyler.

ğu takdirde, bu kapsamda ele alınmalıdır. Bütünü içinde bakıldığında bu türden tüm eylemler kişi haklarının ihlali anlamına gelir ve bunlara barbarlık adı verilmelidir."[17] Lemkin bunun ardından "vandalizm eylemleri"ne geçer: "Her bir topluluğun, kendi özgün niteliklerini koruyarak yaptığı katkılar, tüm bir insanlık hazinesinin parçasıdır. [...] Dünya kültürüne karşı vandalizm eylemleri [...] Bu vandalizm, tüm insanlık kültürüne yöneltilmiş bir eylemdir."[18]

Lemkin hem bazı topluluklara mensup bireylere hem de kültürlere karşı işlenen suçları birlikte ele alabilecek bir hukuki formül geliştirme noktasına kadar gider. "Toplumsal psikozların ne kadar çabuk yayılabildiği göz önüne alındığında, bu türden eylemler [...] genel, devletlerarası bir tehlike teşkil ederler. Tıpkı salgın hastalıklar gibi, bir devletten diğerine sirayet edebilirler."[19] Düşüncenin biyolojikleşmesi, her şeye, hatta "kahverengi veba" [Hitler faşizmi – ç.n.] karşıtlarına bile bulaştığı için, Lemkin'in kullandığı bu tıbbi sözcük dağarcığının 1930'ların tipik bir özelliği olduğu söylenebilir. Ancak Lemkin'in, yine de hukukçuların Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle tümüyle geçersizleşen La Haye'den beri üzerinde çalıştıkları her şeyi aştığı görülür. Maalesef 1933 yılında kimse onu dikkate almaz; *Washington Post* gazetesi, 1944'te bundan duyduğu üzüntüyü şöyle ifade eder: "Önerisi kabul edilmiş olsaydı, Sayın Cecil Hurst ve onun Birleşmiş Milletler Savaş Suçları Komisyonu, Nazi cellatlarının suçunu tespit etmekte şimdi bu kadar zorlanmıyor olacaklardı."[20]

Yahudi Soykırımı'ndan Ermeni Soykırımı'na ahlaki bir tanık ve eylem halinde bir entelektüel (1933-1959)

Lemkin oluşturulacak yeni yasalarla barbarlığa karşı mücadele edilebileceğini düşünen, Orta Avrupalı entelektüellerden biriydi.[21] O, bir görgü tanığının olup biteni anlatmak, ifşa etmek, mesajını iletmek için her şeyi göze almaya hazır ahlaki bir tanık haline gelişine çarpıcı bir örneğidir.[22] Polonya'nın 1939 yılında bozguna uğramasının ardından, ailesini son bir kez ziyaret edip onları da kendisiyle birlikte kaçma konusunda ikna etmeye çalışır; ancak başarılı

17 Lemkin BNF 8E, 609 8p. Madrid 1933. *V. Ceza Hukukunun Birleştirilmesi için Uluslararası Konferans.* s. 4-5.

18 *A.g.e.*, s. 6-7

19 *A.g.e.*

20 *Washington Post*, 3 Aralık 1944.

21 Michael Ignatieff, The Danger of a World without Ennemies. Lemkin's Word, *The New Republic*, Cilt CCXXIV, No. 9, Şubat 26, 2001, 26-28.

22 Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*, Harvard University Press, 2002. *L'Éthique du souvenir*, Flammarion, 2006.

olamaz ve ailesinin büyük bir kısmı yok edilir. Lemkin daha sonraları bu hem somut hem de manevi yolculuğunu şöyle anlatır: "Soykırımı yasalar önünde mahkûm etme fikrini geliştirdiğimde, [soykırımdan] kişisel olarak etkilenebileceğimi hiç hayal etmemiştim. Savaş sırasında, ailemden annem ve babam dahil 49 kişi soykırıma kurban gitti. [...] Birdenbire dünyanın ayaklarımın altından kaydığını ve yaşam gücümün kaybolup gittiğini hissettim. [...] Başıma gelen bu kişisel felaketi, ahlaki bir mücadele aracına çevirdim. Soykırım konusuyla ilgilenmem konusunda beni teşvik eden anneme manevi bir borcum yok muydu? Annemin sembolik mezar taşına bir 'soykırım ahdi' yazmak ona minnettarlığımı göstermenin, annem ve onun gibi nafile yere can veren milyonlarca insanın hakkını teslim etmenin en iyi yolu değil miydi? İşte bu nedenle 'acımın tesellisi olarak' bu yasayı insanlığa sunmaya karar verdim."[23]

Lemkin böylece Yahudi soykırım kurbanları için "çalışmaya" koyulur; hem kişisel ama öncelikle tüm insanlığın yasını tutmak için... Soykırım kavramının kapsamını düşünürken Lemkin bireysel yazgısından evrensele doğru ilerler. Ancak Birleşik Devletler'e gittiğinde büyük hayal kırıklığına uğrar:

> Burada insanı boğan gizli bir sessizlik anlaşması vardı sanki. Bu histen kurtulmanın yolu yoktu. [...] Aynı anda iki cinayet birden işleniyordu. İlkini Naziler, ikincisini ise ulusların ve ırkların çoktan katledilmeye başladığını herkese duyurmayı reddeden Müttefikler işliyordu. [...] Ölüm sessizliği, Varşova'dan kitlesel katliam haberleri 1942 yılı sonlarında Londra'ya ulaştığı gün başladı... ve Aralık 44'e kadar iki yıl devam etti. İnsanlığa tek tanrı inancını bağışlayan bir ulusun ölümü itiraf edilmiyordu; üstelik en büyük kitabı olan İncil her Pazar günü müttefiklerin kiliselerinde hala okunuyorken... Bu durum, hakikatin katledilmesi, cinayetin örtbas edilmesi anlamına geliyordu.[24]

Onun da –tıpkı sadece kendi ülke basınlarını takip etmekle yetinen İngiliz ve Amerikalılar gibi– Polonya'da olup bitenden haberdar olduğu görülmektedir. 1933 yılında yaptığı öneriyle aynı çizgide, daha sonraları "kültürel soykırım" adını vereceği olgu üzerine çalışır.

Ancak Lemkin, çevresindekilerin kuşkuculuğu hatta inkârcılığı karşısında şaşkındır; üslubu Amerikan tarzı sızlanmalar gibi daha da kaygılı bir hal alır: "Bu körleşmiş dünya ancak her şey için geç olduğunda mı gözlerini açacak?"[25] 1942'de Başkan Roosevelt'e çok kısa ve özet halinde bir not yazması istendiğinde, bu onu daha da öfkelendirir: "Milyonların acısını, ulusların yaşadığı korkuyu, ölümden kurtulma umudunu tek bir sayfaya sığdırmak nasıl müm-

23 *Totally...*, *a.g.e.*

24 *A.g.e.*

25 *Totally Unofficial*'den yayımlanmamış bir elyazması sayfa, (NYPL). Onlarca kopyası olan bir elyazmasının basım için yeniden birleştirilmesinde her zaman aynı parçalar kullanılmamıştır.

kün olabilir? Soykırımın suç kabul edilmesi için,[26] suçların en büyüğü olarak kabul edilmesi için tüm dünya uluslarınca tanınacak bir sözleşme önerisi yaptım. [...] Başkan tehlikenin farkındaydı ama sözleşmenin o sıralar benimsenmesinin güç olduğunu söylüyordu. Sabır telkin ediyordu [...] Sabır... İlmek çoktan kurbanların boynuna geçirilmişti." Kitlesel ölümler gitgide sıklaştıkça, kendisini milyonlarca kurbanın cenazesine katılır hayal ediyordu. "Kendimi hem yas tutanlar, hem de ölenler arasında görmüş olmam ne tuhaf."[27]

Birinci Dünya Savaşı'nda bazı nüfuzlu Amerikalıların, örneğin haham Wise'ın –ki bunlar 1941 ve 1945'te de öyleydiler– 1915 Ekim'inde "ister Almanlar tarafından Belçikalılara, ister Ruslar tarafından Yahudilere ya da Türkler tarafından Ermenilere karşı olsun, her tür insanlık dışı eylemi" lanetlediğini bilse, mutlaka daha da öfkelenirdi.[28] Ancak katı bir tarafsızlık adına ve eski başkan Theodore Roosevelt'in (retorik bile olsa) ısrarlarına rağmen, başkan Wilson ne katliamları ciddi biçimde kınamaya ne de Türkiye'deki duruma müdahale etmeye yanaşıyordu.[29] Gelecekteki Başkan Franklin Roosevelt ise, Harvard'daki çalışmalarından beri –Boerler gibi– zulüm gören azınlıklar konusuyla ilgilenmekteydi ve 1921 yılından itibaren "Yakın Doğu'ya yardım" komitesine üyeydi. Kafkasya'daki çalışma arkadaşlarından birinin gönderdiği "Ermenilerin parçalanmış bedenleri ve bir sürü kemik, aynı yerde katledilen 500 kadın ve çocuktan geriye kalanlar" notunun yer aldığı raporu okumuş muydu?[30] Birleşik Devletler'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyükelçisi ve katliamların gerçek tanığı olan Henry Morgenthau Sr.'ın oğlu, Yahudi hazine müsteşarı Henry Morgenthau Jr. ile Ermeniler hakkında konuşmuş muydu? Her şeye rağmen Roosevelt'in resmî tutumu değişmedi: O, Yahudilerin başkanı olmayacaktı; Nazilere karşı yürütülecek dünya savaşının başını çekecekti ve Amerikan kamuoyunun çoğunluğu da böyle düşünüyordu. Lemkin burada bir hatırlatma yapar: "Büromda, Mihver [devletlerinin] denetimleri altındaki halkları yok etmeyi planladığını kimsenin fark etmediğini gördüm. [...] Washington buna inanmazdı, çünkü Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar hakkında anlatılan vahşet hikâyelerinin hâlâ hayal ürünü olduğunu düşünüyorlardı. Acı içinde, 'Bu insanlar Hitler'in planı dahilinde katledildiklerini ispat etmek için can vermek zorunda kalacaklar,' diye düşündüm."[31] Lemkin böy-

26 Aslında bu sözcüğü 1942 yılında kullanmamıştır; bu sonrasında kullandığı bir ifadedir. Roosevelt'in kişisel arşivlerinde ya da ulusal arşivlerde bu nota dair hiçbir iz bulunamamıştır.

27 *Totally Unofficial*'den yayımlanmamış bir sayfa, (NYPL).

28 Akt. Richard Breitman ve Allan J. Litchman, *FDR and the Jews*, Harvard, Belknap, 2013, s. 214.

29 Annette Becker ve Jay Winter, "Le génocide arménien et les réactions de l'opinion internationale", *Vers la guerre totale, le tournant de 14-15* (Centre de recherche de l'Historial de la Grande Guerre, yay. haz.), Tallandier, 2010.

30 *FDR and the Jews*, *a.g.e.*

31 Totally..., *a.g.e.*, Bölüm. VIII.

lece doğrudan Amerikan halkına ve onun ötesinde dünyaya seslenmeye karar verir ve en önemli kitabı *Axis Rule in Occupied Europe*'u[32] [İşgal Altındaki Avrupa'da Mihver Düzeni] yazmaya başlar. Lemkin Avrupa'daki Nazi işgalini ülke ülke inceleyerek okurlarının dikkatini hemen Birinci Dünya Savaşı'na, o dönem yaşanan işgallere, angaryalara ve çeşitli söylentilere çeker. Bu kitap etimolojik anlamda olağanüstü, öncü bir çalışma olsa da, Ermeni katliamına hiçbir gönderme yapmaz.

Lemkin, Birleşik Devletler'e gelişinden itibaren verdiği konferanslarda yine de Birinci Dünya Savaşı "katliamları"na büyük yer ayırmaktaydı.[33] Zihin evreni 1914-1918 döneminin ve ardından gelen yılların izlerini taşıyordu: tıpkı Frank Werfel Varian Fry ve Jan Karski[34] gibi 1940'tan beri İngiltere ya da ABD'de bulunan diğer sığınmacılar ve aracılar gibi. Ancak muhataplarının durumu da aynıydı: Hepsi de 1941'de, 1942'de, söylenti gibi gelen şeylere inanmayı reddedenlerle karşı karşıyaydılar. İşgal altındaki Avrupa'nın dört bir yanından raporlar geliyordu ama birçokları bunların abartılı olduğunu düşünüyordu.[35] Büyük Savaş sırasında "sahte vahşet" hikâyeleriyle kandırıldıklarına inanan ve tekrar kandırılmak istemeyen insanlara Yahudilerin imha edilmesiyle ilgili en ufak bir bilgiyi aktarmak nasıl mümkün olabilirdi? İnsanlar, 1914'te çocukların elleri kesilmediğine göre, 1942'de katledilmiş olamayacaklarını düşünüyordu. Ve aslında daha 1914'te gerçek bir vahşet yaşanmış ve onların yerini mitler almıştı.

Lemkin, Ermenilerin imha edilmesi konusunda yeniden düşünmeye bu dönemde karar verir. 1920'li yılları unutmuş ya da daha acil duruma, Birinci Dünya Savaşı sırasında kandırılmış olduklarını düşünen Yahudilerin yok edilmesi meselesine odaklanmıştır.[36] Lemkin de 1933-1945 arasında, tam da

32 Yukarıda, 4. dipnota bakınız.

33 "Ünlü Polonyalı hukukçu, iktisatçı, uluslararası hukuk uzmanı, yazar ve gezgin Dr. Raphael Lemkin akşam yemeği davetinde Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ile ilgili deneyimlerini anlatacak.[...] Önceden Varşova ve Stokholm Üniversitelerinde ders veren Dr. Raphaël Lemkin, şu anda Duke Üniversitesi Ekonomik Refah Kürsüsüne üyedir. Milletler Cemiyeti'nde birçok komitede uzman olarak görev almıştır." *Washington Post*, 16 Eylül 1943.

34 Bkz. Annette Becker, *Messagers du désastre; sur Lemkin et Karski*, Fayard, (2016'da yayımlanacak).

35 Genel anlamda Nazi vahşeti ve Yahudilerin katledilmesinin özgül niteliği arasında bir karışıklık vardır. Bu, Raul Hilberg'in Lemkin'den çok sonra "işlevsel körlük" adını vereceği şeydir.

36 Varian Fry ise Yahudilere karşı işlenen suçları lanetlerken Ermenilerden bahsetmeye devam eder: "Dürüst kadın ve erkeklerin inanamayacağı korkunçlukta, uygar dünyanın önünde irkileceği kadar canavarca, yaşanmadan inanılması imkânsız şeyler vardır. Nazi Avrupası'nda Yahudilerin sistematik biçimde katledilmesi konusunda son dönemlerde yazılmış raporlar, bu türden raporlardır. [...] Geçmişte yaşanmış dehşet olaylarına alışkınız ve bunları doğal kabul ediyoruz. Mısır'da ve Roma İmparatorluğu'nda Yahudilerin yok edilmesi, Cengiz Han'ın katliamları vb. Ermeni katliamı gibi bu türden olaylar bizim zamanımızda gerçekleştiğinde, bunları halen yarı barbar halkların marifetiymiş gibi görüyoruz. Ama bunları hümanist geleneğin gerçek varisleri olan Batı Avrupalıların da yapabileceğine nedense inanmıyoruz."*New Republic*, Aralık 1942 (*Revue d'Histoire de la Shoah*, 2015 içinde).

Üçüncü Reich döneminde Ermeni meselesini arka plana atmıştı. Soykırım sözcüğünün Nüremberg Mahkemeleri'nce kabul edilmemesinin ardından, bu sefer de Birleşmiş Milletler tarafından tanınması için çaba harcadığı bir dönemde ve ardından 1948 Sözleşmesi'nin hazırlanması ve onaylanması süreçlerinde ve son olarak da son kitabı olan, 1959 yılındaki ani ölümüne kadar üzerinde çalıştığı *Encyclopédie des génocides*'i [Soykırımlar Ansiklopedisi] yazarken, Ermenilerden tekrar bahsedecektir. 1946'dan başlayarak, Lemkin bir yandan nihai hedefi için, yani soykırım sözcüğünün uluslararası kurumlarca tanınması için lobi faaliyetleri yürütürken, diğer yandan da *Ansiklopedi*si için araştırmalar yapar. Geç tarihli otobiyografisinde, öngörülü entelektüel gücüne tekrar tekrar vurgu yapar; annesinin rehberliğinde bir çocuk olarak her şeyi anlamıştır: "Gençliğimden beri, ulusal, ırksal ya da dini azınlıkların yok edilmesini engellemek için uluslararası bir koruma yaratmak için uğraşıyordum. Tarihte böyle birçok katliam vakası okumuştum. [...] Ortaçağların tarihi ve yakın tarihimiz Yahudilerin kan ve gözyaşlarıyla yazılmıştır. Ama bu Yahudilerle, Araplarla, ya da Katoliklerle, Protestanlarla, Budistlerle, kısacası dinlerle ve hangi milletten olduğunuzla ilgili bir mesele değildir. Çarlık dönemindeki pogromları, 1915 yılında öldürülen 1,2 milyon Ermeni'yi kim hatırlamaz ve 6,7 milyon Yahudi'nin Hitler tarafından katledildiğini kim unutmaya cesaret edebilir?"[37] Peki o halde Lemkin, Albigeois Haçlı Seferi'ne, Cengiz Han'a ve Timurlenk'e kadar uzandığı *Mihver Düzeni* kitabında ya da 1948 Sözleşmesi'nin hazırlık çalışmalarında ve tartışmalarında, Ermenilerden neden bahsetmez?

İlk defa 1946'da yazdığı notlarında Ermenilere değinir: "Avrupa'daki Yahudilerin ve Çingenelerin yok edilmesi konusunda hedeflerine ulaşmalarına çok az kalmıştı. Alman deneyiminin en belirgin, en ölçüsüz vaka olduğu ve en uç noktaya kadar gittiği açıktır; bununla birlikte tarihte ulusal, etnik ve dini toplulukların yok edilmesine dair daha birçok örnek bulunabilir. [...] ve bunlar arasında bize en yakını Ermenilerin yok edilmesidir."[38] Aynı dönem yayımlanan metinler bunun yansımasıdır.[39] 1949 yılında bir televizyonda erkek, kadın ve çocuk birçok Ermeni'nin yayan halde atlı Osmanlı askerlerinden kaçan görüntülerini yorumlarken müthiş kehanet gücünü gösterir: "Evet bu insanlar oyun oynamıyor. Onlar hayatları için koşuyorlar. At sırtında erkekler. Kim oldukları önemli değil. Diyelim ki kumandanlarının emrindeki modern atlı savaşçılar. Onlar iz süren birer avcı. Tek fark, avın bir

37 *Totally... a.g.e.*

38 Columbia University, Mart 1946. Raphaël Lemkin'in "Birleşmiş Milletler Şartı'nda yapılacak değişiklikler" başlıklı, Fransızca ve İngilizce notları.

39 Örneğin "Le crime de génocide", *La Documentation Française*, 24 Eylül 1946, *a.g.e.*, Metnin tamamı *Revue d'histoire de la Shoah*, 2015 içinde yayımlanmıştır.

tilki olmaması. Burada av, insanlar. [Filmdeki bir grup Ermeni'yi göstererek] Bunlar kurbandı. Onlar Ermeniler ve olayın yaşandığı yer de Küçük Asya. Ama bunun da bir önemi yok. Herhangi birisi ve herhangi bir yer söz konusu olabilirdi. Elbette onlar için fark etti. Yaklaşık 2 milyon insan çöllerde can vermeleri ya da yolda ölmeleri için evlerinden, yurtlarından sürüldü."[40]

Soğuk Savaş'ın başlangıcında *Soykırım suçunun önlenmesi ve cezalandırılması Sözleşmesi*'nin hem Amerikan yanlıları hem de Sovyet yanlıları tarafından oylanmasını sağlamak; üstelik İsrail devletinin kurulması tartışması sona yaklaşırken ve tüm bunları ABD'ye sığınmış bir Polonyalı Yahudi kimliğiyle gerçekleştirmek oldukça zordu. Ermeniler örneğini yeniden ileri sürmek, soykırım kavramının Yahudilerin yok edilmesi çerçevesi ile sınırlı kalmamasını ve soykırım yasasının evrensel bir boyutu olduğunu göstermeyi sağlıyordu. 1948 yılında Roma'da Katoliklere seslenirken[41] ya da Metodist Kadınlar Konseyi gibi diğer başka Hıristiyan mercilerine yönelik lobi faaliyetlerinde yaptığı buydu: "Bu sözleşme bir vicdan meselesi ve bizlerin kötülükle ilişkisini sınamak için bir fırsat. Temmuz ve ağustosta biliyorum ki bazı şeyleri çalışıp düzenlemek için hava fazlasıyla sıcak ama kendimizi duygulara kaptırmadan ya da abartılı söylevler vermeden, bu yaz sıcağının Auschwitz ve Dachau'daki fırınların sıcağından daha katlanılır olduğunu ve 1915 Soykırımı'nın kurbanı yüz binlerce Hıristiyan Ermeni'nin bedenlerini ölümcül biçimde yakan Halep çöllerinin kavurucu sıcağından daha merhametli olduğunu unutmayalım."[42]

Ancak Lemkin daha ciddi çalışmalara da girişmiştir: Sözleşmenin onaylanmasının, devletler açısından siyasal bir eylem olacağını, ancak gerekli entelektüel kanıtları bulması gerektiğini anlamıştır. Bunları ise ona ancak bir tarih araştırması sağlayabilecektir. Kütüphane çalışmalarına bu sebeple başlar. Bulunan okuma notları arasında *La suppression des Arméniens* [Ermenilerin Ortadan Kaldırılması] René Pignon, 1916; *Mémoires d'une déportée arménienne* [Ermeni Bir Sürgünün Anıları] Madam P Captanian, 1919; le *Rapport du Comité américain de New York sur les Atrocités commises en Arménie*, [Ermenistan'da Yaşanan Vahşet Hakkında New York Amerikan Komitesi'nin Raporu] 1915; ve son olarak James J. Mandalian'ın 1946 tarihli *What do the Armenians want?* [Ermeniler Ne İstiyor?] başlıklı kitaplara dair notlar vardır.

---

40 CBS, 1949. Av ile ilginç bir karşılaştırma için bkz. Christian Ingrao, *Les chasseurs noirs*, Perrin, 2006.

41 Bkz. Gelecekteki Papa Jean XXIII: 27 Ekim 1948. Öğleden sonra, Prof. Raphaël Lemkin ile bir saat kadar görüştüm. Bana "soykırım" hakkında bilgiler verdi ve bu bilgiler ilgimi oldukça çekti. (563) (Tekrar) 9 Kasım 1948: Soykırım konusunda Prof. Lemkin'i ve Monsenyör O'Brien'ı kabul ettim. (569) Angelo Giuseppe Roncalli, *Journal de France*, Cilt I, 1945-1948, Cerf, 2006, Étienne Fouilloux'un giriş yazısı ve notlarıyla.

42 Metodist Kadınlar Konseyi üyesi M. Thelma Stevens'a mektup, 26 Temmuz 1950, NYPL.

Lemkin bu kitaplar sayesinde, yakın zamanda yaşanan savaşın bazı olayların görünürlük kazanmasına katkı sağladığını, ancak "Ermeni vakasının eski ve unutulmuş, ancak şimdi yeniden hayat bulan" bir mesele olduğunu görmüştür.[43] Ölümünden kısa süre önce kaleme aldığı bilinen son metninde, nihai yönelimini görmek mümkündür. Onun Ermeni Soykırımı'nı anlama arzusunu ortaya koyan ve özellikle de Ermenilerin kültürel ve dinî varlıklarının yok edilmesinden yola çıkarak kültürel soykırım kavramını oluşturmaya yönelik bir okuma notudur bu. Lemkin'in adalet tutkusunu ve insanlara karşı mutlak bir dehşet ölçütünü icat edişini tekrar tekrar ve son bir kez daha gösteren bu mükemmel metin, bizler için bir sonuç vazifesi görebilir:

> Soruna en geniş çerçeveden baktığımızda, Türkiye'deki Ermenilerin soykırımının neden olduğu kültürel kayıplar şaşkınlık verici olmuştu. Türkiye'nin entelektüel odağı olarak Ermenilerin paha biçilemez kişisel kütüphaneleri, tarih arşivleri ve elyazmaları vardı; ve bunların hepsi dağıtıldı ve kaybedildi. Kiliseler, manastırlar, sanatsal ve tarihsel değeri çok yüksek anıtlar yıkıldı, yok edildi. [...] Monsenyör Naslian, dokunaklı bir değerlendirmede bulunuyor. Soykırım kurbanlarının çağlar boyunca tarihi acılarıyla doldurduklarını, insanlığın artık bunun sonuçlarından ve ahlaki yükümlülüğünden kaçamayacağını söylüyor. Bir soykırıma kurban giden her topluluk, tıpkı çarmıhını sırtında Golgotha'ya taşıyan İsa gibidir. Sonuç olarak insan vicdanı, gitgide daha güçlü bir şekilde ses buldu ve bu korkunç suça karşı uluslararası bir hukuk [ilkesi] tesis edilebildi: Soykırım Suçuna Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, bugün 58 ülke tarafından onaylanmış durumda. Fırat Nehri'ne atılan ya da Der Zor yolunda katledilen Ermeni erkek, kadın ve çocuklarının acıları, Soykırım Sözleşmesi'nin Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilmesinin yolunu hazırladı ve Türkiye'yi de ahlaki anlamda bu sözleşmeyi imzalamaya mecbur etti. Tüm dünyadaki Ermenilerin Soykırım Sözleşmesi ile bu kadar yakından ilgilenmesinin nedeni buydu. BM'nin Paris'te toplanan üçüncü genel kurulunda soykırım sözleşmesi tartışılırken onlar da yazım komitelerinde yerlerini aldılar. Bir Ermeni, BM'nin Arap gazetelerindeki tanınmış muhabiri Levon Keshishian, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki birçok ülkenin sözleşmeyi onaylamasını sağlayacak onlarca yazı kaleme aldı. Bir milyon Ermeni öldü, ama halkların katledilmesiyle ilgili bir yasa, onların kanıyla ve acılarıyla yazıldı. Monsenyör Naslian'ın belgelerle dolu iki ciltlik çalışması, tarih önünde bunun en çarpıcı tanığı niteliğindedir.[44]

---

43 Akt. Tanya Elder "Documenting Lemkin's life by exploring his archival papers", Schaller ve Zimmerer (yay. haz.) *The Origins of Genocide, Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence*, Routledge, 2009 içinde, s. 45.

44 *Les Mémoires de Mgr Jean Naslian*, 2 Cilt, 1639 sayfa, Imprimerie Mechithariste, Fransızca.

16

LEMKIN VE HUKUKİ AÇIDAN ERMENİ SOYKIRIMI

OLIVIER BEAUVALLET
(Yüksek yargıç, Hukuk doktoru)

1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaklaşık bir buçuk milyon Hıristiyan Ermeni yok edilirken[1] soykırım sözcüğü henüz icat edilmemişti. Bu yeni kavram, Raphaël Lemkin tarafından, 1944 yılında yayımladığı bir kitabında ortaya atıldı[2] ve olağanüstü bir başarı elde etti. Hatta neredeyse hemen...

Osmanlı makamlarındaki sorumluların soykırım suçundan yargılanması asla söz konusu edilmedi. En fazla Sèvres Antlaşması'nın 230. maddesinde "katliamlar"ın sorumlularına dava açılması öngörülüyordu. Uluslararası ölçekte ilan edilen bir afla, sonuçta kimseye hiçbir ceza verilmemiş oldu.[3] Eşine rastlanmamış bir vaka.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin katledilmesini tarif ederken soykırımdan bahsetmemizi sağlayacak iki önemli neden bulunuyor.

Bir yandan, aslında Osmanlı topraklarında yaşanan katliamlar Lemkin'in düşüncesinin temelinde yatan meseleyi oluşturuyordu. Lemkin, halkları korumak ve suçluları cezalandırmak için hukuka başvurma gerekliliği hakkındaki düşüncesini, katliamlarla ilgilenen komisyonlardaki çalışmaları kadar Avrupa'da yaşanan intikam eylemlerini de gözlemleyerek oluşturmaya başlamıştı.

Öte yandan, Lemkin açısından soykırım, kadim bir suça verilen yeni bir isimdi. Sözcük, kararlı bir biçimde ele alınması gereken, tekrarlayan bir suça işaret ediyordu. Bu anlamda Lemkin'e göre katliam gerçekleştiren Osmanlıların gerçekten cezalandırılmaması, izlediği yolu teyit eden bir olguydu. Soy-

1 R. Kévorkian ve Y. Ternon, *Mémorial du génocide des Arméniens*, Le Seuil, Paris, 2014, s. 9.

2 Raphaël Lemkin, *Axis Rule in occupied Europe*, Carneggie Endowment for International Peace, Washington, 1944. Eserin önsözü 15 Kasım 1943 tarihini taşımaktadır.

3 24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanan barış antlaşmasının afla ilgili maddeleri, Bölüm IV ve V.

kırım terimini tam da bu cezasızlık durumunu ortadan kaldırmak üzere ortaya atmıştı.

Hukuki açıdan bakıldığında, durumu betimlemek için değil, ama daima hukuk kapsamı dışında bırakılmış olan marazi bir gerçekliğe yeni bir hukuk rejiminin uygulanabilmesi için gerçekten yeni bir sözcük gerekmektedir. 1944 yılında formüle edilen soykırım suçunun önceki katliamları kapsamayacağı ileri sürülerek, ceza hukukunda geriye-yürümezlik ilkesinin yaratabileceği engeller hakkında tartışmalar yapılmaktadır. Bu iddia Lemkin'e göre hatalı, hatta yanıltıcıdır. İddia hatalıdır; çünkü soykırım bir suçlar toplamı, özellikle de bir cinayetler toplamıdır. Cinayet ise her zaman ve her yerde cezalandırılır. Peki ya cinayetler sistematik olduğunda ve bir halkın bütünü ölçeğinde gerçekleştirildiğinde neden cezalandırılmayacaktır? İddia Nüremberg savcısı tarafından da çürütülecektir: "Elbette tüm uygar ülkelerin hukukunda, bir kişinin diğerine saldırması suç kapsamında ele alınır. Bu suçu bir milyonla çarptığınızda ve üstelik ateşli silahlarla işlendiğini düşündüğünüzde o kişileri nasıl masum sayabilirsiniz?"[4] İddia yanıltıcıdır çünkü sadece hukuku değil ona esin veren temel insani değerleri de ayaklar altına almış kişilere, hukuki bir koruma sağlamaktadır. Nuremberg Mahkemeleri'nin ilk gününden itibaren, bu bahane de savcı tarafından çürütülür: "Sanıkların tek kurtuluşu, ahlak duygusu açısından suç teşkil eden şeyin kanun önünde geçersiz sayılmasına neden olacak biçimde, uluslararası hukukun insanoğlunun ahlaki duygularının gerisinde kalması olacaktır."[5]

Kısacası Lemkin'in önerdiği soykırım teorisi çok daha geniş bir modelleştirme sunmaktadır. Bu teori, ortaya attığı hukuki aracın sınanmasını da kabul eder. Epistemolojik bir eksen kayması pahasına hukuktan beşeri bilimlere geçilir ve artık hiçbir şey düşünürlerin ve bilim insanlarının soykırımı araştırma nesnesi yapmasına engel oluşturamaz. Ve değişmez bir mekanizmayı ortaya koymaya çalışır gibi, soykırım sürecinin değişken ve sabitlerini araştıran Lemkin, kavramını bizzat sınar. Tarihteki katliamların karşılaştırmalı bir incelemesine girişir.[6]

Haliyle soykırım incelemeleri beşeri bilimlerin derhal kapsadığı, ancak doğası gereği hukuki bir nesneyi konu alır. Başka bir deyişle, Ermenistan'da yaşanan katliamın Lemkinci analizi, öncelikle soykırımın nihai bir katliam ("en büyük suç") olarak kabul edildiğini ortaya koymak; bunun ardından

4 R. H. Jackson, *Déclaration d'ouverture au procès des grands criminels nazis*, 21 Kasım 1945, *Trial of the major war criminals before the International Military tribunal* (Blue serie), Cilt II, s. 145.

5 *Robert H. Jackson, Déclaration d'ouverture au proces des grands criminels nazis*, 21 Kasım 1945, *Trial of the major war criminals before the International Military tribunal*, (Blue serie), Cilt II, s. 155.

6 Raphaël Lemkin, *Introduction to genocide study*, (yay. haz. Steven Leonard Jacobs), Lexington Books, 2012.

bir halkın yok edilmesini önleyebilecek ve gerektiğinde cezalandırabilecek evrensel bir tanıma ulaşmak anlamına gelir.

En üst hukuki tanımlama olarak soykırım

Polonyalı Yahudi bir ailede 1900 yılında dünyaya gelen Raphaël Lemkin, her biçimine tanık olduğu aşırı şiddetten kişisel olarak etkilenmiştir. Çocukluğundan itibaren Çarlık Rusyası'nda Yahudi uygulanan zulme ve Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerine tanık olmuştur. 1915 yılında tüm ailesiyle birlikte Alman birliklerinden kurtulmak için ormana kaçmak zorunda kalmış ve kardeşi Samuel bu sürgün koşullarına dayanamayarak İspanyol gribine yakalanıp yaşamını yitirmiştir.

Lemkin sonraları birçok okuma yapmış ve Ermenistan'daki katliamlardan haberdar olmuştur. Rusya'dan da kendisine bunlarla ilgili kaygı verici haberler ulaşmaktadır. Ancak Lemkin şöyle yazar: "Gerçekler ancak savaş sonrasında ortaya çıktı. Türkiye'de 1,2 milyondan fazla Ermeni, sadece Hıristiyan oldukları için ölüme gönderildiler."[7]

Ermeni paradigması: Hukukun olmadığı bir dünyada sınır tanımayan bir katliam

Bir halkın yok edilmesine izin mi verildi? "Hukuk okumak için kayıt olduğum Lwow Üniversitesi'nde, hocalarımla bu konuyu tartıştım. Devletlerin egemenlik hakkından bahsediyorlardı. 'Ama devletlerin egemenlik hakları', diye cevap verdim, 'milyonlarca masum insanın öldürülmesi için gerekçe olamaz.'"[8]

Berlin duruşmasından sonra Lemkin bir hocasına, Talat Paşa'nın tutuklanıp Ermenileri katletme suçundan yargılanmasının daha yerinde olup olmayacağını sorar. Profesörün cevabı onu şaşkına çevirir: "Tutuklanmasını sağlayacak bir yasa yok"tur. Lemkin devam eder: "Bunca insanın öldürülmesine iştirak etmiş olmasına rağmen mi?" Profesör ısrar eder: "Diyelim ki bir adamın birkaç tavuğu var. Onları kesiyor. Neden olmasın? Bu bizi ilgilendirmez. Bu işe burnunuzu sokarsanız, fazla ileri gitmiş olursunuz." Lemkin bu cevaptan rahatsız olur ve şöyle der: "Ermeniler tavuk değildi." Profesör ise şöyle devam eder: "Bir ülkenin iç işlerine karışırsanız, ülkenin egemenlik hakkını gasp etmiş olursunuz." Bunun karşısında Lemkin haykırır: "Yani Tehliryan'ın bir insanı öldürmesi cinayet, ama bu adamın [Talat Paşa] bir milyon insanı öldürmesi suç değil, öyle mi?" Profesör üstten bir bakışla ce-

7 Raphaël Lemkin, *Totally Unofficial*, (Otobiyografi), Yale University Press, 2013, s. 19.

8 Raphaël Lemkin, *Totally Unofficial*, Yale University Press, 2014, s. 20

vap verir: "Çok genç ve heyecanlısınız... Uluslararası hukuka dair birazcık bilginiz olsaydı..."[9]

Lemkin, savaş sonrası hazırladığı Ermeni dosyasında, bundan farklı, insanlık meselesine daha duyarlı bir tutumun mümkün olduğunu göstermiştir. Gladstone'un 29 Aralık 1894'te Ermeni Ulusal Kilisesi önünde yaptığı bir konuşmayı özellikle aktarmaktadır: "Bana bir ulusun diğeri üzerinde otoritesi olmadığını söylemeyin. Her ulus ve gerektiğinde her insan, insanlık ve adalet adına otoriteye sahiptir."[10] Gladstone bunun ardından bir tür entelektüel çağrıda bulunmuştur ve bu çağrı Lemkin tarafından, yayımlayacağı kitaba kadar, yıllar boyunca desteklenmiştir. "Bulgular acımasız olduğunda, acımasız bir dil kullanmak gerekir ve kullandığınız dil mutlaka bulgularla desteklenmelidir. Sizlere hükümlerinizi oluştururken daima şüpheci olmanızı ve şüpheye daima yer vermenizi salık verdim; ama kanıtlar ortaya çıkıp durum daha da karanlık bir hal aldıkça umutlarım azalıyor; ömrüm yettikçe sesimi insanlık ve hakikat adına yükseltebilmeyi umuyorum."

Lemkin iki bakımdan onun izlediği yoldan gitmiştir. Bir devletin egemenliğinin mutlak olmadığı ve bir başka devletin müdahalesiyle ya da meşru bir bireysel eylem ile sınırlandırılabileceği savını yeniden ele almıştır. Diğer yandan, sarsıcı olgulara dair açık ve güçlü bir formül geliştirmek gerekmektedir: "Son derece güvenilir görgü tanıklarının büyükelçiliğe ulaştırdığı raporlarda okuduğumuz bu olaylar, dünya tarihinde gerçekleştirilmiş ya da tahayyül edilebilecek tüm korkunç ve şeytani zulümleri aşıyor."[11]

Bir kuşak sonra, 24 Ağustos 1941'de Churchill'in de olaylar karşısındaki etkisizliğini aynı terimlerle açıklaması karşısında, kuşkusuz Lemkin de bunun bir yazgı ya da lanet olduğunu düşünüp sarsılmıştır. "İşgalci, eşi benzeri görülmemiş bir vahşet uyguluyor. Ordular ilerledikçe, bölge halkları tümüyle yok ediliyor. Alman polis birlikleri on binlerce –kelimenin gerçek anlamıyla on binlerce– cinayet işlemiş durumda. [...] Bugün henüz ismi konmamış bir kıyımla karşı karşıyayız."

Yeni bir hukukun esin kaynağı olarak Ermeni Soykırımı

Özel bir olay, Lemkin'in kafasını karıştırır. Savaştan sonra, yaklaşık 150 savaş suçlusu İngiliz askerî güçleri tarafından yakalanmıştır ve Malta Ada-

9 W. Korey, An epitaph for Rafael Lemkin, The Jacob Blaustein institute for the Advancement of Human rights of the American Jewish committee, 2001, s. 7-8, *Totally Unofficial* içinde yeniden basılmıştır.

10 Raphaël Lemkin, *Dossier on the Armenian genocide*, Center for Armenian remembrance, 2008, s. 88; *London Times*'da yayımlanan bir makaleye atıfla (Haftalık edisyon, 14 Ocak 1895).

11 Raphaël Lemkin, *Dossier on the Armenian genocide*, Center for Armenian remembrance, 2008, s. 99, (Morgenthau, *Tragedy of Armenia*, s. 7'ye gönderme yaparak).

sı'nda tutulmaktadır. Ermeniler, adaletin sağlanmasını talep etmek için Versailles Barış Konferansı'na bir heyet göndermiştir. Lemkin devam eder: "Ve sonra bir gün, gazetelerde tüm Türk savaş suçlularının serbest bırakıldığı haberini gördüm. Bir milyon insanı öldürmek, bir insanı öldürmekten daha hafif bir suçsa, bir kimsenin canına kasteden kişiye nasıl ceza verilebilir?"[12]

Burada Lemkin'in eserinin en özgün taraflarından biri ortaya çıkar. Soyut bir entelektüel inşa olarak değil, somut yaptırımları olan bir hukuk arayışı içindedir. Bilim çevrelerine girerek, özellikle de Uluslararası Ceza Hukuku Derneği'ndeki çalışmalarıyla Lemkin, 1924'te hukuk alanında uzmanlaşmayı seçer. Onu derinden etkileyecek iki dava onun yöneliminde de belirleyici olacaktır: Soğomon Tehliryan ve Samuel Schwartzbard'ın davaları.[13]

Soğomon Tehliryan devletlerin hiçbir şey yapmaması karşısında 15 Mart 1921'de Berlin'in bir sokağında Talat Paşa'yı öldürür. Lemkin bu suç hakkında ne düşünmektedir? 1949 yılı Ocak ayında, Lemkin şu açıklamayı yapar: "Ermeni vakası, sağ kurtulan kurbanların tepkileri açısından oldukça ilginçtir, çünkü –bu halkın yok edilmesi konusunda– adalet gecikmiş ve yetersiz kalmıştır."[14] Lemkin devam eder: "Ermeniler adaleti kendi ellerine aldılar ve sorumlu tuttukları Türklere karşı terör eylemleriyle adaletlerini tesis ettiler. Ölümcül tehcir talimatlarının altında imzası bulunan Dahiliye Nazırı Talat Paşa'yı Berlin'de sokak ortasında öldüren Ermeni öğrenci Tehliryan'ın durumu budur. Birinci [Dünya] Savaşı sonrasında Azerbaycan'da meydana gelen bir diğer Ermeni katliamının başındaki isim de, katliamda tüm ailesini kaybeden bir Ermeni tarafından Konstantinopolis'te öldürülmüştür."[15]

Lemkin'e göre, "Bu iki davada, sanıkların işledikleri suçlar için aynı nedenleri gerekçe göstermesi ilginçtir. İfadeleri, 'Ailemi kaybettiğim günden beri, uyku uyuyamıyorum, sağlığımı ve tüm umutlarımı yitirdim,' şeklindedir. "Tehliryan, Berlin'de görülen davasında, 'Ben yarı uyanık bir haldeyken annem benimle konuşmaya geldi,' der ve devam eder: 'Bana dedi ki: Oğlum, çok sevdiğin anneni öldüren Talat Paşa'nın Berlin'de olduğunu biliyorsun ve bunca sevdiğin annenin intikamını almak için hiçbir şey yapmıyorsun."

12 Raphaël Lemkin, *Totally Unofficial*, Yale University Press, 2013, s. 19.

13 Ukraynalı bir Yahudi olan Samuel Schwartzbard, 25 Mayıs 1926 günü, Paris Racine Meydanı'nda, Fransa'ya sığınmış bir Osmanlı olan Simon Petliura'ya, savaş sonrası pogromlarının intikamını almak için saldırır. Birkaç ay sonra suçlama düşer ve Paris Ceza Mahkemesi, hakkında beraat kararı verir.

14 Raphaël Lemkin, 3. sohbet, "Toplumsal Soykırım", yayımlanmamış, Ocak 1949 civarı.

15 Fransız elyazmasından tam çeviri. Lemkin burada 18 Temmuz 1921'de Behbud Han Cevanşir'i öldüren Misak Torlakyan'a gönderme yapar. Behbud Han Cevanşir, Azerbaycan içişleri bakanıdır ve Bakü'deki Ermenilerin katledilmesini organize etmiştir. Kasım 1921'de, Konstantinopolis'teki bir İngiliz Askerî Mahkemesi Torlakyan'ı serbest bırakır.

Lemkin devletlerin müdahale edemediği noktada kişisel intikamın gerçekleştiği saptamasını yapmıştır. Öte yandan bu tutumun tehlikelerinin de farkındadır: özellikle de meşru müdafaa, baskıya ve teröre yaklaştığı ölçüde...

Polonyalı hukukçuyu etkileyen şey, söz konusu eylemden ziyade katı bir hukuk kuralının uygulanmasında mahkemenin gösterdiği esneklik olmuştu. Aslında tanıkların anlattıklarıyla, tartışma ekseni de kaymıştı. Aslında mahkemede suikasttan ziyade katilin amacı tartışılıyordu. Johannes Lepsius, Tehliryan'ın davasında tanıklık etmişti. Me Torres'ın Samuel Schwarzbard için mahkemeye sunduğu etkileyici "ahlaki tanıklar" listesi, işlenen suça ahlaki ve evrensel bir anlam kazandırmıştı: "Tehliryan yargılanmıştı. Ancak gerçekte, mahkeme Türk faillerin yargılanmasına dönmüştü. Ermenilerin mahkemeye davet ettiği birçok tanık, katliamın karanlık panoramasını anlatmıştı. Bu mahkeme aracılığıyla, dünya nihayet Türkiye'deki trajik olayların gerçek bir resmine kavuştu. Bu aynı dünya, 1.200.000 kişinin öldürülmüş olduğu bir zamanda, 150 Türk savaş suçlusunun savaş ertesinde rahatlıkla serbest bırakabilmiş bir dünyaydı. Ama Berin'deki bu cinayetten sonra artık kulaklarını gerçeklere tıkayamayacaktı."[16]

Mahkeme sanıklar hakkında beraat kararı verir; resmi gerekçe akıl sağlıklarının yerinde olmamasıdır. Ve Lemkin bu kararı ironik bir biçimde eleştirir: "İşlediği cinayetle insanoğlunun ahlaki düzenine uygun bir fiil gerçekleştiren kişi, akıl sağlığı yerinde olmayan, işlediği suçun ahlaki sonuçlarını değerlendirme yetisine sahip olmayan sanık olarak tanımlanmıştır. Tehliryan insan vicdanının kendinden menkul bekçisi olarak kabul edilmiştir. Ama bir insan nasıl kendisini adalet dağıtıcısı yerine koyabilir?"

Lemkin böylece, hem işledikleri suçların ağırlığı nedeniyle zorbaların öldürülmesini hem de "vatanseverlerin" serbest bırakılmasını aynı çizgide ele alır. Burada katliamcıların peşine düşmeyen ve aynı zamanda katilleri aklayan ceza hukukunun çifte başarısızlığı ile karşı karşıyayızdır. Lemkin bu mahkemeleri daha ziyade katliam tanıklarının, insanların vicdanları önünde bir tür hakemlik vazifesi gördüğü mahkemeler olarak görür. Hatta Tehliryan, Torlakyan, Schwarzbard ve diğerlerinin davaları aracılığıyla, bir adalet ve hakikat mekanizmasının işletildiğini görmüştür. Berlin'de, Paris'te ya da Konstantinopolis'te açıklanan beraat kararları nedeniyle bir *adalet mekanizması* işlemektedir. Bir zorbanın kötülüklerinin evrensel anlamda kınanmasının ifadesi olarak da bir *hakikat mekanizması* devrededir.

Adaleti yerine getiren kişilerin beraat etmesi ve zorbalara, ölümlerinin ardından suç isnat edilmesi, yine de geçici bir çözüm niteliğindedir. Lemkin

16 Raphaël Lemkin, *Totally Unofficial*, Yale University Press, 2013, s. 19 vd. Ayrıca bkz. S. L. Jacobs, "Raphael Lemkin and the arménian genocide", Richard Hovinassian (yay. haz.), *Looking backward moving forward: confronting the Armenian genocide*, New Brunswick, New Jersey, Transaction, 2003 içinde, s. 125-135.

ne akıl sağlığının gerekçe gösterilmesiyle sağlanan bir beraattan ne de bunun özgün bir terör eylemi ile karıştırılması tehlikesinden tatmin olabilirdi. Özellikle de bu siyasi cinayetlerin yarattığı istikrarsızlık durumunun farkında olduğu için. Çünkü hukukun temelindeki insan ahlakının, ceza hukuku metinlerinin aksi biçimde, birçok davada varılan olumlu yöndeki kararları meşrulaştırması, halkları yöneticilerinin şiddetinden koruyan yazılı olmayan normların varlığı anlamına geliyordu. "Uygarlığımız bu vicdan temelinde kurulduğuna göre, bu mahkemeler teknik formalitelerden çok daha önemli olan evrensel insan vicdanı adına 1921'de harekete geçmedi mi?"

Bu aşamada, bir zorbanın öldürülmesi ayrı tutularak, cezalandırılamaz iken, bir halkın yok edilmesi halen cezalandırılmamıştır. Bundan böyle söz konusu değerleri araştırmak ve bunların açık bir hukuki tanıma kavuşturulması gerekmektedir. Toplumların evrensel ve zımni değerlerine geri dönen Lemkin'in rolü, artık koruyucu kavramları belirlemek ve onlara hukuki olgunluk kazandırmaktır. Dolayısıyla, yurttaşlar ile onların devletleri arasındaki ilişkilerde üçüncü bir merci görevi üstlenecek uluslararası bir hukuka başvurmanın uygun olacağı fikrini geliştirmiştir. Haliyle burada, bazı bireylerin baskıcı devletlerin boyunduruğu altında olduğu çift yönlü ilişkinin, başka bir devletin ya da uluslararası toplumun müdahalesiyle ortadan kaldırılması söz konusudur. Katliamlar böylece devletin egemenlik hakları bahanesini kaldıramayacak uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Ceza hukuku, kişisel davaları takip edecek ve uluslararası korumayı somutlaştıracaktır.

Genel tanım: Soykırımı her yerde ve her zaman önlemenin ve cezalandırmanın bir yolu

1931'den 1948'e, soykırım kavramını tanımlamak için katedilen yol uzun ve meşakkatliydi. Lemkin daima kavramını denetim altında tutmaya çalıştı; öncelikle uluslararası anlamda ve tüm devletler nezdinde kabul görmesi için, ikinci olarak da görünümlerine işaret edebilmek için.

İlk yaklaşımlar, 1931-1944

Lemkin 1933 yılından itibaren, kültürel yıkım ve imha fiillerinin, hem devletler tarafından hem de uluslararası bir uzlaşı zemininde engellenmesi için çalışmaya başlamıştır. "Kişi haklarına karşı suç niteliğinde olup genel (devletararası) bir tehlike arz eden fiiller"[17] başlıklı sunumunda, "uygar top-

17 Raphaël Lemkin, "Les Actes constituant un danger général (interétatique) considérés comme délits de droit des gens", V. Ceza Hukuku'nun Birleştirilmesi için Uluslararası Konferans, Özel Rapora ek açıklamalar, Madrid, 14-20 Ekim 1933, Pédone, 1933.

lumun suç fiillerine karşı dayanışmacı mücadelesini" engelleyen ağır suçların tanınmasını tavsiye etmiştir. Başka bir deyişle, söz konusu suçlar devletlerin ortak bir çaba harcamasını gerektirmektedir; bu suçları işleyenler "tüm uluslararası toplumun düşmanı olarak görülmelidir ve bu nedenle her devlet ilgili suçluyu tüm uluslararası topluma zarar veren bir eylem gerçekleştirdiği gerekçesiyle yargılamalıdır."

Bu türden bir düzenleme, temelde Tehliryan ve Torlakyan'ın eylemlerinin ortaya koyduğu sorunsala yeniden dönmemizi gerektirir. Bu düzenleme aslında intikam için eylem yapanların serbest bırakılmasından ziyade, tüm bir halkı katleden canilerin doğrudan ve ayırt etmeksizin sadece ahlaki değil cezai olarak da yargılanmasına izin verecektir.

Lemkin, uluslararası hukuk düzleminde lanetlenecek suçlar arasına barbarlık ve vandallık suçlarını da ekler. Barbarlık suçu, "herhangi bir ırksal, inançsal ya da sosyal topluluğa olan düşmanlığı nedeniyle ya da bunları tümüyle ortadan kaldırma amacıyla, söz konusu topluluğa mensup herhangi bir kişinin hayatına, bedensel bütünlüğüne, özgürlüğüne, onuruna ya da maddi varlıklarına zarar verecek bir eylem içine giren herkesi" kapsar. Böylece temel bileşenler ortaya çıkmış olur: Bir grubu toptan yok etmeyi hedeflemek; ırk, din vb. ayrımcılığı; grup mensuplarına karşı girişilen bireysel saldırılar. Ancak Hitler iktidara birkaç ay önce çıkmış iken, bu proje başarıya ulaşamaz ve doktrin tarafından kabul görmez.

Tanım arayışları, 1944-1948

Axis Rule [Mihver Düzeni] kitabında Lemkin soykırım kavramını ortaya atar: "Yeni fikirler yeni terimler gerektirir. 'Soykırım' teriminden bizim anladığımız, bir ulusun ya da etnik grubun yok edilmesidir. Eski bir pratiğin modern bir formunu tanımlamak için yazar tarafından ortaya atılan bu yeni terim, Eski Yunanca *genos* (ırk, kabile) ve Latince *-cide* (öldüren) ekinden türetilmiştir [...]. Soykırım, bir bütün olarak ulus topluluğuna yönelmiş bir eylemdir ve bu fiiller, bireylere, söz konusu topluluğa mensup olmaları nedeniyle yöneltilmektedir."[18]

Temelde, "Soykırım, esir halkların yaşamlarının pek çok farklı yönüne karşı gerçekleştirilen saldırıları da kapsar; siyasal alanda [...], toplumsal alanda [...], kültürel alanda [...], ekonomik alanda [...]; biyolojik yaşam alanında [...]; dini alanda [...]".[19]

18 Raphaël Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944, s. 79; Fransızca tercümesi: *Qu'est-ce qu'un génocide?*, Éditions du Rocher, Paris, 2008, s. 215.

19 Raphaël Lemkin, *Qu'est-ce qu'un génocide?*, s. 79.

Uluslararası Nuremberg Askerî Mahkemeleri'nin soykırım kavramını kabul etmemesinden sonra Lemkin, 1946 Ekim ayından itibaren yüzünü BM'ye döner. Burada bir anlamda başarılı da olur, çünkü BM Genel Kurulu'nun, 11 Aralık 1946 tarihinde kabul edilen 96 sayılı kararında şu ibareler yer alır: "Nasıl ki cinayet bireyin yaşam hakkının ihlal edilmesi anlamına geliyorsa, soykırım da beşeri toplulukların yaşam haklarının ihlal edilmesi anlamına gelir. Böyle bir ihlal, insanın vicdanını sarsar, insanlık için büyük kayıplar yaratır ve bu grupları kültürel ya da diğer katkılardan mahrum bırakır ve bu suretle Birleşmiş Milletler'in ruhuna ve amaçlarına aykırıdır. Tarihimizde bir ırk, din ya da siyaset vb. temelli toplulukların kısmen ya da tamamen yok edildiği soykırım suçlarına tanık olunmuştur." Bu karar soykırımı tarihte daha önce de yaşanmış, kadim ve ağır bir suç olarak kabul eden Lemkin'in görüşleriyle uyum içindedir.

Soykırımın 9 Aralık 1948 tarihinde kabul edilen uluslararası tanımında da Lemkin'in etkisi hissedilmektedir. "Tarihin tüm dönemlerinde, soykırımın insanlık için büyük kayıplar yarattığı" kabul edilerek, "ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur: a) Grup mensuplarının öldürülmesi; b) Grup mensuplarının bedensel veya zihinsel bütünlüğünün ciddi biçimde ihlal edilmesi; c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığının ortadan kaldırılacağı hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek; d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak; e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek."

Sözleşme, Chaillot'da imzalandıktan sonra Lemkin şu sonuca varır: "O dönemde soykırım hakkında uluslararası bir sözleşme mevcut olsaydı, ilk yargılanacaklar halklarının çektiği acıların intikamını alan iki yurtsever genç değil, Ermeni halkını katledenler olurdu."

Sonuç: Soykırım etkili bir sözcüktür

Lemkin Ocak 1949'da Ermenilerin kitlesel kıyımını tekrar gündemine alır. 22 Ocak 1949'da şöyle der: "Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermeniler tehcir edildiğinde Halep'e doğru yola koyulan insan sayısı 1 milyon 400.000'di. Kadınlı erkekli bu topluluğun sadece yüzde 10'u varış yerlerine ulaşabildiler. Geri kalan yüzde 90'ı, yolda açlığa, yorgunluğa, vebaya ve kötü muameleye yenik düştü... Bu, henüz ismi konmamış olmasına rağmen tam bir soykırımdı: Vahşice öldürmek ile kötü muameleler sonucu yavaş yavaş ölüme göndermek arasında çok büyük bir fark yoktur."[20]

Lemkin, sözleşmenin onaylanması için çabalarken aynı zamanda Ermeni-

20 Raphaël Lemkin, *Causerie: le crime de génocide (2)*, (yayımlanmamış), 22 Ocak 1949.

lerin katledilmesi konusunda da araştırmalar yapmıştır. Büyük *History of genocide* [Soykırımın Tarihi] kitabında, Ermeni Soykırımı'na geniş bir bölüm ayırmıştır;[21] ki bu hiç de azımsanacak bir iş değildir.

1950'li yılların başında bu türden bir metin son derece faydalı olmuştur. Genel anlamda Lemkin burada tarihsel bir vaka tasviri yapar. Bunun iki nedeni vardır: Bir yandan, yaratmış olduğu hukuki kategorinin geçerliliğini, zamansal ve mekansal düzlemde genelleştirerek teyit etmek ister; diğer yandan, Paris Sözleşmesi'nin onaylanması için bu çalışmayı diplomatik bir manevra aracı olarak kullanmak niyetindedir.

Son derece etkin bir biçimde uygulanmış olsa da böyle bir strateji Ermenistan açısından etkisiz, Türkiye açısından ise gereksiz olmuştur. 1920'lerin başında bir Sovyet cumhuriyeti haline gelen Ermenistan Lemkin için diplomatik bir hedef teşkil etmez.[22] Ermenistan soykırım sözleşmesine kendi adına imzayı ancak 1993'te koyacaktır.[23]

Türkiye'ye yönelik bir strateji geliştirmek de pek gerekli değildir; çünkü Türkiye sözleşmeyi 31 Temmuz 1950'de onaylamıştır.

Başka bir deyişle, genel anlamda izlediği bu iki yönlü stratejide, yani kavramı tarihsel anlamda geçerli kılma arayışında ve siyasal kullanımında, bu ikinci yön onun için pek bir şey ifade etmemektedir. Lemkin'in Ermeni Soykırımı'yla ilgili kapsamlı bir araştırma yapmasının nedeni de dolayısıyla soykırım kavramına geçerlilik kazandırmak ve uluslararası düzlemde bir yankı yaratmaktır. Aslında, ona göre verdiği örneklerin amacı "sadece soykırımın tarihte her zaman varolduğunu kanıtlamak değil, aynı zamanda şu anda dek 52 ülke tarafından onaylanan Soykırım Sözleşmesi'nin uygulanabilirliğini ortaya koymaktır."[24]

1917 yılında eski Ermeni savaşçılarının Paris'te kurduğu dernek, 20 Nisan 1955 tarihli bir mektupla, "1915'te 1.500.000 Ermeni'nin yok edilmesinin 40. yıldönümü vesilesiyle" Palais de la Mutualité'de düzenlenecek bir anma gecesine Lemkin'i davet eder.[25] Dernek, mağdurların kurduğu kırk kadar

21 Raphaël Lemkin, *Dossier on the Armenian genocide*, Center for Armenian Remembance, 2008

22 SSCB sözleşmeyi 16 Aralık 1949'da imzalayacak ve Stalin'in ölümünden sonra, 3 Mayıs 1954'te yürürlüğe koyacaktır.

23 Ermenistan sözleşmeyi 23 Haziran 1993'te onaylayacaktır. 1Aralık 2014'te Ermenistan halen Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni düzenleyen Roma Statüsü'ne taraf değildir. 2003 yılında, ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel toplulukların üyelerinin canına kast ederek bunları kısmen ya da tamamen yok etmeyi amaçlayan fiiller, bu topluluk üyelerinin refahlarını tehdit edecek türden ağır saldırılar, doğumların şiddet yoluyla engellenmesi, çocukların zorla başka topluluklara nakledilmesi, şiddet yoluyla tehcirleri ya da grup üyelerinin fiziksel olarak ortadan kaldırılmasını soykırım kabul ederek bunların 13 ila 15 yıl veya ömür boyu hapis ile cezalandırılmasına yönelik bir madde (393. Madde) Ermenistan Ceza Kanunu'na eklenmiştir.

24 Raphaël Lemkin, *Introduction to genocide study*, Lexington Books, 2012, s. 3.

25 *Lemkin papers*, NYPL rulo No. 1, s. 159.

örgütlenme adına gönderdiği davetinde, Lemkin'in "bu anma gecesine bir mektup ya da telgraf yoluyla katılmasını" rica eder.

Bu davet ne anlama gelmektedir? *Mihver Düzeni*'nin yayımlanmasından on yıl kadar sonra bu mektup öncelikle Lemkin ile Ermeni diaspora çevreleri arasındaki ilişkileri göstermektedir. Başka bir deyişle, Lemkin'in bu çevreler nezdinde itibarını ortaya koymaktadır. Onun "ezilen ulusların davasına duyduğu yakınlığı ve büyük mücadelesi" tanınmaktadır. Ancak yine de sonuçta o sadece sayısız diğer davetli arasında bir davetlidir.

Bu davet mektubunu okuduğumuzda, metinde soykırım sözcüğünün geçmediğini fark ederiz. Eski Ermeni savaşçıları derneği, Lemkin'in mücadelesine bir yakınlık duyduğunu ifade ediyor olsa da yaşadıkları dramı, suçların en büyüğünün tanınması konusunda Ermeni Soykırımı'nı anan tek isim olan Lemkin'in tartışmasıyla ilişkilendirmemiştir.

Raphaël Lemkin'in bu davete cevap verip vermediği hakkında kesin bir bilgi yoktur ve varsa bile cevap mektubu kaybolmuştur.[26] Bu üzüntü vericidir çünkü Ermeni Soykırımı ile Lemkin'in yürüttüğü hukuk mücadelesi arasındaki bağı yeniden kurmak için çok iyi bir fırsat olabilirdi bu mektup. Kim bilir belki, sözleşmenin soykırım suçlularının yetkili mahkemeler ya da uluslararası ceza mahkemeleri önüne çıkarılmasını şart koşan 6. maddesine atıfta bulunacaktı. Belki de, bugün, kendisinden 60 yıl önce talep edilen mektubu aracılığıyla, bu yolu takip etmek ve bir adım daha ileri gitmek gerektiğini söyleyecektir.

26 Antoine Bagdikian, yazara gönderilen 18 Temmuz 2014 tarihli e-posta.

17

KONSENSÜSÜN BOZULMASI, PERİNÇEK DAVASI, ERMENİ SOYKIRIMI VE ULUSLARARASI CEZA HUKUKU

SÉVANE GARIBIAN
(Cenevre ve Neuchâtel Üniversiteleri)

"... ısrar edecekler.
Ve onların gerçek niyetini anlayamayacaksınız:
Onlar, tersini söyleseler de aslında tarih yapmak istemiyorlar,
Bir topluluk rıza gösterdiğinde, olan bitenin anlamını geri
dönüşsüz bir biçimde değiştirmek istiyorlar."
– PATRICE LORAUX[1]

Ermeni Soykırımı'nın yüzüncü yılı, Doğu Perinçek-İsviçre davasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Büyük Dairesi'nin 17 Aralık 2013 tarihli kararının temyiz duruşmasının görüldüğü (inceleme halen sürmektedir) yıldır aynı zamanda.[2] Bu kararda, AİHM yargıçları başvuru sahibinin ifade özgürlüğünün engellendiği gerekçesiyle İsviçre'yi (beşe karşı iki oyla) haksız bulmuşlardır. Kendisini "tarihçi ve yazar olarak gören"[3] hukuk doktoru ve İşçi Partisi Genel Başkanı Perinçek, aynı zamanda 1915 Soykırımı'nın azmettiricisi Talat Paşa'nın –"Türk Hitler"in– anısını canlandırmak ve korumak için örgütlenen Talat Paşa Komitesi'nin de kurucusudur.

Bu inkâr davasında İsviçre ceza kanunlarına AİHM tarafından getirilen itirazlar arasında biri öne çıkmaktadır: Mahkemeye göre, Doğu Perinçek'in Ermeni Soykırımı'nı "uluslararası emperyalist yalan" olarak nitelendirmesi, insan hakları açısından sorunlu değildir; çünkü (olayları değil) hukuki anlam-

1 P. Loraux, "Consentir", *Le Genre Humain*, No. 22, Kasım 1990, s. 152-153.

2 Doğu Perinçek'in İsviçre'ye karşı davası, Başvuru numarası 27510/08, 17 Aralık 2013 tarihli karar (Buna göre: "Perinçek davası"). İsviçre hükümetinin Büyük Daire'ye yaptığı itirazın 2 Haziran 2014'de kabul edilmesinin ardından temyiz duruşması 28 Ocak 2015'te Strazburg'da yapılmıştır. [Kitap yayına hazırlanırken mahkeme Perinçek lehine sonuçlanmıştır – ç.n.]

3 Perinçek Davası, § 112.

da soykırım tanımlamasını reddetmektedir ve bu tanımlama konusunda "genel bir konsensüsten"[4] bahsedilemez. Bu, İsviçre Mahkemeleri'nin aynı davaya ilişkin hükmüyle karşıtlık içindedir.[5] AİHM, söz konusu davanın "Holokost suçlarının inkârına ilişkin davalardan açıkça ayrıldığına"[6] hükmederek nedenlerini ise şöyle sıralar: 1) "Nazi rejiminin işlediği suçlarla ilgili mahkûmiyetlerin [...] 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Antlaşması'na ekli (Nuremberg) Uluslararası Askerî Mahkemesi Statüsü'nün 6. maddesinin (c) fıkrası ile sarih bir hukuki zemini bulunmaktadır"; ve 2) "ilgili kişiler tarafından tartışmaya açılan tarihsel olayların gerçekleştiği, uluslararası bir mahkeme tarafından açık bir biçimde saptanmıştır."[7]

Bu hüküm ve kararın sonuçları hakkında ne düşünürsek düşünelim, konsensüsün olmadığına dair saptama çok çarpıcıdır. Argüman, üçlü varsayımının ortaya koyduğu sorunun ötesinde bazı noktaları hatırama fırsatı sunar. Oldukça hassas bir noktaya ilişkin olan ilk varsayım, soykırım nitelendirmesinin inkâr edilmesinin, tarihsel olguların inkârı ile aynı anlama gelmeyeceğidir. Oysa bu tür bir ayrım, yanlış yorumdan kaynaklanır: Hukuki düzlemde soykırım nitelendirmesini inkâr etmek, aslında tam da söz konusu suçun temel özelliğini oluşturan *özel kastı* (yani ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir topluluğu kısmen ya da bütünüyle yok etme kastını) inkâr etmek demektir. Ve bu özel kastı inkâr etmek, ünlü *Garaudy-Fransa* davasında olduğu gibi, "gerçeklikleri açıkça ortaya konmuş tarihsel olayların" da[8] inkârı anlamına gelecektir. İkinci varsayım, hukuki düzlemde *soykırım* nitelendirmesi konusunda "genel bir konsensüsün", soykırımın inkârına cezai bir yaptırımı meşru kılacağı yönündeki, hatalı bir varsayımdır: Ne İsviçre hukuku[9] (ne de örneğin Fransız hukuku gibi diğer ulusal hukuk [yapıları])[10] ne de Avrupa'da

4 Perinçek Davası, § 114 vd.

5 Bkz. Lozan Polis Mahkemesi'nin 9 Mart 2007 tarihli kararı (Vaud Kantonu Ceza Temyiz Mahkemesi, Lozan Polis Mahkemesi'nin kararını 18 Haziran 2007'de onaylamıştır). Federal Mahkeme (İsviçre'deki en üst yargı makamı) 12 Aralık 2007 tarihinde Perinçek'in temyiz başvurusunu reddetmiştir (Federal Mahkeme'nin kararı Perinçek Davası, § 13'de aktarılmıştır).

6 Perinçek Davası, § 117. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi tarafından 8 Kasım 1996'da görülmüş olan Robert Faurisson-Fransa davasına (550/1993 sayılı bildiri, Belge. CCPR/C/58/D/550/1993 [1996]) ve 24 Haziran 2003 tarih, 65831/01 sayılı Garaudy-Fransa davasına bakınız.

7 Perinçek Davası, § 117.

8 Bkz. Yukarıda: Not 6. Hatırlatalım: Roger Garaudy AİHM önünde, Nazilerin suç işlediklerini inkâr etmediğini zaten söylemişti.

9 Doğu Perinçek, İsviçre Ceza Kanunu'nun "insanlık onurunu zedeleyecek biçimde, bir kişi ya da grubu ırkları, etnik mensubiyetleri ya da dinleri dolayısıyla, kamuya açık bir biçimde aşağılayan ya da kötü muamelede bulunan, ya da aynı nedenlerle bir soykırımı veya insanlığa karşı işlenen suçları inkâr eder, küçümser ya da haklı göstermeye çalışan kişiler"i hedef alan mükerrer 261. maddesi (4. Fıkrası) uyarınca mahkûm edilmişti.

10 Irkçı, Yahudi karşıtı ya da yabancı düşmanlığı içeren her tür fiili önlemeyi amaçlayan 13 Temmuz 1990 tarih ve 90-165 sayılı kanun (Gayssot kanunu olarak bilinir), Nuremberg "Uluslara-

bu konuya dair alınan çerçeve-kararlar,[11] bu türden bir ayrıcalık tanımaz. Tarihsel bir olgunun gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda bir uzlaşının ancak hukuk diliyle ve özel olarak da *bir yargı kararı ile,* üstelik uluslararası nitelikte bir kararla saptanabileceği yönündeki üçüncü varsayım ise belki de en tartışmalı varsayımdır. Hele ki siyasal yönelimlerin uluslararası adalet üzerinde ne kadar etkili olduğu düşünülürse... AİHM'e göre "mevcut başvurudakine benzer olaylara ilişkin olarak" [...] "tarihsel araştırmalar, doğaları itibariyle tartışmalı ve tartışmaya açık olduğu ve nihai sonuçlara ulaşmaya veya nesnel ve kesin gerçekleri ifade etmeye pek imkân vermediği için"[12] böyle bir varsayım, tarihçilerin yaptığı çalışmaların önemini –ve gerekliliğini– elinin tersiyle bir kenara itmek anlamına gelecektir. Öte yandan hiçbir ciddi hukukçu ya da tarihçi, Holokost'u tanımlayan uluslararası bir karar olmamasına rağmen yaşandığı haliyle Yahudi Soykırımı'nın varlığını sorgulamaya (neyse ki) tenezzül etmemiştir.[13] Ve buna rağmen: yargıcın kararının, tarihçinin (ayrı ve tamamlayıcı) çalışmalarından neden ve nasıl daha üstün kabul edileceğini cevaplamak mümkün değildir ya da tersinin. Hatta elbette kati ve mutlak sonuçlar doğuruyor olsa da, hukuki gerçekliğin epistemolojik açıdan neden göreceli ve tartışmaya açık olmayacağını da anlamak güçtür.

Bu konuyla ilgili olarak, başka bir vesileyle saptama fırsatını yakaladığımız[14] üç noktanın altını çizeceğiz. Öncelikle, çoğunlukla söylendiğinin aksine, insanlığa karşı suçların yargılandığı mahkemelerde (burada öncelikli amaç, hukuki nitelendirme yaparak sanıkların suçlu olup olmadıklarının değerlendirilmesidir)[15] ya da inkâr davalarında (burada ne sanıkların konu hakkındaki görüşleri ne de söz konusu olguların gerçekliği, sadece münkirlerin kullandıkları yöntemler ve niyetleri değerlendirilir), yargıçlar tarihsel

rası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün 6. maddesinde tanımlandığı haliyle insanlığa karşı suçlar"a gönderme yapar.

11 2008/913/JAI du 28 Kasım 2008 tarihinde kabul edilen, (Nuremberg "Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün 6. maddesinde tanımlandığı haliyle insanlığa karşı suçlar"a ve soykırım, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçlarına gönderme yapan) "Irkçılığın ve Yabancı Düşmanlığının Bazı Biçimleri ve İfade Ediliş Tarzları ile Ceza Yasaları Yoluyla Mücadele için AB Çerçeve Kararı". Ayrıca bkz. Avrupa Komisyonu'nun çerçeve kararın uygulanması konusunda 27 Ocak 2014 tarihli raporu.

12 Perinçek Davası, § 117.

13 Yargıç Vučinić ve Pinto de Albuquerque'nin bu konudaki görüş ayrılıklarına bakınız (Kısmi itirazlar, §§ 17-18).

14 S. Garibian, "La mémoire est-elle soluble dans le droit? Des incertitudes nées de la décision no 2012-647 DC du Conseil constitutionnel français", *Droit et Cultures*, no 66, 2013 /2, s. 49 vd.

15 Bu türden bir nitelendirme, son tahlilde olguların gerçekleştiğinin kabulü anlamına gelse de olayların tanınmasını değil, "konuyla ilişkili tartışmaları hükme bağlamayı sağlayacak şeyleri" değerlendirmeyi amaçlar. (Y. Thomas, "Présentation", *Annales HSS*, Kasım Aralık 2002, No 6, s. 1426). Olguların "gerek otorite" olan yargıç tarafından hukuki anlamda nitelendirilmesinin "etkin gücü" hakkında: O. CAYLA, "Ouverture: la qualification, ou la vérité du droit", *Droits*, 18, 1994, s. 3-18.

olaylar hakkında hüküm verme yetkisine sahip değildir. *Linguistic turn* ile geliştirilen göreli tezin savunucuların pek hoşuna gitmese de[16] görevlerini yerine getirmek için kimi zaman tarihçilerin çalışmalarına başvurabilirler: Hukuk tarihsel olguyu bu şekilde kavrar, geçmişteki bir olayın şimdiki zamandaki etkilerini değerlendirmek için bundan destek alır. Bizler ancak bu çalışmaların sonrasında ve bunlarla aynı çizgide, 1915'te yaşanan kitlesel katliamların hukuki düzlemlerde farklı biçimlerde "tanındığını" görebildik[17]: Bir yandan, 1919'da Türkiye'de kurulan mahkemeler[18] ya da 1921'de Berlin'de Tehliryan'ın yargılanması kapsamında[19]; ardından daha yakın zamanlarda, özellikle Avrupa'da soykırım inkârı konusunda açılan davalarda.[20] Diğer yandan, uluslararası ceza yargısı düzleminde *Realpolitik,* aflar ya da sorumluların ölmesi nedeniyle ortaya çıkan eksikliği gidermek için alternatif, *sui generis* hukuki pratikler aracılığıyla tanınırlık kazandı: Halkların Daimi Mahkemesi'nin Nisan 1984 kararı[21] ya da 1 Nisan 2011'de Arjantin'deki bir "Hakikat davası" çerçevesinde federal bir yargıç tarafından açıklanan karar (Hairabedian davası)[22] bunlara örnek gösterilebilir. Sonuç olarak AİHM'in yukarıda aktardığımız AB çerçeve kararları metninde yer alan ifade özgürlüğüne dair önceki kararı, kesin hükmün [*res judicata*][23] aslında inkârcılığın cezalandırılmasını gerektirecek bir unsur olmadığını doğrular: Çünkü ilki [önceki AİHM kararı] hukuki bir kararın varlığını "gerçekliği saptanmış tarihsel olguların" tanınmasına bağlamaz[24]; ve çünkü ikincisi [Çerçeve karar] 1 § 4. maddesinde, devletlere, eğer isterlerse, inkâr suçlamasının sınırlarını "üye devletin iç hukuk yolları ve/veya uluslararası bir mahkeme tarafından saptanan suçlar" ile

16 Tarihin bir kurgu olduğunu, bu iki alanı birbirinden ayıran sınırın asla belirlenemeyeceğini ileri süren, böylece tarih araştırmasını nesnel bir karakterden muaf dilbilimsel bir çalışmaya indirgeyen, başlıca temsilcisi Kaliforniyalı tarihçi ve edebiyat eleştirmeni Hayden White olan akım, (H. White, *Metahistory: the Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londra, 1973). Bu görüşe karşı çıkan isimlerin başında, İtalyan tarihçi Carlo Ginzburg yer alır. *Critique* dergisi ünlü White/Ginzburg tartışmasının temel sorunsallarının ele alındığı özel bir sayı yayımlamıştır (No 769-770, 2011).

17 Siyasal ve hukuki düzlemde uluslararası kuruluşların soykırımı tanıması konusunda bkz. İtirazlar §§ 8 ve 10.

18 Bkz.İtirazlar § 9 ve *infra*, 40 ve 44. notlar

19 Ayrıca bkz. İtirazlar § 9. Bu davayla ilgili: *infra*, 51, 55 ve 57. notlar.

20 Bkz. İtirazlar § 9 ve S. Garibian, "La mémoire... ", *a.g.e.*, s. 49-50.

21 24 Haziran1979'da Bolonya'da kurulan bir halk mahkemesi. Ermeni Soykırıma ilişkin karar, Mahkeme'nin Sorbonne'da (Paris) 13-16 Nisan 1984 tarihleri arasında yapılan 11. oturumunda alınmıştır.

22 Arjantin'deki "Hakikat davaları" ve Hairabedian hakkında: S. Garibian, "Ghosts Also Die. Resisting Disappearance Through the "Right to the Truth" and the Juicios por la verdad in Argentina", *Journal of International Criminal Justice*, Cilt XII, No. 3, 2014, s. 515-538.

23 "Hükmün hakikat yerine geçtiği" (Res judicata pro veritate habetur) varsayımına dayanır.

24 Bkz. Lehideux Davası ve Isorni-Fransa Davası, 23 Eylül 1998, No. 24662/94 (AİHM burada Holokost'a gönderme yapmaktaydı).

sınırlandırma fırsatı sunar. Ve bu, *a contrario*, bir zorlama, bir şart olmadığını, aksine tercihin devletlere bırakıldığını açıkça gösterir.

Her koşulda, 1945'te Nuremberg Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (UCM) başarılı bir biçimde kurulmasının ve 2013 yılında Avrupalı yargıçların Nazi suçlarından bahsederken bu konuda *neden* bir konsensüs olduğunu açıklamak için atıfta bulundukları kararlarının bu denli etkili olmasının altında yatan nedenler ve hukuki-siyasi ortam konusunda bizi ancak tarih ve *arşivler* aydınlatabilir. Ve tam da uluslararası ceza hukukunun bu tarihçesi, Ermeni meselesini, onun Birinci Dünya Savaşı ertesinde nasıl ele alındığını ve çeyrek asır sonra klasik devlet ve hukuk anlayışlarını yerle bir edecek *normdışı* yeni bir hukukun geliştirilmesindeki rolünü anlamamızı sağlayacaktır.

1915 Soykırımı hakkında "genel bir konsensüsün" olmadığı yönündeki argüman ve bu iddianın AİHM yargıçları tarafından tanımlanışı, iki temel verinin ışığında tarihsel bir perspektif geliştirmemizi gerektirir.[25] Bir yandan, Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ermeni nüfusa yönelik olarak gerçekleştirilen kitlesel kıyım, tehcir ve imha operasyonları, insanlık suçu kavramının oluşturulmasının ve tanımlanmasının temelinde yatan olaylardır. Diğer yandan, bu tarihsel olgular söz konusu kitlesel baskı ve zulümlerin önlenmesi adına uluslararası bir hukuk normunun yerleştirilmesi için, 1945 yılında somutlaşmasından çok önce, (başarısız da olsa) gerçekleştirilen ilk girişimin merkezinde yer alırlar.

"Sarih bir hukuki zemin": Nuremberg hukukunun değerlendirilmesine geri dönüş

Birinci Dünya Savaşı hızla sürerken Jön Türk hükümeti Türkiyeli Ermenilerine yönelik sistematik tehcir ve imha programıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu kökten "Türkleştirme" planını uygulamaya koyar. 24 Mayıs 1915'te, Fransa, Büyük Britanya ve Rusya ortak bir deklarasyon yayımlar. Olayı tartışmasız bir biçimde kınarlar:

> *Türkiye'nin insanlık ve uygarlık aleyhine işlediği bu suçların ışığında,* Müttefik güçler, Osmanlı hükümeti üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklarını Bâb-ı Ali'ye açıkça bildirirler.[26]

25 Devamındaki tezler S. Garibian'ın, *Le concept de crime contre l'humanité au regard des principes fondateurs de l'État moderne. Naissance et consécration d'un concept* (Schulthess, LGDJ, Bruylant, Cenevre, Paris, Brüksel, 2009) kitabının ilk bölümünde geliştirilmiştir. Burada ele alınan bazı noktalar ayrıca davada karşıt görüşler biçiminde de ifade edilmiştir (§§ 6-7).

26 Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Agence Havas'a 24 Mayıs 1915 tarihli notu: Dışişleri Bakanlığı Arşivi, 1914-1918 Savaşı, Türkiye, Cilt 887, Dosya 127. Söz konusu metin ayrıca A. Beylerian, *Les*

Bu önemsiz bir olay değildir: burada *insanlığa karşı suç* kavramı uluslararası düzlemde ilk defa ortaya çıkması söz konusudur – yakın zamanlı uluslararası ceza yargılamaları içtihadında buna atıflar vardır.[27] İtilaf güçlerinin bu kınama mesajı, siyasal olsa da, savaş ortamından bağımsız bir biçimde, kendi yurttaşlarını hedef alan yöneticilerin fiillerinin ilk defa "insanlığa ve uygarlığa karşı suç" olarak tanımlanması ve ayrıca bu kişilerin cezai sorumlulukları meselesini ortaya koyması bakımından oldukça devrimci bir harekettir.

Türk yöneticilerin yargılanmasıyla ilgili somut girişim bundan birkaç yıl sonra, Paris'te, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda gerçekleştirilen barış konferansında gündeme gelir. Konferans 18 Ocak 1919'da başlar. Bu çerçevede, On Beşler Komisyonu olarak anılan ve Amerikan Dışişleri Bakanı Robert Lansing'in başkanlığında toplanan alt komisyonunu görevi, savaş yasalarına ve teamüllerine yönelik ihlalleri incelemektir. Komisyon, Alman savaş suçlularının yargılanmasına paralel olarak, Türk yetkililerin de uluslararası savaş çerçevesi dışında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni halkına yönelik "insanlık kanunlarına karşı suçlardan" yargılanmalarını öngörür.[28] 5 Mart 1919 tarihli bir raporunda, Komisyon söz konusu ihlalleri listeler: Sistematik yıldırma, cinayet ve katliamlar, kadınların namusuna yönelik saldırılar, özel mülkiyete el konulması, yağma, cemaatlere ya da eğitim ve yardım kurumlarına ait olan mallara el konulması, özel ya da kamu mülküne keyfi zarar verme, tehcir ya da zorla çalıştırma, sahte savaş suçu iddialarıyla sivilleri öldürmek, askerî ve sivil yetkililere karşı saldırılar.[29] Bu liste Nuremberg Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin 8 Ağustos 1945'te kabul edilen Statü'sünün 6. maddesinde yer alan insanlığa karşı suç tanımının öncüllerini içermektedir.

Nuremberg Mahkemesi Statüsü'nün ve *a fortiori* kararlarının, o dönemde hukuki anlamda varolmayan bir kavram olarak *soykırım* suçuna göndermede bulunmadıklarını belirtmekte fayda var.[30] Söz konusu kavram Ermenilere ve Yahudilere karşı işlenen türden imha politikalarını tarif etmek için

---

Grandes Puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Publications de la Sorbonne, Paris, 1983, s. 29 içinde yayımlanmıştır.

27 İlgili Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM)'nin eski-Yugoslavya hakkında verdiği karara bakınız: Birinci Hukuk Dairesi, Dusko Tadic Davası, 7 Mayıs 1997, IT-94-1, § 618 ve UCM'nin Ruanda ile ilgili kararı, İkinci Hukuk Dairesi, Jean-Paul Akayesu Davası, 2 Eylül 1998, ICTR-96-4, § 565.

28 Yine burada UCM içtihadı 1919'da yapılan çalışmalara göndermeler içerir: Bkz. UCM'nin Eski Yugoslavya hakkındaki kararları (§ 663) ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin kararları (§ 565)

29 V. Dadrian, *Histoire du génocide arménien*, çev. Marc Nichanian, Stock, Paris, 1996, s. 483.

30 "Soykırım" sözcüğünün 18 Ekim 1945 tarihli, savaş suçlarıyla ilgili 3 numaralı iddianamede üstü kapalı olarak yer aldığını hatırlatalım. (Nuremberg Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin büyük savaş suçları davası, 14 Kasım 1945-1 Ekim 1946, Resmi Belgeler, Nuremberg, 1947, t. I, p. 46). Sözcük ayrıca İngiliz savcı Sir Hartley Shawcross'ın iddianamesinde de yer alır (*A.g.e.*, Cilt XIX, s. 518 ve 521).

1944'te Raphaël Lemkin[31] tarafından ortaya atılır – ki yazar 1949'da CBS'e verdiği bir röportajda[32] ve kısa süre önce yayımlanan otobiyografisinde[33] bu iki katliamla ilgili bizzat tanık olduklarını aktarır. Fakat hukukçu, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nu, soykırım suçunun önlenmesine ve cezalandırılmasına yönelik sözleşmeyi onaylamaya ancak dört yıl sonra ikna edebilecektir. Sözleşme, 9 Aralık 1948'de yani İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin kabulünden bir gün önce onaylanır ve böylelikle suçun ilk hukuki tanımı resmî olarak konmuş olur.[34] Yahudi halkına yönelik "soykırım"a dair uluslararası bir yargı kararının olmamasının nedeni de budur. 1945 yılında, İtilaf güçlerinin hazırladığı yeni Nuremberg Yasası'nın geriye dönük olarak işletilmesiyle Nazi suçlarını yargılamakla yetkili tek uluslararası ceza kurumu UCM olmuştur.[35]

Her koşulda, genel olarak 1919 Paris Barış Konferansı'nda yürütülen tartışmalar ve özellikle On Beşler Komisyonu'nun 29 Mart 1919 tarihli sonuç raporu,[36] Nuremberg'in hazırlık çalışmalarının kilit noktasını oluşturur ve üç temel hukuki yeniliği merkezine alan bir düşüncenin önünü açar. Söz konusu yenilikler şöyle sıralanabilir: savaş suçları (uluslararası savaş durumunda "savaş yasalarının ve teamüllerinin ağır biçimde ihlal edilmesi") ile insanlığa karşı suçlar ("savaşlardan bağımsız olarak "insanlık yasalarının ihlal edilmesi") arasında kavramsal bir ayrım yapılması; bu türden suçlarla ilgili olarak ilgili devlet yetkililerinin kişisel sorumluluğu ilkesi; ve sanıkların yakalanması ve yargılanması için hukuki müdahale gerekliliğinin tanınması. 1942'de ABD ve İngiltere tarafından kuruluşu ilan edilen BM Savaş Suçları Komisyonu, 20 Ekim 1943 tarihinde Londra Foreign Office'de yapılan diplomatik konferansta resmî olarak tesis edilir: Komisyon aslında 1919'da varolan On Beşler Komisyonu'nun bir tür *remake*'i olacaktır – tek ve kuşku-

---

31 Raphaël Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1944, s. 79-95.

32 Karşıt görüşlerin belirtildiği maddelerde buna atıfta bulunulur. (§ 29). Söyleşinin kısa bir özetine http://youtu.be/dzAexRmeZFs adresinden ulaşılabilir (Erişim tarihi: 11.11.14).

33 D.-L. Frieze, *Totally Unofficial. The Autobiography of Raphael Lemkin*, Yale University Press, New Haven/Londra, 2013.

34 1948 Sözleşmesinin 2. maddesine bakınız. Sözleşmenin kabulünde Lemkin'in rolü için bkz.: T. Elder, "What you see before your eyes: documenting Raphael Lemkin's life by exploring his archival Papers, 1900-1959", *Journal of Genocide Research*, 2005, s. 480 vd.

35 İnsanlığa karşı suç kavramının UCM yargılamalarında kullanımı ve geriye doğru işletilmesiyle ilgili sonuçları hakkında bkz. S. Garibian, "Souveraineté et légalité en droit pénal international: le concept de crime contre l'humanité dans le discours des juges à Nuremberg", M. Henzelın ve R. Roth (ed.), *Le Droit pénal à l'épreuve de l'internationalisation*, LGDJ, Georg, Bruylant, Paris, Cenevre, Brüksel, 2002 içinde, s. 29-45.

36 *Violation of the Laws and Customs of War* (Reports of Majority and Dissenting Reports of American and Japanese Members of the Commission of Responsibilities), Conference of Paris, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D. C., 1919, s. 19.

suz büyük fark, Büyük Savaş sonrası yenilikçi fikirlerin somutlaşması için siyasal ortamın artık daha uygun olmasıdır. En şaşırtıcı değişikliklerinden biri, 1943 yılından itibaren, Amerikan hükümetinin 1919'da takındığı korkak tutumdan "180 derece dönmesi"[37] olmuştur: Amerikalılar, çeyrek asır önce Paris'te karşılaşılan hukuki engeller aynı olmasına rağmen bu defa uluslararası bir ceza makamı kurma konusunda kararlı görünmektedir.[38]

Ancak daha 1920'lerden başlayarak genel havanın değiştiğini görmek mümkündür; özellikle de Milletler Cemiyeti'nin çalışmalarıyla ve insan haklarının korunmasına yönelik yeni bir küresel hukuk düzeni fikrinin ortaya çıkmasıyla birlikte. Ermeni "katliamları"nın sorumlularının tutuklanıp yargılanması için uluslararası bir yargı makamının tesis edilmesine yönelik ilk başarısız girişim bunun hemen ardından yapılmıştır.

"Uluslararası bir mahkeme tarafından açık bir biçimde saptanmış olgular": İlk uluslararası girişimlere dönüş

Müttefikler, Paris Barış Konferansı çalışmaları daha başlamadan önce ve (uygun hukuki araçların mevcut olmaması ve diğer nedenlerle)[39] Türk yetkililere yönelik doğrudan bir yasal işleme girişilmesini önlemek için, Türkiye'ye Mayıs 1915'te ortaya çıkan "insanlığa ve uygarlığa karşı suçların" sorumlularını yargılamak üzere önce *olağanüstü yetkilere sahip bir ulusal mahkeme* kurmalarını önerir. İttihat ve Terakki (Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu yönetimini elinde tutan Jön Türk partisi) yöneticilerinin ve bakanların yargılanması için Konstantinopolis'te bir savaş mahkemesi [Divan-ı Harp] kurulur[40]: Burada, söylendiğine göre, "tüm insanlığı altüst

37 T. Taylor, *Procureur à Nuremberg*, çev. Marie-France De Paloméra, Seuil, Paris, 1995, s. 45.

38 Bazıları bu tutum değişikliğini Amerikalıların Milletler Cemiyeti'ne girmeyi reddetmesinin ve Alman saldırılarına karşı etkili önlemler almamasının İkinci Dünya Savaşı felaketini tetiklediği yönündeki his ile açıklarlar (örneğin: J. F. Willis, *Prologue to Nuremberg. The Politics and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War*, Greenwood Press, Connecticut, 1982, s. 174). Lemkin'in 1941 Nisanı'nda Amerikan topraklarına gelişinden itibaren ABD'deki bu bilinçlenmeye katlı sağladığını belirtmek gerekir: Bkz. S. Power, "A Problem from Hell". America and the Age of Genocide, Harper Perennial, New York, 2003, s. 26 vd. ve doktrin tartışmalarına katkıları için bkz. D. M. Segesser ve M. Gessler, "Raphael Lemkin and the international debate on the punishment of war crimes (1919-1948)", *Journal of Genocide Research*, 2005, s. 453-468.

39 Avrupalıların insani yardım amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'na girmelerine izin veren antlaşma 1914'te Türkiye tarafından feshedilmişti: V. Dadrian, *Autopsie du génocide arménien*, çev. Marc ve Mikaël Nichanian, Complexe, Paris, 1995, s. 67-68.

40 Yozgat, Trabzon ve Elazığ'da daha alt düzey yetkililerin yargılandığı başka davalar da görüldü (Bkz. V. Dadrian, *a.g.e.*, s. 132 vd. ve R. Kévorkian, "La Turquie face à ses responsabilités. Le procès des criminels Jeunes-Turcs (1918-1920)", *Revue d'histoire de la Shoah*, No. 177-178, 2003, s. 195 vd).

eden",[41] "insanın vicdanını kanatacak türden"[42] ve "hukukun ve insanlığın kurallarına"[43] aykırı suçlar yargılanacaktır. Aralarında Talat Paşa'nın da bulunduğu baş sorumlular, *gıyaplarında* idama mahkûm edilirler; daha alt düzey İttihatçılar on beşer yıl hapis ve zorunlu çalışma cezası alırken bazı eski bakanlar beraat ederler. Bu davalarla ilgili arşivler, Ermeni nüfusunu tümden yok etme kastının varlığına ve bu amaçla Jön Türk hükümetinin geliştirdiği plana dair oldukça zengin bir belge kaynağı niteliğindedir.[44] 13 Ocak 1921'de, iktidara yeni gelmiş olan Kemalist rejim tüm olağanüstü savaş mahkemelerini [Divan-ı Harpleri] fesheder ve yerlerine askerî mahkemelerini atar. Bu sırada suçluların büyük bir kısmı yurtdışına kaçar. Siyasal istikrarsızlık döneminde ulusal çerçevede adaleti tesis etmenin güçlüklerini gösteren ve kuşkusuz Paris Barış Konferansı'nda Müttefiklerin himayesini sağlamak amacıyla aceleyle girişilen[45] bu yargılamaların tarihsel ve hukuki önemleri yadsınamaz.

On Beşler Komisyonu'nun, 29 Mart 1919 tarihli nihai raporunda Ermenilere yönelik kitlesel suçların konu edilmesi, daha sonra, bunlardan sorumlu Türklerin *uluslararası bir mahkemede* yargılanmasını öngören birçok maddenin 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması'na eklenmesinin önünü açar. 28 Haziran 1919'da imzalanan Milletler Cemiyeti sözleşmesinin 22. maddesinde öngörülen Sèvres Antlaşması'nın hukuk alanındaki katkısı birçok açıdan önemlidir.[46] Öncelikle, gayri Müslim Osmanlı tebaasının "1 Kasım 1914'ten beri Türkiye'de yaşanan terör rejimi nedeniyle" bu tarihten sonra İslam'a geçişlerin tanınmamasını ve ayrıca "savaş süresince [...] gerçekleştirilen katliamlarda kişilerin maruz kaldığı zararları en geniş ölçüde telafi edebilmek için", bu tarihten beri kayıp, kaçırılmış, alıkonmuş ve tutsak haldeki kişilerin aranıp kurtarılmasını öngörür (madde 142). Ardından, "katliamlardan" sağ kurtulan ve "Türk soyundan olmayan Osmanlı unsurlarının" taşınır ve/veya taşınmazlarının iadesini düzenler (madde 144). Sèvres Antlaşması, Osmanlı hükümetinden "1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasın-

41 İttihat'ın ezeli düşmanı yeni Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın sözleri, akt. V. Dadrian, *a.g.e.*, s. 127.

42 Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Paris Konferansına gönderdiği 17 Haziran 1919 tarihli not (A. Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances devant le problème arménien*, Lübnan, édition des Universitaires Arméniens, 2. Basım. 1970 [1926], s. 23).

43 Dava hazırlık soruşturmalarında bir Türk mebusun sözleri (V. Dadrian, *Autopsie..., op. cit.*, s. 113).

44 Bu konuda: V. Dadrian ve T. Akcam, *Judgment at Istanbul. The Armenian Genocide Trials*, Berghahn Books, New York, Oxford, 2011.

45 Ancak elbette o dönemde tümü de gözden düşmüş olan Jön Türk yetkililerinin yargılanmasına uygun bir siyasal ve medyatik ortam vardı.

46 Sèvres Antlaşması'nın tam metni için: H. Triepel, *Nouveau Recueil général de Traités (continuation du Grand Recueil de G. F. de Martens)*, Librairie Theodor Weicher, Leipzig, 1923, Seri III, Cilt XII, s. 664 vd.

da işlenen katliamlardan Müttefik devletlerce sorumlu tutulanları teslim etmesini" ister ve – Müttefiklerin "bu nedenle suçlanan kişileri yargılamakla görevlendirilecek mahkemeyi göstermek hakkını saklı tuttuğunu ve Osmanlı hükümetinin bu mahkemeyi tanımayı taahhüt ettiğini" belirtir: Antlaşmaya göre Milletler Cemiyeti uygun bir süre içinde sözü edilen suçları yargılamaya yetkili bir mahkeme kurarsa, Müttefik Devletler sözü geçen sanıkları bu mahkemeye vermek haklarını saklı tutarlar (madde 230). Bu, uluslararası hukukta bir ilktir.

Kemalist Türkiye ile Müttefikler arasında 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda genel olarak Ermeni meselesine ilişkin ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen "katliamlar"a ilişkin hiçbir düzenleme yer almaz.[47] Bu antlaşma, Fransızların ve İtalyanların Türkiye'de 1920'den sonra izlenen yeni siyaseti desteklemesi karşısında İngilizlerle bu iki devlet arasında çıkan çekişme ortamında, yeni uluslararası *Realpolitik* adına Sèvres'i fesheder.[48] Türk devletinin inkarcılık politikasını bir anlamda "resmî olarak" ilan eden bu *tabula rasa,* hem antlaşmanın başında yer alan "[imzacılar arasındaki] ilişkilerin, devletlerin bağımsızlık ve egemenlik haklarına karşılıklı saygı temelinde" yürütülmesi ilkesiyle hem de antlaşma ekinde belirtildiği üzere Türk yetkililerin 1914-1922 arasında işlenen tüm suçlardan affının ilan edilmesiyle daha da belirgin bir hal alır.[49] Dolayısıyla ne daha önce öngörülen uluslararası yargılamaların gerçekleştirilememe nedenlerinin ne de türünün tek örneği olan ve Türkiye tarafından devlet eliyle örgütlenmiş "inkâr endüstrisinin"[50] gücü ile cezasızlık arasındaki doğrudan ilişkinin unutulması söz konusudur.

Öte yandan Ermeni meselesinin uluslararası sahneden radikal bir biçimde silinmesini, 1920'li yılların çalkantılı bağlamıyla ilişkilendirmek ilginç olabilir. Bir yandan, uluslararası düzeyde, öznesi devletler değil "uluslararası kamuoyu" olan yeni bir dünya düzeni zemininde, uluslararası bir ceza hukukunun ve evrensel bir insan hakları hukukunun tesis edilmesine odaklanan bir doktrin şekillenmektedir. Diğer yandan, ulusal düzeyde, Ermeni Soykırımı'ndan sağ çıkmış, (Konstantinopolis'te görülen davada gıyaben idama mahkûm edilen ve Almanya'ya kaçan) Talat Paşa'nın katili Soğomon

47 Lozan Antlaşması'nın tam metni için: H. Triepel, *Nouveau Recueil général de Traités (continuation du Grand Recueil de G. F. de Martens)*, Librairie Theodor Weicher, Leipzig, 1924, Seri III, Cilt XIII, s. 342 vd.

48 V. Dadrian, *Autopsie...*, *a.g.e.*, s. 140

49 En ağır uluslararası suçlara (zaman aşımına uğramayan suçlar) getirilen afların geçerliliği, iki çekimser oy kullanan yargıcın da ifade ettiği gibi artık uluslararası hukuk tarafından yeniden ele alınmaktadır. (İtirazlar § 7).

50 Bu, Taner Akçam'ın kullandığı bir ifadedir. Bu konuda bkz. T. Akçam, *Un acte honteux: le génocide arménien et la question de la responsabilité turque*, çev. Odile Demange, Denoël, Paris, 2008.

Tehliryan'ın çok ilgi gören duruşması Berlin'de yapılır ve Soğomon 3 Haziran 1921'de Alman mahkemelerince serbest bırakılır.[51] Her iki düzlemde de, uluslararası insan hakları hukukunun ve uluslararası ceza hukukunun gelişmesinde belirleyici olan iki hukukçu vardır. Söz konusu hukukçuların fikirleri, o zamandan beri Ermeni Soykırımı'nı karakterize eden *cezasızlık* saptamasının damgasını taşır.

Bunların ilki Milletler Cemiyeti'nin ateşli savunucusu ve 1921'den itibaren Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün üyesi olan André Mandelstam'dır. Mandelstam burada insan, yurttaş ve azınlık haklarının uluslararası düzlemde korunması için çalışan komisyonun faaliyetlerini düzenlemektedir. Genel anlamda temel insan hakları üzerine düşüncelerini geliştirmek için birçok çalışmasında doğrudan Ermeni meselesinden esinlenmiştir.[52] Daha 1917'de, *Le Sort de L'Empire ottoman*[53] [Osmanlı İmparatorluğu'nun Kaderi] adlı kitabında Ermenilerin kurbanı olduğu "insanlığa karşı suçlar"dan bahsediyor ve bu fiillerin, devletin keyfiyetinden çıkarılarak bir tür insan [hakları] hukuku tarafından cezalandırılması gerektiğini ileri sürüyordu.[54] Mandelstam sonrasında insan ve yurttaş haklarının korunması için evrensel bir sözleşme hazırlanmasına ön ayak olur. Proje zorlu bir sürecin ardından nihayet 12 Ekim 1929'da İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin Uluslararası Hukuk Enstitüsü tarafından kabul edilmesi ile sona erer. İkinci hukukçu Raphael Lemkin'dir. Basın bir bütün olarak Tehliryan'ın beraat kararını "yeni Almanya'nın onurlandırıcı adaletinin simgesi" olarak alkışlasa da,[55] o dönemde Lwow Üniversitesi'nde öğrenci olan genç Lemkin, olay karşısında şaşkınlığa düşer. İlerleyen yıllarda, soykırım kavramının yaratıcısı ve Nuremberg'de Amerikalı Savcı Robert H. Jackson'un danışmanı olacak olan Lemkin, "Bir milyon insanın öldürülmesi, nasıl olur da bir insanın öldürülmesinden daha hafif bir suç kabul edilebilir?"[56] diye yazacaktır. Dönemin hukuk doktrininin

---

51 Bu özel davayla ilgili olarak, davada Avrupa'nın önüne konan arşivler ve tanıklıklar ile adalet önünde üçüncü kişilerin (ki burada kendisine rağmen soykırımın ikinci tanığı olan Almanya söz konusudur) önemi hakkında: S. Garibian, "Ordonné par le cadavre de ma mere. Talaat Pacha, ou l'assassinat vengeur d'un condamné a mort", S. Garibian (yay. haz.), *La Mort du bourreau. Justices et vengeances face aux crimes de masse*, Pétra, Paris, (2015'te yayımlanacak).

52 Düşüncesinin ana hatlarının gelişimiyle ilgili ayrıntılar için bkz. A. Mandelstam, "La protection internationale des Droits de l'homme", *Recueil des cours de l'Académie de droit international*, 1931, s. 129-229.

53 A. Mandelstam, *Le Sort de l'Empire ottoman*, Payot, Paris, 1917.

54 Bkz. D. Kévonian, "Exilés politiques et avenement du "droit humain": la pensée juridique d'André Mandelstam (1869-1949)", *Revue d'histoire de la Shoah*, No. 177-178, 2003. Bu konuda özellikle s. 259 vd. bakınız.

55 *Justicier du génocide arménien. Le proces de Tehlirian*, Paris, Éditions Diasporas, 1981, s. 21 vd.

56 "Why is the killing of a million a lesser crime than the killing of an individual?" (Raphaël Lemkin'in sözleri: Akt. D.-L. Frieze, *a.g.e.*, s. 19).

temel sorunsalını somutlaştıran bu dava nedeniyle allak bullak olan[57] ve cezasızlık meselesi karşısında şaşkınlığa düşen Lemkin, devlet suçları ve bunların uluslararası ölçekte önlenmesi üzerine bir düşünce geliştirir. Bu düşünce maalesef daha yakın, daha doğrudan deneyimleyeceği yeni bir imha politikasından – yani Nazi Almanyasından "beslenecektir".

Ermeni meselesi ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından işlenen kitlesel suçların uluslararası düzeyde önlenmesi gibi konular, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte siyaset ajandasından silinir. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı ertesinde bu suçların konu edildiği hukuki girişimler, insanlığa karşı suç ve soykırım kavramlarının soykütüğünü –ve genel anlamda, uluslararası ceza hukukunun doğuşunu– daha iyi anlamak için hala kilit unsurlar olmaya devam etmektedir. Hem söz konusu tarihsel olgular hem de bu olguların *in progress* bir uluslararası ceza hukukunun tesisindeki etkileri konusunda "genel bir konsensüsün" olmadığı tespiti, son derece çarpıcıdır; oysa bunlar bir gerçeklik, bir *mevcut* olarak ortadadırlar ve olguları kavranır kılacak hukuki kavramların temelinde yer alırlar.

Bu sebeplerle 1915 Soykırımı konusunda konsensüsün olmadığı iddiasının ardında yatan çelişki böylece meydana çıkar. Ve bu çelişki, çok daha sorunlu başka bir çelişkiyi maskeler. Konu hakkında bir konsensüs olmadığını ileri süren [insan hakları] yargıçları, aslında önemli tarihsel çalışmaları yadsıyan ve bir çıkmaza sürükleyen inkârcı retoriğe özgü pek bilindik bir iddiayı tekrarlamış olurlar: Bu çıkmaz bizleri konu hakkında kesin hükmün verilemeyeceği (ya da cezasızlık) argümanı içine hapseder – ki bu iddia Fransız Anayasa Konseyi'nce daha önce savunulmuştu...[58] Bunun savunulması aslında birçok açıdan imkânsızdır. Uluslararası hukuk açısından da inkârcılığı tasdik etmenin bir aracı olmanın ötesinde ona somut bir zemin hazırlayarak teşvik eden bu cezasızlık, inkârcılığı daha ciddiye almak için ilave bir neden olarak ele alınmalıdır. İnsan hakları yargıçları bunun ardından *kurbanlar arasında karşılaştırma yapma* işine girişirler; bu, inkârcı söylemi besleyen –ya da hatta onun beslediği– bir tutumdur: Böylelikle aslında muamelede bir eşitsizlik yaratırlar.[59] İsviçre hukukunun avantajı, soykırımlar arasında ya da bu soykırımlarla insanlı suçları arasında hiyerarşik bir sıralama yapmamasıdır. Ayrımcılığa ve kine teşvik etmeye karşı –insanlar arasında dayanışma hakkını savunan ve eşitliklerinin temelini oluşturan– bir mücadeleyi amaçlayan ırkçılık karşıtı bir İsviçre hukuk normunun uygulanmasının, do-

57 Lemkin ve Tehliryan davası için bkz.: S. Power, *a.g.e.*, s. 17 vd.; S. L. Jacobs, "Raphael Lemkin and the Armenian Genocide", R. Hovannisian (yay. haz.), *Looking Backward, Looking Forward: Confronting the Armenian Genocide*, Transaction Publishers, New Brunswick. 2003 *içinde*, s. 125-135; ve T. Elder, *a.g.e.*

58 Bu noktada bkz: S. Garibian, "La mémoire...", *a.g.e.*, s. 46 vd.

59 Karşı oy kullanan yargıçların görüşlerini açıkladıkları kısımda § 22'ye bakınız.

laylı olarak böylesi bir eşitsizlik barındıran bir AİHM kararına yol açması şaşırtıcıdır. Burada en azından yaşanan muamele eşitsizliği sorgulanmalıdır.

Sonuç olarak Ermeni Soykırımı hakkında "genel konsensüs" olmadığı iddiası, bir anlamda İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı tahribatın ardından geliştirilen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (1950) ruhuna karşı inkârcı ideolojinin zaferini işaret eder: "Oydaşmanın bozulması konusunda uzmanlaşmış insanların" –"ilave bir kanıt istemeden kararı hemen kabullenme utancını size yaşatmak isteyen [...] insanların"–[60] bu ideolojisi, yarattığı olayların çarpıtılması, düzmeceliği, manipülasyonu içinde demokratik konsensüsü bozar. Felsefeci Patrice Loraux inkârcılık ve inkârcılar hakkında konuşurken, "ortak duyumların [sağduyunun – ç.n.] eşiğinde kanıt talebinin *abartılı* hareketini durduran"[61] eylem olarak oydaşmadan bahseder. Bu bakış açısından ve her koşulda, İsviçre hükümetinin Perinçek davasını AİHM Büyük Dairesi karşısına yeniden göndermesinin –inkârcı projenin geri dönüşsüz niteliğini reddeden bu jestin– önemi daha iyi anlaşılır.

60 P. Loraux, *a.g.e.*, s. 155.

61 *A.g.e.*, s. 156, Yazar burada Aristo'nun "ortak duyumlar" (sensibles communs) terimine gönderme yapmaktadır.

BEŞİNCİ KISIM

Ermeni ve Türk Tarihyazımları

18

TİCARET VE ŞEHİR EKONOMİSİNDE GAYRİ MÜSLİMLERİN VE OSMANLI ERMENİLERİNİN ROLÜ HAKKINDAKİ TARİHYAZIMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER (1960'LARDAN 1990'LARA)

STEPHAN H. ASTOURIAN
(U.C Berkeley)

Birçok tarihçi ve sosyolog Osmanlı'nın Avrupa'yla kurduğu ekonomik bağlardan en çok gayri Müslimlerin faydalandığını, Müslüman Osmanlılar zararına servetlerini artırdıklarını iddia eder. 19. yüzyılda, özellikle uluslararası ticaret ve bankacılık alanında önemli önemli bir yere gelen gayri müslimler Osmanlı yönetiminden özerklik ve bağımsızlık kazanmak için Avrupa'dan yardım talep etmişti.[1] Avrupa'nın imparatorluğa verdiği siyasi ve ekonomik zararlar arttıkça, Müslümanların Avrupa'nın siyasi anlamda ricacısı ve ekonomik anlamda da aracısı olarak gördüğü gayri müslimlere karşı öfkesi de arttı. Çatışmalar ve katliamlar bu kutuplaşma sürecinin kaçınılmaz bir sonucuydu.

Osmanlı Ermenilerinin tarihi, bu görüşlerin geçerliliğini teyit etmek için uygun bir örnek olay oluşturur. Örneğin, Ermenilerin uluslararası ticaret alanındaki yükselişi, imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinden, "çevreselleşmesinden" ve iddia edildiği gibi Avrupalıların onları himaye etmesinden mi kaynaklanmaktadır? Eğer değilse, Osmanlı Ermenilerinin genel olarak şehir ekonomisinde, özellikle de ticaretteki sivrilişini nasıl açıklayabiliriz?

Gayri Müslimlerin ekonomik rolü üzerine: Bir analiz

Farklı ideolojik arka planlara sahip olmalarına rağmen çoğu Osmanlı tarihçisi ve sosyoloğu, gayri müslimlerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki rolünü olumsuz yorumlar. Marksist tarihyazımına ve bağımlılık teorisine pek az

1 Gayri müslimlerin ekonomik başarısının siyasi taleplere nasıl tercüme edildiğine dair bkz. Reşat Kasaba, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, "Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects and Nation-States", *Review* X, 1, Yaz 1986, s. 121-35.

ilgisi olan önemli bir modern Osmanlı tarihçisi, ticaretin 18. yüzyılda önce Balkanlar'da, ardından Akdeniz kıyı şeridinde ve nihayet iç bölgelerde imparatorluğun sosyo-ekonomik gelişimini canlandırdığını ileri sürer.[2]

[Ona göre] söz konusu bölgelerde yaşayan Hırıstiyan nüfus –Rumlar, Ermeniler, Kıptîler, Marunîler ve az da olsa da Yahudiler– İngiliz ve Fransız ticaret gruplarından olumlu bir muamele görmüştür. Birçoğu Batı'nın ticari çıkarlarını temsil etmiş ya da onlar için çalışmış; Akdeniz ve Karadeniz limanlarının yanı sıra Viyana gibi Avrupa şehirlerinde de kendi bürolarını açmıştır.[3] Dolayısıyla gayri müslim Osmanlıların öneminin artması, emperyalizmle işbirliği yapmalarının ve emperyal güçlerden gördükleri ayrıcalıklı muamelenin bir sonucudur. Bu ilişkinin ise 18. yüzyılda Balkanlar'da başladığı varsayılmaktadır.

Aynı tarihçi sonraki çalışmalarından birinde farklı bir yorum sunar. İddiaya göre Osmanlı devletinin 1838'de İngiltere'yle imzaladığı ticaret antlaşması sonucunda gayri müslim Osmanlılar 19. yüzyılda ekonomide hâkim bir konuma yükselir. Bu antlaşma İngiltere'yle yapılan ticarette bazı engelleri ortadan kaldırdığı için, Avrupa'da üretilen mallar imparatorluğa akmaya başlar "ve yıllar içinde zanaatkâr ve küçük esnaftan oluşan Müslüman Osmanlı orta sınıfı yok olur." Bu süreçle birlikte, "Başlıca görevi Avrupa'nın ucuz, makine işi ürünlerini dağıtmak olan ve zaman içinde Avrupa'nın *himayesi altına giren* ve onun temsilcisi haline gelen yeni bir Rum ve Ermeni orta sınıf güç kazanır."[4] Bu süreç Müslüman ve gayri müslim Osmanlılar arasında eşitlik tesis etmeyi amaçlayan 1856 tarihli Islahat Fermanı ve 1861'de İngiltere ile imzalanarak ticari ilişkilerin daha da gelişmesine olanak veren yeni bir ticaret antlaşmasıyla devam eder.

Bu noktada beş meselenin analiz edilmesi gerekiyor. Öncelikle, söz konusu bölgede yani hemen hemen modern Türkiye'ye denk gelen coğrafyada, 19. yüzyılın başında zanaatkâr ve esnaftan oluşan geniş bir "Müslüman Osmanlı orta sınıfının" varolduğunu ve 1838'den sonra ortadan kalktığını kanıtlamak için daha fazla araştırma yapılması gerekiyor.[5]

---

2 Kemal H. Karpat, Çağlar Keyder'in *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* kitabı üzerine değerlendirme, *The American Historical Review*, Cilt 95, Sayı 5, Aralık 1990, s. 1594-95.

3 Kemal H. Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the Role of Social Groups in Turkish Politics", *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis* içinde, *Social Economic and Political Studies of the Middle East*, Cilt VII, (yay. haz.) Kemal H. Karpat, E. J. Brill, Leiden, 1973, s. 40.

4 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1985, s. 95.

5 Bkz. 4. Bölüm: Stephan H. Astourian, *Testing World-System Theory, Cilicia (1830s-1890s): Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Ottoman Historiography*. Doktora Tezi, UCLA, 1996. Ann Arbor: ProQuest/UMI (Yayın no 9711599).

İkincisi, modern Osmanlıcılar genellikle gayri Müslim tüccarların Müslüman tüccarlar karşısında bir avantaja sahip olduklarını iddia ederler; bunun nedeni ise Avrupalı güçlerin kapitülasyon sistemi içinde onları yabancılarla yani *müste'min tüccarlarla* eşit konuma getiren sertifikalar (beratlar) düzenlemeleridir. Bu Avrupa devletleri söz konusu beratları 17. yüzyılda genellikle her ülkede iki ile altı arasında olmak üzere, çalıştırdıkları Osmanlı tebaası az sayıda gayri Müslim tercümana [dragoman] vermişlerdi. Bu dragomanlar elçilik himayesinden faydalanmış ve gayri müslimler tarafından ödenen toprak ve kelle vergisi olan *haraç* ile *cizye*den muaf tutulmuşlardı.

İmparatorluğun ekonomik çöküşünde dragomanların rolünü vurgulamaktan çekinmeyen tarihçiler, bunların görevlerine atanmaları ve statüleriyle ilgili iki noktayı gözden kaçırırlar. Bir taraftan, Osmanlı İmparatorluğu 1675'te İngiltere'yle, 1680'de Hollanda'yla, 1740'ta Fransa'yla yeni kapitülasyon antlaşmaları imzalayana kadar gayri müslim tüccarlar *müste'min tüccarlarla* aynı ticari haklardan faydalanmamışlardı: Ki bu ayrıcalık, Osmanlı tebaanın çeşitli iç vergilerin yanı sıra ithalat ve ihracatta ödediği yüzde beşlik vergi yerine yüzde üç ödemeleriydi. Öte yandan Fransız büyükelçisi ve konsolosu ancak 1740'ta kabul edilen kapitülasyonlarla birlikte, istediği kişiyi Osmanlı hükümetine tayin için başvurmadan dragoman ve fahri konsolos olarak atama hakkını elde etmişti. Diğer Avrupa devletleri de aynı şeyi yapınca ve Osmanlı devleti dragoman atamalarının kontrolünü kaybedince, bu tercümanların sayısı önemli ölçüde arttı. Aslında Avrupa devletleri 18. yüzyıldan itibaren gelişen ticari ilişkiler nedeniyle imparatorluk içinde daha fazla fahri konsolosa ihtiyaç duyduğu için bu beratları dragoman oldukları bahanesiyle yerel gayri müslim tüccarlara satmış veya vermişti. Beylikçi de dahi olmak üzere Divan-ı Humayun'un yüksek rütbeli memurları, kapitülasyonların Avrupa tarafından suistimal edilmesini desteklemişti; çünkü bir "tercümanın" atama talimatnamesi karşılığında değerli kişisel hediyelerden oluşan, belirsiz bir resmî bedel alıyorlardı. Bu gayri müslim tüccarlar *beratlı tüccar* ya da "sertifikalı tüccarlar" olarak anılmaya başladı.[6]

---

6 Kapitülasyon antlaşmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı Avrupa devletleriyle imzaladığı ve onlara bazı ticari imtiyazlar tanıyan, ayrıca söz konusu devletlerin tebaasını kendi büyükelçi ve konsoloslarının himayesine veren antlaşmalardır. 1536'da Fransızlar ve Osmanlılar arasında müzakere edilen ilk kapitülasyon antlaşmasının onaylandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Fransa kapitülasyonlarını 1569'da almış, onu 1580'de İngiltere, 1612'de Hollanda izlemiştir. Bkz. Gilles Veinstein, "L'empire dans sa grandeur (xvie siecle)", *Histoire de l'Empire ottoman*,(yay. haz.) Robert Mantran, Fayard, Paris, 1989, s. 222. Berat sahipleri için bkz. *The Encyclopaedia of Islam*, Yeni basım, s. v. "beratlı"; ayrıca H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, Cilt I: *Islamic Society in the Eighteenth Century*, pt. 1, 1950; Oxford University Press, Londra, 1951, s. 308-312. Bu meselenin kusursuz olmasa da en detaylı olarak ele alan analiz için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler: Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839),* Turhan Kitabevi, Ankara, 1983), s. 1-52, özellikle de s. 25-52.

Sultan III. Selim (h.1789-1807) Avrupalıların bu beratları gayri müslimlere gelişigüzel dağıtmasını engellemek için 1802'de *Avrupa Tüccarı* isimli yeni bir sertifikalı gayri müslim kategorisi tesis etti. Sultan 1.500 kuruş karşılığında bu tüccarlara kapitülasyonlardan faydalanan yabancı tüccarlarınkine yakın bir statü tanıyor, bir yandan da onları Osmanlı yetki sınırları dahilinde tutup devlet hazinesini geliştiriyordu.[7] Şüphesiz Osmanlı Devleti, Avrupa'nın yüzyılın ortasında başlayarak yaptığı çok sayıda dragoman tayinine 18. yüzyıl sonlarına kadar ciddi bir direnç göstermedi. Genel anlamda gayri müslim Osmanlılar 1740'lardan önce, yani dragomanlar 18. yüzyıl sonlarında *müste'min tüccarlar* ile aynı haklardan faydalanmaya başlamadan da önce ticarette önemli bir yere sahip olduklarından, berat sayısının sonradan bu kadar artmasının ancak halihazırda varolan bir eğilime hız kazandırdığı söylenebilir; bu eğilimi yarattığı ileri sürülemez.

Üçüncüsü, birçoğu Ermeni ya da doğrusu gayri müslim olan zanaatkâr ve esnafın da, Avrupa mallarının ülkeye girişiyle yok olduğu söylenebilir mi? Cevap eğer evetse, neden onlardan bahsedilmiyor? Hayırsa, böyle bir afetten nasıl sakınabilmişlerdir? Açıkçası araştırmacılar Ermeni zanaatkâr ve esnafın da beratlardan faydalandıklarını ve bu sayede Türk çağdaşlarından daha avantajlı bir konumda bulunduklarını kanıtlayamamışlardır. Gerçi 20. yüzyıl başlarında Adana vilayetinin ticaret hayatında hâkim durumdaydılar; hatta o kadar ki "tüm şehirlerdeki duvar ustaları, nalbantlar, kalaycılar, tornacılar, dokumacılar, bankacılar ve tüccarlar onlardı." Aynı durum Adana'dan daha az gelişmiş Antep'te de hâkimdi.[8] Özetleyecek olursak, Ermenilerin zanaat ve esnaflıktaki hâkimiyetini Avrupa'nın sağlayıdığı ayrıcalıklara bağlamak doğru olmayacaktır. Dolayısıyla söz konusu ekonomik sektörlerdeki ve ticaretteki başarıları, bunların beratlarla pek de ilişkili olmadığını göstermektedir.

Dördüncüsü, Ermeni orta sınıfı, yazarın da dediği gibi, ne "yeni"ydi ne Avrupa mallarının ülkeye girişinin ne de Avrupa'nın sağladığı himayenin bir sonucuydu. Kökleri ortaçağa kadar uzanıyordu ve her zaman Ermeni sosyal hayatında önemli bir rolü olmuştu.[9] Aslında gerçek sorun Osmanlı Türklerinin zanaat konusundaki zayıflıklarının yeni bir olgu olup olmadığıydı.

---

7 Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 59-65 ve 103-04.

8 Bkz. United States, National Archives (Washington, D.C.), "Inquiry Documents": Special Reports and Studies, 1917-1919, Document 85, "Report on the Vilayet of Adana", O.J. Campbell, 14. Ayrıca bkz. "Inquiry Documents", Document 97, Thomas D. Christie (20 Şubat 1918), 12. Adana'da çok az Türk'ün yer aldığı zanaat hayatında Ermenilerin rolü için bkz. Naci Akverdi, *Adana:"Cumhuriyetten Evvel ve Sonra"*, Ulus Basımevi, Ankara, 1937, s. 28. Antep için bkz. Hulusi Yetkin, *Gaziantep Tarihi ve Davaları*, Yeni Matbaa, Gaziantep, 1968, s. 63.

9 Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, ARHIS, Paris, 1992, s. 66.

Son olarak, Türk ve Batılı Osmanlıcıların gayri müslimlerin sadece uluslararası ticarette ve Avrupa mallarının dağıtımında devreye girdiğini söylemeleri, söz konusu Osmanlıların yer aldığı farklı ekonomik faaliyetlerin kapsamını yansıtmamaktadır. Bunlar gayri müslimlerin ekonomik hayatına dair basmakalıp bir resim sunarlar. Oysa Anadolu'nun altı doğu vilayetinde (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz [Harput] ve Sivas) yaşayan Osmanlı Ermenilerinin yüzde sekseni ezilmiş ve topraksız köylülerden oluşmaktaydı ve bunların büyük bir kısmı da Kürt ve Türk ağaların, beylerin gaddar yönetimleri altında köleliğe benzer şartlarda yaşıyordu.[10] Gerçi Batı dillerinde ve Türkçede onlar hakkında yazılı bir belgeye ulaşmak hayli zordur. Aynı durum işbirlikçi Ermeni profiline uymayan yüz binlerce Ermeni için de geçerlidir: mevsimlik göçmen işçiler, İstanbul hamalları ya da tekstil imalathanelerinde çalışan kadınlar. Dolayısıyla Ermenilerin ekonomik rolü hakkındaki açıklamalarda belirleyici unsur ihmalkârlık ve bizzat icrai fiillerdi.

Bazı araştırmacılar gayri müslimlerin sömürücü olduğunu ileri sürmekle kalmaz, Hıristiyan Osmanlıların hain olduklarını da ima ederler. Bir modern Osmanlı tarihi araştırmacısı şu sonucu çıkarır: "Onlar [gayri müslim unsurlar] aslında Avrupa ile Osmanlı arasındaki ekonomik arabulucu konumundaydı yani komprador bir burjuvazi oluşturdular ve kapitülasyonlardan faydalanan Avrupalıların sınırötesi ayrıcalıklarından yarar sağladılar." Şunu iddia ederek devam eder: "Bunların birçoğu yabancı ülkelerin vatandaşı haline geldi ve Osmanlı'nın çıkarlarına karşı yabancı güçlerin çıkarlarına hizmet ettiler."[11]

Dünya-sistem teorisine katılan ya da bu yaklaşıma yakın olan tarihçi ve sosyologların görüşleri de yukarıdaki analizlerden çok farklı değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin ticaret açı-

10 E. K. Sarkisian, *Politika osmanskogo pravitel'stva v zapadnoi Armenii i derzhavy v poslednei chetverti XIX i nachale XX vv* [19. Yüzyılın Son Çeyreğinde ve 20. Yüzyıl Başında Osmanlı Devletinin Batı Ermenistan'daki Politikaları ve Büyük Güçler], Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Yerevan, 1972, s. 63. Ermeni köylüsünün durumu için bkz. M. S. Lazarev, *Kurdistan i kurdskaia problema*, [Kürdistan ve Kürt Meselesi], Nauka, Moskova, 1964, s. 32-37 (Charles Issawi, *The Economic History of Turkey; 1899-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1989, s.63-68 arasında çevirisi bulunabilir). Ermeni köylüsü üzerine en iyi çalışma şudur: A. S. Hambarian, *Agrarayin Haraberutiunnere Arevmtian Hayastanum (1856-1914)* [Batı Ermenistan'da Tarım İlişkileri], Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Yerevan, 1965. Ayrıca bkz. H. G. Inchikian, *Osmanyan Kaysrutian Ankume: Sotsial-Tntesakan Aknark* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: Sosyo-Ekonomik Bir Bakış], Hayastan, Yerevan, 1984, s. 103-12 ve 121-24; A. G. Hovhannisian (yay. haz.), *Hay Zhoghovrdi Patmutiun*, Cilt VI: *Hayastane 1870-1917 Tvakannerin* [Ermeni Halkının Tarihi, Cilt VI: 1870-1917 arası Ermenistan], Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Yerevan 1981, s. 41-46.

11 Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)/Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, (yay. haz.) Osman Okyar ve Halil İnalcık, Meteksan, Ankara, 1980 içinde, s. 329.

sından önemli dönüşümlere neden olduğunu söylerler. Bir taraftan iç ticaretin dış ticarete bağlı olarak azaldığı, diğer taraftan ticaretin iç kesimlerden kıyı kasabalarına doğru kaydığı ileri sürülür. Bu arka planda, "yabancı tüccarlar ya da aracıları –Hıristiyan azınlıklar– önem kazanınca yerli ve çoğunlukta olan Müslüman tüccar sınıfları darbe almıştır..." Dolayısıyla "Müslümanların ticari faaliyetlerden çekilmesinin" nedeni "İslami ideoloji" değil, "ticaretin yapısındaki değişikliklerdi."[12] Öncelikle, 19. yüzyıldan önce Müslüman Osmanlıların, Balkanlar şöyle dursun Anadolu'daki tüccar sınıflara hâkim olduklarına dair kesin bir kanıt yoktur. İkinci olarak, –bütünleşmenin tamamlanmasını belirleyicisi olarak gönderme yapılan dönemde (1750'ler-1830'lar) değil– 19. yüzyılın ikinci yarısında ticaret iç kesimlerden kıyılara doğru kaymış olsa bile, iç ticaretle ilgili olarak bu durumu kanıtlayacak nicel veri yoktur. Üçüncü olarak, yine bu örnekte Hıristiyan Osmanlılar Avrupalı tüccarların "aracıları" ya da işbirlikçileri olarak resmedilirler.

Başka bir araştırmacı, Suraiya Faroqhi, gayri müslim tüccarların bağlılıkları meselesini ayrıntılarıyla ele alır:

> Azınlık mensubu tüccarlar, zamanında feodal devletler bünyesinde faaliyet gösteren Avrupalı ortaçağ tüccarlarına hatalı bir biçimde isnat edilen rol anlamında Osmanlı sosyo-politik sistemini eriten bir konumdaydı. Mali işlerini gördükleri yerel eşrafla yakın bağlar kurmuş olsalar da, azınlık tüccarları öncelikli olarak aile işletmelerine ve etnik dinî cemaatlerine sadakatle hareket ediyorlardı.[13]

"Osmanlı sosyo-politik sistemini [...] eriten bir konumdaydı," cümlesinde bir doğruluk payı vardır. Ama gayri müslim tüccarları bu şekilde ele alan bir bakış açısı, imparatorluğun aşırı büyümesi, maddi sıkıntılar, teknolojik geri kalmışlık ve hâkim Müslüman-Türk unsurlar ile ezilen etnik-dinî topluluklar arasındaki güç dengesizliği gibi daha önemli "eritici" unsurları gözden kaçırmaktadır. Bu tüccarların öncelikli olarak aile işletmelerine ve etnik-dinî topluluklarına sadakat besledikleri yönündeki ifade ise bilinen bir gerçektir.

Müslüman olsun olmasın, öncelikli olarak kendi aile şirketine bağlılık hissetmeyen tüccar sayısı çok azdır. Dahası, Osmanlı sosyo-politik sistemi etnik-dinî topluluklara dayandığı ve bu topluluklar tüm Osmanlıların kimliğini belirlediği için, gayri müslim tüccarların öncelikli olarak kendi topluluklarına sadık olmamaları için de bir neden yoktur.

---

12 Huri Islamoğlu-Inan, "Introduction: 'Oriental Despotism' in World-System Perspective", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (yay. haz.) Huri Islamoğlu-Inan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s. 11.

13 Suraiya Faroqhi, "Introduction", *Special Issue on Ottoman Trade*, (yay. haz.) Suraiya Faroqhi, *New Perspectives on Turkey*, Sayı 5-6, Sonbahar 1991, s. 8-9.

Kelimeler genellikle aldatıcıdır. Bu bağlamda, siyasi ve ekonomik bir bakış açısıyla "bağlılıklar" ne anlama gelmektedir? Mesela bu tüccarlar imparatorluğu zayıflatıp yok etmeyi amaçlayan yasa dışı siyasi eylemlere mi katılmışlardır? Eğer böyleyse, bu gayri müslim tüccarların hepsi mi, birkaçı mı yoksa çok azı mı bu faaliyetlere katılmıştır? Şüphesiz ki etnik-dinî toplulukları konusunda da (Rum, Ermeni, Yahudi vb.), bu faaliyetlerin zamanı konusunda da net olmak gerekiyor. Faroqhi, eski Osmanlı topraklarında ulusal devletler kurulduğu zaman "bu tüccarlar"ın söz konusu devletlere karşı "yine bağlılık hissetmiş olabileceğini" ileri sürer. Gönderme yaptığı konuya tek örnek, 1821'deki Yunan isyanının ardından Rum tüccarların tutumudur. Yazar bir olasılıktan bahsettiği ve tespit edilmiş ihanet vakalarını sunmadığı için, burada bazı Rum tüccarlarının Yunan isyanına ve sonrasında kurulan bağımsız Yunanistan'a (1830) karşı duydukları "sempatiye" gönderme yapıldığı düşünülebilir. Benzer bir çizgide, bu tüccarların bir kısmının fiziki güvenliklerini, refahlarını, statülerini ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hayatlarının olağan seyrini bozabileceği için Yunanistan'daki gelişmeleri kaygı verici bulmasa bile hoş karşılamadığı düşünülebilir. İstanbul'daki Rum Patriği idam edildiği için ve 1822'de İzmir'deki ve diğer şehirlerdeki Yunan mahalleleri Müslüman çetelerin saldırısına uğradığı için, korkularının temelsiz olmadığını hissetmiş olabilirler.

Ekonomik bir bakış açısından, gayrı müslim tüccarlar Osmanlı'nın ekonomik çıkarlarını sabote etmek için yabancılarla yasa dışı eylemlerde yer almışlar mıdır? Faroqhi bu konuda şunları dile getirir:

> Ama gayri müslimlerin bu siyasi bağlılıkları, Avrupalı tüccarların çıkarlarına hizmet etmelerini gerektirmez. Tersine, 18. yüzyılın Osmanlı Hıristiyan tüccarları çoğu kez Avrupalılarla başarılı bir şekilde rekabet etmiş ve genelde onlardan daha başarılı olmuşlardır.

Faroqhi'ye göre, 19. yüzyılda da aynı durum geçerliydi.[14] O halde bu görüşe göre azınlık tüccarları komprador burjuvazi değildi. Temelde kendi çıkarlarını savundular –ki bu çoğu tüccar için yaygın olan bir şeydir– ve Avrupalılarla rekabet ettiler.

Bu analize göre Faroqhi'nin argümanı, bazı tüccarların değil genel olarak "azınlık tüccarları"nın ya da bir bütün olarak "Hıristiyan Osmanlı tüccarların" alttan alta devam eden ihanet faaliyetlerini ima etmek için genellemelere, müphem duygusal ifadelere ("sadakat") ve bir kimya metaforuna ("eritici") dayanır. Marksist ve Marksist olmayan Osmanlıcılar arasında yaygın olan bu görüşler, 1908'de iktidara gelen ve 1915'te Ermeni Soykırımı'nı gerçekleştiren miiliyetçi Jön Türklerin de fikirleriydi.

14 *A.g.e.*, alıntı için bkz. s. 9; tartışma için s. 9-10.

Başka bir araştırmacı, Reşat Kasaba, gayrı müslim tüccarların 19. yüzyılın ortasında Batı Anadolu'da "komprador" bir burjuvazi oluşturmadıklarını, çünkü "uşaklık etmekten" ziyade bölgede yabancı sermaye yatırımına engel olduklarını iddia eder. Aslında bu gayrı müslim tüccarlar "Osmanlı-Türk tarihinde bürokrasinin kontrolü dışındaki kaynaklardan güç alan tek grup olmuştu." Bu nedenle, henüz yeni kurulmakta olan kapitalist sınıfın nüvesi durumundaydılar.[15] Bu fikirlerin analiz edilmesi gerekiyor. Öncelikle, gayri müslim tüccarlar komprador burjuvazi olarak görülmese bile rollerinin hâlâ zararlı olduğu ileri sürülmekte: Zira bölgede yabancı sermaye yatırımını engelledikleri söyleniyor. İkincisi, söz konusu grubun kurulmakta olan bir kapitalist sınıfın nüvesi olduğu doğru olsa bile Birinci Dünya Savaşı'nda öyle kolayca yok edilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdir ki, eğreti bir biçimde tanımlanan "güçlerinin" aslında daha çok bir zayıflık olduğu söylenebilir. Aslında Osmanlı devleti gibi fetih ve İslam'la meşrulaştırılan çokuluslu bir imparatorlukta, servet ve gücü birbiriyle ilişkilendirmek zordur. Üçüncüsü, dünya-sistem temelli tarihyazımı gayri müslim tüccar gruplarıyla ilgili iki karşıt görüş içerir: Bazıları bunların komprador burjuvaziyi oluşturduklarını iddia ederken diğerleri bunun tersini savunur. Gayri müslimlerin yabancı güçlerin temsilcisi ya da aracısı olarak görülüp onlarla bir tutulmasının en açık ifadesini şu cümlede görürüz: "Büyükelçiler, merkez bölgelerde de Rum ve Ermenilere "yüz binlerce pasaport" dağıtmaya ya da satmaya hazırdı; böylelikle onları Osmanlı vatandaşlığından kurtarmış olacaklardı."[16] Bu "yüz binlerce" Avrupalı pasaport sahibinin varlığını kanıtlayacak, arşiv araştırmasına dayalı bir çalışma henüz bulunmamakla birlikte, bir *mahmi* (himaye altındaki kişi) aslında himayeci gücün vatandaşlığından faydalanamıyordu.[17]

15 Reşat Kasaba, "Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth Century Western Anatolia?" *Review: Fernand Braudel Center* XI, Sayı 2, Bahar 1988, s. 226.

16 Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, London, 1987, s. 21. [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 19. Baskı: 2014]

17 Berat sahiplerinin sayısıyla ilgili bu abartılı rakamlar, Osmanlı, Yunan ve İngiliz belgeleriyle çürütülmüştür. Mesela 1793 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesine göre, imparatorluğun en önemli ticaret merkezi ve muhtemelen en kalabalık üçüncü şehri olan Halep'te 17. ve 18. yüzyılda seksen dört *beratlı* bulunuyordu. Öte yandan bir Yunan kaynağı 1797'de başka bir önemli şehir ve ticaret merkezi olan Selanik'te yetmiş üç *beratlı* olduğuna işaret eder. Bkz. Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 111-119. 1847'de İngilizler Halep'teki beratlarla ilgili bir sayım yapmıştı, çünkü Osmanlı hükümeti Avrupalı konsolos maiyetindeki dragoroman enflasyonundan sürekli şikâyet ediyordu. Toplamda yüz dokuz beratlı bulmuşlardı. Bkz. *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo. 1600-1750*, New York University Press, New York, 1988, s. 97. 1790'larda İstanbul'da ve vilayetlerde dokuz Avrupa devletine yaklaşık 219-253 dragoroman hizmet ediyordu. Bkz. Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler*, s. 45-46. "Korunan" gayri müslimler için bkz. "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", *Christians and Jews the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Cilt 1: *The Central Lands*, (yay. haz.) Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York, 1982 *içinde*, s. 429 (sonnot 10).

Avrupa konsoloslarının yabancı ülke vatandaşlığına sahip Osmanlı tebaasıyla ilgili izlenimsel tahminlerinin dışında, konuyla ilgili az çok güvenilir kaynaktan biri 1849 Osmanlı yıllığıdır. Yıılıkta söz konusu sene 14.000 Osmanlı'nın çifte vatandaşlığa sahip olduğu yazmaktadır. Bunların 6.120'si Yunan vatandaşlığı almış Rumlar; 1.983'ü Malta ve İyon adalarında (1847'ye kadar İngiliz yönetiminde) yaşayan ve daha önce İngiliz vatandaşlığı almış olan kişiler; geri kalanı ise etnik ve coğrafi arka planı tanımlanmamış olan ve Avusturya (1.581), Fransız (1.029), Rus (926), İran (657) ve diğer ülke vatandaşlıklarını almış kişilerdir.[18] 20. yüzyılın başında bile, 1894-1896 ve 1909 katliamlarının ardından Amerika'ya göç eden binlerce Ermeni'yi hariç tutarsak, aslında yabancı pasaporta sahip kişilerin görece çok azı Ermeni'ydi.

İlgili literatürün temsili bir örneğini oluşturan bu incelediğimiz eserlerin hiçbiri gayri müslim Osmanlıların özgün güzergâhlarını –tarihsel, sosyal ya da kültürel– ele almaz. Osmanlı tarihi araştırmacıları bundan 30-40 yıl önce alanlarıyla ilgili Avrupa merkezli ve önyargılı yaklaşımlardan şikâyetçiydi. Osmanlı tarihinin Avrupa kaynaklarını temel alarak yazılamayacağını, Osmanlı arşivlerine girmek için kişinin Türkçe ve Osmanlı Türkçesi öğrenmesi gerektiğini iddia ediyorlardı. O zamanlar hâkim olan çeşitli modernleşme teorilerini eleştiriyor, Avrupa dışı dünyanın Avrupa deneyiminin izinden gidilerek açıklanamayacağını ileri sürüyorlardı. Bu araştırmacılar 1970'lerde Ortadoğu toplumuna yönelik, bölgenin tarihini açıklamada başrolü İslâmî ideolojiye ve İslam medeniyetine veren "özcü" yaklaşımı sorgulayacaklardı. Onlara göre Ortadoğu'da yaşanan çeşitli sosyo-ekonomik değişimlerin dinamiği, bir dine ve onun yarattığı medeniyete indirgenemezdi.

Bu önyargılar yavaş yavaş terk edilirken yerine yenileri geldi. Şimdilerde Osmanlı tarihi araştırmacılarının çoğu, çokuluslu imparatorluğu ele alırken gayrı müslim Osmanlıların tarihini ve kültürünü neredeyse tamamen görmezden geliyorlar. Bu gayrı müslimleri makro-tarihsel süreçte yalnızca bir tekerleğin dişlileri konumuna indirgeyerek onları tarihin dışına atıyorlar. Ama söz konusu toplulukların, örneğin Ermenilerin tarihine bakmak, Os-

---

18 Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt II: *Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 617. Bu konsolosluk tahminlerine örnek olarak "Kırım Savaşı zamanında İstanbul'daki konsolosluk mahkemesi hâkimi" İngiliz konsolosunun anılarına başvurulabilir. Söylediğine göre o zamanlar Levant'ta (Doğu Akdeniz Kıyıları) İngiliz korumasi altında "bir milyona yakın" tebaa vardır. Bkz. Roderic Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", *Nationalism in a Non-National State*, (yay. haz.) William W. Haddad ve William Ochsenwald, Ohio State University Press, Colombus, 1977, s. 42. Davison haklı olarak bunun "inanılmaz bir sayı" olduğunu vurgular, ama Amerikalı bir diplomatın şu alıntısını tartışır: 1860'da "sadece İstanbul'da Osmanlı tebaası olarak doğup yabancı bir uyruğa geçen 50.000 kişi vardır." (*a.g.e.*). Bu hesaba güvenmek için bir neden yoktur; çünkü herhangi bir tarihçi Amerikan konsolosluk arşivlerini gelişigüzel biçimde bile incelese Amerikalı diplomatların Osmanlı gerçekleriyle ilgili çok az bilgisi olduğunu görecektir.

manlı İmparatorluğu'ndaki veya başka bir yerdeki ekonomik rollerini açıklamak açısından yararlı olabilir. En azından 19. yüzyılda, "Rumlar ticaret, Ermeniler tefecilik işindeydi,"[19] gibi sağlam kanıtlara dayanmayan basmakalıp genellemelerin önüne geçilmesini sağlayabilir.

Bu fikrin oluştuğu ve yayıldığı sürecin analiz edilmesi gerekiyor; çünkü modern Osmanlı tarihyazımına ışık tutuyor. Bu ifadenin tek doğru kaynağı, 1966 yılında Ortadoğu ekonomisi üzerine okumaların yer aldığı etkili bir kitapta yayımlanan çeviri bir makaledir. Söz konusu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım, ticaret ve sanayiyi kapsayan işgücünün etnik dağılımı üzerine geniş bir araştırmadır. 1917'de Alman bir gazeteci tarafından yazılmış ve Alman hükümetinin sanayiciler üzerinde etki yaratmak için maddi kaynak sağladığı bir gazetede yayımlanmıştır. Makale Ermenilerin ya Rumların ekonomik faaliyetlerinin kapsamını ticaret ya da tefeciliğe indirgemekten çok uzak olduğu için, yukarıdaki ifade onu çarpıtmaktadır.

Öte yandan bu kaynağın dikkatli bir okuması, yazarı Alphons Sussnitzki'nin Ermeni, Rum ya da Türk gibi etnik gruplara bazı ırksal ve psikolojik özellikleri bir bütün olarak ithaf etme eğiliminde olduğunu gösterir. Dahası Sussnitzki Rum ve Ermenilere pek de sıcak bakmamakta ve tıpkı Yahudi karşıtlarının suçlamalarında görüleceği gibi, diğer unsurları ekonominin dışında bırakmak için kötü niyetli işbirlikleri kurduklarına yönelik ithamlarda bulunmaktadır. [Buna göre] Diğer ulusal topluluklara kendi ekonomik güçlerini geliştirme şansını neredeyse hiç vermemişlerdir. Ve genel anlamıyla, piyasayı sözde iki grubun karşılıklı rekabetine elverecek şekilde bölmeyi amaçladıkları ileri sürülür.[20]

Sussnitzki aynı zamanda Türklerin "ekonomiyi olabildiğince Türkleştirme" çabalarını da hoş karşılar. Oysa bu, Jön Türklerin ayrılıkçı politikalarının, Ermenilerin ortadan kaldırılmasının ve mallarının 1915 ve 1916'da devlet eliyle yağmalanıp yeniden dağıtılmasının parolası olmuştur.[21] Tüm bu ön-

---

19 Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 20. Yazar her ne kadar "bu görüşü destekleyecek iyi bir istatiksel analiz olmadığını" kabul etse bile, "genel anlamda gerçerli" olduğuna kanaat getirir.

20 Bkz. A. J. Sussnitzki, "Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Turkei", *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient* II, 1917, s. 382-407; Charles Issawi (yay. haz.), *The Economic History of the Middle East. 1800-1914*, Midway Reprint, The University of Chicago Press, Chicago, 1975, s. 115-25. Alıntı s. 120. Ayrıca bkz. Alphons Sussnitski, "Die wirtschaftliche Lage der Juden in Konstantinopel", *Allgemeine Zeitung des Judentums* (8, 12 ve 19 Ocak 1912), s. 16-18; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914* The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 70. Sussnitzki'nin fikirleri ve 1960'lardan 1990'lara kadar hâkim olan modernizasyon, bağımlılık ve dünya-sistem teorilerinin çekiciliğine kapılan akademisyenler üzerindeki etkileri için bkz. Hilmar Kaiser, *Imperialism, Racism, and Development Theories: The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians*, Gomidas Institute Books, Ann Arbor, 1997, s. 29-55.

21 Issawi, *The Economic History of the Middle East*, 124-125. Ayrıca bkz. Stephan H. Astourian, "Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization", *The Armenian Genocide:*

yargıları göz önüne aldığımızda, akademik topluluğun Rum ve Ermeni Osmanlıların ekonomik faaliyetleriyle ilgili genellemeler yaparken böyle bir kaynağa temkinli yaklaşması beklenirdi. Ama sayısız araştırmacı, Sussnitzki'yi pervasızca kullanmıştır ve bu tutum muhtemelen genellemelerin her zaman özellikle bazı kesimlerin ideolojik dayanaklarını "doğrulamasından" kaynaklanmaktadır. İkinci ve daha ciddi bir çarpıtma daha mevcuttur: Sussnitzki makalenin hiçbir yerinde Rumların ticareti, Ermenilerin ise tefeciliği elinde tuttuğunu ima etmez. Aslında iki grubun da tarım ve sanayi dışında, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde ticaret ve tefecilikle uğraştıklarını ileri sürer.

Şüphesiz Osmanlı tarihyazımı iç sömürgeci yaklaşımdan mustariptir ve bu yaklaşım, Türk milliyetçi yöneticilerin yüzyıl başında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun (1923) ardından gayri müslim tebaaya dair görüşlerini yansıtır. Tabii ki Ermenilerin Anadolu'daki ekonomik faaliyetlerinin çeşitliliğiyle ilgili kesin bilgilere dayanan ve bir düzine bölgesel araştırmayı kaynak alan genellemeler kabul edilebilirdi. Ama gerçek şudur ki, Slav kökenli olmayan dillerde, Batı dillerinde ya da Türkçede bu türden çalışmalar mevcut değildir.

Aslında Ermenileri veya diğer gayri müslimleri ayırt edici özellikleri olmayan bir bütün olarak, genellikle dillerini de görmezden gelerek ele alan Osmanlı tarihçileri, onlarla ilgili genellemeler yapma eğilimindedirler. Kent nüfusuna odaklandıklarında bile "gayrı müslim orta sınıf" ya da "aracı gruplar" gibi ifadeler kullanırlar ama aslında bunlar bile farklı olgulara gönderme yapmaktadır. Kimdir bu insanlar? Şimdiki Türkiye'nin önemli limanlarında yaşayan –bunlar arasında sadece İzmir hakkında yeterince çalışma vardır– uluslararası tüccarlar mıdır? Bölgelerinde ticaret yapan insanlar mıdır? İmalathane sahipleri midir? Gerçek şu ki, kentli Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğu, belirli bir loncaya mensup, işyerlerinde kendi akrabaları dışında kimseyi çalıştırmayan zanaatkâr ve esnaflardan oluşuyordu.

Gayri müslim Osmanlıların ekonomik rolüne dair bu analiz, öznel deneyimleri tarihselleştirme ihtiyacını ön plana çıkardığı gibi 19. ve 20. yüzyıl Türk milliyetçiliğinin esinlediği klişelerden ve genellemelerden kaçınma gerekliliğini de vurgular. Bu bakımdan Ermenilerin tarihi ilginç bir örnek vaka teşkil etmektedir.

Ermeniler ve uluslararası ticaret

Avrupa'nın sağladığı himaye, ticarette ve genel olarak kent ekonomisinde Ermenilerin sahip olduğu yeri açıklamak için gerekli bir unsur değilse ya da

History, Politics. Ethics, (yay. haz.) Richard G. Hovannisian, St Martin's Press, New York, 1992, s. 69-72.

duruma yeterli bir açıklama getirmiyorsa, Ermenilerin sahip oldukları bu önemi nasıl açıklayabiliriz? Bunun cevabını bizzat Ermenilerin tarihsel deneyiminde aramalıyız.

Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda...

Ermenilerin ortaçağların sonundan 18. yüzyıla kadar kent ekonomisindeki ve uluslararası ticaretteki belirgin yeri gayet iyi bir şekilde belgelenmiş olsa bile konuyu biraz daha ayrıntılı ele almak istiyorum.[22] Şimdi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni deneyimine odaklanalım.

1453'te İstanbul'u fethettiklerinde, Osmanlıların uluslararası ticarette çok az deneyimi ve becerisi vardı. Sultan II. Mehmed şehrin nüfusunu yeniden inşa etmek için –Yunan nüfusu tehcir edilmişti– ve şehri Müslüman ve Hıristiyan âlemleri arasında bir ticaret merkezine dönüştürmek istediğinden, Selanik'ten Yahudileri; Mora, İzmir ve Trabzon'dan Yunanları; Tokat, Amasya ve Kayseri'den de Ermenileri İstanbul'a getirmişti. Çoğunun zanaate ve ticarete yeteneği vardı. Çoğu Ermeni'nin ise aynı zamanda uluslararası ticaret deneyimi bulunuyordu.[23] Aslında Ermeni tüccarlar 17. yüzyıldan önce Erzurum ve diğer Anadolu şehirleri üzerinden Karadeniz'e ve Akdeniz'e, oradan da İran'a uzanan transit ticarete hâkimdi. Yavaş yavaş İran'dan İstanbul'a uzanan güzergâh boyunca ve bu hattın gerisindeki şehirlere yerleştiler: Bunların hepsi Anadolu'daki üretim ve dağıtım merkezleriydi. Ermeniler özellikle Sivas ve Tokat'ta (tarımsal üretim), Ankara'da (tiftik), Bursa'da (ipek ve tütün) ve Kayseri'de (tarımsal üretim ya da pastırma) etkindi.

17. yüzyılın başında, Doğu illerinde yaşanan ve Celali İsyanları (1595-1610) olarak bilinen çatışmalar ve Osmanlı-İran savaşları sona erdiğinde Ermeniler Doğu ile Akdeniz ve Karadeniz arasındaki ticaretteki konumlarını daha da güçlendirmişlerdi. Bu olayların tarihsel anavatanlarında yol açtığı yıkıma rağmen Doğu, Batı ve Kuzeybatı arasındaki tüm önemli ticaret yolları (İstanbul-Tokat-Erzurum-Tebriz, İzmir-Tokat-Erzurum ve Trabzon-Erzurum-Tebriz) tarihsel Ermenistan'dan geçtiği için, Ermeniler ticaretin kesişme noktasındaki konumlarından faydalandılar. İstanbul ve İzmir'de bankacı, sarraf, yabancı ve yerli tüccarlar arasında aracı ve ba-

22 Makalenin yer kısıtları nedeniyle bu konudan daha ayrıntılı olarak bahsedemiyorum.

23 Robert Mantran, "Minoritaires, métiers et marchands étrangers à Istanbul aux XVIe et XVIIe siècles", *L'empire ottoman du XVIe et XVIIe siècles: Administration. économie. société*, Collected Studies Series, Variorum Reprints, Londra, 1984, V-128; ayrıca Robert Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The functioning of a Plural Society*, Cilt I: The Central Lands, (yay. haz.) Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York, 1982, s. 128.

zen Hollandalılarla işbirliği yapan bölgesel ve ulusal tüccarlar haline gelmişlerdi.[24]

Ermeniler ayrıca kârlı ticarette, özellikle de İran ve Halep arasındaki ipek ticaretinde önemli bir rol oynadılar. 17. yüzyılda Halep'teki Ermeni nüfusunun çoğu genel olarak Culfa'dan, Sason bölgesinden, özellikle de Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır şehirlerinden gelen göçmenlerden oluşuyordu. Bu ticari ilişkilerde İran Ermenileri o kadar önemli bir rol oynuyordu ki onları cizyeden yani İslamî yönetimin gayri müslimlerden talep ettiği vergiden muaf tutan bir kararname bile çıkarılmıştı. Bu Ermeniler, "rakip Doğu Hindistan Şirketi'nin İran'la yapılan ipek ticaretini ele geçirmesinin önünde engel teşkil ediyorlardı."[25] Bu ticaret alanında önem kazanmalarının bir diğer nedeni de, 16. yüzyılda İran Safevi Hanedanlı ile Osmanlılar arasındaki artan husumet ve ayrıca İran Şiileri ile Osmanlı Sünnileri arasındaki güvensizlikti. Bu durumun bir sonucu olarak, Ermeniler Osmanlı ve Safevi devletleri arasında rahatça gidip gelebiliyorlardı; çünkü iki devletin de Hıristiyan azınlığını oluşturuyorlardı. Her ne kadar Osmanlılar 16. yüzyılda İran mallarına ambargo koyup İranlı tüccarların imparatorluğa girişini yasaklamış olsa da, Osmanlı ekonomisini zayıflattığı için 17. yüzyılda bu yasaklar kaldırıldı.[26]

Osmanlı Ermenilerinden tüccarlar 17. yüzyıldan itibaren taşralı seçkin sı-

24 Anadolu'daki Ermeni tüccarların rolü için bkz. M. K. Zulalian, *Areymtyan Hayastane XVI-XVII dd.* [Batı Ermenistan: XVI-XVIII. Yüzyıllar], Ermenistan Sovyet Bilimler Akademisi, Yerevan, 1980, s. 239-244 ve M. K. Zulalian, *Jalalineri Sharzhume yev Hay Zhoghovrdi Vichake Osmanyan Kaysrutyan Mej (xvi-xvii Darer)* [Celali İsyanları ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Halkın Durumu (XVI-XVII. yüzyıllar)], Ermenistan Sovyet Bilimler Akademisi, Yerevan 1966, s. 87-90. 1654'te Bitlis'i ziyaret eden büyük Osmanlı gezgini Evliya Çelebi bölgenin zengin tüccarlarının Hıristiyan olduğunu söyler. "Hıristiyan" diyerek Ermenilere gönderme yapar, çünkü Bitlis'te Rum ya da Levanten olmadığını belirtmiştir. Aynı yıl Van'ı da ziyaret eden Evliya Çelebi bu Ermenilerin tüccar ve insansever olduğunu belirtmiştir. Bkz. A. Kh. Safrastian, *Otar Aghbyurnere Hayastani ev Hayeri Masin*, No. IV: *Turkakan Aghbyurner*, Cilt III: *Evliya Çelebi* [Ermenistan ve Ermenilerle ilgili Yabancı Kaynaklar: Sayı IV: Türk Kaynaklar, Cilt III: Evliya Çelebi], Ermenistan Sovyet Bilimler Akademisi, Yerevan, 1967, s. 200 ve 247. İstanbul için bkz. Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle: Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Bibliotheque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul Adrien Maisonneuve, Paris, 1962, s. 50-52 ve 451-52; *a.g.e.*, "Minoritaires, métiers et marchands étrangers à Istanbul aux XVIe et XVIIe siecles", *s.* 133-34; ve *a.g.e.*, "Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries", s. 133-34. Ermenilerin 16. ve 17. yüzyılda önemli ticaret yollarındaki batı yönelimli hareket Robert Mantran'ın kitabında belgelenmiştir: "L'Empire ottoman et le commerce asiatique aux 16e et 17e siècles", *L'Empire ottoman du xvie au xviiie siècle: Administration, économie. Société*, X-174-75. İzmir'de iş yapan Culfalı bir Ermeni tüccar vakası için bkz. Serap Yılmaz, "Iranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VII, 1992, s. 191-215.

25 Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, s. 84-87, alıntı s. 87. Tebriz ve Halep arasındaki ticarette Ermenilerin rolü için bkz. Vahan Papazian, "Tavtiz-Halep Arevtrakan Chanaparhe XVII Darum" [17. Yüzyılda Tebriz-Halep Yolu] *Lraber Hasarakakan Gitutiunneri/Vestnik obshchestvennikh nauk* 2, 506, Şubat 1985, s. 65-70.

26 Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, s. 74.

nıfı oluşturmakla kalmayıp aynı zamanda metropolit seçkinlerin kaynağını da teşkil ettiler. Aslında "hoca" diye hitap edilen –17. yüzyılın ilk çeyreğinde yaygın olarak kullanılmaya başlanan bir terim– zengin taşralı tüccarlar, genellikle İstanbul'da yatırımcı olmayı olmayı arzu ediyordu. Sarraf olarak başarılı olan bazı *hoca*lar *çelebi* unvanını alırlardı. Bir noktada, oğulları taşralı geçmişlerini geride bırakıp onursal *hoca* lakabından sıkıldılar ve sadece daha seçkin kabul edilen *çelebi* sıfatını korudular. Bazen hiçbir zaman *hoca* unvanına sahip olamamış başarılı bireyler de bir saygı ifadesi olarak *çelebi* unvanıyla yüceltilirdi. 17. yüzyıldan 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar *hocalar* ve *çelebiler* Ermeni yüksek burjuvazisinin mihenk taşını temsil ettiler.[27] Aslında 18. yüzyıl kadar erken bir dönemde Ermeniler "başkentteki en önemli azınlık tüccarlarıydı".[28]

Yüzyılın yarısında yeni bir unvan olarak *amira* [Bey] (Arapça "komutan", "prens" anlamına gelen "amir" kelimesinden türetilmiştir) daha sık kullanılmaya başlanırken, *hoca* ve *çelebi* hitapları daha az kullanılmaya başladı. Ermeni meslektaşları tarafından küçük bir gruba verilen "amira" unvanı, 1850'lere kadar, topluluğun iç işlerini kontrol eden, İstanbul'un ekonomik ve siyasi seçkin sınıfına gönderme yapıyordu. *Çelebiler* gibi, zenginliği nüfuzla bir araya getirmişlerdi ve İstanbul'da yaşıyorlardı; *çelebilerden* farklı olarak, hepsi hükümet çevreleriyle bağlantılıydı ve bazıları Osmanlı devletine hizmet ediyordu. Ama bunlar çok ufak bir seçkinler grubunu oluşturuyordu ve 1750 ila 1850 arasında sadece 166 kişiye bu unvan verilmişti.

Geçmişlerine baktığımızda, çoğunun ortak noktasının göç, bazı kültürel ve sosyal özellikler ve bölgesel uzmanlaşma olduğunu görürüz. Aslında *amiraların* yarısı İstanbul'a Eğin'den (sonradan Kemaliye) gelmişti. Diğerlerinin çoğu Van, Sivas, Kayseri, Divriği (Sivas yakınları) ve diğer Anadolu şehirlerinden ve hatta İran'dan, özellikle de Tebriz'den gelmişlerdi. Birçoğunun kökleri ise İstanbullu Ermeni cemaatine kadar uzanıyordu. Eğinli *amiraların* ilk sermaye birikimlerinin kaynağı ticaret, dükkâncılık ve tefecilik gibi görünür. Sarp arazisi ve kısıtlı ekonomik kaynakları nedeniyle Eğinli tüccarlar genellikle uzun mesafe kervan ticareti yapıyordu. Halep ve İstanbul'dan mal getirip kendi kasabalarında ve bölgelerinde satar, bu sayede büyük miktarda paralar kazanırlardı. Bazen bu tüccarların aynı zamanda kendi yörelerinde "dükkânları" da olurdu. Mallarını köylülülere satar ya da onların mallarıyla takas ederlerdi. Daha da önemlisi, muhtemelen bunlar müşterilerine ödünç para verir, kışın da borçlarını tahsil ederlerdi. Tüccarlar bu sayede İstanbul'a

27 Hagop Levon Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, Doktora tezi, Columbia University, 1980, University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan, 1980, s. 22-41.

28 Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul", s. 134 ve *a.g.e.*, "Minoritaires, métiers et marchands étrangers à Istanbul", s. 134.

gidip tefeci ve bankacı olarak daha fazla zenginleşmelerini sağlayacak sermayeyi biriktirebilmiş ve deneyim sahibi olmuştu. Eğinliler tarih boyunca Kayseri ve Van Ermenileriyle ortak kültürel ve sosyal özellikler geliştirdiler ve bunlar arasından *amira* unvanı alan birçok kişi oldu: Bu ortak özellikler aşırı tutumluluk, çok çalışma eğilimi ve zenginleşmek için İstanbul ve Anadolu'nun diğer büyük şehirlerine geçici bir süreliğine de olsa göç etme eğilimi. İlk sermaye birikimini genellikle kendi yörelerinde başarıyla gerçekleştiriyorlardı. Vanlı Ermeniler başkente taşınmadan önce kuyumcuyken, İran Ermenileri girişimci tüccarlardı.[29]

Çoğu *amira* sarraftı ve sarrafların çoğu da Ermeni'ydi. Sarraflar iltizam sistemine dahillerdi, bu sistemde Osmanlı paşaları belirli bir vilayetteki vergileri toplama hakkını kazanmak için açık artırmalarda teklif verirlerdi. Kazanan teklif sahibi *mültezim* olarak anılırdı ve Hazine ilgili kişiden bu bedeli hemen ya da taksitle ödemesini isterdi. Çoğu mültezimin bunu yapacak yeterli sermayesi olmadığı için devletin istediği depozitoyu ödemek ve bedelin tamamının ödeneceğinin garantisini vermek için sarraflara ihtiyacı olurdu. Sarraf hizmetlerinin karşılığı olarak mültezime verdiği borçtan yüklü bir faiz alırdı. Ayrıca sadece paşaların mali işlemlerini kontrol etmekle kalmaz, bir tür vergi olarak topladıkları ürünlerin satışından da yüzde on komisyon alırlardı.

Bazı sarraflar sultanın ailesinin hizmetinde kuyumculuk veya mücevhercilik de yapardı. Zanaat becerileri ya da teknik yenilikçilikleri sayesinde yükselenler ise darphane emini veya barut imalatından sorumlu barutçubaşı görevlerine getirilirdi. Bu *amiralar* Osmanlı İmparatorluğu'nu sanayileştirme girişimlerinde önemli bir rol oynadılar. Örneğin babasından gelen bir ayrıcalıkla *barutçubaşı* konumuna getirilmiş olan Amira Arakel'in üçüncü oğlu Hovhannes Amira Dadyan (1798-1869), 1840'larda devlete ait birçok fabrika ve tesisin kurulmasına öncülük etmişti. Bunların işletmesini gerçekleştirmek için Avrupa'dan makineler, teknik uzmanlar ve vasıflı işçiler getirmişti.

Büyük tüccarlar, mesela bezirgânlar da *amira* statüsündeydi. Bazıları Avrupa'dan belirli bir ürünün ithalatını ve imparatorluktaki satışını tekeline almıştı. Diğerleri orduya ya da saraya ekmek, kıyafet ve pamuklu mallar sağlıyordu. 1640'lar kadar erken bir tarihte, Sultan IV. Murad'ın (1623-40) bezirgânbaşı, Ermeni bir tüccardı.[30]

---

29 *A.g.e.*, s. 49-73; Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Cilt I: *The Central Lands*, (yay. haz.) Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Holmes and Meier, New York, 1982, s. 171-72.

30 *A.g.e.*, s. 172-75; Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, s. 87-125; Hagop Barsoumian, "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *The Armenian Review* XXXI, 3-123 (Mart 1979), s. 310-16; ve M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, pt. II: *Les Raias*, J. Dumaine, Paris, 1854, s. 310-317.

Ermeni tüccarların önemli bir özelliği de coğrafi hareketlilikleriydi. 18. yüzyılın sonunda önemli sayıda tüccar kalıcı olarak Livorno, Marsilya, Manchester, Venedik ve Hollanda'ya yerleşmişti. Bir sonraki yüzyılın başında, imparatorluk içinde Eğin, Kayseri, Erzurum, Urfa ve Sivaslı zengin tüccar ve sarraflar, İstanbul, İzmir ve Trabzon'daki köklü Ermeni tüccar topluluklarına katıldılar. Bu göçe rağmen Doğu illeri ve Kilikya'daki ticaret tüm 19. yüzyıl boyunca Ermenilerin elinde kalmaya devam etti.

Bu ticari faaliyetler bir yandan taşra bölgelerindeki tarıma ve zanaate, bir yandan da gerekli malların diğer bölge ve limanlardan ithalatına dayanıyordu. Genel olarak ticaret, 19. yüzyılda hâkim olan kargaşanın bir sonucu olarak Kürtlerin büyük çoğunluğunun yer aldığı Doğu vilayetlerinde (Muş, Beyazıd ve Van) zayıfladı. Osmanlı makamlarının kestiği haraçlar, genellikle keyfi vergiler ve gümrük resimleri ve gayri müslim tüccarlara karşı ayrımcı tavır, işleri daha da zorlaştırdı. Trabzon ile İran arasındaki ticaret yolunda yer alan Erzurum, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki ticaret merkeziydi. Bu tarz diğer önemli şehirler arasında Van, Sivas, Adana ve Urfa da yer alıyordu.[31] Halep'te Ermeniler 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar ticaretin kontrolünü ellerinde tuttular.[32]

Osmanlı Ermenilerinin erken modern dönemlerden itibaren şehir ekonomisindeki ve ticaretindeki varlığıyla ilgili bu çalışma, Avrupa'nın sağladığı himayeden ya da ticaretin gerçekleştiği bölgelerin çevreselleşmesinden önce de Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki ticaret hayatında Ermenilerin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Dolayısıyla tarihçilerin, bölgesel, bölgelerarası ve uluslararası ticarette Ermenilerin rolüyle ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreselleşmesinden sonra gerçekleşen sözde kırılmadan ziyade, modern öncesi ve modern dönem arasındaki devamlılığa odaklanmaları daha iyi olacaktır. 19. yüzyılda Osmanlı'nın Avrupa'yla ticaretinin gelişmesinin ve çeşitlenmesinin, Ermenilerin ticaretteki baskın rolüyle güçlenmesi bir sürpriz değildir. Şüphesiz bazı Ermeni tüccarlar bir dönem Batı'nın himayesinden faydalanmışlardır ama Ermeni tüccarların bir bütün olarak Avrupa'nın iltimasından faydalanmaları ve İmparatorluğun çevreselleşmesi nedeniyle ekonomik şöhrete sahip oldukları iddiası, yüzyıl başında Türk milliyetçi tarihyazımında kökleşen yabancı düşmanı bir iddiadır. Bu tür iddiaların temelsizliğinin aslında iki nedeni vardır. Birincisi, kaç Erme-

31 Hayk Ghazarian, *Arevmtahayeri Sotsial-Tntesakan ev Kaghakakan Katsutiune 1800-1870 tt.* [Batı Ermenilerinin 1800-1870 Yılları Arasındaki Sosyo-ekonomik ve Siyasi Durumu], Ermenistan Sovyet Bilimler Akademisi, Yerevan, 1967, s. 210-20 ve 319-31.

32 Heinz Gaube ve Eugen Wirth, *Aleppo: Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*, Beihefte zum Tübinger Atlas des vorderen Orients, Series B, No. 58, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1984, s. 251-252 ve 256.

ni'nin berat sahibi olduğunu, onları ne zaman aldıklarını, bu beratları genel olarak ticarette, özellikle de uluslararası ticarette başarıya ulaşmadan önce mi yoksa sonra mı aldıklarını gösteren, kitap ya da makale formunda hiçbir çalışma yoktur. Bu soruları cevaplamadan, ekonomik başarı ve beratlar arasında bağlantı kurulamaz. İkincisi, Osmanlıcılar Ermenilerin ekonomik başarısını Avrupa'nın sağladığı iltimaslara bağlarlar; zira Ermeni geçmişini görmezden gelirler ya da bu onların Osmanlı iktisat tarihiyle ilgili ideolojik bakış açılarına uymaz. İki durumda da Osmanlı Ermenilerinin özgün tarihini tahrip etmiş olurlar.

19. yüzyılda Kilikya

Makro-tarihsel ve makro-bölgesel düzeyde analizden 1830'lar sonrasındaki Kilikya'ya dönmek, dünya ile bütünleşmiş bir ekonomide Ermenilerin rolünü daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. 1860'lar öncesindeki rolleriyle ilgili bilgiler yetersiz de olsa tutarlıdır. Örneğin 1836'da bu bölgeye giden bir gezgin, Ermenileri "ticaret milleti"[33] olarak tanımlamıştır. Başka bir kaynağa göre ise, 1852-1853'te Adana, Tarsus ve Sis [Kozan] gibi şehirlerde perakende ticaretle uğraşmaktaydılar. Halep'ten ve diğer yerlerden tüccarların, yerli pamuk, yün ve susam mahsullerinin çoğunu satın aldığı ve bu tüccarların çoğunun da Ermeni olduğu düşünülürse, Ermenilerin bu malların bölgelerarası ticaretinde de yer aldıklarını düşünmek mümkündür.[34] Rum ve Ermeni tüccarların eylül ve mayıs ayları arasında ticari alışverişler yapmak için Tarsus'a gelmesi de bu hipotezi kanıtlamaktadır.[35] 1850'lerin sonunda yarım düzinesi toptancı olan Maraş Ermenileri, Halep ve Antep'le ticaret yapmaktaydı.[36] Kısacası, Ermeniler dünya ekonomisiyle tamamen bütünleşmeden önce Kilikya ticaretinde önemli bir rol oynuyorlardı.

1860'lardan sonra Avrupa'yla ticaretin gelişmesi, onlara hem Adana vilayetinde hem de Maraş ve Antep yörelerinde fazlasıyla fırsatlar sundu. 1874'te Adana'yı ziyaret eden iki Fransız araştırmacı, şehrin "refahını ve zenginliğini" Ermeni nüfusuna borçlu olduğunu söylüyordu.[37] Daha genel olarak "Er-

33 Joseph Russegger, *Reisen in Europa. Asien und Afrika*, vol. I: *Reise in Griechenland. Unteregypten, im nördlichen Syrien und südöstlichen Klei[n]asien*, pt. 2, E. Schweizerbart'sche Verlagshandlung, Stuttgart, 1843, s. 671. 4.

34 Victor Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus*, Benjamin Duprat, Paris, 1861, s. 19, 33.

35 P. de Tchihatchef, "Lettre sur les antiquités de l'Asie Mineure adressée à M. Mohl", *Journal Asiatique*, Fifth Series, IV (Ağustos-Eylül 1854), s. 138.

36 J. Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, Longman, Green, and Roberts, Londra, 1862, s. 249.

37 C. Favre ve B. Mandrot, "Voyage en Cilicie 1874" (Son), *Bulletin de la Société de Géographie*, Seventh Series, 15 (Şubat 1878), s. 131.

menilerin servetleri ve entelektüellikleri sayesinde bazı Rum ve Asurî tüccarlarla birlikte ülkenin [Kilikya] seçkin kesimini oluşturduğuna" kanaat getirmişlerdi.[38] 19. yüzyılın sonunda Ermeniler bölgenin zanaat ve ticaretinin çoğunu kontrol altına almışlardı.[39] Adana'nın tarihi üzerine çalışan bir Türk araştırmacı, Birinci Dünya Savaşı'nın başında bu şehrin "ticaret hayatında [Ermenilerin] en önemli rolü oynadıklarını" iddia eder.[40] 1891'de Halep şehrindeki ticari sınıflar da "sadece Hıristiyanlar, Yahudiler ve birkaç Avrupalıdan oluşuyordu".[41] 1907 civarında Hıristiyan ve Yahudiler bankacı, tüccar, meslek sahibi (avukat veya doktor) ve zanatkar iken, Müslümanlar çoğunlukla memur, küçük tüccar ve toprak sahibiydi.[42] Daha kesin olarak, 19. yüzyılın sonunda Ermeniler Halep vilayetinin kuzeybatı kesiminde, tarihî Kilikya bölgesine dahil olan Antep'te, ticaret hayatına ve bankacığa hâkimdi.[43] Maraş sancağında beş yüz tüccarın yüzde altmışı Hıristiyan, daha doğrusu Ermeni'ydi.[44] Bu yüzyılın başında Ermeniler ayrıca Adana vilayetinde ve Halep vilayetinin kuzeybatı kesimlerinde zanaatkârlıkta önemli bir role sahipti.[45]

Kilikyalı Ermenilerin yüzyıl başında tüm bu faaliyetlerde gösterdikleri başarıları, Avrupalı diplomatların bahşettiği beratlarla bağdaştırmak için hiçbir kanıt yoktur.

Ermenilerin ekonomik başarısının nedenleri hakkında

Ermenilerin ekonomik başarısıyla ilgili olarak Türk ve Batılı çağdaş Osmanlı tarihçileri tarafından benimsenen milliyetçi yorumlar, Osmanlı'nın da aralarında bulunduğu çeşitli imparatorlukların dünya ekonomisiyle bütünleşmesinden önce bile şaşırtıcı sayıda Ermeninin neden tüccarlık ve ulusla-

38 C. Favre ve B. Mandrot, "Voyage en Cilicie 1874" (Kısım 1), *Bulletin de la Société de Géographie*, Seventh Series, 15 (Ocak 1878), s. 18.

39 H. S. Eprikian, *Patkerazard Bnashkharik Bararan* [Resimli Yurt Ansiklopedisi], Cilt I: A-E, Saint Lazar Press, Venedik, 1902, s. 263.

40 Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1964, s. 243.

41 Birleşik Krallık Dışişleri Bakanlığı Arşiv Dairesi (Kew Gardens), *Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey*, Sınıf 424, Cilt 169, Belge 55, Konsolos Jago'dan Salisbury Markisine (Halep, 18 Nisan 1891), "Report on the Vilayet of Adana", 71 (bundan sonra F.O. 424/169/55 olarak anılacak).

42 Birleşik Krallık Dışişleri Bakanlığı Arşiv Dairesi, *Political: General Correspondence*, Sınıf 371, Cilt 350, Belge 274, Sir N. O'Conor'dan Sir Edward Grey'e (İstanbul, 8 Mayıs 1907), Konsolos Longworth'dan Sir N. O'Conor'a (Halep, 15 Nisan 1907), 2, bundan sonra F.O. 371/350/274.

43 *Yurt Ansiklopedisi*, s. v. "Gaziantep", 3013, ve Yetkin, *Gaziantep Tarihi ve Davaları*, s. 63.

44 Besim Atalay, *Maraş Tarihi Coğrafyası*, Matbaa-i amire, İstanbul, 1339 [1923], 171; Bazı Ermeni tüccarların isimleri için bkz. Gr. H. Galustian, *Marash kam Germanik* [Maraş ya da Germanik], Kochnak, New York 1934, s. 305-06.

45 Zanaatlar için bkz. 6 ve 42. dipnotlar.

rarası ticaretle uğraşmakta olduğunu açıklamaya yetmez. Ayrıca Osmanlı'nın Türk tüccarlarının impartorluğun çevreselleşmesinden önce Avrupa'yla ticarette gayri Müslimlerin oynadığı role yaklaştıklarına dair bir kanıt da yoktur. Aslında 16. ve 17. yüzyıllarda bile Osmanlı'nın Hıristiyan ve Yahudi tebaası Batı'yla ticarete hâkimdi. Türklerin ticari maceralar peşinde koşup Avrupa'ya yerleştikleri nadir örnekler mevcut olsa da –mesela 15. yüzyılda Venedik'e gidenler– sonraki yüzyıllarda kayda değer bir rolleri olmamıştı. Bütün bu gerçekler göz önünde bulundurulduğunda, uluslararası ticaretle uğraşan Osmanlı tebaası Türk tüccarların, imparatorluğun 18. yüzyıldan sonra Avrupa'yla artan ve Doğu'yla azalan ticaretinin sağladığı fırsatları değerlendirememeleri şaşırtıcı değildir.[46] 1810 yılı civarında Sultan II. Mahmud berat sistemini Türkleri de içine alacak şekilde genişletmişti; böylece onlar da *Hayriye Tüccarı* olarak "Avrupa tüccarları"yla rekabete girebileceklerdi. Çok küçük bir bedel karşılığında "Avrupa tüccarları"yla aynı ayrıcalıklara sahip oldukları halde çok da başarılı olamadıklarını söylememiz gerekir.[47]

18. yüzyılda Osmanlı'nın uluslararası ticaretinin Doğu ve Asya'dan Avrupa'ya kaymasının yanı sıra Avrupa'nın iltimas sağladığıyla ilgili geleneksel iddianın dışındaki nedenler de hem Osmanlı Ermenilerinin başarısını hem de Osmanlı Türklerinin başarısızlığını daha iyi açıklar. Bu nedenlerin ilki ve en önemlisi Ermeni ticaret diasporası, yani yabancı coğrafyalarla uzak mesafe, kültürlerarası ticaret dahilinde yer alan ticaret yerleşim bölgeleri ağıydı. Bu yerleşim yerlerinin yer aldığı şehirler, siyasi ve ekonomik açıdan birbirine bağlı ve çeşitli işlevleri olan bir model uyarınca şekillendirilmişti. Örneğin Erzurum, İran'ın Karadeniz, İstanbul ve İzmir'le ticaretinde "merkezî bir yere" sahipti; Doğu Anadolu'nun diğer şehirleri ise ikincil önemdeydi. İran'dan Akdeniz'e yapılan ticarette Halep böyle bir yere sahipti. Aynı şekilde Yeni Culfa'daki Ermeni topluluğu, Rusya, Asya ve Orta Asya'yla ticarette önemli bir rol oynuyordu. Bu ticaret topluluklarında yer alan tüccarlar genellikle birbirlerine akrabalık ilişkileriyle ve dinle bağlıydı; dışlanmış ve yabancı statüsünde kabul edilen, çevrelerinden yalıtılmış kimselerdi ve bu durum yerli nüfus arasında kıskançlık ve şüphe oluşmasına neden oluyordu.[48]

46 Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 53; ve Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Collected Studies, XII, Variorum Reprints, Londra, 1978, s. 138.

47 Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 96-100, ve Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 456.

48 "Ticaret diasporası" kavramı için bkz. Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 1-14. Ermenilere uygulanışı için bkz. a.g.e. s. 179-206; Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, s. 82-88; ve Frédéric Mauro, "Merchant Communities, 1350-1750", *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*, (yay. haz.) James D. Tracy, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1993, s. 271-274. Tarihçi Niels Steensgaard "ticaret di-

16. yüzyılın ikinci yarısında Kiev'deki Ermeni tüccarların gördüğü zulüm bu durumu en iyi anlatan örnektir. Özel olarak, söz konusu tüccarlar genellikle çokuluslu toplumlarda (örneğin Rus, Safevi ve Osmanlı imparatorluklarında) yabancı ya da ikinci sınıf vatandaş olarak yaşadıkları için, ticaret yetenekleri, siyasi zayıflıkları ve sosyal korumasızlıkları nedeniyle yerel yöneticilerin dikkatini üzerlerine çekerlerdi.

Osmanlı tarihyazımında Rumlar, Yahudilerin ve Ermeniler gibi gayri Müslim azınlıkların Anadolu ve Balkanlar'da, özellikle de modern dönemde uluslararası ticaret ve girişimcilik alanlarında hâkim konumda olduklarını vurgulansa da, üç grubun da mobilize olmuş diasporalardan oluşmasıyla pek ilgilenilmemiştir. Ama dört bir yana yayılmış örgütlenmelerinin ve kurdukları uzak mesafeli ağların ekonomik başarılarında payı olmuştur; çünkü kabaca tarif edecek olursak Osmanlı'nın devlet denetimindeki ekonomisi ile Avrupa'nın merkantilist arz talep ekonomisi arasındaki ticarette kendilerini en iyi şekilde konumlandırmışlardır. "Paranın ve malların bölgesel dağıtımından sorumlu diasporalar, tek bir idare biçimi altında ve özellikle de denetimli ekonomi biçiminde yapılandırılmış bir idare biçimi altında ayrıcalıkların siyasi risklerine karşı bir güvence olarak uluslararası ticarette yer aldılar."[49]

Etnik marjinalliğin ve alım satım alanındaki başarının bir araya gelmesi, Osmanlı Ermenilerinin ticari kazanımlarının ikinci nedenini oluşturur. Ticari faaliyetler temelde ihtilaflı olduğundan, azınlık tüccarlarının tarafsızlık ve gayri şahsi ilişkiler gerektiren bir pazarda grup içi tüccarlardan daha etkili olduğunu ileri süren bazı antropologlar vardır; bunun nedeni de yerel birtakım sosyal ya da sembolik zorunluluklara kendilerini daha az mecbur hissetmeleridir. Buna karşılık, grup içi müşteriler, güvenilmez yabancılar olarak gördükleri azınlık tüccarlarından kendi çıkarlarına uygun hareket etmelerini beklerler. Azınlık tüccarının tutumu ve grup içi müşterinin beklentisi bir araya gelince, azınlık tüccarının başarısı artar. Öte yandan müşteri ile tüccar arasındaki etnik farklılaşma, ihtilafı kişisel düzey-

---

asporası" kavramını kullanmaz ama Ermenilerin Asya'yla "gezgin ticaretleri" konusunda Ermeni tacirlerin yerleşim bölgelerinin rolünü vurgular: bkz. Niels Stensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, s. 23, 26.

49 Traian Stoianovich, "Cities, Capital Accumulation, and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800", *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*, (yay. haz.) Charles Tilly ve Wim P. Blockmans, Westview Press, Boulder, 1994, s. 80. Şüphesiz çeşitli etkenler neticesinde Osmanlı devleti "denetimli ekonomi"nin "saf" bir biçimine evrilemedi. Bkz. Suraiya Faroqui, "Politics and Socio-Economic Change in the Ottoman Empire of the later Sixteenth Century", *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, (yay. haz.) Metin Kunt ve Christine Woodhead, Longman, New York, 1995, s. 100-04. Fakat Osmanlı devletini en iyi tanımlayacak kavram "denetimli ekonomi"dir.

den gruplararası düzeye çeker ve bu sayede piyasayı parçalanmaktan görece uzak tutar.[50]

Sosyolojik bir bakış açısından, "aracı azınlıklar" teorisi, kısmen kendi değişkenleriyle Osmanlı Ermenileri gibi azınlık grupların başarısını belki de en iyi şekilde açıklayan yaklaşımdır. Köylü-feodal tipteki çok unsurlu toplumlarda yaygın olan aracı azınlıklar, köylü kitleleri ile siyasi, idari ve askeri makamları tekellerinde tutmasalar da bunlara ayrıcalıklı olarak erişen büyük toprak sahibi seçkinler arasında tampon görevi görürler. Bu aracı azınlıklar, tüccar ve zanaatkârlar arasında orantısız bir şekilde temsil edilirler ve gerilim anlarında kitlelerin öfkelerinin ideal hedefi haline gelirler. Çünkü öncelikle güçleri yoktur. Diğer yandan, aracı azınlıklarla olan pazar ilişkilerinde rekabet ve hayal kırıklığı söz konusudur ve bu da karşılığında halk kitlelerinde düşmanlık yaratır.[51] Tabii ki Osmanlı Ermenileri çoğunlukla köylüydü ama Osmanlı tüccarları ve zanaatkârları arasındaki oranları, Osmanlı Ermenilerinin nüfustaki genel oranına kıyasla olağanüstü yüksekti.

Aracı azınlıklar onları hem tebaadan hem de seçkinlerden ayıran özellikler taşırlar. Bu özelliklerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki ve dışındaki Ermeniler için geçerlidir. Birincisi, etnik-dinî ve kültürel özgünlükle tanımlanan ayrı bir topluluk oluştururlar. Örneğin İslam devletlerinde *zımmî* statüsünde ya da korunan gayri Müslim tektanrıcı tebaa konumundaydılar. İkincisi, Ermeniler zanaat, ticaret, tefecilik ve bankacılıkta fazlasıyla yer alıyorlardı. Üçüncüsü, etnik dayanışma, toplumsal düşmanlık ve aracı azınlıkları genel olarak karakterize eden küçük esnaflık da onların bir özelliğiydi. Dördüncüsü, geniş aileleri genellikle iş ve ticaret ağlarının dayandığı bağları ve sadakati sağlıyordu. Başarılı aracı azınlıklar genellikle göç ediyorlardı ve Ermeni tüccarlar da göç etmişlerdi. Son olarak loncalar gibi çeşitli yapılar Ermeniler arasındaki iç rekabeti kontrol ediyor, en azından düzenliyordu.[52]

Tarihsel açıdan aracı azınlıklar genellikle yabancı ya da ikinci sınıf vatandaş olarak görüldükleri bir çevrede çeşitli türlerde ayrımcı yasalarla karşı karşıya kalıyorlardı. Tıpkı diğer gayri Müslim Osmanlılar gibi Ermeniler de Osmanlı tarihi boyunca daha yüksek vergiler ödemek zorunda kalmıştı; bunlar arasında cizye, haraç ve diğer düzenli sayılabilecek vergiler vardı ve ayrıca Müslüman Osmanlılar ihracatta gümrük vergisi olarak yüzde iki öderken, onlar ge-

50 Eloise Hiebert Meneses, "Traders and Marginality in a Complex Social System", *Anthropology* XXVI, 4 (Ekim 1987), s. 231-234 ve 242-243.

51 Hubert M. Blalock, Jr., *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, Capricorn Books, New York, 1970, s. 79-84.

52 Edna Bonacich ve John Modell, *The Economic Basis of Ethnic Solidarity: Small Business in the Japanese American Community*, University of California Press, Berkeley, 1980, s. 13-22; ayrıca Edna Bonacich, "A Theory of Middleman Minorities", *American Sociological Review* 38 (Ekim 1973), s. 583-594. İlk makale, geçiciliğin aracı azınlıkların kilit özelliği olduğunu vurgular.

nelde yüzde beş vergi ödüyorlardı.[53] Aracı azınlıklar, olumsuz koşullar altında ilk sermayelerini biriktirebilmek için tutumlu ve hesaplı olmak zorundaydı. Hesaplı olma özelliği, "geleneği ve rutini sürdürme eğilimi olan ya da geleceği görüp disiplinli davranamayanlarda öfkeye neden oluyordu." Aslında en çok da üstesinden gelemedikleri ekonomik ihtiyaçlar konusunda –örneğin "para biriktirmeyenler için kredi sağlayan"– aracı azınlıklara bağımlı olanlar öfkeleniyorlardı. Bu bağlamda "ekonomik tamamlayıcılık genellikle sosyal farklılık ve siyasal antagonizm anlamına gelmektedir."[54] Adanalı ve Adana üzerine çalışan bir Türk tarihçi, yüzyıl başındaki bu hınç duygusuna ışık tutar. Bazı Ermeniler toptancı, tefeci ve bankacı olduğu için [yazar] bu konuda bir genelleme yapmaktan çekinmez: "Zenginleşme konusunda yetenekli ve kurnazdılar; hatta Rumları bile geçiyorlardı."[55] Genellikle zengin Ermenilerin evlerine davet edildiği halde ve [Ermeniler] ona misafirperverliklerini göstermek için ellerinden geleni yaptıkları halde, yaşam biçimlerinin büyük servetleriyle kıyaslanamayacağını düşünmüştü. Ona göre, Rumların aksine Ermeniler cimriydi.

Sosyologlar ve ekonomistler, marjinalliğin girişim becerisini artırmasına rağmen bunun sadece belli koşullar altında mümkün olabildiğini gözlemlemişlerdir. Bunlardan biri, girişimcinin belirli bir toplumdaki meşruluk derecesidir: Eğer düşükse, o zaman başat aktörler genellikle girişimcilik barındırmayan rollere bürünür, marjinal unsurlar ise girişimci konumunu alırlar. Başka bir koşul da, marjinal unsurların toplumda karşı karşıya kaldığı sosyal engelleme düzeyidir. Eğer [bu kişiler] devlet aygıtının ve ordunun dışında bırakılır ve toprak sahibi olamazlarsa, sosyal hareketliliğin hâlâ mümkün olduğu girişimci faaliyetlerdeki başarılarını vurgulama eğiliminde olurlar.[56] Bu durum aslında genel olarak gayri Müslim Osmanlıların özellikle de Ermenilerin yaşadığı durumdur. Ayrıca Türk-Müslüman tüccarlar 17. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin ağır vergileriyle ve Akdeniz'de Avrupalı tüccarların sert rekabetiyle karşılaşınca, büyük toprak sahipliğine yatırım yapmış ve o zamana kadar gayri Müslim gençler arasından devşirilmiş ve özenle eğitilmiş yüksek devlet görevlilerinin yerini almışlardır.[57]

---

53 Farklı haraç tipleri için bkz. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, düzelti ve eklemelerle ikinci baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 134. Bazı düzenli ve "düzensiz" vergiler için bkz. A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, The University of Illinois Press, Urbana, 1938, s. 32-34 ve 40. Bölgeye ve limana göre farklılık gösteren vergiler için bkz. Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, s. 28, 59-60.

54 Thomas Sowell, *Race and Culture: A World View*, Basic Books, New York, 1994, s. 48.

55 Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, s. 243.

56 Paul H. Wilken, *Entrepreneurship: A Comparative and Historical Study*, Norwood, New Jersey, Ablex, 1979, s. 11-12, ve W. Arthur Lewis, *Racial Conflict and Economic Development*, The W. E. B. Du Bois Lectures, 1982, Harvard University Press, Cambridge, 1985, s. 87.

57 Stéphane Yérasimos, "Ethnies et minorités en Turquie: Quelques réflexions sur un probleme insoluble", *Les Temps modernes*, s. 456-457, Temmuz-Ağustos 1984, s. 103.

İki zıt ama bütünleyici olay da Ermenilerin ticari başarısına katkı sağlamıştı. Osmanlı kent ve vilayetlerindeki cemaat liderlerinin çoğu tüccar sınıfa mensup olan Ermeniler ticarete ve girişimciliğe olumlu bakıyorlardı. Bunun sonucunda "iş hayatındaki başarı katlanarak büyümüş ve kendi kendini pekiştiren bir sürece dönüşmüştü."[58] Öte yandan imparatorlukları feodal, askerî ve bürokratik bir geçmişe sahip olduğu için Müslüman Osmanlılar hükümet, savaş, din ve tarımla ilişkili işlere değer veriyorlardı. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren ticaret ve sanayiyi tahakküm altına alınan tebaanın işi olarak görüyorlardı. Bu nedenle "kâfirlik damgası, onların meslekleriyle ilişkilendirilmişti ve birçok zanaatkâr Müslüman olduktan sonra bile bu bağlantı devam etti." Genel olarak, özellikle 16. yüzyıldan sonra, Türk-Müslüman Osmanlılar Batılı fikirleri ve teknolojileri küçük görüyor ve Hıristiyan tüccarları, bankacıları ve zanaatkârları aşağılıyorlardı.[59] 18. yüzyıldan sonra Osmanlı'nın Müslüman Doğu'yla ticaret bağları zayıflayıp Hıristiyan Batı'yla olan ilişkisi arttığı için, o zamana kadar Doğu ticaretinde yer alan belli sayıda Müslüman tüccar da önemini gitgide kaybetmişti.

Türk Osmanlılarının bu zihniyeti de gayri Müslimlerin ticarette yer almasını kolaylaştırdı, aynı zamanda pratikte Avrupalıların onlarla olan ticaretini güçlendirdi. Önemli bir çağdaş Osmanlı tarihçisinin de belirttiği gibi:

> Türkler için kâfirlerin İstanbul'a ve diğer limanlara gelişi onların bayağılığının bir işaretiydi: Türkler, mallarını düşmana satacak kadar kendilerini küçültmezlerdi; düşmanla sulh içinde olsalar bile. Osmanlılara göre, kâfir, ticaret için Türkten medet umardı ve Türkler de sadece yüce gönüllülüklerinden dolayı onun ticaret yapmasına izin verirdi... Türklerin sergilediği bu tavır, yabancılar ile azınlıklar arasında bağlantı kurulmasını teşvik etti; çünkü uygulamada, bir yabancının ticaret yollarındaki çok sayıda bürokratik engeli yardım almadan tek başına aşması imkânsızdı.[60]

1850'lerden sonra ekonomik başarının belirleyicisi olarak eğitimde nitel ve nicel avantaj

1850'lerden itibaren ticarette olduğu gibi bilim, teknoloji, tıp, tarım bilimi ve diğer alanlarda da, eğitim, Türkler ve Ermeniler arasındaki uçurumun derinleşmesinde belirleyici bir faktördü. 19. yüzyılda Müslüman Osmanlılar-

58 W. Arthur Lewis, *Racial Conflict and Economic Development*, s. 89; Marjinal grup içinde girişimciliğe karşı olumlu tavrın önemine dair bkz. Wilken, *Entrepreneurship*, s. 12.

59 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ikinci baskı, Oxford University Press, Oxford, 1975, s. 35.

60 Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul", s. 132, ve "Minoritaires, métiers et marchands étrangers à Istanbul", s. 132.

dan daha iyi ilk, orta ve lise eğitimi alan çok sayıda Ermeni, yüzyıl başında ticari ve teknolojik alanlarda Müslüman Osmanlılardan üstünlerdi. Bu şüphesiz Adana, İzmir, Erzurum veya Konya gibi belirli illerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu genelinde de söz konusuydu.[61] Bilgili bir İngiliz konsolosun 1891'de Adana bölgesindeki eğitim hakkındaki değerlendirmesi de bu yöndeydi:

> Müslümanların eğitimine bakacak olursak, Adana'da bir lise bulunuyor; daha küçük kasabalarda da Rüştiye mektepleri var. Ama burada eğitim diğer yerlerdeki gibi düzensiz ve cansız; çocuklarının eğitimini mümkün olduğunca kusursuz kılmaya çalışan ve onları okutmak için çoğunlukla İzmir, Beyrut ve Fransa'ya gönderen yerli Hıristiyanlar, Ermeniler ve Rumlar, bunların çoğunu geride bırakmış durumda.[62]

19. yüzyılın ortalarında misyonerlerin faaliyetleriyle ve Ermenilerin yaşadığı kültürel aydınlanmayla birlikte Ermenilerin eğitiminin nasıl canlanıp Batılılaştığına dair çok sayıda yayımlanmış eser ve arşiv kaynağı bulunmaktadır. Şüphesiz Avrupalı ve Amerikalı misyonerler bu konuda önemli bir rolü oynamıştır. Öncelikli olarak Müslüman Osmanlı nüfusu devşirmekte pek başarı elde edemeyince çabalarını yerli gayri müslimlere yöneltmişlerdir. Ermeni Kilisesi ve cemaati, bunların faaliyetlerine bir tepki olarak ve onlarla paralel biçimde, eğitimi geliştirme amacıyla bir araya geldiler. Ulaşılabilir bilginin boyutu düşünüldüğünde, entelektüel uyanıştaki sürece dair bir fikir vermek için Adana'dan daha az gelişmiş olan doğu ve kuzeydoğu Kilikya bölgesindeki misyoner eğitiminin gelişmesinin bir taslağını vermek yeterli olacaktır.

Evangelizm* özellikle bu bölgede yaygındı. İlk misyonerlerin Halep'ten Antep'e gelmiş ve burada bir okul kurmuş Nicomedya'lı iki Ermeni olduğu (Abraham ve oğlu Murad) söylenir. Bu okulun öğrencileri şehrin Reform

---

61 Birinci Dünya Savaşı öncesi Adana vilayeti için bkz. U.S., "Inquiry Documents", Belge 85, "Report on the Vilayet of Adana", O. J. Campbell, 18-19; ayrıca Document 97, Thomas D. Christie, 3-4. Erzurum vilayeti için özellikle bkz. F.O. 424/123/60, Dufferin dükünden Granville düküne, İstanbul, 14 Ağustos 1881, "Report by Captain Everett on the State of Education in Erzeroum", Erzurum, 27 Temmuz 1881, 97-103 (bundan sonra F. O. 424/123/60). İzmir, Erzurum ve Konya için bkz. Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt II: *Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 926. Bir Amerikalı eğitim uzmanı Osmanlı Ermenilerinin okullarının Batılı standartlara kıyasla zayıflığının altını çizdikten sonra şöyle der: "Ermeni millî okulların zayıflığını ele alırken iki şey akılda tutulmalıdır. İlki, sistemin her zaman Müslümanlarınkinden üstün olması, ikincisi ise Ermeniler her zaman yoksulluk, önyargı, fırsat eşitsizliği ve hükümetin adaletsiz engellemelerine karşı savaşmak zorunda olmasıdır." Bkz. Paul Monroe, "Education", *Modern Turkey*, (yay. haz.) Eliot Grinnell Mears, Macmillan, New York, 1924, s. 128.

62 F.O. 424/169/55, "Report on the Vilayet of Adana", Konsolos Jago (Halep, Nisan 1891), s. 68.

(*) Protestanlığa tutuculukla bağlı olma – ç.n.

Kilisesi'ne mensup ilk Ermenileriydi.[63] Fakat Evangelist hareket 1840'ların ikinci yarısında hız kazandı. Öyle ki Antep bölgesindeki Protestanların sayısı 1851'de 686'ya yükseldi; bu rakam o zamanlar Osmanlı İmpratorluğu'nun geri kalanındaki Evangelistlerin sayısından "fazla değilse bile [ona] eşitti".[64]

Misyonerler 1840'ların sonunda, gayri resmi olarak, kadınlara okuryazarlık dersleri vermeye başladılar. Bu tasarı ilk olarak Murad'ın müridlerinden biri olan ve 1853'te 74 kızın olduğu bir okulu yöneten Auntie Varteni tarafından önerilmişti.[65] Bundan bir yıl önce Rahip Benjamin Schneider ve eşi, kızlar için bir lise kurarken, Bayan Myra A. Proctor ise 1859 yılında ortaöğretim düzeyinde Kız Meslek Okulu kurmuş ve 1891'de iki yüzden fazla genç kadın bu okuldan mezun olmuştu.[66]

Osmanlı vilayet yıllıklarında Antep şehrinin eğitim alanında büyük ilerlemeler kaydettiği vurgulanır. Özellikle Amerikalı misyonerlerin kurduğu bir koleje odaklanırlar. Orada öğretilen çok sayıda bilimin arasında tıbbı ayrı bir yere koyarlar.[67] Merkezî Türkiye Koleji isimli bu okul, aslında 19. yüzyılın sonunda Kilikya'da Batılı yüksek eğitimi yaymanın bir aracı olmuştur. Kuruluşu ilk olarak 1870'de Urfa'da Kilikyalı Ermenilerin Evangelist Birliği'nin yıllık toplantısında önerilmiştir. Bu öneri 1871'de Adana'da düzenlenen ve Amerikan Yabancı Misyonlar Kurul Sekreteri Dr. Nathanael Clark'ın da katıldığı bir sonraki yıllık toplantıda tartışılmıştır. Clark'ın tavsiyesi üzerine, yönetim kurulu 1871 sonunda projeyi onaylamış ve bölge olarak da Antep'i seçmişti. Yörenin Evangelist Ermenileri bina için 1,600.00 Osmanlı altını toplarken, Antep'ten bir Türk olan Kethüdazâde Hacı Taha Göğüş Efendi okul için yüz akreden geniş, tepelik bir arazi bağışlamıştı. 1868'de Maraş'ta bir teoloji okuluna atanan ve 2 Kasım 1876'da kolejin başkanı olacak Amerikalı misyoner Dr. Trowbridge, bir yandan koleji, planlanan hastaneyi ve tıp okulunu inşa etmek, bir yandan da bağış fonu için para toplamak amacıyla İngiltere ve Amerika'ya gönderildi. 1850'lerde Bebek'teki (Konstantinopolis) misyoner kolejinde çalışıp eğitim veren ve kendi şehrinde bir kolej fikrini ilk ortaya atan Antepli Er-

63 Yeghia S. Kasuni, "Hay Avetaranakanutiune Antepi mej" [Antep'te Ermeni Evangelizmi], *Patmutiun Antepi Hayots* [Antep Ermenilerinin Tarihi], pt. I, (yay. haz.) Gevorg A. Sarafian, Central Typesetting Company, Los Angeles, 1953, s. 493. 1890'a kadar Antep'teki Ermeni Evangelizmi ile ilgili araştırma için bkz. s. 497-527.

64 *A.g.e.*, s. 497. Ayrıca Leon Arpee, *A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*, The Armenian Missionary Association of America, New York, 1946, s. 269-270.

65 Frank Andrew Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, University Press of America, Lanham, 1984, s. 99-100.

66 *A.g.e.*, s. 101-02 ve Kasuni, "Hay Avetaranakanutiune Antepi mej", s. 505-07.

67 *Salname-i Vilayet-i Halep 1302*, s. 165; *Salname-i Vilayet-i Haleb, 1305* [1887-88], s. 165 ve *Salname-i Vilayet-i Haleb, 1307* [1889-90], s. 137.

meni Aleksan Hoja Pezchian ise doğa bilimlerindeki bilgisini kusursuz kılması için Yale'e gönderilmişti.

Aynı zamanda İnşa Komitesi'nin sekiz üyesi, öğrencileri kolej yıllarına hazırlamak için bir idadi mektebi kurdular. Trowbridge ve Yale'den doktorasını alan Profesör Aleksan Pezchian, 1874'te Antep'e dönünce daha ileri eğitim almak üzere en iyi on beş öğrenciyi hazırlık okuluna seçti. İki yıl içinde bu öğrencilerin sayısı otuz sekize yükseldi; bunların on biri, birinci sınıfı oluşturmak için seçildi. Kolej yolculuğu böylece 11 Eylül 1876'de başlamış oldu.[68]

Osmanlı vilayet yıllıklarına göre, 1884-1885'te bu koleje gidenlerin sayısı "yaklaşık altı yüz", 1887-88 ve 1889-1890'da "yaklaşık iki yüz" olmuştu.[69] Bu rakamlar da yine doğru olmayabilir, çünkü 1886-1887'de kolej derslerine sadece 107 kişi kaydolmuş ve 102 kişi akademik yılı tamamlayabilmişti. 1888-1889'da öğrencilerin sayısı seksen dörde ulaşabilmişti ve bunların yirmi dokuzu da hazırlık okulundaydı. Öğrencilerin altmış üçü Reform Kilisesi mensubu Osmanlı Ermenisi, on sekizi Ermeni Apostolik Kilisesi mensubu ve üçü de Osmanlı Yahudisiydi. Doksan sekiz öğrenci bir sonraki akademik yıl için kaydolmuştu ve bunların da yetmiş bir tanesi Reform Kilisesi mensubu, yirmi biri Apostolik ve bir tanesi de Katolik Osmanlı Ermenisiydi. Aynı zamanda bir Süryani ve üç de Osmanlı Yahudi bulunuyordu.[70]

Öğrencilerin eksilme oranı çarpıcıydı. Kolejin son başkanı John E. Merrill'in bir raporu, 1876'dan okulun etkinliklerinin son yılı olan 1915'e kadar olan süreç hakkında fikir vermektedir: "Kolej bin altı yüz genç adama kapılarını açmıştı. Bunların dörtte biri kolejin eğitim programını tamamladı ve bu mezunlar arasından üçte ikisi mesleklerini Türkiye'de icra ettiler."[71] Daha net olmak gerekirse, (ilk sınıfın mezun olduğu) 1880'den1915'e kadar kolej toplam 424 mezun verdi.[72] Tıp okulu da bölgeye büyük katkıda bu-

68 Merkezî Türkiye Koleji'nin kökenleri için bkz. Yeghia S. Kasuni, "Antepi Kedronakan Turkio Golechin Patmutiune" [Antep Merkezî Türkiye Koleji'nin Tarihi], *Patmutiun Antepi Hayots*, Cilt I, s. 809-815. Ayrıca bkz. Stone, *Academies for Anatolia*, s. 137-43. Kasuni ve Stone'daki bilgiler arasında çok az farklılık olduğu için eserlerinden olaylarla ilgili en makul bilgileri aldım. Özellikle, verdikleri bilgiler Kolej'in kendisinin bir yayınından oldukça farklıdır: *General Catalogue of Central Turkey College* (Antep: n.p., 1908-09). Amerikalı misyoner Dr. Cyrus Hamlin tarafından Bebek'te kurulan okul için bkz. K. P. Atanalian, *Hushardzan Hay Avetaranakanats yev Avetaranakan Yekeghetsvo*, Crown Printing, Fresno, 1952, s. 233, 313.

69 *Salname-i vilayet-i Halep*, 1302 [1884-85], s. 165; *Salname-i Vilayet-i Haleb*, 1305 [1887-88], s. 165; ve *Salname-i Vilayet-i Haleb*, 1307 [1889-90], s. 137.

70 Kasuni, "Antepi Kedronakan Turkio Golechin Patmutiune", 821, 843. Kolejin 1908-09 kataloğu 1888-89 ve 1889-90 verilerini destekler ama 1886-87'de 108 öğrencinin kayıt yaptırdığını belirtir: bkz. *General Catalogue of Central Turkey College*, s. 64.

71 Harvard University, Houghton Library, *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, ABC 16: The Near East 1817-1919, Cilt XXI (Part 2: Reports), Belge 132, John E. Merrill, Başkan, "The College: Report for 1915-16".

72 Atanalian, *Hushardzan Hay Avetaranakanats yev Avetaranakan Yekeghetsvo*, s. 323.

lundu; çünkü 1888'de 21 öğrenci diplomasını almıştı. Bunların yedisi Antep'ten, beşi Maraş'tan, dördü Sivas'tan gelmişti.[73]

Evangelist ilkokul eğitimi Maraş'ta en iyi ihtimalle 20 Protestan'ın olduğu 1853 yılında başladı. 1856'da kızlar için bir ilkokul kuruldu ve sonrasında okul çağındaki kızlarla erkekler ayrıldı. Topluluk daha sonra yapısı oldukça muğlak olan bir tür "model okul" kurdu ve bir de kızları Maraş Kız Lisesi'ne hazırlamak üzere bir kız ortaokulunu, diğer bir deyişle *vusta*'yı kurdu. Maraş Kız Lisesi, ortaokuldan en iyi kırk beş öğrenciyi seçip bunları liseye kaydeden Bayan Josephine Coffing tarafından 1865'te kurulmuştu. Böyle bir proje yerel halkın ciddi itirazlarıyla karşılaşmış ama üstesinden gelmeyi başarmıştı. 1874 kadar erken bir tarihte Maraş'taki yirmi beş kadın öğretmenin on dokuzu bu okulun mezunlarındandı. Josephine Coffing, Kız Lisesi ile birlikte 1879'da Maraş'tan Hajin'e taşındı. Lise, Hajin Evde Eğitim adıyla 1880'de kapılarını açtı.[74]

Maraş'taki Merkezî Türkiye Koleji ise 1882'de yerli Ermeni kadınların önerisiyle açılmıştı. İlk bağışları iki zengin Maraş Ermenisinden ve şehrin Evangelist topluluğundan gelmişti. Öğrencileri Maraş'tan ve Hajin, Zeytun, Elbistan, Urfa, Antep, Kilis, Hale, Beylan, Sis, Adana ve Tarsus'tandı. 1885'ten 1889'a kadar on dört mezun verdi; zaman ve yer düşünüldüğünde pek de önemsiz bir miktar değildi.[75] Eğitim aynı zamanda Türk çağdaşlarına kıyasla Ermeni kadınların özgürlüğüne katkıda bulundu.

Bu okulların ve kolejlerin mezunları, Kilikya'nın şehir ve kasabalarında entelektüel, teknik, ticaret ve tıp alanındaki kadroları oluşturdular. 1890'lardan itibaren faaliyetlerinin etkisi epey fazla oldu. Bu mezunlar sayesinde, yüzyıl başında teknolojik, kültürel ve tıbbi ilerleme yayılabildi. Gayri müslimler açısından okur yazarlık, matematik ve yabancı dilbilgisi, misyonerlerle ve Batılı okullarla kurulan temaslar ve cemaat seçkinlerinin Avrupa'nın yüksek öğretim hayatıyla bağ kurması, sonunda yabancılarla, onların metotlarıyla ve ülkeleriyle ilişki kurma eğilimini ve olanağını ortaya çıkardı. Birinci Dünya Savaşı boyunca Sorbonne'dan mezun olan bir Müslüman Osmanlı coğrafya profesörü, Rumların mallarına el konulup ekonominin dışında bırakıldığı, Ermeni tüccarların ise tehcir edilip katledildiği bir zamanda, Türk

73 Kasuni, "Antepi Kedronakan Turkio Golechin Patmutiune", s. 840-41. *General Catalogue of Central Turkey College*'e göre 1888'de on dokuz tıp mezunu vardı: s. 64.

74 Stone, *Academies for Anatolia*, s. 101-03; Galustian, *Marash Ham Germanik*, Kochnak Tparan, New York 1934, s. 464-476. Maraş Kız Lisesi'ne yerel tepkiler için bkz. Barbara J. Merguerian, "The Beginnings of Secondary Education for Armenian Women: The Armenian Female Seminary in Constantinople", *Journal of the Society for Armenian Studies* 5 (1990-91), s. 113; H.P. Poghosian, *Hacheni Endhanur Patmutiune yev Shrjaka Gozan Taghi Hay Giughere* [Hajin'in Genel Tarihi ve Kozan'daki Komşu Ermeni Köyler], Bozart Press, Los Angeles, 1942, s. 462.

75 Galustian, *Marash Ham Germanik*, s. 468-473, ve Stone, *Academies for Anatolia*, s. 143-144.

Osmanlı tüccarlarını atalete sürükleyen faktörleri –bilgi ve girişimcilik eksikliği– şöyle ele alır:

> Ticaret yeterli seviyeye ulaşamamıştı. Genelde Osmanlı tüccarları girişim ruhundan yoksundu ve tembelliğe alışmıştı. Ayrıca ülkenin genel ekonomik durumuyla ilgili fikir ve bilgileri yoktu.[76]

Modern Osmanlı tarihçileri, Ermeni seçkinlerinin sadece ekonomik faaliyetlerine odaklanarak Osmanlı Ermenilerinin yüzde doksan dokuzunu dışarıda bırakmakla kalmaz, seçkinlerin İmparatorluğun modernleşmesi ve gelişmesindeki katkılarından da bahsetmezler. Bu başarısızlık aslında metinlerinin Manişeist doğasını ortaya koyar: Osmanlı Ermenileri istismarcıdan başka bir şey değillerdi. Ama tıpkı 19. yüzyıl Avrupa veya Rusyası'ndaki Yahudiler gibi, Osmanlı Ermenileri de ülkelerinin gelişmesine katkıda bulundular. Özellikle modern tarımı tanıtmada ve Osmanlı'daki meslekleri, bilimleri ve sanatları yükselterek imparatorluğun ilk sanayileşme girişimlerinde aracı oldular. Kamu idaresindeki rolleri özellikle önemliydi. Aynı şekilde damgalanan Ermeni girişimcilerin gerekli krediyi sağlamada, yeni teknolojiler getirmede ve tarımsal üretimi geliştirmede rolleri de çarpıcıydı.[77]

İmparatorluk içinde Ermenilerin yaşadığı ondan fazla vilayette yürütülen bir araştırmaya göre, Osmanlı Ermenileri vilayet yönetiminde toplam nüfuslarıyla orantısız bir biçimde temsil edilmekteydi. İktidardan ve yürütme makamlarından dışlanan Ermeniler, aslında bir bütün olarak Osmanlı nüfusunun refahını artırmak için bilgi ve yeteneklerini kullanmışlardı. Adalet, finans, mühendislik, kamu sağlığı, posta-telgraf servisi ve tarım yönetiminde görev almışlardı ve bunların hepsi de modernleşmeye, merkezileştirmeye katkıda bulunup devletlerini güçlendiren faaliyetler olmuştu.[78]

---

76 Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-i İktisadisi*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1331/1915-16, s. 152.

77 Bkz. Hrachya Adjarian, "Hayots Dere Osmanyan Kaysrıtyan mej" [Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rolü], *Banber Erevani Hamalsarani* (1967); Charles Issawi, *The Economic History of Turkey. 1800-1914*, s. 62-65; Roderic H. Davison, "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Cilt 1: *The Central Lands*, (yay. haz.) Benjamin Braude ve Bernard Lewis, Holmes and Meier Publishers, New York, 1982, s. 319-337; Rus Yahudiler için bkz. Arcadius Kahan, "Notes on Jewish Entrepreneurship in Tsarist Russia", *Essays in Jewish Social and Economic History*, (yay. haz.) Roger Weiss, Jonathan Frankel'in giriş yazısıyla, The University of Chicago Press, Chicago, 1986, s. 82-100.

78 Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire. 1860-1908*, Routledge&Kegan Paul, Londra, 1977.

Sonuç

Osmanlı tarihyazımı önemli bir zayıflıktan mustarip olduğu için Osmanlı Ermenilerinin ekonomideki rolünü ya da Ermeni-Türk kutuplaşmasını ve aralarındaki ihtilafları ikna edici bir şekilde açıklayamaz. Bu tarihyazımı, Ermenilerin kendilerine özgü tarihini, örneğin diaspora topluluklarını ve köklü girişim deneyimlerini görmezden geldiği için tarihdışıdır. Sonuç olarak, Ermenilerin girişimsel başarılarını, Avrupalı güçlerin tanıdığı ayrıcalıklara indirgerler ve Batı devletlerine Kapitülasyonlar sağlanmadan önce Ermenilerin ticari faaliyetlerde görünür olup olmadıklarını düşünmezler bile. Şüphesiz Osmanlı tarihçileri beratların yaygınlaşması meselesine ve 18. yüzyıldan sonra bazı gayri müslim tüccarlara tanınan adaletsiz avantaja odaklanmaktalar. Çifte standart şüphesinden kaçınmak için, yüzyıllardır Müslüman Osmanlıların ödediğinden daha yüksek, genellikle aşırı ve yasa dışı vergiler ödeyen gayri müslim Osmanlılar için de aynı hassasiyeti göstermeliler. Bu vergilere rağmen çoğu Osmanlı Ermenisinin işi, kasabalardaki ve şehirlerdeki Türklerden daha iyi gitmiştir.

Modern Osmanlı tarihi araştırmacıları, sadece uluslararası ticarette yer alan belli başlı limanlara ve önemli şehirlere (İzmir ve İstanbul gibi) odaklandıkları için, Ermeni köylüsünün "gizli tarihini dile getirmek" konusunda başarısız olmuştur.[79] Ama bu hakir görülen ve yerinden edilmiş insanlar, Osmanlı Ermeni nüfusunun yüzde yetmiş beşini oluşturuyordu. Köylüler bir yana Osmanlı tarihçileri (Donald Quataert dışında) eserlerinde Osmanlı proleteryasına ya da zanaatkâr sınıfa da çok az ilgi gösterirler. Öte yandan bu araştırmacılar, kapitalizmin ve Batı emperyalizminin kurbanı olan ve bir direnişçi olarak resmettikleri Osmanlı devletine karşı sempati beslerler. Bu gerçekler ve Osmanlı bağlamında toplumsal çatışmayı ele alma şeklinin ışığında, özellikle dünya-sistem teorisinden faydalanan tarihyazımı, genel olarak çevresel milliyetçiliğin ve özellikle de Türk ılımlı sağını ve yerleşik solu bir araya getiren Neo-Kemalist anlayışın veya bazı Batılı araştırmacıların "teorik" yapmacıklığının ve aktivizminin ihtiyaçlarını karşılayan Marksist bir "Üçüncü Dünya" teorisi olarak düşünülmemelidir. Modern Osmanlı tarihyazımı, hem "geleneksel" hem dünya-sistem teorisinden yana olan tarihyazımı, Osmanlı Ermenilerini kurban olarak değil asıl zulmedenler olarak görürler: Katliama neden olan şey onların para hırsıydı, derler. Çatışmaların ve katliamların çoğunun imparatorluğun en fakir bölgelerinde, Ermeni köylülerinin yaşadığı yerlerde gerçekleşmesinin

79 Alıntıdaki ifade şu kitaptan ve fikirlerinden esinlenilmiştir: Jane Schneider ve Rayna Rapp, (yay. haz.), *Articulating Hidden Histories: Exploring the Influence of Eric R. Wolf*, University of California Press, Berkeley, 1995.

baskı *olmadan* değişmeyeceğini ileri sürüyor. Dahası ülke içindeki aktivizm konusuna gelecek olursak, kimi yorumcular Türk devletinin Türkiye içinden eleştirel seslere görece kapalı olduğunu, Türk sivil toplum kuruluşlarının ise devlet politikası üzerinde pek etkili olamadığını söylerken, diğerleri ise bu değişimin yüksek ihtimalle Türkiye içinde yükselen tabandan aktivizmin etkisiyle ve ayrıca Türkler ve Ermeniler arasında [görülen] "tarihi kapsamlı bir şekilde inceleme" eğilimiyle ortaya çıktığını ileri sürüyorlar.

Bu bakış açılarının her biri şu ya da bu şekilde sınırlı; çünkü uzun vadeli sonuçlara nazaran kısa vadeli etkilere öncelik tanıyor, uluslararası baskının ya da yerel aktivizmin etkilerinin tek yönlü olduğunu varsayıyor ve konuya tek bir açıdan yaklaşıyorlar. Bu makalenin de ortaya koyacağı gibi, devletin anlatısında, ancak uluslararası baskıların sonucunda konuya uluslararası ve yerel düzeyde dikkat çekilmesiyle birlikte bir değişim gözlemlenebilmiştir. Öte yandan yerel politikaların ve aktivizmin artan baskılarına resmî makamlardan gelen cevapların zamanlaması ve biçimi, uluslararası normatif çevre ve karşı-anlatıların dönüşen içeriğiyle birlikte değişime uğramıştır. Bu faktörlerin hepsi Türkiye'nin benimsediği anlatının yörüngesini biçimlendirmiş ve 1950 ile 2008 yılları arasında devlet anlatısının dört farklı safhadan geçmesine neden olmuştur.[3] Bu dönem boyunca Türkiye'nin anlatısı sessizlik ve inkârdan, görecelendirmeye, mitleştirmeye ve sınırlı bir düzeyde kabule doğru evrilmiştir.

Bu değişimlerin yanı sıra hem resmî anlamda sorumluluğun hem de soykırım sözcüğünün reddedilmesi, on yıllardır resmî anlatının dolaylı ya da dolaysız bir parçası olagelmiştir. Anlatının merkezindeki bu devamlılığın nedeni, Türk makamlarının daha geniş ölçekli bir tanımanın maddi ve düşünsel bedellerinin ağır olacağından endişe duymalarıdır. Yetkililer bilhassa, soykırımı (olduğu gibi) kabul etmeleri halinde Ermenistan devletinin ve Osmanlı Ermenilerinin torunlarının toprak ve tazminat talepleriyle karşılarına çıkabileceğinden çekinmişlerdir. Yetkililer aynı zamanda Türk millî kimliğinin altının oyulmasına, Türk milleti imajına zarar verilmesine ve hem devletin hem de kurumlarının meşruiyetinin sorgulanmasına engel olmak istemişlerdir.[4]

Bu makalenin ilerleyen kısımlarında uluslararası ve yerel düzeydeki baskıların izini sürerek Türkiye'nin benimsediği anlatının seyrine odaklanılacak

3 Analizim 1950'de tek partili rejimin sona ermesiyle başlamaktadır.

4 Bkz. Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, Zed Books, Londra, 2004; Fatma Müge Göçek, "Furor against the West: Nationalism as the Dangerous Underbelly of Modern Turkey", *Nationalism and European Integration: The Need for New Theoretical and Empirical Insights* içinde, (yay. haz.) Ireneusz Pawel Karolewski ve Andrzej Marcin Suszycki, Continuum International Publishing Group, Londra, 2007, s. 168-180; Fatma Ulgen, "Sabiha Gökçen's 80-Year-Old Secret: Kemalist Nation Formation and the Ottoman Armenians", Doktora tezi, University of California, San Diego, 2010; Ayşe Zarakol, "Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan", *International Relations*, Cilt XXIV, Sayı 3, 2010, s. 3-23.

ve söz konusu anlatıdaki değişimin kaynakları ve doğası hakkında gözlemlere yer verilecektir.

Birinci aşama (1950-1980): Geçmişi susturmak

Birinci safhada, Osmanlı Ermenilerinin tehcir ve katlini inkâr ve hem yerel hem uluslararası arenada soykırıma gönderme yapılmasına engel olma çabalarını barındıran aktif bir sessizlik, Türkiye'nin anlatısının hâkim unsurları olmuştu. Soğuk Savaş politikaları, Ermeni diasporasının zayıflığı, demokratik özgürlükler ve azınlıklar üzerindeki yerel baskılar Türkiye'nin sessizliğini kolaylaştırıyordu. Bunun yanı sıra, soykırıma dair yeni uluslararası normların zayıflığı nedeniyle, Türk makamları söz konusu normun Türkiye'nin geçmişine uygulanmasını kolayca öteleyebilmişlerdi.[5] Bu etmenler nedeniyle, 1970'lerin ortalarına kadar Türkiye'nin konuyu ele alması yönünde pek büyük bir baskı ortaya çıkmadı.

Baskı olmadığı için, resmî anlatı konudan sadece üstü örtülü biçimde bahseden kitapları bile sansürleyerek, Osmanlı devletinde Ermenilerin varlığını ders kitaplarından ve resmî tarihten silerek Ermeni Soykırımı tartışmasını aktif bir şekilde susturmaya devam etti.[6] Nadiren de olsa uluslararası bağlamda konu ele alınmaya başlandığında, Türk diplomatlar bunları bastırmak için kulisler oluşturdu.[7] Ve yine nadiren Türk yetkililer kamusal olarak "Ermeni sorunu"nun varlığını kabul ettiklerinde, iki tema ön plana çıktı ve bunların ikisi de soykırım sonrasındaki tartışmaların yenilenmiş versiyonlarıydı.[8] Meselenin geçmişte bırakıldığını ve olayların olduğu dönemde bundan herkesin etkilendiğini ileri sürdüler. Kuşkusuz açıklamalarda ve yazılı metinlerde Osmanlı Ermenilerinin tehcirine ve ölümlerine ya da Osmanlı devletindeki Ermenilerin tarihsel varlığına dair doğrudan hiçbir gönderme bulunmuyordu.

1970'lerin ortalarından sonlarına doğru bu resmî sessizlik sorgulanmaya başladı. Diaspora Ermenileri 1965'ten yani soykırımın ellinci yıldönümünden sonra, soykırım hakkında bir farkındalık yaratmaya çalıştılar. Bu ulusaşırı seferberlik iki farklı biçim aldı: Bazı gruplar soykırımın farklı ülkelerde ve uluslararası düzeyde tanınması için çaba sarf ettiler; iki küçük grup ise Tür-

5 Jennifer M. Dixon, "It's Not What You Think: Rhetorical Adaptation and International Norms", Clark Üniversitesi'nde sunulan makale, 25 Ekim 2014.

6 Jennifer M. Dixon, "Education and National Narratives: Changing Representations of the Armenian Genocide in History Textbooks in Turkey", *The International Journal for Education Law and Policy* (2010a): 109-10; Uğur Ümit Üngör, "The Armenian Genocide: New Sources and Research Directions", *Haigazian Armenological Review*, Cilt XXXI, 2011, s. 16-17.

7 Bkz. Örneğin Michael Bobelian, *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-Long Struggle for Justice*, Simon & Schuster, New York, 2009, s. 127-134.

8 Ayhan Aktar, "Debating the Armenian Massacres in the Last Ottoman Parliament, November-December 1918", *History Workshop Journal*, Sayı 64, 2007, s. 241-270.

kiye'nin ve dünyanın dikkatini konuya çekebilmek için şiddete başvurdu.[9]

Bu yeni baskılara rağmen Türkiye'nin anlatısı 1981'e kadar önemli ölçüde değişmeden kaldı. Türk siyasetçiler Kıbrıs sorunuyla ve başka yerel siyasi ve ekonomik karışıklıklarla uğraşıyordu ve bunlar başka problemlerle uğraşmaya mahal vermiyordu. Sonuçta Türk yetkililer soykırıma dair göndermeler olduğunda karşı çıkıp bunları bastırmaya devam ettiler. Ne var ki, soykırım göndermeleri artmaya devam etti; bunlar da hem Türkiye içinde hem uluslararası alanda dikkatleri bu yöne çekti.

İkinci aşama (1981-1993): "Dünyaya gerçeği söyle[mek]"[10]

Eylül 1980 Askerî Darbesi, bu artan ilgiye dikkat çekmek için siyasi bir fırsat yarattı. Darbenin başında Milli Güvenlik Konseyi'ndeki yetkililer, Dışişleri Bakanlığı ve ilgili diğer aktörler, resmî anlatıyı elden geçirmek ve "gerçeği" Türk vatandaşlarına ve uluslararası kamuoyuna yaymak için stratejiler geliştirdiler.

Bu nedenle susturma ve soykırımı inkâr etme tutumu, içinde mitleştirmenin ve olayları göreceleştirme eğiliminin varolduğu, güçlü bir biçimde savunulan ve desteklenen bir konuma yerini bıraktı. Bu yönelim değişimi, soykırım suçlamalarını reddetmek için ortaya atılan argümanların ve anlatıyı savunma stratejilerinin de değişmesine neden oldu. Bu iki anlatı arasında elbette bazı önemli devamlılık unsurları da vardı; özellikle de resmî makamların niyetlerinin ve Ermeni ölümlerinin sorumluluğunun inkârı, zorunlu tehcir ve Ermeni katliamı hakkındaki gerçeklerin üzerinin örtülmesi gibi.

Resmî makamların verdiği bu cevabın temelinde hem maddi hem de düşünsel motivasyonlar vardı. Türk makamları açısından soykırım iddiaları ülke topraklarına ve millî kimliğe yönelik bir tehdit oluşturuyordu. Örneğin Dışişleri Bakanlığı'ndaki üst düzey yetkililerden ve bu dönemde resmî anlatının mimarlarından biri olan Kamuran Gürün, "amacı Türkiye'yi bölmek olan Ermeni meselesine"[11] anılarında gönderme yapıyordu. Yetkililer ay-

9 Bu şiddetle ilgili bkz. Laura Dugan, Julie Y. Huang, Gary LaFree ve Clark McCauley, "Sudden desistance from terrorism: The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia and the Justice Commandos of the Armenian Genocide", *Dynamics of Asymmetric Conflict*, Cilt 1, Sayı 3, Kasım 2008, s. 231-49.

10 Cumhurbaşkanı Kenan Evren Temmuz 1986'da Erzurum'daki bir halk konuşmasında Türkiye'nin "katliamlar yapan bir ulus" olarak bilinmesinin nedeninin "dünyaya gerçeği söyleyememiz" olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. *Ankara Domestic Service*, "President Evren on Armenia Massacre Claims", 10 Temmuz 1986, FBIS, Daily Report: Western Europe, FBIS-WEU-86-133, 11 Haziran 1986, T1.

11 Kamuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar: Dışişleri Müsteşarlığı Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 428-429, Alıntılayan Rıfat N. Bali, *Model Citizens of the State: The Jews of Turkey During the Multi-Party Period*, Fairleigh Dickinson University Press, Lanham, MD, 2012, s. 244.

nı zamanda Türk halkının gözünde devletin, dünyanın gözünde ise ulusun meşruiyetini korumaya çalışıyorlardı. Bu nedenle resmî anlatıyı denetim altına almak, bu konuda savunmalar yayımlamak ve resmî anlatıyı destekleyecek kanıtlar bulmak ve ayrıca devletin resmî anlatısını vatandaşlara ve uluslararası kamuoyuna yaymak için çaba gösterdiler.[12]

Bu çabalarla birlikte yetkililer, soykırım suçlamalarına alternatif konu başlıkları ve argümanlarla cevap verebilecek bir anlatı kurguladılar. Türkiye'nin anlatısında soykırım terimini görmezden gelmek yerine söz konusu terimin Ermeni vakasına *uygulanmasını* üç büyük argümanla reddettiler. Önceki yılların sessizliğinin yerini Birinci Dünya Savaşı'nda bir şeyler yaşandığını kabul eden bir tartışma aldı; ama bu bir Ermeni katliamı değildi; Ermenilerin silahlı ayaklanması ve Müslümanların katledilmesiyle başlayan bir "iç savaştı". Bu tema, Birinci Dünya Savaşı esnasında ve hemen sonrasında Osmanlı Meclisi, İttihat ve Terakki Partisi ve bizzat Atatürk tarafından yapılan açıklamaları yeniden gündeme getirdi.[13] İkinci bir argüman, soykırım suçlamalarını destekleyecek güvenilir kanıtların olmaması ve bu suçlamaların asılsız, tarihsel gerçeğin çarpıtılmış hâli olduğuydu. Üçüncü bir tema ise bu [olayı] soykırım olarak adlandırmanın, soykırımın anlamına zarar vereceği ve Yahudi Soykırımı'nın anısını tehdit edeceğiydi. Türk makamları Ermeni meselesinin geçmişte kalması gerektiğini ileri sürmeyi bıraktılar; onun yerine tarihin nesnel ve önyargısız analizinin yapılması ve "böyle olayların değerlendirilmesinin tarihçilere bırakılması"[14] gerektiğini söylediler.

Yetkililer aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı boyunca acılar yaşandığını Türkiye'nin asla inkâr etmediğini belirtmeye başladılar; ama Ermeni ölümlerinin fiili boyutunu ve nedenlerini kabul etmediler. Tehcir, resmî anlatının dışında bırakıldı ama Osmanlı Ermenilerinin "yerlerinin değiştirilmesi" yönündeki kararlara bazen göndermeler de yapılıyordu. Bu karar, Ermenilerin uyguladığı şiddet ve katliamların, Osmanlı makamlarının "Ermenilerin yerini değiştirmekten başka çareleri olmadığı" sonucuna varmalarına neden olduğu iddialarıyla rasyonelleştirildi.[15]

Yeniden düzenlenen anlatı 1980'ler boyunca konuşmalarda, basın açıklamalarında ve yayınlarda yer aldı. Bu çabalara rağmen Ermeni Soykırımı'nın uluslararası arenada kabul edilmesine yönelik eğilim devam etti. Ama yurti-

12 Bu stratejilere başka bir yerde "eylem repertuvarı" olarak gönderme yapıyorum. Bkz. Jennifer M. Dixon, "Defending the Nation?: Maintaining Turkey's Narrative of the Armenian Genocide", *South European Society and Politics*, Cilt XV, Sayı 3, Eylül 2010, s. 467-485.

13 Aktar, 2007, *a.g.e.*

14 *Ankara Domestic Service*, "Ministry Welcomes U.S. Rejection of Armenian Bill", 8 Ağustos 1987, FBIS, Daily Report: West Europe, FBIS-WEU-87-153 (10 Ağustos 1987): Q1.

15 Şükrü Elekdağ, "Letters to the Editor: Armenians vs. Turks: The View from Istanbul", *Wall Street Journal*, 21 Eylül 1983, s. 33.

çinde konuşma özgürlüğüne getirilen hukuki kısıtlamalar ve Ermeni meselesi tartışmasının bir tabu olmaya devam etmesi, devlet anlatısının sorgulanmasına engel oluyordu.

Ne var ki Soğuk Savaş'ın bitimiyle Türkiye'nin dış ilişkilerinde uzun zamandır varlığını sürdüren çok sayıda sabit bir anda altüst oldu. Uluslararası ilişkilerin yeniden kurgulandığı tedirginlik verici ortamda, Ermenistan Cumhuriyeti Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etti. Türkiye her ne kadar Ermenistan'ın bağımsızlığını tanısa da, Türk yetkililer Ermenistan'ın Türk topraklarında hak iddia edeceğinden endişe ediyorlardı.

Bu endişelerin tersine, –başında Levon Ter-Petrosyan'ın olduğu– Ermeni hükümeti, soykırımın tanınması konusunu ikinci plana aldı ve Türkiye ile varolan sınırları kabul ettiğini bildirdi. Ama Ermenistan içindeki diğer siyasi aktörlerin çelişkili çağrıları nedeniyle Türk yetkililer Ermenilerin niyetlerinden şüphe duymaya devam etti. Ter-Petrosyan'ın sözlü açıklamalarından tatmin olmayan Türk yetkililer, 1921 Kars Antlaşması'yla çizilen sınırların tanındığına dair resmî bir beyan talep ettiler. Ermeni makamları bu talebi reddetti; dolayısıyla Türk makamlarının da endişeleri arttı.[16]

Türkiye-Ermenistan arasındaki erken dönem ilişkilerindeki başka bir engel de Dağlık Karabağ sorunuydu. Çatışma büyüyünce Türkiye Ermenistan'la daha önce vardığı mutabakatlardan geri adım attı ve Nisan 1993'te diplomatik ilişkileri askıya alarak Ermenistan'la olan kara sınırını kapattı.

Bu sarsıcı değişikliklerin yanı sıra, ülke içindeki siyasi gelişmeler de Türkiye'nin Ermeni meselesi konusundaki anlatısını etkiledi. 1990'lar boyunca tepe noktasına varan Kürt çatışmaları, insan haklarının ve hukukun egemenliği ilkesinin ciddi biçimde zarar görmesi ve bir dizi zayıf koalisyon hükümeti nedeniyle Türkiye'de iç siyaset oldukça çalkantılıydı. Yine 1990'ların başında medyanın bağımsızlaşmasının ve konuşma özgürlüğü ile ilgili önemli kısıtlamaların kaldırılmasının ardından, birkaç akademisyen, aktivist ve gazeteci soykırıma dikkat çekmeye başladı. Yeni olmasının yanı sıra, bu toplumsal gelişmeler o kadar sınırlıydı ki bir on yıl daha resmî anlatıyı belirgin bir şekilde etkileyemeyeceklerdi.

Üçüncü aşama (1994-2000): Değişen ortama rağmen devamlılık

Uluslararası ve yurtiçi bağlamlardaki bu değişikliklere rağmen Türkiye'nin 1994 sonrası anlatısında güçlü devamlılıklar görülüyordu; sadece tonda ve

16 Ali Hikmet Alp, "Today's Armenia and Motives Behind the Genocide Accusations", *Ermeni Araştırmaları*, Cilt II, 2001, s. 145-58; Aybars Görgülü, "Towards a Turkish-Armenian Rapprochement", *Insight Turkey*, Cilt 11, Sayı 2, 2009, s. 21.

özde birkaç değişiklik vardı. Ülke içinde aktivizmin ortaya çıkması ve Ermenistan'la ilişkilerin askıya alınmasından sonra, baskılar o kadar sınırlıydı ki yetkililer mevcut stratejilerini ve retoriği değiştirmek için harekete geçme gereği duymadı.

Ama 1990'lardaki gelişmeler, yeni yüzyılda devletin resmî anlatısında önemli değişikliklere yol açacak bir zemin hazırladı. Bu eğilimlerin arasında, ülke içinde eleştirel aktivizmin ve söylemin gelişmeye devam etmesi, ayrıca Türkiye'nin Aralık 1999'da Avrupa Birliği adaylığına kabul edilmesi ve 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) seçimleri kazanması vardı. Yurtiçinde gittikçe daha fazla sayıda aktivist, akademisyen ve gazeteci, meseleyi farklı açılardan tartışmaya başladı. 1990'ların sonunda ortaya çıkan eleştirel söylem ve aktivizmin kapsamını fazla abartmamak gerekir ama yine de bu gelişmeler Türk toplumu *bünyesinde* resmî söylemin sorgulanmaya başlamasına imkân sağlamış ve devlet anlatısına dikkatleri daha fazla dikkat çekmiştir. Bu nedenle, her ne kadar Türk yetkililer bu aktivizme cevap vermek için eyleme geçmeseler de resmî anlatıyı güncelleme kararı almalarında yurtiçindeki bu gelişmelerin etkisi olmuştur.

Türkiye'nin anlatısındaki bir sonraki değişikliğin nedeni, Ermeni Soykırımı'nın birkaç devlet tarafından tanınması oldu. 1993-1998 arasında beş devlet soykırımı kabul etti; 2000 ve 2001'de başka devletler de soykırımı tanıyan yasa tasarılarını kabul ettiler. Bu gelişmelere cevaben Türk yetkililer resmî anlatıyı yeniden formüle etmeye ve savunma çabalarını yenilemeye karar verdiler.

Dördüncü aşama (2001-2008): Kısıtlı tanıma ve yenilenen savunmalar

İkinci aşamada yaşanan değişikliklere benzer bir şekilde, bu uluslararası baskılar daha güçlü bir savunmacılık ve mitleştirmeyle birlikte sınırlı bir tanımaya doğru evrilen muğlak bir cevaba neden oldu. Soykırımda yüz binlerce Osmanlı Ermenisinin öldüğüne dair kanıtlar Türkiye'de hızla ulaşılabilir hale gelince, resmî anlatı ölü sayısının fazla olduğunu kabul eden bir değişim geçirdi. Aynı zamanda ölü sayısının bu denli fazla oluşu rasyonelleştirmeye çalışıldı ve Osmanlı Ermenilerinin tehcir edilmedisinin soykırım tanımına neden uymadığına yönelik yeni argümanlar geliştirildi.

Türk makamları bu değişiklikleri yaparken ikinci aşamada geliştirilen resmî anlatıyı savunmak ve yaymak için bir dizi strateji planladı.[17] Bu nedenle, AKP liderlerinin Ermeni meselesini farklı bir yaklaşımla değerlendirme isteğine rağmen, devletin ileri gelenleri resmî anlatıyı üreten kurumsal me-

17 Dixon, 2010, *a.g.e.*

kanizmalar üzerindeki etkileri ve hem milliyetçi endişeleri körükleyen hem de AKP ve resmî anlatıya karşı çıkına potansiyeli taşıyan diğer unsurlara bir uyarı mahiyetindeki kamusal müdahaleleriyle, devletin resmî anlatısını biçimlendirmeye devam ettiler.

Tüm bu çalkantıların ortasında, politikacılar olayların neden soykırım olarak adlandırılamayacağına dair argümanlarında bir değişikliğe gittiler. Resmî anlatıda doğrudan uluslararası hukuka gönderme yapılmaya başlandı ve soykırım suçlamalarının kesinlikle hukuki ve tarihsel olarak kanıtlanmadığını ileri sürdüler. Bu yeni tema, Türk yetkililerin soykırımla ilgili uluslararası yasaları incelediğini ve öğrendiğini, soykırımın öncelikle uluslararası hukuka ait bir terim olduğuna inandıklarını ve ancak bir mahkemenin bunu Ermeni vakasına uygulayabileceği yönünde görüş bildirdiklerini ortaya koyuyordu.[18] Resmî anlatıda da diyalog ihtiyacına, Türkiye'nin uzlaşma isteğine ve geçmişiyle yüzleşmeye hazır olduğuna vurgu yapılmaya başlandı. Bu durum, devletlerin ve diğer kurumların geçmişte işledikleri hataların tanınması ve bunlar için özür dilenmesi yönündeki çağrıların artışını; tarihsel yanlışlar için kamu önünde özür dilenmesi meselesinin göze çarpan biçimde gündeme gelişini; ve uluslararası ve yerel düzeydeki aktörlerin özellikle de soykırımla, vahşetle ilgili hafıza meselelerine dikkatlerini yönelttiğini gösteriyordu. Son olarak, resmî açıklamalarda dile getirilen şey, olayların niteliğinin tam olarak anlaşılabilmesi için tüm kanıtların incelenmesi gerektiğiydi.

Böyle bir ortamda, meseleye karşı toplumsal ilgi de artmaya devam etti. Siyasi dünyada resmî anlatıya karşılık yeni akademik girişimler başlatıldı. En dikkat çekeni de Kürt siyasetçilerin hükümeti halk huzurunda soykırımı kabul etmeye ve özür dilemeye davet etmeleriydi. Türk toplumu daha açık bir hale gelirken ve yerel düzlemde siyasi kutuplaşmalar artarken, mesele artık sadece Türkiye ile diğer ülkeler ve dış aktörler arasındaki bir mesele olmaktan çıkmaya ve bizzat Türkiye'nin *kendi içindeki* bir çatlak haline gelmeye başladı.

Ama yine de son on yıldaki kutuplaşma, milliyetçilik ve şiddetin, konu etrafındaki tartışmaya gölge düşürdüğü söylenebilir. Dahası, ifade özgürlüğü alanındaki kısıtlamalar ve halkın uzun zamandır olayların devlet söylemi dahilindeki tasvirine aşina olduğu düşünüldüğünde, Türkiye'de çoğu kişinin *soykırım* sözcüğünden kaçınması ve Ermeni vakası için bu sözcüğün kullanılıp kullanılamayacağını sorgulaması şaşırtıcı değildir.[19]

---

18 Bkz. Pulat Tacar, "Soykırım İddiaları Nedeniyle Oluşan Uyuşmazlığın Çözüm Yolları Konusunda Düşünceler", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt I, Sayı 1, 2007, s. 127-53. Bu konu üzerine bkz. Dixon, 2014, *a.g.e.*

19 Onur Bakıner, "Is Turkey coming to terms with its past? Politics of memory and majoritarian conservatism", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Cilt XLI, Sayı 5, 2013, s. 702-703.

Sonuç

Bu makalede de ortaya konduğu üzere, Türkiye'nin benimsediği anlatı, içeriden ve dışarıdan gelen baskıların ve değerlendirmelerin etkisiyle değişime uğramıştır. Dolayısıyla, devam eden uluslararası baskılar Türk makamlarını devletin anlatısında değişiklik yapmaya iterken, yurtiçindeki siyasi değerlendirmeler Türkiye'nin anlatısındaki değişikliklerin hem zamanlamasını hem de içeriğini etkilemiştir.

Bu makalede aynı zamanda Türkiye'nin anlatısındaki değişikliklerin niteliğine dair görüşler de yer almaktadır. Bunların ilki, değişimin genellikle çok yönlü olduğu ve farklı anlamlar barındırdığıdır.[20] Örneğin Ermeni terörizmi, devletlerin ve uluslararası organizasyonların soykırım tartışmalarıyla birlikte, 1980'lerin başında Türk makamlarını soykırımla ilgili resmî suskunluğu bitirmeye sevk etmiştir. O zaman yapılan değişiklikler, Birinci Dünya Savaşı zamanında Osmanlı Ermenilerinin başına *bir şeyler* geldiğini kabullenmeye başlamaları bir yana, aynı zamanda soykırımın birçok yönünü gizlemeye devam etmelerini ve Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde geliştirilen rasyonelleştirmenin yenilenmesini de içeriyordu. Dahası, devlet yetkilileri resmî anlatıyı savunacak ve yayacak bir dizi strateji de geliştirmişti. Sonuç olarak, bu değişikliklerin etkisinin karmaşık olduğu söylenebilir.

Daha genel olarak, bu analiz, değişikliğin niteliğinin genellikle kademeli olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, resmî ve toplumsal aktörlerin bir anlatıya taraftar olması ve resmî anlatının üretilmesinde resmî aktörlerin ve kurumların müdahil olması nedeniyle anlatıya olan desteğin daha güçlü hale gelmesidir. Bunun sonucunda, mevcut anlatıda radikal bir değişiklik yapmak daha da zorlaşmıştır. Nihayetinde, değişim her zaman katmanlaşmayı getirir ve bu da yeni temaların giderek "katmanlara ayrıldığı" veya mevcut temalara yenilerinin eklendiği bir süreçtir. Son olarak [anlatıyı] destekleyenler değişikliğe itiraz etmeye daha az meyilli olurlar. Öte yandan katmanlara ayırmak, daha kademeli bir değişim türüne işaret ederken, zaman içinde dönüştürücü sonuçlar doğurabilir.[21]

---

20 Bu bulgu devletlerin geçmiş vahşetleri için özür dilemeleri ya da bunu kabul etmeleri konusundaki dış baskıların milliyetçi tepkilere neden olabileceği argümanıyla çelişir. Bkz. Jennifer Lind, *Sorry States: Apologies in International Politics*, Cornell University Press, Ithaca, 2008, 7, s. 195.

21 Katmanlara ayırma üzerine bkz. Wolfgang Streeck ve Kathleen Thelen (yay. haz.), *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

ALTINCI KISIM

Silinen İzlere Farklı Bakışlar ya da Ermeni Hayaleti

20

1915 Soykırımı'nın Ermeni Hafızasındaki İzleri: Hafıza İzlerinin Belirmesinde ya da Silinmesinde Siyasetin Rolü

Janine Altounian
(Deneme yazarı, çevirmen*)

Katılımcıların çoğunun tarihçi olduğu bir kolokyumda kendi çalışma alanımdan yola çıkarak, 1915 Soykırımı'nın, ondan sağ kurtulan kuşakların torunlarının ruhsal yaşamında bıraktığı izler hakkında bir sunum yapmak çok zor. Yine de örneğin kitle kıyımları üzerine çalışmalar ya da tanıklıklarla ilgili veya siyaset felsefesi konularında üniversitelerde düzenlenen kolokyumlarda ya da toplumsal ve tarihsel travmalarla ilgili psikanaliz çalışma toplantılarında karşılaştığım Ermeni gençlerinin ve özellikle de genç Ermeni kadınların sayısının her geçen gün artması, beni bu konuda oldukça cesaretlendiriyor.

Ermeni Soykırımdan sağ kurtulanların çocuklarına soykırım hafızasının ruhsal yönden aktarımı üzerine çalışmaya başladığım 1975[1] yılında, bu alanlarda araştırma yapan genç Ermenilerin sayısı oldukça azdı. Ancak şimdi büyük babalarının ya da büyük-büyükbaba ve annelerinin sağ kurtulmayı başardığı bu büyük yıkımın izleriyle yüzleşmek isteyen üçüncü hatta dördüncü kuşaktan gençlerin sayısı giderek artıyor. Onların bu girişimleri sonucun-

(*) Freud, *Œuvres complètes*, PUF.

1 *Les Temps Modernes* dergisinin Aralık 1975, 31/353. sayısında yayımlanan "Comment peut-on etre Arménien?" başlıklı ilk makalemin ardından aktarım üzerine birçok başka makale ve kitap hazırladım: "Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie". *Un génocide aux déserts de l'inconscient* (René Kaës'in önsözüyle), Les Belles Lettres, Confluents psychanalytiques, 1990, 2003 (2. basım.); *La Survivance. Traduire le trauma collectif* (Pierre Fédida'nın önsözü, René Kaës'in sonsözüyle), Dunod, Inconscient et Culture, 2000, (Yeniden basım 2003); *L'intraduisible. Deuil, mémoire, transmission*, Dunod, Psychismes, 2005, (Yeniden basım 2008); *Mémoires du Génocide arménien. Héritage traumatique et travail analytique*, Vahram ve Janine Altounian, (K. Beledian, J.F. Chiantaretto, M. Fraire, Y. Gampel, R. Kaës, R. Waintrater'in katkılarıyla), PUF, 2009; *De la cure à l'écriture. L'élaboration d'un héritage traumatique*, PUF, 2012.

da, şiddet yüklü bir kolektif tarihin ruhsal etkileri üzerine pek çok araştırma ve doktora tezi hazırlandı. Bunlara baktığımda beni en çok şaşırtan şey, çoğunlukla bir önceki kuşağın konu hakkında suskun kalması nedeniyle bu işe girişen genç araştırmacıların, travmatik bir aktarımın her tür biçim ve içeriğine tanıklık etmesiydi ve bu da zamanında tek başıma yaptığım ve o hazin, "Bana büyükannemin anlattığı şeyleri hatırlatıyorsunuz!" cümlesini duymama neden olan çalışmanın iddialarını tümüyle doğrulayan bir durumdu.

Dolayısıyla psikoloji/psikanaliz alanlarında yapılan tüm bu çalışmalar sayesinde, başlangıçta sadece Shoah kurbanlarıyla ilgilenir görünen disiplinlerde, şimdi Ermenilerin yakın geçmişte yaşadıklarına dair veriler dolaşıma giriyor. Bu yeni duruma, bir de bana gelen talepleri eklersek, biraz kışkırtıcı gelebilir ama, Batı tarihinde ve kültüründe 20. yüzyılda yaşanan büyük kopuşu anlamlandırmaya çalışan bu disiplinlerde "Ermenilerin moda olduğunu" söyleyebiliriz; yani sadece tarih bilimlerinde ya da siyasal alanda değil genel anlamda insan bilimlerinde de görünürlük kazandılar.

Kuşaklararası zamansallığın insan bilimleri alanındaki çalışmalar üzerindeki etkileriyle ilgili bu anekdotlar, ilerleyen sayfalarda kısaca geliştirmeye çalışacağım –coğrafi ve bölgesel anlamda değil, ruhsal anlamda– izlerin silinmesi sorunsalına dair iki noktayı ön plana çıkarıyor: 1) Torunlar kuşağının hafızasında soykırımın izlerinin varlığını devam ettirmesi; 2) Bu izlerin kamusal alanda görünür olmasında ya da silinmesinde siyasetin oynadığı rol.

Bu iki konuyu ele almadan önce, iki saptama yapmak istiyorum: Her türden travmatik deneyimin aktarımı, ancak uzamsal ve zamansal bir mesafelenme ile etkin olarak gerçekleşebilir; yani hem bir kuşaktan diğerine [zamansal], hem de *yok eden* uzamdan *kucak açan bir toprağa* doğru [uzamsal] yer değiştirme yaşanmalıdır. Travmatik mirasın varlığını sürdürebilmesi ve sesini yükseltebilmesi için, hem kuşaklar arasında hem de başkalarının mekânına doğru bir kayma yaşanmalıdır; başka bir deyişle, coğrafi ve psikanalitik bir transfer gerekir. Zamansallıktan bahsedecek olursak, Ermeni Soykırımı'ndan sağ kurtulanların yaşadıkları olaylar –ister anlatılmış olsun, ister bu konuda sessiz kalınmış olsun– onların torunlarına, sonraki kuşaklara bilinçsizce aktarılır; öyle ki bu aktarımın siyasal ve tarihsel boyutu, torunlar kuşağının ruhsal yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline gelir ve birçoklarımızın burada bulunmasının ve bu alanda çalışmasının nedenlerinden biri de budur.

Hafıza izlerinin kalıcılığı mefhumu Freud'un metinlerinde sıkça karşımıza çıkar. Örneğin:

> Eskiden yaşanan travmalara gösterilen tepkileri incelediğimizde [...], bunların bizzat bireyin yaşadığı olaylarla her zaman tam olarak uyuşmadığını, ter-

> sine, filogenetik bir olay modeline daha uygun bir biçimde ve ancak bu olayın etkisiyle açıklanabilecek şekilde [...] aslından uzaklaştıklarını şaşırtıcı bir biçimde görürüz. [...] Bunun nedeni önceki kuşakların yaşam deneyimleriyle kurdukları ilişkidir. [...] İnsanın arkaik mirası sadece bazı eğilimleri değil, önceki kuşakların yaşam deneyimleriyle ilgili içerikleri – anı izlerini de kapsar. [...] Bizler uzun zaman boyunca, atalarımızın yaşanmışlıklarından miras kalan anı izlerinin, karşılıklı iletişimden ve örneğin eğitimin etkisinden bağımsız bir biçimde aktarılması söz konusu değilmiş gibi hareket ettik.[2]

Ancak tersine, bu anı izlerini taşıyanlar onları kamusal alana çıkarmayı başarabilirse, Ermenilerin yurttaşı haline geldiği ülkelerin toplumsal alanındaki kurumsal referanslar arasında görünürlük kazanarak, kültürel ve siyasal anlamda yaratıcı hale gelebilirler. Bu görünürlük kazanma biçimleri oldukça somut olabilir: Anıtlar bu anlamda nesneleştirilebilir üçüncü bir taraf işlevi görür ve söz konusu mirasın izlerine dair öznel deneyimlerin temelini oluşturabilir. Paul Ricoeur, Maurice Halbwachs'ın düşüncesinin izinde, hafızayı kamusal alana dahil eder ve, "Asla tek başımıza hatırlayamayız," der.[3] Bir birey açısından hatırlamak, "toplumsal çerçeveler"den[4] yola çıkarak geçmişini yeniden kurması anlamına gelir. René Kaës'in ifade ettiği gibi:

> Toplumsal felaketler sonucu oluşan travmaların, toplumsal bağları yıkıp benliğin temelini sarstığı ve en kötüsü de kurbanları, sahiplenemeyecekleri bir tarihe yabancı kıldığı doğruysa, temsil edilmesi imkânsız bir deneyimin suskunluğunun yerine [...] anmayı koymak acil bir gerekliliktir: yoksa bu sarsıcı dram ifade edilemez biçimde kalır. Dolayısıyla ancak dışsallaştırılmış bir hafıza, kolektif bir hafıza [...], korkunun yeniden belirmesini engelleyip, ödünç sözcüklerle de olsa hakikate dair bir şeyler söyleyebilmenin yolunu açabilir.[5]

Buna karşın, eğer siyasal koşullar aktarımın kamusal alanda özgürce gerçekleşmesine imkân tanımıyorsa, söz konusu izler silinip gider ya da gizlenir; tıpkı Guillaume Perrier ve Laure Marchand'ın tabiriyle "Ermeni ha-

---

2 S. Freud, *L'homme Moïse et la religion monothéiste, Œuvres complètes Psychanalyse* Cilt XX, Presses Universitaires de France, 2010 içinde, s. 177-178.

3 Paul Ricoeur, *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*, Le Seuil, 2000. Ayrıca bkz. Jean Blain (Lire)'in Paul Ricoeur ile söyleşisi, 01/10/2000, L'Express: "Kendisini dille ifade eden herkesin hafızası vardır: [...] bu da kolektif hafızayı hemen işin içine dahil etmeme izin verir. Böylece "Kim hatırlıyor?" gibi bir sorıya saplanıp kalmayız. Ben tek başıma mı hatırlıyorum? Hayır. Kolektif hafıza diye bir şey var."

4 Bkz. Maurice Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire*, PUF, Paris, 1925, Elektronik basım s. 97: "Bahsettiğimiz ve anılarımız yok olduktan sonra onları yeniden kurmamızı sağlayan çerçeveler, daha önce de belirttiğimiz gibi tümüyle bireysel değildir: Bu çerçeveler aynı grup içindeki insanlar için ortak çerçevelerdir."

5 *La Survivance, Traduire le trauma collectif*, (Pierre Fédida'nın önsözü ve René Kaës'in sonsözüyle) Dunod/ Inconscient et Culture, 2000, 2003 (Yeniden basım) s. 187.

yaleti"nin[6] musallat olduğu günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi. Kitaplarına *Türkiye ve Ermeni Hayaleti* ismini vererek bir ülkenin coğrafi ve politik uzamına, genellikle psikanalistlerin hastalarında saptadıkları patolojik bir semptomu atfettiklerini görmek ilginçtir[7]: Bu semptom, sözcüklerle ifade edilemeyecek bastırılmış bir içeriğin yerine, hastanın hareketlerini ve duygu durumunu kendisi farkında olmaksızın etkileyen, eskilerden gelen bir tür hayaletin varlığını koyar.[8]

Bu genel girişin ardından şimdi kıyımdan sağ kurtulanların torunlarının öznel zamansallığını Gérard Chailand'ın "şimdi artık herkes ölmüş olduğuna göre"[9] sözüyle ilişkilendirerek, soykırım izlerinin kalıcılığı sorununu incelemek istiyorum. Chailand'ın 2003 yılında yazdığı şu satırları burada tekrar anabiliriz:

> Şimdi herkes ölmüş olduğuna göre, artık hatırlama zamanıdır. Ben, ister istemez, katledilmiş bir halkın, haritalardan neredeyse tümüyle silinmiş bir ülkenin evladıyım. [...] Şimdi herkes uzun zaman önce ölmüş olduğuna göre ve ben de ömrümün sonuna yaklaştığımdan, bu kıyımı hatırlatmanın vakti geldi demektir.[10]

Diasporadaki Ermenilik, günümüzde büyükbabalar ve büyükanneler tarafından aktarılan bir miras ile bunun inkârın acı veren deneyimi arasında sıkışıp kalmış olsa da, tarihte toplu bir kıyımın anısını miras alan kişilerin ancak ikinci ya da üçüncü kuşaktan torunları, kendilerini kabul eden yeni ülkelerinde derledikleri bu mirası sembolleştirmeye başlayabilmektedir. Çünkü mezarsız ölülerini, canları yanmadan kabul edebilecekleri ruhsal çerçeveyi ancak bu kuluçka döneminde oluşturabilmektedirler. Chailand'ın kitabına verdiği *Mémoire de ma mémoire* [*Hafızamın hafızası*] ismi, bu koruyucu çerçevenin iki aşamalı biçimde nasıl oluştuğunu anlamamızı sağlar. Zamanı ve mekânı belli, mezarları belli, bir anlamda bilinmez çöllerin bir köşesinde yaşanan ölümlerin açık uzamını kapatan "doğal" ölümler, bu acıyla ilişkilenen özgül bir merhamet duygusunun fitilini ateşler; yani "şimdi herkes ölmüş olduğuna göre" derken söylenmek istenen şey şudur: Şimdi mezar taşları olan ölüler, mezarsız bırakılan öteki

---

6 Guillaume Perrier ve Laure Marchand, *La Turquie et le fantôme arménien, Sur les traces du génocide*, Taner Akçam'ın önsözüyle, Actes Sud-Solin, 2013 [*Türkiye ve Ermeni Hayaleti. Soykırımın İzinde Adımlar*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014].

7 Özellikle Nicolas Abraham ve Maria Torock, *L'Écorce et le Noyau*, Flammarion, 1999 içinde.

8 Örneğin André Missenard: "Hastalar dolanıp duran bu olumsuzun, çoğalan ve yeniden gelen "hayaletlerin" sessizce aktarılmasının bedelini öderler." *Le Négatif, figures et modalités* (A. Missenard yönetiminde) Paris, Dunod, 1989 *içinde*, s. 3.

9 Gérard Chaliand, *Mémoire de ma mémoire*, Julliard, 2003.

10 *A.g.e.*, s. 11 ve 97.

ölülerden onları korumaktadır. Hayatta kalanlar, bu ikili güzergâh aracılığıyla –korkunun hâkimiyetinden sefalete, ardından yaşamdan ölüme– çocuklarına şiddetten arındırılmış bir yaşam zamanı ve uzamı bırakmışlardır. Böylece, kuşakların zamanı, yitirilen bir ülkeyi temsil eden ebeveynlerden, yeni bir ülkede doğurdukları ve aslında kendilerini gizleyerek yüz üstü bıraktıkları çocuklarına doğru akmaktadır. İşte diasporadaki tüm Ermeniler 1915'ten bugüne geçen bir asırlık zamanı bu ruh hali içinde yaşarlar: Bu, nihayetinde örneğin "Ermeni asıllı Fransız" olarak tabir edilen, bu çok genç yaştaki "Fransızların" yani sürgünden sonraki üçüncü kuşağın, nostaljik olarak eksikliğini hissettiği büyük büyükbaba ve anneleriyle karşılaşmasının zamanıdır.

Önceki kuşaklar yok olduğunda, anıları hafızanın derinliklerinde varlığını sürdürür ve belki de bu anılar çocukluklarında farkında olmaksızın onları derinden sevdiklerini hatırlatır. Şimdi onlar, zayıf oldukları bir anda altında ezileceklerini sandıkları ve kendilerini engelleyeceğini düşündüklerinden çekindikleri bu şefkati kendi içlerinde hissetmektedirler.

> Chailand, uzun zaman boyunca, siyahlar içindeki, korkunç geçmişlerinin anısını içlerinde taşıyan ihtiyarların yüzlerinden nefret ettim, der. [...] Acılarını bir bir sayıp döken yaşlı kadınlar [...] Bugün çocukluğumdaki ihtiyar kadınları, hâlâ siyahlar giymiş halde görüyorum; gözlerinin feri sönmüş, külleri hâlâ sıcak bir mateme sıkı sıkıya tutunmuş halde... İmkânsız bir unutmanın dilsiz korosu.[11]

Yetişkinliğe geçerken [önceki kuşakların] ölümüne tanıklık eden şimdiki kuşaklar, artık merhamet duyabilir, sessiz acıların ve cömert şefkatin hazinelerini sahiplenebilirler. Etraflarındaki insanların korkutucu kaderi altında ezilmekten korkmadan, onların sevgisine kendilerini teslim edebilirler.

Çocuklara aktarılan anı izlerini, sessiz, sözsüz, söze dökülemeyecek aktarımın içeriğini görmemizi sağlayacak iki tanıklıktan bahsedebiliriz burada: İsrailli yazar Aharon Appelfeld'in ve Ermeni asıllı bir Fransız gazeteci olan Jean Kéhayan'ın tanıklıkları. Her ikisi de, biri Shoah'tan kurtulmuş, diğeri Ermeni Soykırımı'ndan sağ kurtulan bir ailenin mensubu olarak, bu izlerin silinmez damgasını taşıyan ıstıraplı bağın altını çizerler. İçsel yaşamları, mensup oldukları aileye ya da ebeveynlerine duydukları şefkat dolu bağlılık ile bugünleri ölüm tehdidi altında yaşamanın ne olduğuna dair bilgilerin bir alaşımından kuruludur. Ebeveynlerinin deneyimleriyle aktarılan bu bilgi, hayatta kalanlar ve onların torunları ile yok edici bir gücün karşısında umursamaz ya da etkisiz kalan dünyanın geri kalanı arasında telafisi imkânsız bir duvar örer.

11 Gérard Chaliand, *Mémoire de ma mémoire*, *a.g.e.*, s. 11 ve 83.

Aharon Appelfeld:

> Bunca yıl boyunca devam eden korku nedeniyle, tüm duygularımız, tüm düşüncelerimiz acının süzgecinden geçiyor [...]. Sadece çocuklar bazı şeyleri içlerine alabilirmiş gibi, tüm hücrelerine bilinçsizce sızmış olsa da, çocukların payına düşen şey, bu acı olmamalıydı. Bu karışıklık içinde, ne sözcüklere ne de sorulara yer vardı. Sessiz ifadeler, onlara korkuyu nasıl hapsedeceklerini öğretti. [...] Çocukları nasıl kurtarabiliriz? [...] Bizler onların yaşamının anlamıydık. Daha o dönemde, koşturmaca içinde, kaçarken, bizlere güvenli bir yer bulabilmek için kendilerini feda edişlerini gördüğümüzde, dipsiz uçurumun kenarındaki bu feda ile bize sadece hayatı değil, varlıklarının en yüce anlamını da miras bırakıyorlardı.[12]

Jean Kéhayan:

> İçlerine ölüm işlemiş ebeveynlerimiz, doğal olarak sessizliği esinliyorlardı. Hele soru sormak [imkânsızdı] [...] günlerimiz ve gecelerimiz hep kesif bir karanlık içindeydi. Dehşet hikâyelerinin ardı arkası kesilmiyordu. İsyan etme hakkımız olmayan bu korku ve acı yüklü ayinleri aktarmanın yolu yok. Yaşayan-ölüler, çocuklarının geleceğini düşünebilir mi? Hafıza kültürünün – her açıdan– benim için neden hayati göründüğü sorusuna verilecek bir cevabım yok. [...] Sokağı göstermek bunun için yeterli [Marsilya'daki Küçük Ermenistan'ımın sokağı]. Her kapı, her baba, her anne kendi hikâyesini anlatıyor. Bu anlatma takıntısıyla, Kars'ta işkence görenlerin, Erzurum'da diri diri gömülenlerin anılarını muhafaza etmeyi başarmışlar. Annelerin ve kız kardeşlerin ırzına geçildiği, kundaklı bebeklerin karınlarının deşildiği Suriye'nin Der Zor Çölü'nde, nihai çözüme dair anlatıyı devam ettiriyorlar. [...] Biz yabancı gibi değil de daha çok bilinmez tuhaf kişiler gibi hissediyoruz. Aktarılması imkânsız bir sırrın taşıyıcıları.[13]

Dolayısıyla, kendileri açısından olay değeri taşımayan bir olgu, bir *non-événement* olarak ortaya çıkan bu korkutucu mirasla ilişkilerinde, kaçınma davranışı ortaya çıkar:

> Buradaki travmatik olay, kişi için olay değeri taşımayan, gerçekleşmemiş bir şeydir. Bu "ilk travma anı [...] benliğin içselleştiremediği travmanın soğuk çekirdeğidir.[14]

---

12 Aharon Appelfeld, "L'héritage nu", *Penser/rêver* no 7, 2005, *Retours sur la question juive* içinde.

13 Jean Kéhayan, L'Arménie "sans retour possible", *La Revue Autrement/Le Livre du retour*, 1997 içinde, s. 160-163.

14 Claude Janin, *Figures et destins du traumatisme*, PUF, Paris, 1996, s. 38-39.

Yaşamlarını "sıfırdan başlamak" üzerinde kurabileceklerine inanırlar; ancak gerçekte, bilinçdışı biçimde gerçekleşen aktarım unutmaya asla imkân tanımaz. René Kaës'in de yerinde bir ifadeyle belirttiği gibi:

> Aktarım kendisini sadece eksik ve noksan olandan hareketle kurmaz; aynı zamanda meydana gelmemiş, temsil edilmeyen ve kayıt altına alınmamış olandan ya da bunların kodlanmasında kayıt altına alınmaksızın engellenen şey üzerinden de kurulur. [15]

Sunumumun ikinci kısmında, daha önce de belirttiğim gibi, bu izlerin toplumsal alana kazınmasında ya da tersine toplumsal alandan silinmesinde siyasetin rolüne değineceğim: Bir devlet şiddetinin vârisleri, bir inkârın nesnesi ve ardından hayatta kalanları mekânsal ve kültürel anlamda yer değiştiren insanlar olarak, başarısız oldukları yeni bir dünyada silinmiş tarihlerine bir yer bulabilmek için kültürel, dilsel ve siyasal bir *yer değiştirmeye* ve onu ruhsal olarak sahiplenmeye mecbur bırakılırlar. Onların dünya üzerindeki yerlerini nesneleştirmelerine yarayan bu travma çalışması, kuşkusuz tek bir benlik çalışmasının ürünü değildir. Bu çalışma, vârislerin yaşam alanının yurttaşlara sunduğu ya da sunmadığı sosyopolitik koşullar tarafından ya desteklenir ya da kösteklenir.

> Bu toplumsal felaketlerin sonucu olarak ortaya çıkan travmalar hiçbir şekilde sadece ruhsal bir nedensellik içinde ele alınamaz [...] çünkü bu tutum bir defa daha, özneyi olayla tarihsel ve hakiki ilişkisinden mahrum bırakmak anlamına gelecektir; ki o bu olaydan ancak devlet şiddetinin yarattığı travmanın inkârını destekleyerek sıyrılabilir. [...] Dolayısıyla bu özne için söz konusu olan şey [...] travmatik deneyimini toplumsal ve siyasal uzam ve zaman içine yerleştirebilmek, onu bağlamına geri kazandırmak ve böylece ona hem kendi hikâyesi içinde hem de Tarih içinde bir anlam kazandırmaya çalışmaktır. [16]

Tersinden baktığımızda, bu ruhsal inşa çalışmasının kuşkusuz politik bir yönelimi olacaktır, çünkü dünyanın inkâr edilmiş bir kesimini bu inkâra kulaklarını tıkamış hatta rıza göstermiş bir kesime duyurmaya çalışmak, kamusal tartışmanın zımni inkârlar hakkındaki uzlaşı çerçevesini aşan heterodoks bir söylemi demokratik bir biçimde kabul etmesini gerektirir:

> Demokrasi, [...] bir deneyim alanına, görünürlük rejimini değiştiren bir görünürlüğün dahil edilmesidir. [17]

---

15 René Kaës, *Transmission de la vie psychique entre générations*, Dunod, Paris, s. 12.

16 René Kaës, " Traumatisme" makalesi: *Dictionnaire de la violence* içinde (Michela Marzano yönetiminde), PUF, 2011, s. 1349

17 Jacques Ranciere, *La Mésentente/Politique et Philosophie*, Galilée, 1995, s. 139

Aharon Appelfeld:

> Bunca yıl boyunca devam eden korku nedeniyle, tüm duygularımız, tüm düşüncelerimiz acının süzgecinden geçiyor [...]. Sadece çocuklar bazı şeyleri içlerine alabilirmiş gibi, tüm hücrelerine bilinçsizce sızmış olsa da, çocukların payına düşen şey, bu acı olmamalıydı. Bu karışıklık içinde, ne sözcüklere ne de sorulara yer vardı. Sessiz ifadeler, onlara korkuyu nasıl hapsedeceklerini öğretti. [...] Çocukları nasıl kurtarabiliriz? [...] Bizler onların yaşamının anlamıydık. Daha o dönemde, koşturmaca içinde, kaçarken, bizlere güvenli bir yer bulabilmek için kendilerini feda edişlerini gördüğümüzde, dipsiz uçurumun kenarındaki bu feda ile bize sadece hayatı değil, varlıklarının en yüce anlamını da miras bırakıyorlardı.[12]

Jean Kéhayan:

> İçlerine ölüm işlemiş ebeveynlerimiz, doğal olarak sessizliği esinliyorlardı. Hele soru sormak [imkânsızdı] [...] günlerimiz ve gecelerimiz hep kesif bir karanlık içindeydi. Dehşet hikâyelerinin ardı arkası kesilmiyordu. İsyan etme hakkımız olmayan bu korku ve acı yüklü ayinleri aktarmanın yolu yok. Yaşayan-ölüler, çocuklarının geleceğini düşünebilir mi? Hafıza kültürünün – her açıdan– benim için neden hayati göründüğü sorusuna verilecek bir cevabım yok. [...] Sokağı göstermek bunun için yeterli [Marsilya'daki Küçük Ermenistan'ımın sokağı]. Her kapı, her baba, her anne kendi hikâyesini anlatıyor. Bu anlatma takıntısıyla, Kars'ta işkence görenlerin, Erzurum'da diri diri gömülenlerin anılarını muhafaza etmeyi başarmışlar. Annelerin ve kız kardeşlerin ırzına geçildiği, kundaklı bebeklerin karınlarının deşildiği Suriye'nin Der Zor Çölü'nde, nihai çözüme dair anlatıyı devam ettiriyorlar. [...] Biz yabancı gibi değil de daha çok bilinmez tuhaf kişiler gibi hissediyoruz. Aktarılması imkânsız bir sırrın taşıyıcıları.[13]

Dolayısıyla, kendileri açısından olay değeri taşımayan bir olgu, bir *non-événement* olarak ortaya çıkan bu korkutucu mirasla ilişkilerinde, kaçınma davranışı ortaya çıkar:

> Buradaki travmatik olay, kişi için olay değeri taşımayan, gerçekleşmemiş bir şeydir. Bu "ilk travma anı [...] benliğin içselleştiremediği travmanın soğuk çekirdeğidir.[14]

12 Aharon Appelfeld, "L'héritage nu", *Penser/rêver* no 7, 2005, *Retours sur la question juive* içinde.

13 Jean Kéhayan, L'Arménie "sans retour possible", *La Revue Autrement/Le Livre du retour*, 1997 içinde, s. 160-163.

14 Claude Janin, *Figures et destins du traumatisme*, PUF, Paris, 1996, s. 38-39.

Yaşamlarını "sıfırdan başlamak" üzerinde kurabileceklerine inanırlar; ancak gerçekte, bilinçdışı biçimde gerçekleşen aktarım unutmaya asla imkân tanımaz. René Kaës'in de yerinde bir ifadeyle belirttiği gibi:

> Aktarım kendisini sadece eksik ve noksan olandan hareketle kurmaz; aynı zamanda meydana gelmemiş, temsil edilmeyen ve kayıt altına alınmamış olandan ya da bunların kodlanmasında kayıt altına alınmaksızın engellenen şey üzerinden de kurulur. [15]

Sunumumun ikinci kısmında, daha önce de belirttiğim gibi, bu izlerin toplumsal alana kazınmasında ya da tersine toplumsal alandan silinmesinde siyasetin rolüne değineceğim: Bir devlet şiddetinin vârisleri, bir inkârın nesnesi ve ardından hayatta kalanları mekânsal ve kültürel anlamda yer değiştiren insanlar olarak, başarısız oldukları yeni bir dünyada silinmiş tarihlerine bir yer bulabilmek için kültürel, dilsel ve siyasal bir *yer değiştirmeye* ve onu ruhsal olarak sahiplenmeye mecbur bırakılırlar. Onların dünya üzerindeki yerlerini nesneleştirmelerine yarayan bu travma çalışması, kuşkusuz tek bir benlik çalışmasının ürünü değildir. Bu çalışma, vârislerin yaşam alanının yurttaşlara sunduğu ya da sunmadığı sosyopolitik koşullar tarafından ya desteklenir ya da kösteklenir.

> Bu toplumsal felaketlerin sonucu olarak ortaya çıkan travmalar hiçbir şekilde sadece ruhsal bir nedensellik içinde ele alınamaz [...] çünkü bu tutum bir defa daha, özneyi olayla tarihsel ve hakiki ilişkisinden mahrum bırakmak anlamına gelecektir; ki o bu olaydan ancak devlet şiddetinin yarattığı travmanın inkârını destekleyerek sıyrılabilir. [...] Dolayısıyla bu özne için söz konusu olan şey [...] travmatik deneyimini toplumsal ve siyasal uzam ve zaman içine yerleştirebilmek, onu bağlamına geri kazandırmak ve böylece ona hem kendi hikâyesi içinde hem de Tarih içinde bir anlam kazandırmaya çalışmaktır. [16]

Tersinden baktığımızda, bu ruhsal inşa çalışmasının kuşkusuz politik bir yönelimi olacaktır, çünkü dünyanın inkâr edilmiş bir kesimini bu inkâra kulaklarını tıkamış hatta rıza göstermiş bir kesime duyurmaya çalışmak, kamusal tartışmanın zımni inkârlar hakkındaki uzlaşı çerçevesini aşan heterodoks bir söylemi demokratik bir biçimde kabul etmesini gerektirir:

> Demokrasi, [...] bir deneyim alanına, görünürlük rejimini değiştiren bir görünürlüğün dahil edilmesidir. [17]

---

15 René Kaës, *Transmission de la vie psychique entre générations*, Dunod, Paris, s. 12.

16 René Kaës, " Traumatisme" makalesi: *Dictionnaire de la violence* içinde (Michela Marzano yönetiminde), PUF, 2011, s. 1349

17 Jacques Ranciere, *La Mésentente/Politique et Philosophie*, Galilée, 1995, s. 139

Bunlar çoğunlukla kent düzleminde gerçekleşen ve felaketzedelerin torunlarında travmatik bir miras çalışmasının zeminini hazırlayan ya da kolaylaştıran politik ve kültürel olaylar olduğundan, bu daha da önem kazanır. Travmatik bir aktarım esnasında, üstüne bir de suçu sabit bir devletin inkârcılığı ve diğer devletlerin de ona desteği eklenince, bazı olaylar tam da hafızalaştırmanın fitilini ateşleyebilir; üstelik görünüşte bunu hiç gerektirmiyor olmasına ve hatta her şey bir tür *saf hafızada* tutulmuş olmasına rağmen.

Dolayısıyla şiddet yüklü bir sürgün deneyiminin ardından yaşanan kolektif bir çöküşün aktarımı, bireyin ruhsal hikâyesi ile kolektif tarihin kesişim noktasında gerçekleşir. Bireysel deneyim, sosyopolitik dünya ile ilişki içinde şekillenir; onunla karşılıklı bir aktarım sonucunda oluşur; öyle ki bu akış içinde politikanın da ruhsal etkileri vardır, çünkü kişinin yeni ülkesiyle kültür ve yurttaşlık bağlamında bütünleşmesi ve hatta politik mücadele, mağdurların çocuklarını, hayatta kalanların torunlarını yavaş yavaş tarihlerinin öznesi haline getirir.[18]

Ermeni gazeteci Hrant Dink'in 2007'de öldürülmesine sivil toplumun gösterdiği tepki sonucunda Türkiye'de yaşanan durum tam da budur; ama bundan üç yıl önce, Fethiye Çetin *Anneannem*'i[19] yayımladığında da benzer bir tablo vardı. Çeşitli uzmanların –Ermenilerin geçmiş yaşantılarına dair kalıntılar haricinde– Türkiye'deki soykırım izlerinin silinmesiyle ilgili çalışmalarına dalmadan, sadece tek bir örneğe odaklanacağım: Bu örnekte hafıza izlerinin silinmesi, kuşaklararası zamansallık ile editoryal denebilecek bir olayın etkisinin bir araya gelmesiyle gerçekleşir. Heranuş Gadaryan –Türkçe Seher ismini alarak gizlenmiştir– 1974 yılında ölümünden hemen önce, 24 yaşındaki torunu Fethiye Çetin'e Ermeni olduğunu açıklar ve bu anının vârisi olarak o da 2004 yılında, olay yaratan kitabı *Anneannem* ile, ailesi ölüm çöllerine gönderilirken [ninesinin] koparılan kimliğini ona geri verir. Kitabın yazarı, üç yılını hapiste geçirmiş bir insan hakları savunucusu olarak, ailesinin katline tanıklık etmek zorunda bırakılan ve ardından sadece 10 yaşında olmasına rağmen bir Türk askeri tarafından alıkonulan, dehşet içindeki bir çocuğa borçludur tüm yaşamını. Tüm sıkıntılara rağmen, hayatta kalma inadıyla yaşadığı şiddeti gizleyebilmiş ve böylece kendisine bir yaşam alanı yaratabilmiş bir çocuk. "Anneannemin bana gerçekte kim olduğunu ve 1915'te neler yaşadığını anlatabilmesi tam altmış yılını aldı," der Fethiye Çetin ve şunları yazar:

---

18 Bu düşüncede Janine Altounian'ın *De la cure à l'écriture*, kitabının VI. bölümünden esinlenilmiştir: "*L'élaboration par déplacement dans l'espace politico-culturel du tiers*"

19 Fethiyé Cetin, *Anneannem*, Metis Yayıncılık, 2004; *Le Livre de ma grand-mère*, L'aube, coll. "Regards croisés". Çeviren Alexis Krikorian ve Laurence Djolakian, 2006. Fethiye Çetin avukattır; İstanbul Barosu İnsan hakları izleme kurulu üyesi ve azınlık hakları çalışmaları biriminin sözcüsüdür. 1980 yılında cunta tarafından yakalanmış ve üç yılını Ankara'da cezaevinde geçirmiştir.

> On yıllarca sessiz kalan, yaşadığı vahşet görüntülerini içine gömen bu kadın, şimdi konuşmak, anlatmak için hafızasını zorluyordu. [...] Taşıdığı yükü paylaşma ihtiyacına sonunda daha fazla karşı duramadığını sanıyorum.[20]

Ancak o da bunu kamusal olarak dile getirebilmek için, yine kuşkusuz anneannesi gibi "midesinde bir yumruyla"[21] –1974'ten 2004'e– tam otuz yıl bekleyecektir.[22]

Anneannenin "bu gerçeklerin onu tehlikeye atabilecek olmasına [rağmen] tek başına taşıdığı bu yükten kurtulması"[23] torununu "kelimenin tam anlamıyla sarsmıştı".[24] Ağır bir yalanla kandırıldığını düşünüyordu:

> Keşfettiğim şey, şimdiye kadar bildiğim hiçbir şeyle örtüşmüyordu. Şimdiye kadar bildiğim her şeyin anlamı tepetaklak olmuştu. Değer yargılarım sarsılmıştı [...] Kafam patlayacak ve içinde ne varsa etrafı saçılacakmış gibi hissediyordum.[25]

Heranuş Gadaryan'ın geç de olsa patlattığı bu bombadan beş yıl sonra bir yenisi yaşanacaktır: Bu ünlü avukatın "ona bakmayan, gözlerini halının bir köşesine dikmiş"[26] haldeki büyükannesinin sırrını kamuya açıklamasının ardından, ninelerinin benzer hikâyelerini anlatan birçok başka tanıklık gün yüzüne çıktı. Fethiye Çetin, antropolog Ayşe Gül Altınay ile birlikte, 2009 yılında bunları *Torunlar* başlığıyla bir araya topladı.[27] Bu iki kitap, ilki 2006'da, ikincisi 2011'de tercüme edilince, "Ermeni asıllı Fransızları" derinden etkiledi çünkü tüm anlatılar o güne dek ırk ya da etnik köken üzerinden Türkiye'yi temel alan ulusal kimlik anlayışını sarsmaktaydı. Türkiye'den gelen ve büyükannelerinin, hatta bazen de büyükbabalarının Ermeni olduğunu keşfeden bu kadın ve erkekler, o güne dek gizli kalmaya mahkûm edilen, üzerlerinde taşıdıkları izlere bir anlam vermek ve yitirdikleri soylarını yeniden sahiplenmek zorundaydılar.

Fethiye Çetin'in Anadolu'da bir Türk köylüsü kılığında gizlenen annean-

---

20 *Le Livre de ma grand-mère* (2004), Türkçeden çeviren A. Krikorian ve L. Djolokian, La Tour d'Aigues, Éditions de l'Aube, 2006, s. 82, 100.

21 Marc Sémo tarafından *Livre de ma grand-mère* hakkında 19 Aralık 2006 tarihli *Libération*'da yayımlanan yazıdaki bir ifade, http://www.collectifVAN.org/article.php?r=4&id=6629.

22 Ursula Gauthier'in saptaması: "Turquie, le génocide inavoué", *Nouvel Obs.*, 21 Nisan 2005, "Turquie, le génocide inavoué" http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20120119. OBS9195/turquie-le-genocide-inavoue.html.

23 *Le Livre de ma grand-mère, a.g.e.*, s. 79.

24 *A.g.e.*,s. 107.

25 *A.g.e.*,s. 85.

26 *A.g.e.*,s. 81.

27 Fethiye Çetin ve Ayse Gül Altinay *Torunlar*, Metis, 2009; *Les Petits-Enfants*, Actes Sud, çev. Célin Vuraler, 2011.

nesi, güçlü bir kadın ve ailesinin direği olan ve herkesin çok sevdiği Seher, torununa Heranuş Garabyan olduğunu açıklamakla kalmaz, tüm diğer "torunların" da bu dışlayıcı sırdan kurtulmaları ve özgürleşmeleri dileğini de iletir ve – bu özgürleşmenin aracısı nihayetinde her şeyin fitilini ateşleyen torunu olacaktır. Böylelikle kendi anlatısına, anlatılmasını teşvik ettiği diğer anlatıları da ekleyerek, çağdaşlarının kendilerine büyük bedeller pahasına aktarılan bir tür yaşam borcunu ödemesini sağlayacaktır. Bu sayede son derece etkili bir simgesel eylem gerçekleştirir:

Deniz adında 45 yaşındaki görüşmeci, 2005 yılı Ekim ayındaki bir görüşmede şunları anlatır:

> Ailemde herkes her şeyin farkında ama kimse konuşmuyor. Benimle bu konuda ilk konuşan kuzenimdi. Bana, "Ermeni olduğunu biliyor muydun?" diye sordu. Tabii ki bu konuda hiçbir şey bilmiyordum.[28]

Laure Marchand, *Nouvel Observateur*'de bu ikinci kitapla ilgili yayımlanan "Ermeni Soykırımı: Çatırdayan Bir Tabu" başlıklı yazısında şunları söyler:

> Zorla Türkleştirilmiş Ermenilerin torunları ve "dönmeler", ölümden kurtulmak için İslam'a geçmiş Ermeniler, ihtiyatlı bir biçimde karanlıklardan çıkıyor ve Türkiye'nin hafızasına kavuşmasına yardım ediyorlar.[29]

Bilinçdışı aktarımla ilgili olarak iyimser denebilecek bir anlayışı ifade ederek, René Kaes'e şu satırları yazdıran anlayışla bitirmek istiyorum:

> Birkaç kuşak sonra, simgesel düzlemde aktarılamamış olanın simgelerini [...] kimse yok edemez [...] Mektup daima muhatabına ulaşır; gönderici tarafından bu şekliyle kurgulanmamış olsa bile: İzler, mutlaka kendi yolunu bulur ve alıcı onu olduğu haliyle kabul edene kadar yolculuğuna devam eder.[30]

---

28 *Les Petits-Enfants*, *a.g.e.*, s. 45,48.

29 Laure Marchand, *Nouvel Observateur*, 2 Şubat 2012, http://tempsreel.nouvelobs.com/monde/20120202.OBS0449/genocide-armenien-un-tabou-qui-se-fissure.html. Ayrıca Guillaume Perrier'in röportajına bakınız: "Le réveil des Arméniens de Turquie", *Le Monde*, 21.12.2011. http://actualite.portail.free.fr/monde/21-12-2011/le-reveil-des-armeniens-de-turquie/; Bu iki yazar Fransa'da kamuoyunu çok ilgilendiren bir kitap yazmıştır: *La Turquie et le fantôme arménien*, *Sur les traces du génocide*, Taner Akçam'ın önsözüyle, Actes Sud-Solin, 2013. Ayrıca Jean-Louis Jeannelle'in 31 Mayıs 2013 tarihli *Le Monde* gazetesinde yayımlanan harika makalesine bakınız.

30 René Kaës, "Le sujet de l'héritage", *Transmission de la vie psychique entre générations*, Dunod/Inconscient et culture, Paris, 1993, s. 45 içinde.

21

ERMENİLERİN MAL VE SERVETLERİNE EL KONULUP İMHA EDİLMESİ VE SOYKIRIM

DICKRAN KOUYJIAN
(Kaliforniya Devlet Üniversitesi)

Halkların Daimi Mahkemesi'nin 1984 yılında Ermeni Soykırımı konusunu ele almasının ve sonuçlarının *Le Crime de Silence* [Sessizlik Suçu] başlığıyla yayımlanmasının üzerinden tam otuz yıl geçti[1]; *Comité de defense de la cause arménienne* [Ermeni Davasını Savunma Komitesi - CDCA] tarafından düzenlenen konferansın üzerinden ise on beş yıl geçti.[2] Tabii ki ulusal facianın farklı boyutlarına yönelik yaklaşımda büyük değişimler yaşandı: Ermenilerin ve Türklerin yaklaşımında olduğu gibi Ermeni kültürünün yok edilmesi, Osmanlı Devleti ve halefi Türkiye Cumhuriyeti'nin "metruk" olarak adlandırdığı mimari yapılar ve taşınmaz mallara el konulup ortadan kaldırılması, toprakların iadesi ve tazminatlar gibi konularla ilişkili olarak bilim insanlarının yaklaşımlarında da değişimler görüldü.

Problemin daha derin analizinin yapılabilmesi için mevcut belgeleri ve araştırmaları irdeleme ya da basit bir şekilde sıralama konusunda bir metot henüz geliştirilmiş değil; muhtemelen de böyle bir metoda erişmek çok zor, çünkü bilgiyi anlaşılır hale getirmek için dağınık veri ve teorileri düzenlemek gerekiyor. Ama yakın zamanlı bu yaklaşımlar arasından iki önemli eğilimin altı çizilmeli: Türk kaynaklarına gitgide daha çok başvurulması ve Türk araştırmacıların bu konuda çalışma yapmaya gitgide daha çok meyilli olmaları.

Yarım yüzyıllık akademik araştırma ve siyasi, bazen de militan aktivizm, yeni bir güven duygusu yarattı ve bu işin faili olan Türkiye Cumhuriyeti de

1 Paris-Sorbonne, 13-16 Nisan 1984, *Le Crime de Silence*, Gérard Chaliand, Claire Mouradian, Alice Aslanian-Samuelian (yay. haz.), Paris, 1984.

2 Paris-Sorbonne, 16-18 Nisan 1998, *L'actualité du Génocide des Arméniens*, Paris, 1999.

dahil olmak üzere katliamın ülke halkları tarafından kabul edileceği umudunu ortaya çıkardı. Bir ulusun yok edilişinin bu şahsi boyutunun adalet arayışı konusundaki en önemli mücadele olmadığını ileri sürmek zordur. Ermeniler soykırım sürecinin dikkatli bir şekilde tarihsel olarak yeniden inşa edilmesi için hem bireysel hem kolektif olarak çaba sarf ettiler. Bu çabalar da meyvesini verdi. Batı dünyasının neredeyse tamamı Ermenilerin geçtiğimiz yüzyılın ilk kitlesel soykırımının kurbanı olduğunu kabul ediyor ve bu ulus-devletlerin birçoğu da bunu resmî olarak tanıyorlar.

Ama Ermeni Soykırımı'nda insanlar sadece yaşamlarını yitirmediler. Bin yıldır özenle yaratılan kültürün tamamı yok oldu; sadece halk gelenekleri ve türküleri, zengin bir sözlü edebiyat, kolektif bir mekân hafızası değil, maddi birikimler de kayboldu: kiliseler, manastırlar, okullar, yardım kurumları ve her türden mal varlığı, dükkânlar, çiftlik hayvanları, mobilyalar, aile yadigarları, belgeler ve arşivler, sanat eserleri, cemaat mülkleri ve kutsal mekânlar. Bunların hepsi alındı, çalındı, yıkıldı, yok oldu; bunlar arasında el konan, dönüştürülen, harap olanların çoğu hâlâ bugünün Türkiye'sinde yer almaktadır. Son olarak, bir de kurbanların Ermeniler öldürülürken ya da kentlerinden çöllere sürülürken el konulan ya da geride bıraktıkları mal varlıkları var: evde saklanan mücevher ve altınlar, bankalardaki para, alacak hesapları, depolar, bonolar ile diğer güvenceler ve sigorta poliçeleri.

Bilim insanları, aktivistler ve konu hakkında bilgi sahibi olan kamuoyu, soykırımı aşikâr bir gerçek olarak kabul ediyorlar ve sadece soykırımın tanınması konusunda değil, ulusal ve toplumsal kaynakların yaşananların telafisi ve tazmin edilmesi amacıyla da kullanımında üstü kapalı bir değişim varmış gibi görünüyor. Neredeyse sadece [soykırımın] tanınmasına yönelik hedef, beraberinde bu kabulün sonuçlarını da getirdi; gerçi birçok hükümet Türkiye'yle iş yapan ticari ve hatta ulusal kurumların lobi gücünden dolayı, inkârcı Türk devletinin baskısından çekinerek hizmet ettikleri halkların hassasiyetlerini yansıtan bir tavır almak istemediler.

Tazminat ve telafi perspektifinden bakıldığında, "tarihî, dinî ve kültürel yapıların yok edilmesi modern soykırımların ayrılmaz bir parçasıdır; bu, kültürleri için önemli semboller teşkil eden bu [varlıkları] yaratan insanların hafızasını silme çabasıdır" şeklindeki görüş,[3] insanların ve kültürlerinin kasten kitlesel olarak yok edilmesinin aşikâr bir uzantısı oldu.

Yıkımla ilgili yakın zamanlı girişimlerin amacı, Türkiye'nin Ermeni mirasının ayakta kalan anıtları karşısındaki yarı resmî politikasının ana hatlarını belirleyerek, halk yok edildikten sonra Ermeni kültürünün kalıntılarını orta-

3 Dickran Kouymjian, "The Crime against Cultural Heritage and Historical Memory: The Question of Abandoned Property", *The Crime of Genocide: Prevention, Condemnation and Elimination of Consequences*, (yay. haz.) Aram Harutyunyan, Erivan, 2011, s. 181.

dan kaldırmak için atılan adımları açıklamaktır.[4] Kévork Baghdjian, mal kayıplarının dökümünü yapmak adına erken tarihli girişimleri referans alarak, el koyma ve yıkım konusunu elli sene önce dikkatli bir şekilde incelemiştir.[5] Geçtiğimiz otuz yılda belgelere dayanan çalışmalara, anıtların soykırım öncesindeki hallerinin fotoğraflarıyla gösteren sergiler de eklendi. Bu fotoğraflar arasında soykırımın hemen sonrasından çekilenler ve binaların, anıtların tamamen yok olduklarını, harç ve taş yığınına dönüştüklerini ya da ironik bir şekilde korunup Türk kamu binalarına, camilere, hatta ahırlara ya da başka amaçlarla kullanılacak binalara dönüştürüldüklerinii gösteren yakın zamanlı renkli fotoğraflar da bulunuyor.

Son yirmi yılda ilginin el konulan ve çalınan mallara kaydığı söylenebilir. İnsanlığa karşı işlenen suçlar, soykırımlar ve azınlıklara yönelik eziyetlerle ilgili uluslararası yasaların yorumlanması meselesinde Türkiye'nin kullandığı metodun daha da karmaşık bir hal aldığı görülür. Holokost ve daha yakın zamanlı soykırımlar, böyle eylemlerde bulunan devletlerin cezasız kalmasını daha zor hale getirmek amacıyla hukukçuların yeni yaklaşımlar ve yeni stratejiler geliştirmesin için örnek teşkil etmişti. En hararetli biçimde tartışılan konulardan biri, soykırım kurbanlarının hayat sigortası poliçeleriydi. Yahudilerin inatçı uluslararası sigorta şirketlerini ve bankaları bu tür poliçe sahiplerinden hayatta kalanlara ya da onların vârislerine ya da onları temsil eden kurumlara yüz binlerce dolar ödetme girişimlerinin başarıya ulaşması sayesinde, Ermeniler Amerikalı ve Avrupalı sigorta şirketlerine karşı etkili bir kampanya başlattılar ve bunun neticesinde iki kişiye ödeme yapıldı. Her ne kadar miktarlar Holokost mağdurlarının kazandıklarına kıyasla çok az olsa da ve hâlâ paranın dağıtılmasıyla ilgili sorunlar yaşansa da bu süreç adaleti sağlamak adına yasal bir yol açtı. Bu çabanın doğal bir sonucu olarak Jön Türklerin ve ayrıca simsarların, özellikle de banka ve sigorta şirketlerinin el koyduğu mallar üzerine yapılan akademik çalışmalarda da artış oldu.[6]

19 Eylül 2010'da Akdamar Adası'ndaki, Ankara hükümetinin milyon do-

4 Dickran Kouymjian, "Destruction des monuments historiques arméniens, poursuite de la politique de génocide", *Le Crime de Silence*, 295-310; *a.g.e*, "La confiscation des biens et la destruction des monuments historiques comme manifestations du processus génocidaire", *L'Actualite du Genocide des Armeniens*, Paris, 1999, s. 213-224. Sıralanan dokuz maddeye, Kilise binalarının altına ve etrafına gömülen Ermeni altınlarının dedektörlerle aranması furyasını da ekleyebiliriz. Resmî makamlar bu aramaları teşvik etmiş, bunlar sırasında kimi zaman yapılar hasar da görmüştür.

5 Kévork Baghdjian, *Mémoire sur la confiscation par le Gouvernement turc des biens dit "abandonnés" des réfugiés arméniens*, Montpellier, 1968, (yeniden basım) Montreal, 1987, genişletilmiş hali: *The Confiscation of Armenian Properties by the Turkish Government Said to Be Abandoned*, Antelias, 2010.

6 Hrayr S. Karaguezian, *Genocide and Life Insurance. The Armenian Case*, La Verne, CA, 2006, gözden geçirilmiş haliyle: Hrayr S. Karaguezian ve Yair Auron, *A Perfect Injustice. Genocide and Theft of Armenian Wealth*, New Brunswick ve Londra, 2009.

larlar vererek restore ettirdiği, 10. yüzyıldan kalma Kutsal Haç Kilisesi'nde, Türk hükümeti tarafından onaylanıp teşvik edilen Ermeni ayinine çoğunlukla İstanbul Ermenileri katıldı. Kimileri için bu Ermeniler aslında mazlum vatandaşlardı, bazıları ise bunu bir propaganda taktiği olarak görmüştü. Bu adım, on bir ay önce imzalanan ve Türk hükümetinin dünyaya, ama özellikle de Avrupa Birliği liderlerine Türkiye'nin de azınlıklarına ve mallarına Batı demokrasileri kadar saygılı olduğunu kanıtlasının bir yolu olarak görülen Ermeni-Türk Protokolleri ile kıyaslanmıştı. Ama bundan dört sene önce, Aralık 2005'te Azerbaycan'daki Türk kardeşleri, İran ve Nahçıvan arasındaki sınırda yer alan Culfa'da yüzyıllık mezarları yerle bir ederken ve üç binden fazla dev taş haçı paramparça edip, sonra bu ölülere ithaf edilmiş anıtları Aras Nehri'ne atarken ve son olarak askerî atış menzili yapmak için yüzlerce dönüm kutsal araziyi asfaltla kaplarken Türkiye'de mutlak bir sessizlik hâkimdi. Bütün bunlar sınırın diğer tarafında filmleştirildi, dünya çapındaki Ermeni protestolarıyla birlikte Birleşmiş Milletler ve UNESCO'ya sunuldu, ama kibarca görmezden gelindi.[7]

Sigorta vakalarının yanı sıra soykırım mağdurları ve vârisleri tarafından Ağustos 2010'da Kaliforniya Federal Mahkemesi'nde Türk hükümetine ve Türkiye'deki iki önemli bankaya karşı açılmış bireysel hukuk davaları da bulunuyor. Davalar Ermenilerden katliamlar sonucu alınan malların ve kurbanların el konulan mallarının tazminatı olan milyarların peşinde.[8]

Ekonomik açıdan gelişmiş, 75 milyon nüfuslu, aynı zamanda NATO üyesi olan "Golyat" Türkiye'nin karşısında diasporanın yani "Davud'un" mücadelesi, kuşkusuz uzun erimli yasal bir süreçtir; ama ne Türkiye'nin soykırımı tanımasını beklemekte ne de ulusal yapıların, yirmi hükümetin, Amerika'nın kırk iki eyaletinin yasa tasarıları ve neredeyse tüm soykırım ve Holokost araştırmacılarının sayesinde soykırımın tarihsel geçerliliğini tartışma konusu yapmaktadır. Aktivist politika, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme taleplerini karşılayan daha açık bir tavırdan ve Ermeni-Türk gazeteci Hrant Dink'in 2007'de vahşice öldürülmesinden sonraki kitlesel protestolardan beslenmektedir.

Azınlıkların kültürel varlıklarının, bu örnekte ise Türkiye'deki Ermeni kiliselerinin kaderi düzenli olarak takip edilmesi gereken sorunlar arasında yer alır. UNESCO'nun Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Sözleşmesi'nde yer alan, azınlık halklarının kültürel varlıklarının korunmasıyla ilgi-

---

7 *Julfa. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azerbaijani Authorities*, Beyrut, 2006; *The Destruction of Jugha and the Entire Armenian Cultural Heritage in Nakhcjievan*, Bern, 2006.

8 *Alex Bakalian ve diğ. Türkiye Cumhuriyeti ve diğ. karşı.*, Sözlü ifadeler Aralık 2014'te San Francisco'daki Amerikan 9. Temyiz Mahkemesi'nde alınmıştır.

li 38 madde muğlak ve tartışmalıdır. Bu konu 2000 yılında gerçekleştirilen UNESCO toplantısında Dışişleri Bakanı Vartan Oskanian tarafından ayrıntılı bir şekilde eleştirilse bile sözleşmede somut bir değişiklik yapılmamıştır.[9] Bu maddeler hiçbir yerde bir azınlığın kültürel varlığına ya da zamanında ait olduğu, bazı durumlarda yasal olarak hâlâ başka bir devletin halkına ait olan kültürel mal varlığı meselesine gönderme yapmaz. Ermenistan Cumhuriyeti'nin bu meseleyi takip etmeye devam etmesi gerekiyor.

Çözülmemiş başka bir mesele de Jön Türkler tarafından Almanya'ya gönderilen, Birinci Dünya Savaşı'nda da Müttefiklerin el koyduğu Ermeni altınlarına ne olduğunu araştırmak ve bunların geri alınmasının yollarının aramaktır. Bu 1998'deki konferansta tartışılmıştır[10] ama yakın zamanda Karagueuzian ve Auron'un da analiz ettiği gibi bu konuda hâlâ somut bir sonuca erişilememiştir.[11]

Çoğu Türk çok sayıda araştırmacı 1923'te Kemal Atatürk (kendisi de soykırımla bağlantılıydı) tarafından kurulan yeni cumhuriyetin ve akabinde ortaya çıkan orta sınıfın, Ermenilerin malvarlığına el konulmasının bir sonucu olduğunu desteklemektedir. Uğur Üngör'ün de aralarında olduğu bazılarına göre Jön Türkler 1950'ye kadar Türkiye'nin yönetiminde kaldılar.[12] *The Making of Modern Turkey* [Modern Türkiye'nin İnşaası] kitabının önsözünde şöyle yazar Üngör: "Kitap Türkiye'nin doğu kesimindeki Jön Türk dönemiyle (1913-1950) [...] sınırlıdır. Bu dönem, [Jön Türklerin] 1913 darbesiyle iktidara gelmeleriyle başlayıp 1950'de Jön Türk yönetiminin devrilmesiyle sona erer," ki bu Kemalist parti yönetiminin sonudur.[13] Soykırım ve Büyük Savaş yılları boyunca, Ermeni mallarının, özellikle evlerin ama aynı zamanda tehcir ve katliam mağdurlarının terk ettiği çiftliklerin ve diğer toprakların Balkanlar'dan gelen Türk ve Müslüman muhacirlere dağıtılmasına yasal bir kılıf uydurmak için yasalar düzenlenmiştir. Jön Türk parti yetkilileri de açık ya da üstü örtük bir biçimde Ermeni zenginlerin malvarlığından faydalanmıştır. Aynı durum belediye başkanları, valiler ve yerel yetkililer için de geçerlidir. Osmanlı Türk toplumunda özellikle de Anadolu'daki büyük şehir ve topraklardaki en zengin grupları temsil eden milyondan fazla Ermeninin parasının ve malının transferi demek, tasfiye edilen ya da acımasızca sürgüne zorlanan bir nüfustan alınıp devletin genellikle onların öldürülme-

9 UNESCO'nun 30. Genel Konferansı'nda alınan karar, Paris, 30 Ekim 1999; ve sonra 33. Genel Konferans kararları, 7 Ekim 2005.

10 Kouymjian, "La confiscation des biens", s. 220.

11 Karaguezian ve Auron, *A Perfect Injustice*, 9-10 bölümler, s. 99-133.

12 Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford, 2011. Yazar 1950 yılına kadarki hükümetler için de başka bir sıfat eklemeksizin Jön Türk tabirini kullanır.

13 *A.g.e.*, s. VII.

sinden sorumlu vatandaşlarına sunduğu trilyonlarca değilse bile milyarlarca dolar demektir.

Bu canice mal transferi ancak son yıllarda Türk entelektüellerin ve hükümet yetkililerin beyanlarıyla açık açık konuşulmaya başlamıştır. Bu, sonraki Türk hükümetlerinin soykırımı şiddetle reddetmelerinin ana sebebi olabilir mi? On yıl önce tapu sicili, yani kimin hangi toprağın sahibi olduğuna dair arşiv kaydı meselesi gündeme gelmiştir. 2005'te Tapu İdaresi Genel Müdür Yardımcısı Nihat Şahin'in tapuların ve toprak transferlerinin kaydının olduğu binlerce cildin dijital kopyasını gün yüzüne çıkarma projesi, Milli Güvenlik Konseyi'nin kısa cevabıyla reddedilmiştir: "O defterlerin Tapu İdaresi'nde kısıtlı erişimle kalması daha iyi", çünkü Osmanlı zamanlarından kalan kayıtlar "etnik ve siyasi manipülasyonlara (asılsız soykırım, Osmanlı [Yardım] Dernekleri, mal iddiaları, vs.) müsait."[14] Tanınmış Türk profesör ve siyasi analist Baskın Oran'a Milli Güvenlik Konseyi'nin Tapu İdaresi'ne gönderdiği notla ne yapmak istediği sorulunca şöyle cevap vermiştir:

> Kuşkusuz bu gizli notta, 1915'te neler yaşandığı gizlenmeye çalışılıyor ama daha derinlemesine baktığımızda asıl gizlenmek istenen şey, ilkel sermaye birikimi sürecidir. Kimden gizlenmeye çalışılıyor? Elbette Türk vatandaşlarından... Çünkü dünyanın geri kalanı olan biteni ezbere biliyor. Neden? Çünkü 1915'le ilgilenilmeye bir defa başlanırsa, gerisi çorap söküğü gibi gelecek [...] Milli Güvenlik Konseyi'nin her şeyi sümen altı etmeye çalışmasının nedeni işte budur.[15]

Bu, "Pandora'nın kutusunu açmak" gibidir; bu ifade Türkiye'de çok popülerdir ve halkın Türk hükümetinin yıllardır kullandığı ikiyüzlülüğü öğrenmesi için kullanılmaktadır. 2013'teki Gezi Parkı Olayları'nda öfkeyle, daha yakın bir tarihte de Cengiz Aktar'ın "Armenian Genocide: Turkey Has Lost the Battle of Truth" (Ermeni Soykırımı: Türkiye Hakikat Savaşını Kaybetti) makalesinde kullanılmıştır. Makale şöyle biter: "Pandora'nın kutusu açıldı. Bunun devlet politikasını ne zaman ve nasıl etkileyeceğini tahmin etmek zor."[16]

Muhtemelen Tapu İdaresi meselesine en net yanıt, Kasım 2006 tarihli bir

---

14 Murat Belge, "Before Challenging, Check It", *Radikal*, 7 Kasım 2006. Bu kısmen Kouymjian, "The Crime against Cultural Heritage", s.185'de tartışılmıştır.

15 Baskın Oran, *Radikal*, 25 Eylül 2006; Kouymjian, *a.g.e.*

16 Cengiz Aktar, *Al Jazeera* İngilizce web sitesi, 24 Nisan 2014; Kısmen Harut Sassounian, *Armenian Weekly*, 25 Kasım 2014'de ele alınmıştır. 1919 tarihli bir (Türk) hükümet raporunda Ermeni ölümlerinin sayısının 800 bin olduğu vurgulanıyordu. Bu, Murat Bardakçı'nın 2008'de yayımladığı *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*'nde belirtilen 1 milyonu aşkın ölü sayısını bir anlamda doğrular. Ayrıntılı bir incelemeyi Ara Sarafian, *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide*, Londra, 2011 içinde bulmak mümkündür.

röportajda Sabancı Üniversitesi'nden Profesör Cemil Koçak'ın yorumlarıydı. Birçokları gibi o da Ermenilerin yok edilmesinden sorumlu Jön Türk yöneticilerinin Atatürk'ün cumhuriyet hükümetinde de olduğunu düşünüyor. "Rejim değişimi değil yönetim değişimi söz konusudur. [...] İttihat ve Terakki Partisi adını değiştirir ve Cumhuriyet Halk Partisi olur. İttihatçılar Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkar ama Cumhuriyet'i kuranlar da onlardır. [...] Bir kopuş yoktur. [...] Bu nedenle Ermeni katliamı [açık açık] tartışılamıyor." Bir tarihçi olarak 1915 olaylarını nasıl tanımladığı sorulduğunda Koçak şu cevabı verir: "Tapu kayıtlarında bu mevzunun özüyle ilgili bilgiler var, çünkü 1915 sadece çok sayıda Ermeni'nin öldürülmesiyle sınırlı değildi. Çok büyük miktarda mal varlığı transferi de vardı. Anlatılardan [bu] mal varlığı transferinin, Müslümanlara [Ermenilerden] aktarılan malın boyutunu belirleyemezsiniz. Bu sadece tapular sayesinde öğrenilir. Yaklaşık bir milyon Ermeni yerinden edildi ve asla geri dönmedi. Bu bağlar, bahçeler, dükkânlar ve işletmeler artık başkalarının. Tapular bunu açığa çıkaracaktır. 1915-1918 [yılları] arasındaki tapulardan Ermenilerin tüm mal varlığının miktarı ve bu malın kime geçtiği kolaylıkla görülebilir. [Türk devletinin] direnmesinin nedeni budur."[17]

Ermeni mallarına tamamen Türklerden oluşan bir ticari sınıf yaratmak için el konulduğu tezi çokça tartışılmıştır; hatta bazı Jön Türk ideologları açısından Ermeni zenginlerinin mal varlığının tamamını elde etmenin en hızlı yolunun söz konusu azınlık cemaatini kitlesel olarak tehcir edip öldürmek olduğuna dair önermeler bulunmaktadır. Eski Ermenice kaynakların yanı sıra kentlerini, evlerini terk etmeye zorlanan insanlara verilmesi gereken envanter makbuzlarından da faydalanan Baghdjian'ın çalışmasını referans alan Taner Akçam ve Hilmar Kaiser gibi arşiv araştırmacıları, 1990'larda zaten bu meselelerle meşguldü. Kaiser 2000'de Fresno'daki Kaliforniya Devlet Üniversitesi'nde çalınan mallar ve tazminatlarla ilgili bir konuşma yapmıştır. "Ermenilerin yanlarında götüremediği her şeyi Türkler almıştı," der ve bunları kullananların temel haklara saygılı olup olmadığından şüphe ettiğini de ekler: "İnsan hakları hükümetler için hiçbir şey ifade etmiyor," dolayısıyla odak noktası yasal meseleler olmalıdır. Ermenilerin sahip olduğu gayrimenkuller milyon dolar değerindeydi; buna 85 yıllık birikmiş faiz de eklenmelidir, zira insanlığa karşı işlenen suçlarda zaman sınırlaması yoktur. Ermeniler Amerikan mahkemelerinde dava açabilirler. Çünkü kamu kayıtları Türkiye'nin hiçbir tazminat olmadan Ermenilerin sahip olduğu topraklara el koyduğunu gösteriyor. "[Türk makamları] soykırımı inkâr ediyor, çünkü buna para harcamak, zararı karşılamak istemiyorlar." Kaiser, Ermenilerin geçmişi yeniden yaşamak yerine Amerikan mahkemelerinde daha fazla dava

17 Cemil Koçak'la röportaj, *Radikal*, 13 Kasım 2006.

açmasını tavsiye ediyor. Ayrıca işleri ilerletmek için "Ermeni Alacakları Komisyonu" kurulmasını da öneriyor.[18]

> Bedross Der Matossian'ın yazdığı, Ayhan Aktar'ın, Taner Akçam'ın ve doksanlar sonu ila yüzyılımızın ilk yılları arasında yapılan diğer başka çalışmalara dayanan "Tabu İçinde Tabu" isimli makale[19] erken tarihli bir araştırmanın değerlendirmesini sunar ve el konulan sermayenin yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisinde önemli bir rol oynadığını ileri sürer: '[Müsadere] Osmanlı döneminde başlar ve Türkiye Cumhuriyeti'nde (temellük biçiminde) sona erer. [...] (Gasp edilen) Ermeni malları birkaç amaca hizmet etmiştir: Müslüman mültecilerin ihtiyaçlarını kaşılamak, Müslüman bir burjuva sınıfı oluşturmak, savaş boyunca ordunun ihtiyaçlarını karşılamak, hükümetin Ermeni tehcirindeki harcamalarını karşılamak, hükümetin çeşitli eksikliklerini gidermek ve son olarak düzensiz milis kuvvetleri oluşturmak için kullanılmıştır.[20]

Erken Cumhuriyet tarihi araştırmacıları arasında Türk ekonomik milliyetçiliği olarak bilinen olguyla ilgili en detaylı tartışma bu konferansın katılımcıları olan Mehmet Polatel ve Uğur Ümit Üngör tarafından kaleme alınan *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* [Müsadere ve Yıkım: Jön Türklerin Ermeni Mallarına El Koyması] kitabıdır.[21] Önsöz, kitaptaki detayların kısa bir özetini sunar; kitap "Jön Türk rejiminin Ermeni mallarının kitlesel biçimde kamulaştırılmasının bir analizidir"; "Türk ekonomik milliyetçiliğinin oluşumunu" detaylandırır ve "yağmanın nasıl organize edildiğini [tasvir eder], devlet onayıyla gerçekleştirilen hırsızlığın işlevleri ve faydasıyla ilgili yeni bakış açıları sunar." Yazarlar Osmanlı tapu kayıtlarının önemini vurgular: "En önemlisi, oldukça siyasi nitelikteki tapu kayıtları sicilinin Ermenilerin potansiyel maddi hak taleplerinden korkulduğu için kapalı kalmasıdır... (Muhtemelen) bu sicillerde el konulan Ermeni mallarıyla ilgili detaylı hesap defterleri vardır." (IX-X). Jön

18 Arpik Paraghamian, "Hilmar Kaiser Raises New Legal Issues through Study of Armenian Genocide", *Hye Sharzhoom-Armenian Action*, v. 22/2 (2000). Kaiser daha sonra argümanlarını geliştirmiştir: "Armenian Property, Ottoman Law and Nationality Policies during the Armenian Genocide, 1915-1916", Olaf Farschid ve diğ., *The World War I as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, Beyrut, 2006, s. 49-71.

19 Bedross Der Matossian, "The Taboo within the Taboo: The Fate of 'Armenian Capital' at the End of the Ottoman Empire", *European Journal of Turkish Studies (çevrimiçi)*, 2011.

20 *A.g.e.*, 27, Alıntılayan: Nevzat Onaran, *Emval-i Metruke Olayı: Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 124-128 ve Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 223-236.

21 Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Londra, 2011, 2. Basım, Londra-New York, 2013. Taner Akçam bir bölümle ilgili (III. Bölüm) eleştirel bir deneme kalme almıştır, *Armenian Review*, Cilt 54/1-2 (2013), 51-78 ve yazarlar da aynı sayıda ona cevaben bir makale yazmışlardır, s. 79-92.

Türklerin ekonomik "Türkleşme" ideolojisini nasıl sunduklarını gösteren bir taslakla özet sona erer. "Soykırım ile mal transferi arasındaki, yani ekonomik yıkımla inşa arasındaki tutarlılığa özellikle odaklanmak gerekir: Ermenilerin mallarına el konulması Jön Türk rejiminin çıkarına nasıl hizmet etmiştir?" (XI) Aynı yıl Üngör'ün yazdığı *The Making of Modern Turkey* [Modern Türkiye'nin İnşası] adlı çalışma, prestijli bir yayınevi olan Oxford University Press tarafından yayımlanmıştır. Kitabın önemli anlatılarından birinde 19. yüzyılın tek ulus, tek dil, tek kültürlü ulus devlet ideolojisini temel alarak Jön Türklerin Türkiye'yi nasıl kasten homojenleştirdikleri adım adım anlatılır. *Confiscation and Destruction*'da ayrıntılı bir şekilde ele alındığı gibi, planı başarıya ulaştırmak için Ermenileri ve mümkün olduğunca çok sayıda diğer gayri müslim unsuru yok etmek ve Ermeniler (daha az da olsa Rumlar) gibi ticareti kontrol eden unsurları ortadan kaldırmak gerekiyordu. Modern Türkiye'nin inşasında Ermenilerin mallarına el konulması karşısında yazar Üngör'ün tutumuyla ilgili olarak en çok tartışılan mesele kitabın olmuştur: Yoksulluğun ve yıkımın sembolü olarak, Muş'taki yıkık dökük Aziz Thaddeus Ermeni Manastırı'nın göz kamaştırıcı bir fotoğrafıydı.[22]

Bu sayede Türk araştırmacılar gelecekteki girişimler için uygun atmosferi yaratmıştır; bu girişimlerin bizzat Türk arşivlerini temel alması, insanlığa karşı işlenen suçlar ve soykırım mağdurları için oluşturulan uluslararası yasal içtihada dayanması gerekir. Bu, soykırımın uluslararası arenada daha geniş ölçekte kabul edilmesi yönündeki çabaların önüne geçmez, Ermenilere ait anıtları görmezden gelmeyi de gerektirmez. Kaldı ki bunların onarılması için hükümetlerin ve dinî komisyonların eşgüdümünde acil biçimde envanterler çıkarılmalıdır. Mevcut uluslararası yapılar dahilinde daha saldırgan bir yasal eylem güzergâhı izleyen Kilikya Büyük Evi Ermeni Gatoliğosluğu lideri I. Aram, 19 Eylül 2014'te yaptığı bir açıklamada, Osmanlı kuvvetlerinin soykırım sırasında Ermeni nüfusu öldürüp tehcir ederken ele geçirdiği Sis'in (bugünkü Kozan) tarihî Katolik Gatoliğosluğu'nun mülkiyetinin iadesi için Kutsal Makam'ın yakın zamanda Türkiye'ye karşı hukuk yoluna başvuracağını belirtmiştir.[23]

22 Üngör, *The Making of Modern Turkey*, Fotoğraf: Paul Kazandjian.

23 Bu açıklama Erivan'daki Ermeni-Diasporası 5. Pan-Ermeni toplantısında yapılmıştır.

YEDİNCİ KISIM

Hafıza, Aktarım, Tarih, İnkâr

22

KURBAN, TANIKLIK VE AFFETME: ZAREH VORPUNI'NİN *ADAY*'I

MARC NICHANIAN
(Sabancı Üniversitesi)

Affetme ve tanıklık

Zareh Vorpuni'nin 1967 yılında basılan kitabı *Aday* [Le Candidat/T'eknatsun], Ermeni diasporasını en iyi temsil eden romanlardan biridir ve kuşkusuz felaketzede figürünü yani kurbanlar ve sonraki tüm kuşaklar tarafından algılandığı –ve adlandırılmadığı– haliyle bugün soykırım olarak kabul edilen o "felaket"ten beri düş gücümüze musallat olan bu istisnai figürü en iyi biçimde kavramamızı sağlayacak romandır. En iyi temsil eden örneklerden biri belki, ama aynı zamanda en sahici, en etkileyici, denilebilir ki yazarın tüm varlığını ortaya koyarak kaleme aldığı bir roman bu. Aslında aşağı yukarı kırk yıllık bir çabanın ürünü. Yas zamanı, belki. Ama kırk yıllık romanesk bir suskunluk (ve dolayısıyla atalet), hiç de azımsanacak bir şey değildir. *Aday*, ilk cildi 1929'da Marsilya'da basılan *Mazlumlar* [Les Persécutés] isimli bir serinin ikinci kitabıydı.[1] Vorpuni bu iki roman arasında, romanın suskunluğunu ve aynı zamanda kendine rağmen içindeki o yas suskunluğu-

1 Yayımlanan diğer ciltler şunlardır: *Asphalte* (Marmara, İstanbul, 1972), ve *Un jour commes les autres* (Sevan, Beyrut, 1974). Serinin 5. cildi halen yayımlanmamıştır. Atıncı cilt ise *GAM* dergisinin ikinci sayısında, 1982'de yayımlanmıştır. O günlerde Vorpuni hakkında pek az şey yazılmıştır (1903'de Ordu'da doğmuş, 1980'de Paris yakınlarında ölmüştür): 1929 tarihi ilk romanı hakkında yazılan makaleler arasında en önemlilerinden biri Haroutiun Kurkjian'in onu keşfetmesiyle ilgilidir ve *Et l'homme fut* hakkında *Pakine* dergisinde 1966'da yayımlanmış bir yazıdır. Ayrıca: Krikor Beledian'ın, Ermenice yazılmış *Mart* adlı kitabı (Beyrut, 1998), ve Fransızca olarak da *Cinquante ans de littérature arménienne en France, 1922-1972*, CNRS, Paris, 20012e bakılabilir. Montréal merkezli *Horizon* dergisi Aralık 1985'te yayımlanan edebiyat ekinde Vorpuni için özel bir sayı yapmıştır (benim hazırladığım bir sayı). Bu sayıda, *Le Candidat* üzerine Raffi Ouchaklian'ın bir incelemesi vardır. Benim tarafımdan Ermeniceye çevrilmiştir. Bildiğim kadarıyla bu sayının Fransızcası yayımlanmamıştır.

nu bozmak için 1964 yılında Paris'te bir kitap yayımlamıştı: *Et l'homme fut* [*Ve İnsan Oldu*]. Kitap (az sayıdaki) okuru tarafından, Ermeni diasporasında (yani özellikle Ortadoğulu cemaatlerde diyebiliriz) o güne dek üretilmiş roman türünde bir yenilenmenin işareti olarak yorumlanmış ve övülmüştü. *Ve İnsan Oldu*'da Vorpuni tüm gücünü ortaya koymuştu; felaket niteliğindeki olaydan sağ kurtulanların zihninde ve kültüründe izleri hâlâ silinmemiş olan acı gerçekleri, "anne"yi ve "yabancı"yı mezarlıkta yan yana gömmüş, yakından tanıdığı Ermeni ruhu üzerinde bu ikisinin birlikte ve karşılıklı olarak kurduğu tahakkümün matematik kanununu yazmıştı. Ayrıca çelişkilerinden ve inceliklerinden arınmış, yakın geçmişin silinmez lekelerinden kurtulmuş, yabancıyı, başta da kendi içindeki yabancıyı kabul etmeye hazır yeni bir insanın diasporada doğmakta olduğunu haber vermişti. Öte yandan bu roman dizisi yine de belirsizlikler barındırıyordu. Vorpuni'nin nihayetinde tüm bu suskunluk yılları boyunca ayağına dolanan prangalardan kurtulabilmesi için ilk projesine dönmesi gerekecekti. Peki ama neden gençliğinde bir roman dizisi yazmayı tasarlamıştı? Elbette aklında bir Proust modeli vardı; genç bir sanatçı için efsanevi bir model. Ancak, sonuçta, Vorpuni ile *Kayıp Zamanın İzinde*'nin yazarı arasında pek de bir ortak nokta yoktu. Vorpuni romanlarının oldukça belirgin bir psikanalitik yönü olduğu doğrudur. Ve bu romanların kayıp ya da yeniden bulunan zaman ile ilişkisi, tümüyle felaket niteliğindeki olayın doğasıyla ilgilidir. Felaket niteliğindeki olayın zamansallığının, tarih zamanının ötesinde yer aldığını ve dolayısıyla, doğal olarak tarihçilerin yetki alanı dışında olduğunu, [tarihten] bağımsız olduğunu ya da ondan kurtulmak istediğini ortaya koymak adına, zorlu ve ilk bakışta anlaşılması güç bir çalışma gerçekleştirir bu romanlar. Tarihçilerin bu konuyla ilgili bir fikri yoktur. Bunu birçok vesileyle açıklamıştım. Ama ilki psikanalitik boyutuyla ilgili, diğeri olayın zamansallığıyla ilgili bu iki uyarıyı, romanlarda Proustçu bir etki olduğunu iddia etmek için yapmadım. Peki o halde yazarın gençlik döneminde bir roman dizisi yazma projesinin nedeni ne olabilir? Sorunun cevabı basittir. Yas zamanı ile affetme zamanının elimizden fiilen sonsuza dek alındığını nasıl bilebilirdik, evet, eğer bu mağlubiyet bir eserde yer almamış, yazıya geçirilmemiş olsaydı bunu nasıl bilebilirdik? Ve bunun kayda alınabilmesi için, bir roman dizisinin uzun erimli zamanına ihtiyaç vardı.

Yas zamanı: Bunun ne anlama geldiğini sanırım hepimiz biliyoruz. Zabel Essayan'ı ve birkaç başka yazarı daha okuduysanız, celladın ya da (İngilizcede söylendiği gibi) "fail"in soykırıma yol açan şiddetinin aslında kurbanın yasının sürekli ama örtük bir biçimde yasaklanmasıyla başladığını ve yine sürekli bir biçimde (barış zamanında, barışma zamanı geldiğinde) yasın genel anlamda suistimal edilmesiyle devam ettiğini de anlayabilirsiniz. Bu durumu henüz tam anlamıyla idrak edemiyoruz ama anlamaya çalışabiliriz. Güney Af-

rika'da Hakikat ve Barışma Komisyonu'nun başlattığı süreç ve Türkiye Kürdistanı'nda (olağanüstü hal 2002'de kaldırılmış olmasına rağmen) on yıllardır devam eden *istisna hali*, bunun en etkileyici örnekleridir. Bu yüzden burada üzerinde duracağım konu *yas* olmayacak.[2] Ama affetme zamanı için aynısı geçerli değil. Bunun hakkında gerçekten hiçbir şey bilmiyoruz ve buna fazla kafa da yormuyoruz. Walter Benjamin 1921 tarihli bir fragmanında bu affetme zamanını "mâhşer günü gitgide yaklaşırken gümbürtüyle kopup gelen bir fırtına" olarak betimler: "[...] Bu fırtına, suçlunun korku dolu çığlığının içine gömülüp yiteceği ses değildir sadece; aynı zamanda bu uğurda yeryüzünü çöle dönüştürmek gerekse de kendi suçunun izlerini silmeye çalışan eldir."[3] Yani affetmek, insanüstü bir eylemdir. Yine de ister insandışı ve insanüstü olsun, ister bir kasırga gibi yıkıcı olsun, affetme edimi gerçekleşmeden insanlık mümkün olmayacaktır. Ve soykırım kurbanları ile felaketzedeler bu son derece insani insanüstü beceriden mahrum bırakılmıştır. Yas tutmaktan mahrum bırakılmıştık, bu kesin. Ama affetme zamanından ve hatta bizzat affetme becerimizden de mahrum bırakılmış olabilirdik. Ve tam da bu nedenle, failin soykırım iradesi, kurbanlar ve hayatta kalanlar için bir "felaket"e dönüşmüştür. İşte bu olayı adlandırmak için "felaket" sözcüğünün, Ermenice *Aġed*'in kullanılması ve buna başka herhangi bir isim verilememesinin nedeni budur. Ama bu gelecek kuşaklar için konmuş bir isim değildir. Bunun için dünyanın çöle dönmesi bile gerekse, o, affetme zamanı geldiğinde bize geri dönecektir. "Felaket" henüz bize kadar ulaşmadı. Ve dolayısıyla (Vorpuni'ye dönüyorum) bir roman dizisi projesi, her şeyin bir gün bir anlama kavuşacağı umuduyla, yani "felaket"in geri dönüşü ile affetme zamanının çakışacağı beklentisi içinde, zaman ile önceden yapılmış bir ittifakı gerektirir.

Bu arada roman dizisi üzerine yaptığımız okumayı, bir tür "felaketzede fenomenolojisi" olarak adlandırabiliriz. Vorpuni, felaketzedenin bu romanesk fenomenolojisinin, romanda yapmaya çalıştığı işin kilit noktası olacağını, bir romancı olarak aslında bunu yapması gerektiğini, romanın da yazarından talep ettiği şeyin bu olduğunu en başından bilemezdi. Serinin bu romanında,

2 Yasın yasaklanması konusunda benim bir çalışmam için bkz."Zabel Essayan: La fin du témoignage et le revirement catastrophique", *La Révolution nationale*, Cilt I;, *Entre l'art et le témoignage* dizisi, MétisPresse, Genève, 2006. Güney Afrika'da yasın manipülasyonu hakkında yine benim bir çalışmama bakılabilir: "Mourning and Reconciliation", *Living Together, Jacques Derrida's Communities of Violence and Peace*, Elisabeth Weber (yay. haz.), Fordham University Press, New York, 2013 içinde. Türkiye Kürdistanı'nda yasın manipülasyonu konusunda Hişyar Özsoy'un doktora tezine bakılabilir: "Between Gift and Taboo: Death and the Negotiation of National Identity and Sovereignty in the Kurdish Conflict in Turkey", Texas universitesi, Austin, 2010 ve aynı yazarın İngilizce yayımlanmış makalesi için: "The Missing Grave of Sheikh Said: Kurdish Formations of Memory, Place, and Sovereignty in Turkey". Bu makalenin orijinali: "Şeyh Said'in Kayıp Mezarı: Kürtlerin Egemenlik Mücadelesinde Hafıza-Mekan Diyalektiği", *Toplum ve Kuram*, No. 9, Bahar 2014, s. 307-338.

3 Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, Cilt VI, Frankfurt, 1980, s. 98.

tartışmayı 1967'de başlatan *Aday*'da, söz konusu mekanizmanın nasıl işlediğini ortaya koymaya çalışacağız. Peki ama kimdir bu felaketzede? Onun öncelikle ölü tanık olduğunu anlamamız gerek. Ama aynı zamanda affetme zamanından mahrum bırakılmış kişi olarak da yorumlanmalıdır. Her koşulda, affetmek için, neyin affedileceğini bilme becerisine sahip olmak gerekir. Ölü tanık olarak felaketzedenin böyle bir becerisi yoktur, bu beceriden tümüyle mahrumdur. Soykırımı gerçekleştiren cellat, kurbanın içindeki tanığı öldürerek, onun yas tutmasını yasaklayarak, aslında onu affetme becerisinden de mahrum bırakmıştır. Onu insanlığın geri kalanından işte böyle koparmıştır. Beni affetme becerimden bile mahrum kılan bir fiili nasıl affedebilirim ki?

Bu felaketzede fenomenolojisi dahilinde, konuşan, yazan ve tasvir eden, yazılacak şeyin ne olduğunu söyleyen kişi, ölü tanıktır. Ve tüm bunlar bir romanda geçeceği için, bir kayıt odası ve kayıt aygıtı olarak romanı meşrulaştıracak kişi, işte bu "hayatta olmayan tanık" olacaktır. Romanın adayı ve romandaki aday, o olacaktır. Yazma buyruğu (ki bu kesinlikle anlatma buyruğu değildir) ölü tanıktan gelecektir, bizlere miras bırakabileceği tek şey de olan biteni yazma buyruğu olacaktır. Aynı zamanda, *Aday* ismini taşıyan romanın tam ortasında geçen bir tanıklıkla, felaketzedenin tanıklığıyla ve kuşkusuz edebi bir tanıklıkla karşılaştığımız için, üzerinde tartışacağımız şey yani sorgulama nesnemiz, bizzat "tanıklık etme" edimi olacaktır. Bu, binlerce defa sorduğumuz bir soruyu yeniden sormaya bizi mecbur bırakacaktır: Felaketzedelerin yaşam serüvenlerini, yolculuklarını, acılarını, yakınlarının ölümünü, kaygılı geri dönüşlerini anlattıkları tüm bu "gerçek" anlatılar (edebî tanıklık dışındakiler), tanıklık olarak adlandırdığımız tüm bu anlatılar, gerçekte neye tanıklık etmektedir? Artık hayatta olmayan, ölü bir tanıktan gelmiyormuş gibi görünen tüm bu tanıklıklar neye tanıklık ediyorlar? Tanıklık etme iddiası taşıdıklarına göre, ölü bir tanığın anlatımları olamaz bunlar. Yani bu hâlâ mümkün olacaktır. Neye tanıklık ederler, yani: Tam olarak ne yapmaya çalışırlar? Neye hizmet ederler? Hangi gizli buyruğa cevap verirler? İlk defa olarak, bir romanın tam ortasına yerleştirilen felaketzede tanıklığı sayesinde, Vorpuni romanesk anlatı ile tanıklık anlatısı arasındaki o yakın ama çelişkili ilişkiyi sorgulamaktadır. Bu ilişki üzerine edebiyatın içinden bir tartışma yürütür ve yani gereksiz sorular sormaz. Onun eserinin vârisleri olarak soruları soran bizleriz.

Üç katmanlı bir yapı

Aday, büyük ölçüde üçüncü tekil kişinin ağzından yazılmış bir romandır; görünüşte anlatıcının adı, tıpkı *Les Persecutés*'in [Mazlumlar] diğer ciltlerindeki gibi Minas'tır: yani 1929 tarihli romanın, *La Tentative* / *P'ordzé*'nin [Te-

şebbüs] sonunda, annesinin cansız bedenini mutfağın tahta döşemeleri üzerinde bırakıp Marsilya'ya kaçan aynı Minas. Parçalı bir biçimde, anlatıda zaman atlamaları olsa da, (1927'de geçtiği söylenen) roman, Minas'ın başka bir Ermeni genciyle, Vahan ile Paris sokaklarında, bir kafenin balkonunda karşılaşmasını, aralarındaki dostluğu, küf kokan bir otel odasını iki yıl nasıl paylaştıklarını, Paris'e okumaya gelen bir Türk genciyle sohbetlerini, gencin Vahan tarafından öldürülmesini ve bir ay sonra da intihar etmesini anlatır. Roman aslında tam da bu intihar sahnesinin hemen ardından, Minas'ın Arşalus'a yani Vahan'ın "nişanlısı"na" yazdığı, arkadaşının öldüğünü haber veren bir mektupla başlar; (aslında Minas'ın daha sonradan öğreneceği üzere, Vahan'ın karısı olan) Arşalus'un ümit beslememesi ve Minas'a bağlanmaması için çok temkini bir biçimde yazılmış bir mektuptur bu. Roman ayrıca ikinci tema olarak Minas'ın patronu Hortense ile yaşadığı cinsel deneyimleri anlatır. Romanın merkezinde, belirttiğimiz gibi, Vahan'ın gerçekleştirdiği iki eylemin (cinayet ve intihar) koşullarını ve nedenlerini anlatmak için Minas'a yazdığı bir mektup yer alır. Anlaşılacağı üzere, romanın temelinde bu mektup vardır çünkü anlatıcı söze böyle başlar. Yine daha önce söylediğim gibi, bu mektubu bir felaketzedenin anlatısı olarak, binlercesi arasında sağ kalan bir insanın anlatısı olarak okumak mümkündür. Ancak bu, romanın merkezinde yer alan tek felaketzede anlatısıdır. Şüphesiz, az sonra anlatının içeriğine ayrıntılı olarak bakacağız. Ama öncelikle bu anlatının roman içinde nasıl bir yere sahip olduğuna, yani Vahan'ın anlatısının nasıl üretildiği hakkında anlatıcı olarak Minas'ın bizlere sunduğu anlatı içinde [bu mektubun] yerine bakmamız gerekir. Fakat romanın açık yapısı, bizleri aynı anda tanıklığın sadece bu roman içindeki yerini değil, tanıklığın genel anlamda yeri hakkında düşünmemizi de gerektirir. Ermeni edebiyatında ve belki de ötesinde, eşi benzeri olmayan nokta tam da budur.

Aday'ın neredeyse tümüyle üçüncü tekil şahıs ağzından, anlatıcı sıfatıyla Minas'ın ağzından yazıldığını söylemiştim. 1929 tarihi *Teşebbüs*'ün ise tersine tümüyle birinci tekil şahısta yazılmış olduğunu belirtmek gerekir. *Aday*'da, üçüncü şahıstan birinci şahısa gidiş-gelişlerin nedeni, romanın sonlarında yer alan bir pasajda açıklanır. Pasaj şöyle başlar: "Önemli olan, üzerinde önceden düşünülmüş bir plan olması değil. Tam sekiz gündür kalem elimde. Hızlanmam gerek. Başka türlü nasıl yapabilirim? Bu fikir aklıma düştüğünden beri bir an olsun dinlenmedim [...] Bir gün bir düzyazı kaleme alacağım aklımın ucundan bile geçmemişti..." (s. 168-169).[4] Konuşan, Minas'tır. Vahan'ın hikâyesini yazmaya karar vermiştir. Oysa Minas bir şair-

4 Metinde verilen tüm referanslar *T'eknatsun*'un, Beyrut'ta, 1967'de, Sevan Yayınları tarafından yapılan baskısına gönderme yapmaktadır. Bunun Fransızca tercümesi hazırlanmaktadır. 2015 yılı içinde yayımlanması beklenmektedir.

dir. O güne dek hiç düzyazı kaleme almadığını düşünmemiz gerekir. Bu aynı zamanda, *Teşebbüs*'te Minas'ın hayatını birinci şahısta anlatan kişinin Minas olmadığı anlamına da gelir. Başka biri onun adına yazmış ve hikâyesini romanlaştırmıştır. Önemsiz görünen bu saptama, aslında tersine hayati bir saptamadır. Ancak bunun neden önemli olduğunu anlamak için biraz daha beklemek gerekiyor. Öte yandan Minas'ın yazma nedeni, Vahan'ın onu yazmaya iten buyruğudur. Bu buyruktan ilk defa burada haberdar oluruz. Bir kafenin, Vahan'la sık sık gittikleri bir kafenin balkonunda oturmaktadır. Şöyle der (s. 170):

> İşte iradesini bana tam da böyle bir anda dayattı. Öylece; oysa bunun üzerine daha önce hiç kafa yormamıştım. Dışarıdan geldi, üzerime atladı ve içime işledi, benliğime doldu, kendisini zorla kabul ettirdi ve benim irademi onun iradesi oldu. Bana: Yaz! dedi.

Bu andan itibaren Minas aynı anda iki şey yapar: Vahan'ın iradesine karşı direnir ve ona boyun eğer. Ancak bir yandan da şaşırır ve kendini sorgular. Kendisine şu soruyu sorar: "Bu son derece kişisel şeyleri [neden yazmalıyım], bunlar herhangi birinin ilgisini neden çeksin?" Yani nedenler ve bahaneler arar. Yazmayı reddettiğinden değil. Tersine, yazmayı o da ister. Ama Vahan'ın iradesinden bağımsız bir biçimde yazmak ister. Yazma buyruğuna engel olarak yazmak ister o. Örneğin hiç kimsenin düşüncelerini kendine saklayamayacağını, aksi halde delirebileceğini söyler kendine. İşte yazmakta oluşunu kendisi açısından meşru kılacak şeyi bulmuştur, (s. 171):

> İşte insanlar da böyle delirirler; düşünceler zihinlerinde büyüyüp yalnızlıklarını artırdığında... Ama benim delirmeye hiç niyetim yok. İşte yazmayı isteme nedenim bu; Vahan'ın böyle buyurmuş olması değil; çünkü Billard'ın terasında otururken ne zaman yüzümü ona dönsem ve talepkar bakışlarıyla ne zaman karşılaşsan bana, "Yaz!" diyor.

Yazmak için daha onlarca sebep icat eder: okuru kendi yanına çekmek, öznel bakış açısını aşmak, genelleştirmek, dikkat çekmek, yazmaya bir işlev yüklemek ya da hatta ona bir anlam vermek, "Ama Vahan'ın yüklemek istediği anlamı değil, hayır, hayır," (*a.g.e*). Yani direnir, yazma edimini kendi gözünde meşru hale getirir, buyruğa uymak istemez. Sonunda ise boyun eğer. Kafasındaki projeyi ve kitabın açık (ya da görünür) yapısını işte bu anda kağıda döker (s. 171-172):

> İşte Vahan'ın mektubu. Bu notların merkezinde yer alacak şey bu mektup; ve hikâyeyle bağlantısı olan kişiler bu mektup etrafında toplanacaklar; çünkü nihayetinde anlatacağımız şey bir hikâye.

Haliyle bunların Minas'ın kendi elleriyle yazdığı notlar olduğunu, birinci şahsın ağzından anlattığı kendi düşünceleri, kendi kaygıları, kendi kararları ve merkezî bir unsur etrafında topladığı anlatılar olduğunu varsayabiliriz. Kuşkusuz. Ama bu basit yapı birden karmaşıklaşır; ek bir müdahaleye maruz kalır çünkü birdenbire Minas'ın kaleminden "Zareh"in konuştuğunu duyarız. Burada elbette söz konusu olan Zareh Vorpuni'dir; kendi romanının karakteri haline gelen Vorpuni. Görünen odur ki, Minas'ın hikâyesini anlatan romanın, *Teşebbüs*'ün yazarı odur; ama olaylara saçma ya da mucizevi birtakım öğeler ekleyerek anlatmıştır. Bu bizleri, üçüncü kademede, roman yazma sanatı üzerine düşünmeye sevk eder. İşte (s. 173):

> Zareh'in düştüğü hataya asla düşmemeliyim. Keyfî ve zorlama şeyler yazmamak gerek. Zamanında onunla bu konuda tartışmıştım. O da benim kadar biliyor tüm bunları bile isteye yaptığını. Köprü sahnesi çok yapay. Böyle bir şey hiç yaşanmadı, çünkü seyahat için gerekli parayı bizzat o bana vermişti: yani kaçtığımdan haberdar olan tek kişi.

Burada yazan kişi, Minas'tır. Kendisine can veren yazarın boyunduruğundan kurtulmuştur, kendisini onunla kıyaslamaya cesaret edecek kadar, onun edebî tercihlerini eleştirecek, hatta gerekirse düzeltecek kadar özgüveni vardır. 1929 tarihli romanın, Minas'ın kaçışına ayrılan son bölümleri (bunları burada tek tek anlatamam ama yas, yazı ve seks arasında tuhaf bir akıl oyunu vardır bu bölümlerde) hayalî bir kahraman olan Minas tarafından yapay bulunmaktadır.

> Kitaplarımın satışından gelen parayı fahişelerle çarçur ettikten sonra, bir kadını utanmadan arzularımı doyurmak için kullanıp, sonra da dilencilikle topladığı azıcık parasını nasıl çalmış olabilirim?

Ama Minas, Zareh'in roman kahramanı olarak kendi hayat hikâyesine dair yazdıklarını tartışıp düzeltirken, elbette aslında kırk yıl önce yazdıklarını düzelten kişi bizzat Vorpuni'dir. Ve eğer bu küçük yapı yeterince karmaşık değilse, romanın son sayfalarında daha da karmaşıklaştığını belirtelim; çünkü Minas, kağıda döktüğü notları düzenlemesini, ayrıca kitabın redaktörü ve editörü olması istediğini bildiren bir mektup yazar Zareh'e. Bu mektup temelde ve yine, roman sanatıyla, klasik roman klişelerini ve yöntemlerini aşma zorunluluğuyla ilgilidir. Minas, bunlarla ilgilenmektedir. Bunların bizzat Vorpuni'nin de zihnindeki meseleler olduğunu düşünebiliriz:

> Beni ilgilendiren şey, Vahan'ın hikâyesini içeriden anlatmaktı, yani onun ruhunun hikâyesini anlatmak. Peki ben ne yaptım? Kendimi, "Markiz saat beş-

te evden çıktı..."[5] tarzına hapsettiğimi fark ettim. Bu başarısızlık beni üzüyor, ama büyük tabloya baktığımda seninle uzlaşabilirim. *Mazlumlar*'ın ilk cildini sevmeme nedenim buydu. Ama bu işin içinden çıkamayacağım. Bu yüzden notlarımı sana gönderiyorum. İstediğin biçimde bitirmek de sana kalmış.

Burada gördüğümüz gibi açıkça üç katmanlı bir roman yapısıyla karşı karşıyayız. Vahan intihar eder, ama ardında bu davranışını açıklığa kavuşturacak bir tanıklık bırakır. Minas, Vahan'ın yazdığı mektubu alır; tanıklığı unutulmaktan kurtaracak, ona az çok edebî bir varlık kazandıracak acil görevi de bu mektupla birlikte miras almıştır. Bunun anlamı, tanıklığın olduğu haliyle bir alıcı kitlesinin olmayacağıdır. Elyazmasıyla birlikte, Vahan'ın tanıklığı da kurtarılmalı, ona bir değer kazandırılmalıdır. Felaketzede, kendi kendine yetmez. Minas, tanıklık vazifesi gören mektupla birlikte, onu bir bağlama yerleştirerek gerçek bir anlatı bahşedip tamamlama buyruğunu da almıştır. Minas bu görevinden bilinçli bir biçimde sıyrılır. Ama dahası var; çünkü Minas'ın kağıt üzerine aceleyle gelişigüzel aldığı notlarına çekidüzen vermek ve yayımlamak Zareh'e düşecektir. Bu üç katmanlı yapı ve yazarı roman kişisine dönüştürmesi sayesinde, Vorpuni yazının imgeyle oynaması ve onu düzeltmesi fikrinin yanı sıra bizzat felaketzedenin buyruğunu da romanına eklemeyi başarır. İşte romanın en özellikli yanının bu olduğu söylenebilir. Vahan, Minas, Zareh. Her üçü de felaketzede değil midir? Bu örnekte, bir felaketzedenin tanıklığını görünür/okunur kılabilmek için neden bu karmaşık aktarım ve buyruk oyununa ihtiyaç duyulmuştur? Bir an için, Minas'ın notlarının okurlara ulaşabilmesi için ona sanatın mührünü basmak gerektiğini varsayalım. Bu mühür olmasaydı, hükümsüz mü olacaklardı? Belki. Ancak böyle bir açıklama Vahan, Minas ve Zareh arasında, cinayet işlemiş (cinayeti ile intiharı aynı anda gerçekleştiren) bir felaketzede, felaketzedenin (yazma buyruğunu alan) yazmanı ve kelimenin düz anlamıyla (düzenleyen ve imleyen) yazar arasında olup biteni ortaya koymak için pek yeterli olmayacaktır. Burada tanıklığın statüsü ve işlevinin tartışıldığını anlamaktayız. Buna ek olarak, diyebiliriz ki ama aynı mantık dahilinde, bizzat tanıklığı kendi içinde gizli ya da açık bir biçimde saklayan edebiyatın tartışıldığını söylemek de mümkündür. Birinden ötekine, hem tanıklığın hem de edebiyatın konu edildiği bu çifte sorgulama arasında sıkışıp kalmış buluruz kendimizi.

5 "Markiz saat beşte evden çıktı," Paul Valéry'ye bir göndermedir. André Breton, Sürrealizm Manifestosu'nda roman sanatı üzerine yaptığı tartışmada bu cümleyi kullanır. Ona göre Valéry, "Balzac tarzı" olarak nitelendirdiği bu cümle ve anlatım biçiminin modasının geçtiğini, artık yeni bir üslup denenmesi gerektiğini salık verir – ç.n.

İmza meselesi

Bir sonraki aşamaya geçmeden önce, bir an için kendimize şunu soralım: Şayet Vorpuni sadece iki katmanlı bir yapı kurmakla yetinseydi, yani "Zareh"e yapılan göndermelere yer vermeyip sadece Vahan ve Minas ikilisinden bahsetseydi ne olurdu? Felaketzedenin vârisi, notlarında onun tanıklığını muhafaza edecek ve kendisinden birinci ya da üçüncü tekil şahıs ağzıyla bahsedecekti. Birinci şahsı kullanarak, klasik romandaki (ve bu anlamda *Kayıp Zamanın İzinde* tam anlamıyla klasik bir romandır) anlatıcı rolünü üstlenecekti. Okur, üçüncü kişinin ağzından yazılan sayfaların onun kaleminden çıktığını anlayamayabilirdi. Anlatılan hikâye, okuduğumuz hikâyeyle çakışacaktı. Romanın kendisi bizzat felaketzede tanığın bıraktığı miras olacaktı. Bu durumda üçlü yapının üçüncü basamağında Zareh değil, okur olacaktı. Ve Vorpuni kendi yaratımı olan romanına tam anlamıyla hâkim olmadığı için, gerçekten de Minas'ın kimi zaman doğrudan (Zareh'i aradan çıkararak) okura seslendiği, yani yazarlık görevini üstlendiği, romana kendi imzasını attığı söylenebilir. Bu pasajlarda, klasik roman yapısını korumaktadır. Örneğin, Zareh'in yaptığı gibi, yaşamın "tamamlanmamış" niteliğine saygı duymayan yazarları eleştirip ama yine de anlatının bir yerlerde kesilmesi gerektiğini de bilerek, yaşam ile roman arasındaki fark üzerine düşündüğünde böyle davranır. İşte bu anlarda okura seslenir ve şöyle der: "Ey okurum, benim dostum ve düşmanım, çatışma halindeki bu iki konumu nasıl birbiriyle uyumlu hale getirebiliriz?" (s. 174)

Bu konumdayken Minas, eserin hem yazarı [*écrivain*] hem de yaratıcısı [*auteur*] olacaktır. Ancak durumun böyle olmadığını biliyoruz. Vahan Minas'a yazması yönünde bir buyruk verirken, onu kesinlikle romancı yapma niyeti taşımaz. Ona sadece tanıklığını miras bırakmak ister. Ya da daha doğrusu istediği bir şey yoktur. Onu boyunduruk altına alan şey, onu bir vârise dönüştüren şey tanıklığın kendisidir. İntihardan önce Vahan ve Minas, arkadaşlık bağıyla birbirine bağlıdır. İntihardan sonra ise tanıklık aracılığıyla. Minas notlarını yazarken, bir romancı ya da sanatçı gibi çalışmaz. O sadece bir vâris gibi ve boyunduruk altına alınmış bir özne gibi davranır: tanıklığın vârisidir ve buyruğun emri altındadır. Minas'ın, romanın içindeki şair olduğu söylenebilir. Ama felaketzedenin ona yüklediği görevden bağımsız olarak bir şairdir. İşte bu nedenle romanın sonunda, Zareh'e yazdığı mektupta, bu işi beceremeyeceğini söyledikten sonra şu cümleleri yazar: "Bana gelince, ben şiir oyunlarıma geri döneceğim." (s. 212). Minas, çalışmasına kendi imzasını atmayacaktır. Bunu üçüncü bir kişiye bırakır ve bu romana imzasını atacak üçüncü kişi, Zareh'tir. Bu kitaba imzasını atmak dışında daha fazla ne yapabileceğini bilmeyiz. Aslında Minas'ın Zareh'e, "Sa-

na nasıl uygun görünüyorsa romanı o şekilde düzenleyebilirsin," (*a.g.e.*) dediği doğruysa bile, Zareh romanda kendini hiç ifade etmez. Dolayısıyla kendi zevkine göre Minas'ın yazdıklarına ne kadar müdahale ettiğini bilmeyiz (ve bunu bilme imkânımız da yoktur). Bu notlara hiç dokunmadığını, olduğu gibi bıraktığını varsaymalıyız. O sadece imzasını atmış olmalıdır. Bu imza meselesi, son derece önemli, temel bir meseledir. Ve imza konusundaki bu muğlâklığa ya da bu karar verilemezliğe dikkatleri çekmek için Vorpuni romanın sonuna Minas'ın Zareh'e gönderdiği mektubu, yani Minas'ın imzasını koyar: "Sevgilerle, Minas Yerazian," ve ardından "1965 yazı", en sonda ise parantez içine "SON" sözcüğünü iliştirir. Buradan, Vorpuni'nin romanına 1965 yazında son noktayı koyduğunu varsayabiliriz; yani 1915'ten tam yarım asır sonra. Ama romandaki son imza, yazarın imzasından önce Minas'ınkidir ve bizlere sunulan bu sayfaların yazarının bizzat ve fiilen Minas olduğunu pekala düşünebiliriz. Bunu daha önce yorumlama fırsat bulmuştum: İlk bakışta biçimci gibi görünebilecek bu saptamalar aslında bu romanda tartışılan esas meseleyle ilgili saptamalardır. Bu imza oyunlarının ardında, tanıklığın statüsü meselesi yatar. Ama tanıklığın statüsünün ardında, felaket niteliğindeki olayın doğası ve dolayısıyla bizleri bekleyen o ürkütücü affetme sorunsalı yatar; ki bu halihazırda romanda alttan alta varlığını hissettirmektedir. Üç katmanlı yapı ve imza oyunları bizleri şu soruyu sormaya iter: Peki ama bir tanıklığın yaratıcısı/yazarı [*auteur*] kimdir? Başından beri tahmin ettiğimiz gibi, burada tartışılan şey tanıklıktır; tuhaf biçimde tanıklık adıyla andığımız şeydir. Her şey, tüm bir mizansen, nihayetinde bizlerin şu soruları sormasını sağlamak içindir: Peki ama tanıklık dediğimiz şey nedir, nasıl işler, yapısı nedir, nasıl mümkün olabilmiştir, genel olarak tanıklık biçiminde varolabilmek için ne gereklidir? Bizden ne talep eder? Roman tüm bu sorulara hiç beklenmedik bir cevap verir; daha doğrusu cevabın ilk nüvelerini sunar. İkili bir cevap başlangıcı. Bir yandan şöyle der: Tanıklık dediğimiz şey, felaketzede olan ve intihar eden kişiyle, yani ölü tanıkla bir miras bağı ve bağlayıcı bir buyruk gerektirir. Roman diğer yandan şunu der: Elbette tanıklık, pek de uygun olmayan bir imza değiş tokuşu aracılığıyla gerçekleşir ve dolayısıyla yeniden böyle bir imza değiş tokuşunu gerektirir. Üstelik bu durum her koşulda, en bariz durumda bile, hatta yaşadıklarını kâğıda dökmüş ve eserlerine şüpheye yer bırakmayacak biçimde kendi imzasını atmış yazar tanıklıklarında bile geçerlidir. Yani cinayet ya da intihar olmadığında da. Cinayet ve intihar olmadan, yani henüz ölmemişken tanıklık mümkünmüş gibi. Affetme konusunda çıkarmamız gereken tüm sonuçları düşünürüz. Ama üç katmanlı bir yapı olmadan ne ölü tanıkla kurulan bağ, ne imza meselesi belirebilir, kayıt altına alınabilir ve bizleri düşünceye sevk edebilir.

Dolayısıyla tanıklık için iki aktarım, iki gönderi ve iki buyruk gerekir. Minas'tan Zareh'e giden ikinci gönderi, ileride tekrar değineceğimiz imza meselesini tartışmaya imkân sağlar. Şimdi ilk gönderiye odaklanmalıyız, yani Vahan'dan Minas'a gidene. Minas'ın Vahan'dan bir "miras" aldığını belirtmiştik. Ondan miras aldığı şey, tanıklık ve yazma iradesi ya da zorunluluğudur. "Miras" sözcüğü ilk defa Minas'ın, çalıştığı oteldeki patronu Hortense'nin bakışlarıyla karşılaşmasından sonra belirir. "Vahan'ın mirası, diye mırıldandı dişlerinin arasından" (s. 28). Bunun ardından gelen düşünceler, Minas ile Vahan'ın aslında birbirinin yerine geçebileceğini ortaya koymaktadır. Onları birbirlerinden ayıran şey, gönderinin gerekleridir; tıpkı Minas ile Zareh'in üç katmanlı yapı içinde ancak bir başka kişiyi devreye sokma zorunluluğuyla birbirlerinden ayrılmaları gibi. Abgar'ın Le Billard restoranının salonuna geldiği ve yüksek sesle, "Birine ihtiyaç var," diye bağırdığı gün, (bu sahne kitabın 22. sayfasından itibaren hazırlanmıştır), Minas kendini öne atar. "Birden atılıverdi. Bir an onu Vahan'ın öne doğru ittiği izlenimine kapılmıştı" (s. 29). Yani o, "düşmanca bir itkiyle" dolu halde, Vahan'a ayrılmış olan yerde durmaktadır. Otelde onun yerine çalışabilseydi, Vahan aslında kurtulacaktı, Hortense onu himayesine alacak ve erkek yapacaktı, "Çünkü Hortense bir çocuğu nasıl erkek yapacağını çok iyi biliyordu ve Vahan hala bir çocuktu" (s. 30). Minas böyle düşünüyordu. "Eğer o gün yüzsüzlük yapmamış olsaydı, bugün Vahan bir adamı nasıl kurtaracağını bilen Hortense sayesinde hâlâ hayatta olacaktı. Yani Vahan'ın ölümünden [Minas] sorumluydu... Ve işte birinci kattaki büyük odada [patronun odası] olması gereken kişi Vahan iken, şimdi kendisi vardı" (s. 29). Burada bir değiş tokuş ve bir denklik meselesi sorgulanmaktadır. Birinin yerine diğeri. Ve "miras" fikri de işte burada zihninde ikinci defa ve son derece sarsıcı bir biçimde belirir: "İşte dünya üzerindeki en gariban, ona en beklenmedik mirası bırakan Ermeni'nin vârisi olmuştu" (*a.g.e.*). Şu an için beklenmedik miras, yaşamdır; bir erkek olabilme imkânıdır; Hortense'ye sahip olabilmektir. Burada gayet açıktır ki Vahan Minas'ın tam zıddıdır; Minas varolabilsin diye yok olması gereken kişidir. Romanın ikinci kısmına gelecek olursak, Vahan'ın mektubunun (yani tanıklığının) ardından gelen sayfalara baktığımızda, Minas'ın (notları ve tespitleri sayesinde – kim bilir belki bunlar Zareh tarafından değiştirilmiştir) Vahan ile ilişkisini yeniden anlamlandırmaya çalıştığını fark ederiz. Düşüncesinin çıkış noktası, sonsuz bir zayıflıktır; ama sanılabileceği gibi Vahan'ın zayıflığı değil, Minas'ın bizzat kendi zayıflığıdır. İkisi arasındaki dostluk ve ilişki bu zayıflık üzerine kurulmuştur. Vahan bir şekilde ona acımış, onu korumak, kanatları altına almak istemiştir: "Vahan'ın içinde babacan bir duygu belirmişti" (s. 145). Sonuçta Vahan, Minas için kendisini feda edecektir. "Evladının" bir erkek olabilmesi için,

onun yapamadığını yapabilmesi için, kendisini ortadan kaldıracaktır. Babadan oğla kalan bir miras. Peki oğul, babadan neyi miras alır? Yok oluşunu, hiçleşmesini. Bu boğucu mirastan kurtulmak zorundadır ve bu da işin en zor yanıdır. Haliyle önce bunu inkâr eder, reddeder. Hatta inkârcılığını kıvançla üstlenir: "İnşa edenler, inkâr edenlerdir" (*a.g.e.*). Babalar, çocukların "bu kendini adama durumundan kaçmakta olduğunu" asla anlamayacaklar, der Minas (ya da belki de Vorpuni). Belki de tersine, bunu gayet iyi anlarlar ve yine belki de sundukları şey de tam olarak budur: kaçma, inkâr etme imkânı. Babalar oğullarına gizliden gizliye kendilerinden ayrılma, kopma imkânı sunarlar. Tabii ki tüm bunlar Minas'in içinden geçmektedir. Minas, kendisine kalan mirası reddeden bir vâris olabilsin diye Vahan ölmek zorundadır. Ve ikisi arasındaki benzerlik/özdeşlik, Vahan'dan bahsederken üçüncü şahıs ağzından yazılmış bir pasajda açıkça anlatılır (ve bu üçüncü şahıstaki bölümün Zareh'in eseri olduğu varsayılsa da, yine de Vahan'ın Paris sokaklarında volta atışını ya da Halles'de iş ararkenki halini tasvir eden, Minas'ın kendisidir): "Şimdi zihninde, varolmayan Minas'ın gözlerine bakıyordu ve tıpkı bir aynanın karısındaymış gibi kendini görüyordu" (s. 157). Ve tersine, "dün yine insanlara Vahan'ın gözleriyle bakıyordu". Ama reddettiği miras sayesinde başka bir insan olmuştu, kendi içindeki Vahan'ı yok etmeyi başarmıştı. İçinde saklı olan Vahan, halen beklemede, üzerine bulaşan lekeyi silememiş, sürekli kaçış halinde, katil haline gelecek olan, kendisini utanca sürükleyen kiri yok edebilmek için kendisini yok etmek zorunda olan, daima bir yabancı olarak kalmaya mahkûm, yaşama uyum sağlayamamış bir felaketzedeydi. Onun mirasını alarak onun yok oluşunu miras alarak, Minas kendisi hakkında şunu söyleyecektir: "Yabancıyı kendisinden uzaklaştırabilmişti" (s. 165). Elbette Vahan'ın ona bıraktığı miras, tehlikeli bir mirastır. Romanın sonunda, Zareh'e yazdığı mektubunda Minas buna tekrar değinir. Bu defa, mesele "beklenti"dir: Nicole'ü beklemek (bir sonraki ciltte karısı olacak, doğum esnasında ölecektir): "Ah, bu beklenti de sanırım bana Vahan'dan miras kaldı" (s. 214). Her şey ona Vahan'dan miras kaldığı için, özü, hatta kimliği bir vâris olmak ise, bunu da felaketzededen miras almış olabilirdi. Bu son söz, ironik bir biçimde söylenmiş olsa da, ciddi bir görünüme bürünür: "Benim yazdıklarımı okuduğunda, bu türden bir mirasın sonuçlarının ne olabileceğini kendine mutlaka soracaksın. Kuşkusuz bu son, benimkiyle aynı olmayacak ama, evet benzeri olacaktır" (*a.g.e.*). Bunun sonu da yine bir intihar olabilir. Ya da doğrudan ya da başka birisi aracılığıyla bir cinayetle de sonuçlanabilir. Serinin bir sonraki kitabında Nicole'e duyduğu aşk da işte böyle bir sonuca varır.

Tanıklığın yazarı

Romanda Vahan'dan Minas'a geçişle ilgili olarak "vâris" ve "miras" sözcükleri üzerinden yapılabilecek tartışmalara ve olaylara kısaca göz attık. Şüphesiz Minas tam anlamıyla bir vâristir. O, Vahan'ın ölümünü, onun işlediği cinayeti miras almıştır; ama aynı zamanda sürdürdüğü sefil yaşamın ve asalaklık felsefesinin de mirasçısıdır. Vahan'ın işlediği cinayet ve aynı anda intiharı ve dolayısıyla yok olması, Minas'ın ayakta kalmasını sağlayan şeydir. Evet, ama Minas başka bir şeyi daha miras almıştır. O, basitçe felaketzedenin tanıklığını miras alır ve onu bir kitaba dönüştürür ya da en azından bir kitap haline gelebilmesi için gerekli ve yararlı her şeyi Zareh'e iletir. Elbette vâris konumundaki Minas hakkında tüm bu söylediklerimiz, söz konusu tanıklığı yani Vahan'ın ürkütücü tanıklığını okumadıkça son derece yetersiz kalacaktır. Bir sonraki paragrafta amacımız bu olacak. Bu arada, tanıklık aktarımının üç katmanlı yapısı hakkında tüm bu söylediklerimizin biçimci bir yaklaşımın ürünü olduğunu düşünüyorsanız, *L'Agonie d'un peuple* [Bir Halkın Istırabı] örneğini hatırlatmak isterim: Bu, Zabel Essayan'ın bir felaketzedenin, Hayg Toroyan'ın ağzından kaleme aldığı ve (tanığın değil) Essayan'ın imzasıyla basılan, Tehcir cehennemiyle ilgili ilk önemli tanıklıktır.[6] Bu tanıklık tümüyle birinci kişi ağzından yazılmıştır. Konuşan, felaketzedenin kendisidir. O dönemde Bakü'de yaşayan Zabel Essayan 1916 yazında Toroyan'la karşılaşmıştır. Toroyan daha önce Bakü'deki Ermeni gazetelerinde seyahatiyle ilgili metinler yayımlamıştı. Yazarlık mesleğinde usta bir isim olarak Essayan, Kasım 1915-Ocak 1916 arasında, yanında Alman bir subayla Fırat'ın aşağısına inen ve kurulan tüm toplama kamplarını gözlemleyen bu Ermeni'nin hikâyesini aktarır. Hikâyeyi, hatasız ve eksiksiz Batı Ermenicesiyle bir forma sokmuş, kurbanların içinde bulunduğu sefalete dikkat çekmek için acıklı sahneler ekleyerek onu okunabilir bir anlatıya dönüştürmüştür. Tanıklık, yol boyunca gördüklerini kaldıramayan Alman subayın intiharıyla sona erer. Zabel Essayan'ın çalışması, Bakü'de, *Gorts* dergisinin şubat ve mart sayılarında yayımlanır. Dediğim gibi, Toroyan'ın imzasıyla değil, yazarın [Essayan] imzasıyla yayımlanmıştır. Bu nedenle burada da, üstü örtük bir biçimde, Vorpuni'nin romanındakiyle benzer bir yapı vardır. Felaketzede anlatır; tanıklığı derleyen bir yazmanı vardır. Essayan'ın amacını açıkladığı bir sayfalık kısa girişi saymazsak, metin tümüyle birinci şahısta yazılmış olmasına rağmen tanıklığa imzasını atan kişi, felaketzedenin yazmanıdır. Metne imza atmış olmanın meşru bir tarafı vardır: Ne de olsa anlatıya biçim veren ve dolayısıyla

6 Bkz. Zabel Essayan, Hayg Toroyan, *L'Agonie d'un peuple*, çev. Marc Nichanian, çevirmenin "La voix et la plume" başlıklı sonsözüyle, (yay. haz.) Garnier, Paris, 2013. Ermenice bir baskısı yakın dönemde yapılmamıştır.

nihayetinde kendisini metnin yaratıcısı [*auteur*] olarak gören odur, yani yazardır [*écrivain*]. Ama bir tanıklığın [yaratıcısının] kim olduğunu sormaya hakkımız varsa, imza atma olgusu hemen ilgisiz bir fiil olmaktan çıkar. İmza, tek başına tanıklığın statüsünü, işlevini ve anlamını sorgulamamızı gerektirir. Vahan'ın *Aday*'daki tanıklığı "edebî" bir tanıklıkken, burada tersine elbette "gerçek" bir tanıklık söz konusudur. Ancak derlendiği ve aktarıldığı haliyle yani basitçe ses ve kalem marifetiyle mümkün kılınabildiği ölçüde, tanıklığın (ve yine tekrarlıyorum: her tür tanıklığın) üç basamaklı yapısını gözler önüne seren bir romandır. Zabel Essayan'ın yayımladığı tanıklık ise, kendi içinde yapısını sorunsallaştırmaz ve bu yapının gerektirdiği imza oyunu üzerine düşünmez. Ancak *Bir halkın ıstırabı*, intihar hikâyesini üreterek kendi tarzında üçlü bir yapıyı yeniden yaratır. Alman subayın intiharının, metnin bütününe bir anlam kazandırdığını ve edebî bir nitelik verdiğini düşünmeye kadar gidebiliriz. Tanıklığın ifade edildiği biçimiyle, derlendiği biçimiyle ve aktarıldığı biçimiyle üç katmanlı yapısı, gizliden gizliye bu şekilde yeniden yaratılır. Bu metnin statüsü hakkında fikir beyan etmesi gerektiğinde okurun yaşadığı tereddütler de belirginleşir: Bu bir tanıklık mıdır, yoksa bir edebiyat ürünü mü? İmzanın Essayan'a ait olması, metni edebiyat ürünü haline getirir gibidir. Ama bir tanıklık biçiminde sunulmuştur. Nesnenin doğası hakkında karar verilemezlik, burada bizzat nesnenin bir parçasıdır. Buna, *Istırap*'taki Alman subayın fotoğraflar çekmesi durumu da eklenir. Bu fotoğraflar o dönemde basılabilmiş olsaydı, Zabel Essayan'ın bunu belirtmesi ve 1918'de Barış Konferansı'nda boy gösteren iki Ermeni delegasyonuna ulaştırması gerekirdi. Ancak fotoğraflar kayıptır ve subay da intihar etmiştir. Yazma buyruğu doğrudan intihar eden kişiden gelen bir buyruktur. Ama gerçek tanıklık ile edebi tanıklıkta mekânların farklı olduğu görülür. Buyruk farklı bir biçimde iletilmiştir. Zabel Essayan, *Istırap*'a imzasını atarken bir yaratıcı/yazar [*auteur*] mıdır (Vorpuni'nin metnindeki "Zareh") yoksa bu buyruğu alan arkadaş konumunda mıdır (Vorpuni'nin metnindeki "Minas")? Bir tanıklıktan bahsedebilmek için yine de en az iki imzaya gerek vardır. Olguların gerçekliğini teyit edecek bir imza ve aktarımın/tanıklığın kopyasının gerçek olduğunu teyit edecek ikinci bir imza. Bu iki imzanın işlevleri birbirinden tamamen farklıdır. Ve "yaratıcı"nın imzasından ayrılmalıdır. *Istırap*, kendisini bir tanıklık olarak sunarak, imza oyununun üstünü örterek, intihar eden kişiden gelen buyruğa açık bir biçimde boyun eğmeyerek, onu tanıklık olarak mümkün kılan şeyi açık etmez. Bunu yapan bizlerizdir. Ama Vorpuni, bir roman aracılığıyla, bunu bizden önce yapmıştır. Roman, onun ellerinde her tür tanıklıkta üstü örtülen şeyi açığa çıkarmaya yarayan bir araç haline gelmiştir.

Yine de daha yolun yarısına bile gelmiş değiliz, çünkü buyruğun nereden geldiğini ortaya koymadık. Buyruğun, Vahan'ın tanıklığında yer alması gere-

kir. Dolayısıyla, başından itibaren, "gerçek" tanıklık (Toroyan'ın ya da Essayan'ın tanıklığı) ile arasındaki esas farklılığın bu olduğunu biliyoruz. Burada, ölü tanık hiç konuşmaz. Sözleri ve görüntüsü sonsuza dek yok olmuştur. Geçirdiği delilik krizi her şeyi silmiştir. Oysa burada, romanda, konuşan kişi, ölü tanıktır; konuşmaya başladığında halihazırda ölüdür. O, ölümün ötesinden bizlerle konuşur. Ölü bir tanık olarak söylediği söz, arkadaşı, yazmanı ve vârisinin dolaysızca alacağı ve sonsuza dek içselleştireceği buyruğu içinde barındırır. Şimdi anlamamız gereken budur. Edebiyat tam da burada, bir tanıkla başlar. Tanıklığın hakikatini dile getirir. Tanıklık edebilmek için ölmüş olmak gerektiğini söyler. Daima. Her koşulda. Ama eğer ölüyseniz, tanık olarak ölmüşseniz, nasıl tanıklık edebilirsiniz? Benzer bir soruyu affetme konusuyla ilgili olarak da sorabiliriz.

Çöküş

Yazının zamansallığı, olaylarınkinden farklıdır. Vahan'ın aldığı notları okuyoruz; belki de bunları Zareh gözden geçirmiş ve düzeltmiş de olabilir. Minas, Vahan'ın intiharından ve mektubunu okuduktan sonra bunları kağıda geçirmeye başlar. Ama mektup ancak romanın ortasında ortaya çıktığı için, Türk arkadaşları Ziya'nın öldürülmesi hadisesinden haberdarızdır. Aslında, Ziya ile karşılaşmadan ve onun Vahan ile ilişkisi hakkında bir şeyler öğrenmeden önce bile bunu biliyoruzdur. Romanın başlarında, Vahan'ı bir kafenin terasında otururken ve alışkanlığı olduğu üzere hesabı ödemeleri için yoldan gelip geçenlere sataşırken gördüğümüz sahnede cinayetten bahsedilir.

> Bu tuhaf davranış kesinlikle bir aylaklık emaresi değildi; ya da zevzeklikleriyle hayatını kazanıyor olsa da, çoğu insanın düşündüğü gibi birilerinden para koparmaya çalışmıyordu. Daha sonra, o da başkaları gibi, bu yaşam tarzının kendisi için zorunluluk olduğunu, içindeki karanlık güçlerin oyunu olduğunu düşündü; Ziya'nın ölümünden hemen sonra birden ortaya çıkan o aynı karanlık güçlerin... Çünkü bu güçleri bir defa kavradıktan sonra, Vahan hayatını böyle kazanıyor bile olsa, reddetmişti... Zaten yaşama arzusunu yitirmişti. "Onu içeriden iten karanlık güçler", "Vahan'ın tek hamleyle kendini yok ettiği ve kendisini kadere teslim ettiği, öngörülemez ve bilinmez âna dek "sadece zihninde olan" bu ruh haliyle birlikte yok oldu."[7]

Okur romandaki bu pasajı gördüğünde, elinde bunu anlamlandırmasını sağlayacak hiçbir veri yoktur. Beklentileri sona erdiğinde, hayattan beklediği şey tıpkı bir vahiy gibi gözlerinin önünde belirip aydınlanınca Vahan'ın ruhsal yapısı da çöker. Ama derinde, bu ilahi an'a ulaşmak için öldürme zama-

7 *T'eknatsun*, s. 34-35.

nını beklemesi gerekmez. Daha sonra arkadaşı olacak Türk öğrenci Ziya'yla karşı karşıya geldiği anda, kaderinde neyin yazılı olduğunu bilmektedir: öldürerek ölmek. Peki ama bu neden bir "çöküş", bir "yıkım"dır? Çünkü onu ayakta tutan şey, bu patolojik düzendir. Ve bu düzenin içinde bir anda bir gedik açılmıştır. Buna şizofrenik bir düzen diyelim ve geçelim. Ziya ile karşılaşıncaya ve sırrı gün gibi gözlerinin önüne serilinceye kadar yaşama tutunmasını sağlayan bu düzen olmuştu. Daha sonra, tanıklığını hatırı sayılır bir berraklıkta anlattığı sayfalarda, bu ürkütücü ruhsal yapının oluşmasına neden olan koşulları anlatacaktır. Yine bu sayfalar Ermenice edebiyatta (ve sanırım sadece Ermenice edebiyatta da değil) eşine rastlayamayacağımız türdendir. Bundan böyle "öldürmek", "kendini öldürmek"le eşanlamlı hale gelir ve dolayısıyla Ziya'nın katili Vahan, daha sonra "tanıklığını" yazmaya giriştiğinde zaten çoktan ölüdür. Ve öte yandan, sonuna dek, cinayet ile intihar arasındaki bu denklik bir sır, bir gizem olarak kalacaktır.

Ölümünü armağan etmek: Dostluk ve kefaret

Bununla birlikte, tanıklık meselesine geçmeden önce, Vahan'ın yaşadığı çöküşün halihazırda açıklanmış olduğunu ve gizemin çözüldüğünü düşündürtebilecek bir pasajı okumamız gerekiyor. Bir akşam vakti, Vahan'ın sarf ettiği cümlede: "Minas birdenbire kaybının gizemini kavrar" (s. 42). İşte cümle şöyle: "Hayır yaşlı dostum, hayır; Ermeni dostumuzdan ayrılmamız imkânsız. Ne kadar denerseniz deneyin, yakanızı bırakmaz. Ermeni olmak, bir hastalık gibidir, bir intikam hastalığı. Ve asıl korkunç olan, bunun içinde nefret olmayan bir intikam olması. Bizler, Ermeniler, gerçekten nefret etmenin ne demek olduğunu bilmiyoruz" (*a.g.e.*). Minas'a göre intiharın ardındaki gizem bu tuhaf açıklamayla aydınlanır. Aldığı notlar bu iddiasını destekleyecek ve Vahan'ın nefret duygusuyla hareket etmediğinin altını çizecektir. Bu kanıyı açıkça ifade ettiği bir cümle: "Vahan öldü çünkü içinde nefret yoktu. Tersine, o Ziya'yı sevmişti ve onu severken öldürmüştü" (*a.g.e.*). Ve Vahan, dayanamayıp kravatında bir leke olduğu bahanesiyle Ziya'nın boynuna atıldığında, Minas şunları yazar: "Ziya, onun bu inatçı, sancıyan, ruhunu esir almış ve bedelini hayatıyla ödeyeceği saplantısını kavrayamazdı" (s. 47). Yine de burada hayatı pahasına bedel ödeyecek kişinin Ziya mı yoksa Vahan mı olduğunu açık etmez. Her koşulda, bu saplantı Vahan'ı tümüyle esir almıştır. Cinayet ile intiharın eşzamanlılığındaki sır böyle ifade edilir; oysa elimizde bunu çözebileceğimiz hiçbir anahtar yoktur. Ama bir adım daha ileri gitmek gerekecektir. Vahan için yazmak ve ölmek eşdeğerdir. Bunu açıkça ve bir kez daha, tuhaf bir biçimde, tam tanıklığını başında söyler (s. 59):

> Ziya'nın cesedinin önünde, yazmaya karar verdim. Bu satırlar bizi çağırmamış olsaydı asla gün yüzüne çıkamazlardı, çünkü kendimi de yok etmeye karar vermiştim.

Aslında tuhaf bir açıklamadır bu; çünkü iki parça birbiriyle çelişir görünmektedir. Aynı gün intihar etmeye karar verdiyse, nasıl yazabilecektir? Hem yazmaya karar vermiştir, hem de ölmeye. Ve bu ikisi arasında bir zaman aralığı, bir mesafe yoktur. Yazmak ve ölmek aynı şeydir. Yine de tanıklığı mümkün kılan küçük bir aralık, tamamen rastlantısal olarak açılır; çünkü Ziya'nın dostları olarak bilinen Minas ve Vahan polis merkezine çağırılırlar. Bundan böyle tanıklık hayaletlerin musallat olduğu bir yerde yazılacaktır; bu mekânda Vahan bir ölü gibi, yani kendi hayaleti gibi, hayatın ötesinde, konuşmayı, yürümeyi sürdüren bir ölü gibi, çoktan bir cesede, çoktan bir imgeye dönüşmüş halde yaşamaya devam eder. Ve Minas'ı aynı yükten kurtarmak için, onu vârisi kılmak için, yani onu kendi hayaletinin ya da kendi imgesinin vârisi yapmak için yazar (s. 59-60):

> Bir ay boyunca yazmakla yazmamak arasında kararsız kaldım. Ama yazacaktın. Bunu kendim için değil, Minas için, senin için yapacaktım. Şimdi kulaklarını aç ve bir ölünün sözlerini dinle çünkü evet, bunlar bir ölünün sözleri, ölümden sonra söylenmiş sözler. Ziya'nın cesedi karşımda dururken ben çoktan ölmemiş miydim?

Burada konuşan kişi felaketzededir. Ama "felaketzede" sözcüğünün içeriği bir anlamda değişmiştir. Bu sözcük artık alışıldığı üzere ölümden bir şekilde kurtulmayı başarmış ve soykırımın gölgesini üzerinde taşıyan kişiyi, çevresindeki herkes ölmüşken hayatta kalabilmiş kişiyi tarif etmez. Vahan, ölümün ötesinden konuşmaktadır. Dolayısıyla ilk defa olarak, ölü bir tanığın sesini işitiriz. Minas'a minnettardır; çünkü onun sayesinde dostluğu öğrenmiştir ama aynı zamanda onun sayesinde "bir ay boyunca mezar ötesi bir yaşam sürmüştür" (*a.g.e*). Miras fikri, Vahan şair sıfatıyla Minas'a seslendiğinde daha da açık biçimde görünürlük kazanır. Ona bir şiir dersi verir, şiirin özünü öğretir. Minas, Vahan'ın mirası ona ulaşmamış olsaydı bu özü asla idrak edemeyecekti. Şairin, "ölümü içinde barındıran" kişi olduğunu bilmeyecekti (s. 58). Ama Vahan'ın durumunda, onu felaketzede yapan şey cinayettir; Türk bir arkadaşını öldürmüş olmasıdır. İşlediği cinayet onu doğrudan ölüler diyarına, cesetlerin arasına göndermiş, onu aynanın ve *kendi canlı varlığının* ötesine taşımıştır. Şu an içinde bulunduğu felaketzedelik durumuyla bağlantılı olarak, mektup boyunca etkili, heyecan verici ve gizli bir başka tema, özel olarak vurgu yapmadığımız ama daha önce bahsettiğimiz bir tema belirir: dostluk.

Okurlar belki Derrida'nın *Politiques de l'amitié* [Dostluğun Politikası] kitabının son bölümünde, Maurice Blanchot'nun dostluk kavramı etrafındaki farklı formülasyonlarıyla ilgili yazdıklarını hatırlayacaktır. Blanchot'nun Laertios Diogenes'e aktarılan sözü hatırladığı âna dikkat çekerek ("Ey dostlarım, bu dünyada dost yoktur") Michel Foucault'ya (ölümünden sonra) ithaf edilen satırları aktarır ve şunları ekler: "Hamd olsun ölüsüne. Dostluk ancak ölüm sayesinde kendini gösterir. Daha önce, ya da başka türlü asla olmaz. Ve bu ancak hatırlayarak mümkündür (çünkü ölüm sayesinde, dost aslında hiç dostu olmadığını hatırlar). Ve dostluk dostların sağ olanından geldiğinde, aslında aynı şeyi itiraf eder, kendini gösterme şansını sonunda yakalamasına sağlayan ölümü itiraf eder."[8] O halde bir dostun, kendi dostuna sunduğu şey kendi ölümüdür. Ama kadim dostluk geleneği, en iyi cenaze konuşmalarında kendini açığa vuruyorsa, burada, Vahan'ın mektubunda bunun tam tersi olur. Ölü burada kendi cenaze konuşmasını yazmakta ve dostuna hitap etmektedir. Böylece dostluğun gizemini de, sırrını da ifşa etmektedir. Dost daima ölümün ötesinden seslenir, o bir felaketzede gibi konuşur. Dostluk deneyimi, felaketten sağ kurtulma deneyimidir; bir dost tarafından canlıyken, hayattayken ölüme adanan adaktır. Dostluk ve artakalmak birdir. Vahan bu nedenle şöyle yazar: "Beni buraya sürükleyen şey... dostluk." Dostluk onu "bu mutluluğa" taşımıştır (s. 58). Eğer dostluk olmasaydı, fiilen Ziya'yla karşılaşamayacak, cinayet işleyip ölmeyecek, şu an olduğu gibi bir "felaketzede", bir "artakalan" olamayacaktır. Ve ardından, mektubundan da öte, kendi ölümünü dostuna armağan edemeyecektir. Ve mutluluk, saadet tam da budur çünkü dostluğunu açığa vurabilmektedir.

Dostluğun ve artakalmanın birbiriyle ayrılmaz olduğu bu noktaya, ölümünü armağan edebildiği, onu bir miras gibi bırakabildiği bu noktaya kadar gelen Vahan, böylece dostunu da kurtarabilecek, onu yaşamın perde arkasına atabilecek, onu bir "şair" yapabilecektir. Aslında onu "ölümünü armağan etme" mecburiyetinden kurtarmıştır çünkü kendisi zaten bunu çoktan yapmıştır. Kuşkusuz burada Vahan'ın dostuna yazdığı mektubun, aynı zamanda bir tanıklık olan bu mektubun en önemli ânı yer alır. Bizler bu âna yaklaşarak, felaketzedenin deneyimine sızarız, "Her birimizin içinde yatan, ruhumuzun en derinine işlemiş ve gizlendiği yerden çıkabilmek için uygun ânı kollayan bir Türk katili vardır" (s. 60). Eğer her birimizin derinlerinde gerçekten "bir Türk katili"[9] yatıyorsa, eğer bize gizliden gizliye hükmediyorsa,

8 Jacques Derrida, *Politiques de l'amitié*, Paris, 1995, s. 335

9 Ermenice *t'rk'aspan* sözcüğünü geçici olarak "Türk katili" olarak çeviriyorum ("turquicide" - kral katili [régicide] ya da kardeş katilinde [fratricide] olduğu gibi). Bileşik sözcüklere daha açık olduğu için Ermenicedeki kullanımı, Fransızcasındakinden daha kolay anlaşılırdır ve kulağa bu kadar tuhaf gelmez.

eğer her birimizin içinde beslediğimiz bir cinayet hissi varsa, o halde hepimiz, birer katiliz; her birimiz, bilmeden de olsa katiliz; kimseyi öldürmemiş de olsak, potansiyel olarak birer katiliz. Ve işlemeye hazır olduğumuz cinayet, kendi ölümümüzle sonuçlanacaktır. Bundan kaçış yok. "İşte sonucu bu. Cinayetten sonra, intihar" (s. 62).[10] Dostu işte tam da bundan kurtarmak gerekir. Bu ona sunabileceği en değerli hediyedir. "Eğer mümkün olursa, sonunun benimki gibi olmasını istemiyorum" (s. 63). Burada biraz durup Vorpuni'nin ne denek istediğini düşünelim.

Zehir

19 Ocak 2007'de, Ermeni gazeteci Hrant Dink, İstanbul'da, kurucusu ve yöneticisi olduğu *Agos* gazetesi önünde katledildi. Bu suikastın ardındaki korkunç paradoks, Hrant Dink'in affetmekten ve barışmaktan yana olmasıydı. Yaşamı boyunca cemaatlerin birbiriyle yakınlaşması için, Ermeni sözcüğünün Türkçede küfür sayılmaması için, ülkedeki dindaşlarının tanınıp kabul görmesi için, ama aynı zamanda genel anlamda Ermenilerin (hem Türkiye'deki hem de diğer coğrafyalardakilerin) içlerini kemiren bu zehirden, adalet isteyen kurbanın bu ürkütücü hıncından kurtulmalarını sağlamak için çalışmıştı. Öldürülmesini tetikleyen şey de bu "zehir" sözcüğüydü. Cellat, bizzat kurbanın içine kurtulamadığı bir zehir gibi yerleşmiştir. Ama bu celladın kurban nezdinde bir ismi vardır. Hrant Dink bu ismi, Ermeniler için cellat anlamına gelen "Türk" sözcüğünü bu prangadan kurtarmaya çalışmıştı. Barışmanın bedeli buydu. Türkiye'deki aşırılıkçı çevreler (ya da basitçe resmi anlamda ülke) söylemek istediği şeyin tam tersini anlamıştı. Bu çevreler ve devlet makamları, Türk sözcüğünü cellatla özdeşleştirdiğini düşünmüştü. Sırf bu nedenle yıllar boyunca, öngördüğü, fiilen ilan edilmiş olan katline dek mahkeme önüne çıkarılmıştı. O halde, affetme ve barışma/uzlaşma çalışmasını sürekli yeniden başlatmak gerekmektedir. 2009 yılında, affetme ve barışma konularını dinleyicilerle tartışmak, ortak bir nokta bulmak için İstanbul'da bir dizi halka açık konferans verdim. Bu konferanslar açıkça dostluk adına yapılmış, bu şekilde ilan edilmiş toplantılardı ve Türkçeye çevrilip basıldı.[11] Vorpuni'nin romanlarını yorumlayarak burada yapmak istediğim de bu konferansın devamı niteliğinde. Bu romanlar, felaketzedelerin romanları olarak okunabilirler. Özellikle, gördüğümüz gibi, *Aday* gibi olağa-

10 Ermenicede cinayet için *spanut'iun*, intihar için *ink'naspanut'iun*, "kendini katletmek" sözcükleri kullanılır. Vahan burada cinayet ile intihar arasındaki, "öldürmek" [donner la mort] ile "kendini öldürmek" [se donner la mort] arasında, en çığ, en dolaysız biçimde ve istinasız olarak kurulmuş olan mutlak denkliğin ya da az çok eşzamanlılığın ya da neden sonuç ilişkisiyle bu ikisinin birbiri ardına gelmesinin gizemini formüle eder.

11 *Edebiyat ve Felaket*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

nüstü bir romanda felaketzede, yaşayan bir ölü olarak konuşur. Ölümünü, daha yaşarken dostuna armağan eder. Başkaları yaşayabilsin diye ölüme gider. Bu, tam anlamıyla dostluğun romanıdır. Ama bu aynı zamanda affetmenin ve barışmanın da romanıdır. Ölümünü dostuna miras bırakma eylemi, aynı zamanda dostu, arkadaşı paragrafın başında bahsettiğim o zehirden, kin ve nefret zehrinden kurtarmanın da bir yoludur. Bu eylemden sonra artık *o isim*, felaketzedelerin soyundan gelenlerin zihninde cellatla özdeşleştirilmeyecektir. Yani Vorpuni, romanını gelecek kuşaklara miras bırakır. Ama sonraki kuşaklar elbette bununla şifa bulamadılar. Bu kuşaklar daha çok bu romanda dostluk ve affetmeyle ilgili söylenenleri ancak tercüme edilir ve üzerine çalışılabilirse, bizler onu tekrarlayabilirsek işiteceklerdir.

Sanat ile tanıklık arasındaki ilişki konusundaki çalışmalarım bu nedenle iki şeyi gerektiriyor. Öncelikle edebiyat ile bugün (ama sadece bugün) tabir ettiğimiz biçimiyle tanıklık arasındaki sınıra dikkat etmek gerekiyor. Bu sınır, edebiyatın içinde gizlidir. Bu sınırı sorgulaması, deneyimlemesi gereken, edebiyattır. Bu geçirgen bir sınırdır. Neden olduğu fark edilmeden birinden diğerine geçilebilir. Ve bazen de insan sınırın hangi tarafında olduğunu bilemez. Bu tümüyle çağdaş bir olgudur. Çeyrek asır önce bunun hakkında hiçbir fikrimiz olmadığını söyleyebilirim. Bu yüzden bizzat kendisi için, üzerinde çalışılması gerekir. Sadece "sanat ve tanıklık" konferanslarında değil, tanıklık biçiminde sunulan diğer metinler üzerine çalışmalarımda da yapmaya çalıştığım buydu. Ermeni dilinde yazılmış en oylumlu tanıklıklardan biri olan Setrak Baghdoyan'ın, yaşamını tehcir yıllarını ve nasıl hayatta kaldığını yazdığı binlerce sayfalık tanıklığı üzerine 2007 yılında bir çalışma yapmıştım.[12] Az önce bahsettiğim ve pek bilinmeyen *Bir Halkın Istırabı*'nı aynı duygularla Fransızcaya çevirdim. Zabel Essayan "evrensel vicdan" adına üretiyor ve edebi üretiminin ortaya koyduğu çelişkilerle ilgilenmiyor olsa da, kitabın sonsözünde, burada yaptığım gibi, tanıklığı edebiyattan ayıran sınırın belirsizliği nedeniyle barındırdığı çelişkiler üzerine kafa yordum. Her bir örnekte, tanıklık kendisine karşı konuşturuluyor, kendi içine kapandığı gösteriliyor, amaçları ve beklentilerinde kendisini yalanladığı görülüyordu. Ama tabii ki bu durum, tanıklıkların yayımlanmasına engel oluşturmaz. Şunu demek istiyorum: bunları henüz yazılmamış bir tarihe ya da son derece geriden gelen bir evrensel hafızaya adanmış belgeler olarak değil, birer metin olarak yayımlamak.

Vorpuni'nin ne söylediğini anlamak için, gerçek hayattaki ikinci paralelliğe dikkat etmek gerekir. Gerçek tanıklığınkinin ardından, gerçek cinayetinkine. 1970'li yıllarda Türk diplomatlara yönelik olarak dünyanın pek çok ye-

12 Setrak Baghdoyan, *Yerb draxhdē dardzav dzholekh'* [Cennet cehenneme döndüğünde], (yay. haz.) Abril, Los Angeles, 2005.

rinde düzenlenen terör eylemlerinden ve suikastlardan bahsediyorum.[13] Bunu konuşmaktan kaçamayız. Bu terör kampanyası aslında buraya kadar söylediklerimizin bir örneği ve elbette Zareh Vorpuni'nin romanlarında yapmaya çalıştığı şeyin tam bir karşıt örneği. Bu cinayet ve saldırı kampanyası, bilmemiz gerekir ki, dünya çapında ve özellikle de Ortadoğu'da on yıllar boyunca *zehirli* bir eğitimden geçmiş olmalarının bir ürünüdür. Bunlar diasporadaki düzmece Ermeni siyasal örgütlenmeleri tarafından teşvik edilmiş ve başlatılmıştır. Diasporanın yakın tarihindeki *saf utanç* anı denebilir bunlara. İnkârcı Türk devleti 1915-1916 yıllarında yapılan katliamların işbirlikçisi ve mirasçısı değil miydi? Evet kuşkusuz öyleydi. Yetkililer ve bu devletin görevlileri de aynı suçun, ikincil dereceden de olsa ortağı değil miydi? Hiç şüphesiz. *Nolens volens* [ister istemez]. Bundan ne sonuç çıkarmamız gerekir? Bu saldırıların, bu rehine olaylarının ve cinayetlerin adaleti tesis edeceğini mi? Ölümde nasıl bir adalet olabilir? Hayır, bunlar belli bir mantık dahilinde ama canavarca bir hıncın, kaba bir siyasal aczin ve alçakça reklam yapma isteğinin harekete geçirdiği cinayetlerdi. Üçü de aynı anda vardı. Bunlara para sağlayanlar, bizzat Ermenilere yaptıkları bu kötülük nedeniyle birer suçlu addedilmelidir. Ama bu gerçekler, geceleri yastığa başlarını rahatça koymalarına engel olmuyor. Oysa Paris'te bir Türk öğrenci olan, tümüyle masum olan Ziya'nın Vahan tarafından *romanesk* katli, siyasi cinayetlerin ve terör kampanyasının hemen öncesinde, 1965 yılında yazılmış ve 1967'de basılmış bir romanda anlatıldığı üzere 1927'de gerçekleşen bu cinayet, bu suçları önceden haber vermiyor muydu, bunlara zemin hazırlamıyor muydu (bu suçları kendi adıma 1915 ve 1916 kurbanlarının anısına da bir saldırı olarak görüyorum)? Kuşkusuz önceden haber veriyordu ama Vorpuni bir uyarı niteliğinde, bunların önünü almak için, kurbanlar adına bir kurtuluş yolu sunabilmek, sonraki kuşaklar için zehre ve kine bulaşmamış bir gelecek hazırlamak ümidiyle yazmıştı. Gerçek hayattaki cinayetlere gelecek olursak, bunlar tam da Vorpuni'nin endişe ettiği, engellemek istediği şeylerdi. Onun karakteri Vahan, Ziya'yı, kendisine yakınlık gösteren genç adamı öldürdüğü o delilik ânında, derinlerinde varolan (ve haliyle barındırdığı), onu oluşturan, onun yerine konuşup yaşayan kendi içindeki celladı da öldürür ve bu nedenle ölür. Vorpuni, işte hepimizin, olduğumuz halimizle geldiğimiz nokta budur, diyordu. Ama sesi hiç duyulmamıştı. *Aday*, diasporada üretilen en önemli eserlerden biridir; ama çok erken bir tarihte yazılmıştır. Doğal okur kitlesine, diasporadaki Ermenice konuşan okurlara asla ulaşamamıştır. Bu

13 Bu saldırı kampanyasıyla ilgili olarak o dönemde Yves Ternon'nun yazdıklarına bakılabilir: *La Cause arménienne*, Seuil, Paris, 1983. Yves Ternon'un yayımlandığında pek fazla okunmamış olan bir başka önemli kitabı daha vardır: *Enquête sur la négation d'un génocide*, Parentheses, Marseille, 1989.

meselelerle zaten pek ilgilenmeyen Ermenistan'da da tanınmaz. Haliyle şunu tekrar etmem gerekiyor: Gelecek kuşaklar bu romanda dostluk ve affetmeyle ilgili söylenen şeylerden, ancak tercüme edilmesi ve üzerine çalışılması durumunda haberdar olacaklardır. Bu açıklamalar, romanın yayımlandığı bağlamı anlatmak ve yazarın niyetiyle ilgili yanlış anlaşılmalara mahal vermemek için yeterlidir sanıyorum.

Tecavüz

Vahan, Minas'a ve Minas'ın ötesinde sesini ulaştırmak istediği tüm insanlara yazdığı mektubunda, "Sonunun benimki gibi olmasını istemiyorum," diyordu. Kuşkusuz genç insanların Türk konsolosluklarında ya da başka yerlerde (başka insanlara ve kendilerine) ölümlerini armağan etmeye gönderenlerin sonu Vahan gibi olmayacaktı; ölümleriyle dostlarına bir miras bırakmayacaklardı. Şimdi Vahan'ın anlatısına geçmemiz gerekiyor. Vahan aslında her felaketzedenin yapacağı gibi ve hepsinin de yaptığı gibi, tehcir anılarını anlatmaktadır. Aradaki fark burada konuşan kişinin ölü olmasıdır; bir tanık olarak ölmüştür ve bu durum tanıklığın statüsünü tümüyle değiştirir. Burada anlatılacak şey artık kelimenin düz anlamıyla işkencedir. Hatırlatmaya gerek var mı bilemiyorum ama işkencenin en dehşet verici sonucu, kişinin tanıklık edebilme kapasitesini ortadan kaldırması, yani insanın içindeki tanığı yok etmesidir.[14] Ama Vahan buna rağmen anlatır. Hayata devam etmiştir. İşkence görmüş bir kişi olarak ayakta kalmayı başarmıştır. Sonuna kadar, katil oluncaya kadar yaşamaya devam etmiştir. Evet bunu yapar ama ne pahasına? Öte yandan Minas'a yazdıklarını asla kavrayamayacağız: "Ziya'yı öldüren kişinin, bu satırların yazarıyla aynı kişi olmadığını söylediğimde, bunu anlayabilecek misin? [...] Ziya'nın boynu, sertleşen boynu ellerimin arasındayken bile, başka birinin işlediği cinayete tanıklık ediyormuşum

14 İnsanın içindeki tanığın ölmesi üzerine bir yandan Fransızca olarak yayımlanan "La mort du témoin" [Tanığın Ölümü] makaleme bakılabilir. Bu makale, *Témoignage et survivance* kolokyum metinlerinin aynı adla kitaplaştırıldığı ciltte bulunabilir: (yay. haz.) Stefan Kristensen ve Emmanuel Alloa, MétisPresse, Genève, 2014; ama diğer yandan aynı meseleyi farklı açıdan ele alan İngilizce bir makaleye de bakmanızı öneririm: "The Death of the Witness", *Representation Unlimited*, Harvard University Press, Todd Pressner (yay. haz.) içinde yayımlanacak. Bu çalışma, yirmi yıl önce önce *The Limits of Representation* kolokyumu ve kitabı ile başlayan tartışmayı yeniden ele almaktadır: [(yay. haz.) Saul Friedländer], Ben de bu tartışmaya *La Perversion historiographique*, (yay. haz.) Léo Scheer, Paris, 2005 kitabımın III.bölümünde değinmiştim. Burada söz konusu olan, hem tanıklığın statüsü hem de felaket niteliğindeki olayın doğasıdır. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak "Le sens de l'histoire" başlıklı makaleme bakılıbilir: Bu makale de *Le Sujet de l'histoire, Pour une phénoménologie du survivant*, adıyla Lignes Yayınları tarafından yayımlnacak kitapta yer almaktadır. Son olarak, işkenceden kasten ya da onun sonucu olarak, insanın içindeki tanığın öldürülmesi konusunda: Idelber Avilar, *The Letter of Violence. Essays on Narrative, Ethics, and Politics*, Palgrave, New York, 2004, s. 47-49.

gibi hissettim" (s. 61). Burada "tanık" olarak tercüme ettiğim sözcük *akanates*'tir: üçüncü kişi olarak orada bulunan ve gören kişi. Cinayeti işler ve aynı zamanda cinayetin tanığıdır; cinayet onun dışında gerçekleşir. Bu "kişilik bölünmesi" [*schize*] metnin ilerleyen kısımlarında, işkence anlatımıyla birlikte açıklanacaktır. Onu bir "aday" haline getiren şey işkencedir. Cinayet işleyerek bu varsayıma da, kendi hayatına da son noktayı koyar. İşkencenin onda yarattığı ölünün tüm varlığını ele geçirmesine izin verir.

İşkence, tecavüz biçiminde karşımıza çıkar. Tecavüz sahnesi, 65. sayfadan 71. sayfaya kadar betimlenir. Tehcir esnasında annesi ölmüştür (hangi koşullarda öldüğüne değinmeyeceğim; bir oğul olarak onun bunda hiçbir sorumluluğu yoktur) ve Fatma isimli Türk bir kadın onu evlat edinir. Dehşet verici tecavüz sahneleri burada yaşanır. "O akşam, Fatma benim içime bir cinayet tohumu ekmişti" (s. 67). Olaylar neredeyse klinik denebilecek sözcüklerle tasvir edilir. Önce katılaşma. "Vücudumu saran derim kayışa dönmüştü, hiçbir şey sızamazdı içeri." Ardından terk edilme, geri çekilme, bedenden ya da bedenin en derinine doğru, ruhun ele geçirilemez o ormanına bir kaçış, tam bir hissizleşme. "Kendimi adeta kalın bir sandığa kapatmıştım; bıçakla bile delinmeyecek kadar kalın bir sandık" (s. 67-68). "Ve bedeniyle beni hamur gibi yoğurmaya başladı. Gözlerimi yumuyordum; annemin kanını, orada, toprakta yağmurların hâlâ silemediği kanı düşünüyordum" (s. 68-69). Orgazm, ruhunu sonsuza dek kaybetmiş bir bedene yönelen saf bir şiddet halini almıştır. "Kalbimi ve bacaklarımı kavrayan o sağır edici sarsıntı, ıstırabın sarsıntıları olmuştu..." (s. 69). Ertesi sabah, bu cezaya katlanmanın bir yolunu bulmuştur:

> Saatlerce öteki dünyada kalmışım gibi hissediyordum. Hayatı katlanılır kılmak için bir yol bulmuştum; ölümle yaşayarak hayatı unutmak. Bu durum, yok oluşun kapısını açan ve onun içine girmemi sağlayan bir an bulma arayışına yöneltti beni. Artık hiçbir şey hissedemediğin, tüm düşüncelerin toz olup uçtuğu bu durumu anlıyor musun? Bitkisel yaşam gibi bir şey. Ne diyebilirim? Bitki, en azından içinde bir yaşama sevinci taşır... O halde bir nesne diyelim, sürekli boyun eğen, tek bir yaşam parıltısı bile barındırmayan bir nesne. Onu bir yere atarsın ve orada durur... Hiçbir direnç göstermez. Fatma bana bunları yaptı ve ben de buna katlandım... Bana yanaştığında... tıpkı bir odun gibiydim. İçimde, bir odun parçası vardı sanki...[15]

Tüm bunlarda sarsıcı bir şey var. Evet, kesinlikle. Alıştığımız, bildiğimiz türden bir tanıklık değil bu. Vahan'ın tasvirlerinin o sersemletici yanını göstermek için tüm ayrıntıları anlatmak gerekiyordu (kişilik bölünmesinin [*schize*], bedenini terk etme ve kimsenin ulaşamayacağı, içindeki o derinliğe sı-

15 *Le Candidat*, s. 69.

ğınma mecburiyetinin, taşlaşmanın, hissizleşmenin, kadavraya dönüşmenin tasviri). Bu sahnelerin ötesinde, yetimleri toplamakla görevli komisyon gelip onu aldığında, artık yas başlayabilir. O âna kadar yas tutmak imkânsızdır. Burada ilk defa dünyanın güzellikleriyle karşılaşır. "Bildiğim tek bir şey vardı; ağlamaya başladığımda, içimde biriken her şey bir bir çözülmeye başlıyordu... Gözü yaşlı, aklını kaybetmiş annem kollarını uzatıyordu ve ben, yola uzanmış, onun çağrısına inatla karşılık vermiyordum... Çocukluğuma ağlıyordum, kirletilmiş, ayaklar altına alınmış çocukluğuma..." (s. 73). Vahan bunları yazarken tam da o anın arayışı içindedir; zaman denizinde onu bu hale getiren küçücük an'ı aramaktadır. "Vahan'ı daha sonra pusulasını şaşırmış varlık, hayata uyum sağlayamayan bir oğlan haline getirecek; kısacası Türk katili olmaya aday yapacak olan, adeta teybe kaydedilmiş gibi duyularına işlemiş geçmişteki o küçücük an neydi?" (s. 75). Onu, düğün akşamında bile, daimi bir kaçışa mahkûm eden kirlenmenin, lekenin, kirin kaynağı da buradadır. "Her zaman, sürekli olarak kaçmak, bu kirden kurtulmak için kaçmak istiyordum. Nerede olursam olayım, tüm varlığıma işlemiş bir lekeyle kirlenmiş gibi hissediyordum" (*a.g.e.*). O halde yapılacak ilk iş, bu kirden kurtulmaktır. Köyünü terk ederken döktüğü gözyaşları ruhunu temizlemeye yetmemiştir. "O gün beni birden ağlatan şey, dört yıl boyunca üzerime çöreklenen ve kuruyan tortuyu, o kiri yıkayıp ondan kurtulmak zorunda olduğum hissiydi... Ama daha zamanı gelmemişti, ruhumu yıkamam gerektiğini daha yeni fark etmiştim... Bunu gözyaşlarıyla yapmak mümkün değildi. O yüzden bekledim. Sırrın ortaya dökületeği ânı bekledim" (s. 79).

Birazdan değineceğim, konunun belki en zorlu ve en şaşırtıcı, aynı zamanda en sarsıcı yönünü tartışabilmek için tüm bunları uzun uzun aktarmam gerekiyordu. Söyleyeceklerimi tek bir sözcükle ifade edebiliriz: *kurban* [sacrifice]. Vahan'ın tanıklığının ve mektubunun geri kalanı tümüyle bu kavram etrafında şekillenir ve bu, gizemi çözebilecek, cinayetin, bir Türk'ü öldürmenin sırrına ve ayrıca aynı anda intiharın da sırrına ulaşmamızı sağlayabilir gibi görünür. Peki gerçekten bunu başarabilir mi? Sırrı aydınlatabilir mi? Şimdi buna bakacağız.

Kurban ve affetme

Burada söz konusu olan şey kendini arındırma, kirden arınma, kişinin içinde barındırdığı cellattan kurtulmasıdır. Gerçekte, "Bir gün korkunç bir fırtına çıktı ve tüm çirkefi kaldırıp, öne doğru itti ve ruhumuza bulaştırdı. Temizlenmemiz gerekiyordu, sevgili Minas, yaşamaya devam etmek istiyorsak arınmalıydık" (s. 80). Bu cümle yeterince açık. Peki ama bu nasıl yapılacaktı? Eskiler tanrılarına adaklar sunuyorlardı, kendilerini de kirletmiş olan ay-

nı çirkeften, pislikten, aynı lekeden kurtulmak için kan akıtıyorlardı. "Bir horoz, kuzu kesiyorlardı, bir tutsağı kurban ediyorlardı ya da arınabilmek için bir babanın öz oğlunun kanını akıtması gerekiyordu" (*a.g.e.*). İşte kurban teması burada karşımıza çıkar. Vahan aracılığıyla, Vorpuni hem tüm bir "pagan" kurban geleneğine, hem de Tanah'a ve Tanrı buyruğuyla oğlunu kurban etmeye hazırlanan (ve vazgeçirilen) "İbrahim Peygamber" örneğine gönderme yapmaktadır. Ama Vahan bundan bahsetmez. Hıristiyanlıktaki kurban geleneğine dahi çağrı yapar ve bunu da değerlendirme fırsatı bulur. Hz. İsa'nın döktüğü kan, der, artık görevini yerine getirememektedir, fazlasıyla seyreltilmiştir, bu şarabın içinde fazlaca su katılmıştır, o halde çocukluğumuzda üzerimize yapışan kirden ruhumuzu arındırmamız için taze kan gereklidir. Vahan, Ziya'yı öldürmesi hakkında söyleyeceği ne varsa hepsini işte bu kurban simgesi üzerinden, adağın izinden giderek mi açıklar diyebilir miyiz? İşlediği cinayeti bir kurban töreni olarak yorumlamak gerçekten mümkün mü? Ziya hakkında söylenecek tek şey şudur: Vahan Ziya'nın kravatını gösterip üzerinde kül izi olduğunu sanıp silmeye yeltendiği o anda, Ziya'nın söylediklerine kulaklarını tıkamıştır. Artık bu konuda anlatabileceği tek şey, o an neler olduğunu kavrayana dek ve Ziya'nın iki Ermeni dostuna, Minas'a ve Vahan'a yazdığı küçük notta ertesi gün ne demek istediğini anlayana kadar uzun bir olgunlaşma süreci geçirdiği, Paris sokaklarını çılgınca adımladığıdır. Ziya'nın notu şöyledir: "Lütfen beni mazur görün... Aşk kördür, ne kadar hassas olduğunuzu unutturacak kadar hem de... Sizden tekrar özür diliyorum ve sözlerimde hiçbir art niyet aramamanızı rica ediyorum..." (s. 84). Yani Ziya özür dilemektedir. Sözcük Ermenicede iki ifadeye denk gelir: *nerek', neroghut'iun*. Ermenicede genel anlamda affetme mefhumunu karşılayacak özel bir sözcük yoktur. *Kë khndrem vor intsi nerek'* ve *Neroghut'iun ke khndrem*, "Sizden beni affetmenizi rica ediyorum," anlamına gelebilir. "Affetme" için kullanılabilecek tek Ermenice sözcük ise *t'oghut'iun*'dur: Bu sözcük Hıristiyanlığa gönderme yapar ve "günahların affedilmesi" mefhumu için kullanılır. Asıl sorun, bir teoloji metni değil bir roman okuyor olmamızdır. Üstelik romanda Ziya'nın Ermeni dostlarıyla hangi dilde konuştuğu da yazılmamıştır. Fransızca mı yoksa Türkçe mi? Türkçede, *özür diliyorum* demiş olabilirdi; tıpkı 2008 yılında bir grup Türk entelektüelin yaptığı gibi: Yayımlanan imza kampanyası metni şöyleydi: "1915'te Osmanlı Ermenileri'nin maruz kaldığı "Büyük Felaket"e duyarsız kalınmasını, bunun inkâr edilmesini vicdanım kabul etmiyor. Bu adaletsizliği reddediyor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum.". İngilizcesi ise şöyleydi: "*My conscience does not accept the insensitivity showed to and the denial of the Great Catastrophe that the Ottoman Armenians were subjected to in 1915. I reject this injustice and for my share, I empat-*

hize with the feelings and pain of my Armenian brothers and sisters. I apologize to them." Yani İngilizce metindeki vurgu, "Elimden bir şey gelmiyor, özür diliyorum" şeklindedir. Ne kişisel ne de ortaklaşa bir biçimde sorumlu olmadıkları bir olay nedeniyle özür diliyorlardı. Bu sarsıcıydı. Öte yandan, "... adına" özür diliyor ve affedilmeyi istiyorlardı, ama özrün kim adına dilendiğini söylemiyorlardı. (Hayatta olmadıkları için özür dileyemeyecek olan) Babaları adına mı? (Özür dilemek gibi bir yönelime asla girmemiş olan) Devlet adına mı? Yoksa (bu konuda hiçbir şey yapmayan) insanlık adına mı? Ve özür diliyor olsalar da (ve bu kesindir ki) eğer karşılarında buna cevap verebilecek, herhangi bir şekilde ulaşabilecekleri birisi olup olmadığını sorgulamıyorlardı. Kurbanın üzerine çöreklenen felaketin, soykırım olayının en acılı, en katlanılmaz ve en uzak sonucu olarak, tam da affetmeye ya da affetmeyi düşlemeye bile imkân tanınmaması olduğunu kendilerine sormuyorlardı. Başta belirtmiştim, (çok zor olduğundan çok da önemli gördüğüm) bu imkândan bahsetmiştim ve biraz sonra tekrar değineceğim. Ama 1927 yılında, Paris'te yaşayan zavallı bir Türk öğrenci olarak Ziya'nın tüm bunlarla ne ilgisi vardı? Kuşkusuz özür dilemişti. Ama Ermeni dostlarının hassasiyetini ya da alınganlığını (Ermenice *diurazkats*) hesaba katmadığı için affını istemişti. Burada bahsettiği şey ne olabilir, bir düşünelim. Neden hassasiyetlerini ya da alınganlıklarını göz önünde bulundurmak zorundadır? Bu üç satırın ardındaki gizem, romanda yavaş yavaş aydınlanır. Okura bunun cevabı hemen verilmez; hatta bunu Vahan da bilmemektedir. Aslında Vahan Ziya'nın önceki akşam kafede ne söylediğini dinlememiş olsa da kulakları tüm sözlerini kayıt altına almıştır. Belki de sonraki gün gelen notta yazılanlar ışığında olan biteni yorumlamaktadır. Vahan'ın tüm "hakikati" kavradığı satırları aktaracağım. Ama okuru uyarmalıyım: Burada tam bir sürprizle karşılaşırız; romanda anamorfik bir biçimde ortaya çıkar ve buna benzer bir şeyle romanın geri kalanında karşılaşmayız. İşte 88. sayfada Vahan Minas'a şunları söyler:

> Hatalısın. Hatanın nedeni nedir biliyor musun? Nedeni şu ki bu çok doğal bir şey, çünkü sen de bir Fransız kızına aşıksın...

Alıntıya bir an ara veriyorum. Bundan sonra gelen kısım öyle beklenmediktir ki bir an derin nefes alma ihtiyacı hissedebiliriz. Ve hatırlatıyorum: Burada belirttiğimiz olgu romanda bir daha tekrarlamayacaktır ve daha öncesinde de böyle bir sahnenin hazırlığı yapılmamıştır.

> Ziya'nın da bir Ermeni kızına aşık olmaya hakkı var. Bunu doğal buluyorsun. Bu belki de doğaldır. Ama hayatımızda doğal olan ne var ki? Bir Ermeni olarak hayatımızda... Hayır, hayır. Bir Ermeni kızına duyduğu aşkı bu denli incelikli biçimde anlatırken Ermenilere ne kadar sempati duyduğuna bizi inan-

dırmaya çalıştığını düşünmüyor musun gerçekten? Onlardan uzak olsak da, sağ kurtulmuş olsak da, o uzak nehir kıyılarında acı çekmeye devam edelim diye, bunu bize açıkça hissettirmek niyetindeyken, nasıl olur da art niyetten bahsedebilir?

Hepsi bu. Bu Ermeni kızı romanda hiç anılmamıştır ve bir daha da sahneye çıkmaz. Yani o akşam, Paris'te bir kafenin balkonunda otururken Ziya'nın gerçek ya da hayalî (bunu asla bilemeyeceğiz) bir Ermeni kızına duyduğu aşkı anlattığını ve ertesi gün bunu kasıtlı yapmadığını belirten, kabalığının mazur görülmesini isteyen küçük bir özür notu yazdığını öğreniriz. Bunu yaparken niyeti ne olabilirdi? Karşısındakini yaralamak mı? Vahan'ın yorumuna göre, her koşulda önceki akşam dikkat etmemiş olsalar da niyetini daha da belli etmek için küçük notunu da yazmıştı. Ziya onlara ettiği "hakareti" daha da pekiştirmek için özür diliyordu. Ve sanırım, olduğu varsayılan bu Ermeni kızla ilgili olarak romanda başka hiçbir şey anlatılmamıştır. Burada esas mesele Ziya'nın anlattıkları değildir. Önemli olan niyetidir; Vahan da bunu özür dileyerek daha da katladığı bir hakaret olarak yorumlamıştır. Peki ama bu gerçekten bir "hakaret" midir? "Özür diliyorum" kampanyası sırasında, imza verenler bu yaraya bir de hakaretlerini mi eklemişti? Bazıları yok etme arzusuyla birleşen bir asırlık aşağılanma karşısında bu affedilme isteğinin bir anlam taşımadığını düşünüyordu.[16] Ama imzacıların bu aşağılamalarda payı yoktu, hatta yukarıda da belirttiğim gibi tersine. Ve seksen yıl sonra, Ziya da bu imzacılar arasında yer alabilirdi. 1920'li yıllarda (romanın 1927'de geçtiğini bir kez daha hatırlatmak isterim) ve 2005 yılına kadar, devletin inkârcı politikası karşısında pek ses çıkarılmadığı doğrudur. Bugünün Ziya'larına yukarıda formüle ettiğim soruları yöneltebiliriz. Kim adına özür diliyorlar? Bu hareketlerini bir teskin ve barışma arzusu olarak görmek de mümkün.

1965 yılı ve dahası 1927, bir teskin ya da barışma mefhumunu düşünmek için çok erken tarihlerdi. Olaylardan elli yıl sonra, özür dilemek için bile erkendi. Ama bu, romanesk cinayetin (ve yine, *romanesk* sözcüğünün altını çizmek istiyorum) tam da affetmenin yerine geçtiği anlamına gelir. Yani affetmenin imkânsızlığını gözler önüne serer. Ve tersine, intihar ve aynı anda işlenen cinayetle, affetme zamanının kapısını da aralamak ister. "Felaket" sözcüğünün herhangi bir anlamı varsa, neyi ifade ediyor olursa olsun, işaret ettiği şey şudur: bu imkânsızlıktan, kafamızın üzerinde dönen bu lanetten,

16 Bu anlamda "özür diliyorum" kampanyasına karşı gösterilen en radikal tepkilerden biri Aida Erbal'ın tepkisi olmuştur. *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*, (yay. haz. Birgit Schwelling), Transcript Verlag, Berlin, 2012 içinde yayımlanan makalesine bakılabilir. Erbal'ın sorduğu soru şudur: kurbanlar tam bir asır boyunca yok sayılıp, inkar edilip aşağılandıktan sonra bu özür ifadeleri ne işe yarar?

affedememe durumundan affedilemez olana doğru gidişe işaret eder. Bu açıdan en keskin tespitleri Derrida yapmıştır:

> Dönüp dolaşıp hükümranlık meselesine geliyoruz. Affetmekten bahsettiğimize göre, "Seni affediyorum," cümlesini kimi zaman katlanılmaz ya da tiksinç, hatta müstehcen kılan şey, hükümranlık beyanıdır. Bu beyan çoğunlukla yukarıdan aşağıya işler; kendi özgürlüğünü tasdik eder ya da affetme becerisini sahiplenir; hem kendini kurban yerine koyarak hem de onun adına. Oysa aynı zamanda kurbanı yaşamdan ya da konuşma hakkından ya da, "Seni affediyorum," noktasına ulaşabilmeye izin veren bu özgürlükten, bu güçten ve bu iktidardan mahrum bırakan mutlak kurbanlaştırmayı da düşünmeliyiz. Burada affedilmesi imkânsız olan şey, konuşma hakkının, hatta kendi sözünün, her tür tezahürün, her tür tanıklığın, kurbanın elinden alınmasıdır. Üstelik kurban bu durumda fiilen affedilemez olanı affetmeyi tahayyül etme imkânından, bu en küçük, temel imkândan mahrum kalarak kurban haline gelir.[17]

Ve bundan dolayı, romanesk cinayetin ötesinde (yani içimde barındırdığım celladı kurban ederek öldürme eylemi) bu affetme kapasitesi yeniden kurulmaktadır. Bu, kolayca, "Seni affediyorum," diyebileceğimiz anlamına gelmez. Affedecek olan bizler, kimleriz? Bunu kimin adına yapacağız? Affetmek kuşkusuz bize bağlı değil. Ve öte yandan Felaket'in ötesinde, felaketzedeye miras kalan şey affetme zamanıdır; ama bu zaman Felaket'ten *önce* ya da onun bir sonucu olarak elimizden alınmıştır. Zamanın manevi ekonomisini hayal etme imkânımız bile yoktur. Peki ama affetme zamanını tahayyül etme becerisini yeniden kazanabilmek için neden romanesk bir cinayet gerekir? Vorpuni'nin romanındaki gizem bu soru etrafında döner. Vahan'ın işlediği cinayetle, kurban, çirkefi temizleme görevini kendi üstüne alır. O, (Vahan figürüyle temsil edilen kurban) modern zamanlarda kurban törenini düzenleyen kişi olarak görür kendini; tümüyle açık bir biçimde, ama bu töreninin esas kurbanı ona, kendisiyle karıştırılacak kadar yakındır. Kurbanın kanı akıtıldığına göre, bu durum her kurban töreni için geçerli değil midir?

Öte yandan kurban ile failin bu şekilde bir bütün oluşturması dahilinde

17 Bu sözler Derrida tarafından *Le Monde des débats*'da (Aralık 1999) yayımlanan bir röportajda dile getirilmiştir. Ayrıca yazarın *Pardonner. L'impardonnable et l'imprescriptible*, Galiliée, 2012 kitabına da bakılabilir. Burada Derrida 1997 ve 1998'de birçok üniversitede verdiği konferansın yeniden basımını içerir. (New York'ta 2001 Ekim ayında verdiği konferansta bu konu üzerine uzun saatler süren konuşmasını ben de dinlemiştim.) Bu konferansta, tıpkı yukarıda aktarılan metinde olduğu gibi, Derrida "Affediyorum" sözcüğünün imkânını hükümranlığa ve hükümran iktidar olgusuna bağlar. Burada tekrar aktarmak istiyorum: (*Pardonner*, s. 37): "Yaşayan insanlardan, bir felaketten sağ kurtulanlardan, kurbanların ve bazen katillerin bile can vermiş olduğu bir suçu affetmelerini talep edemeyiz. Politika sahnesinde birkaç haftadır görmeye başladığımız af ve pişmanlık beyanlarını ve bu türden sahneleri bu açıdan değerlendirmeliyiz."

Vorpuni affetme zamanının (insanlık durumuna geri dönebilmemiz için gerekli olan bu zamanın) aralanması hakkında düşünmektedir. Affetme zamanının aralanması, bir kurban verme edimini gerektirir; burada fail ile kurban birbirine karışır. Mutlak kurban olarak Vahan, Ziya'nın niyetini anladığında (ya da anlar göründüğünde), şunu söyler: "Bir Ermeni kızına duyduğu aşkı bu denli incelikli biçimde anlatırken Ermenilere ne kadar sempati duyduğuna bizi inandırmaya çalıştığını düşünmüyor musun gerçekten?" Ama gerçekte Ziya'nın niyeti neydi? Vahan'a göre onun niyeti kanın gücünü yeniden hissettirmek ve her ne kadar bilinçsizce de olsa bundan bir fayda sağlamaktı. Bunun, Vahan'ı doğru anladıysak, bir adı vardır: Kurban üzerinden sağlanan fayda ve keyif. Kurban imparatorluğunda da büyük ölçekte yapılan buydu. Ve imparatorluk bu temel üzerinden iş gördüğüne göre, bu aynı zamanda siyasal da bir faydaydı. Vahan'ın saplantısı, bunun asla sona ermeyeceğidir; şimdi o kurban imparatorluğundan fersah fersah uzakta olsak bile. Hep aynı sürece maruz kalacağız. O bizlerin içindedir. Özümüz gereği ona boyun eğmişizdir. Bundan kurtulmanın hiçbir yolu yoktur. Ziya'nın sözlerini yorumlarken Vahan'ın saplantısı, egemenin kurban üzerinden sağlanan fayda ve alınan zevk hakkındadır: "...Onlardan uzak olsak da, sağ kurtulmuş olsak da, o uzak nehir kıyılarında acı çekmeye devam edelim diye, bunu bize açıkça hissettirmek niyetindeyken, nasıl olur da art niyetten bahsedebilir?" Ve bu, kurban üzerinden sağlanan bir fayda ve zevkse, ona ancak bir kurban vererek, ister bir hayvanın ister insanın olsun, kan dökerek cevap verilebilir.

Vahan'ın ve belki de Vorpuni'nin bu yorumuna yöneltilebilecek temel itiraz, kurban imparatorluğunun sisteminde hâkim olan ağır şiddeti, kurbanı her tür yas ve affetme olanağından ve bundan da önce, kendini kurban etme kapasitesinden de mahrum kılan şiddet ile imha projesini birbirine karıştırmış olmasıdır (çünkü kurban töreninde ölen ve öldüren birbirlerine son derece yakındır; ama asla bir karşılıklılık yoktur; kurban, karşılıklılığı yasaklar). Oysa bu iki şiddet, yani kurban töreninin ve imhanın şiddeti sadece birbirinden ayrı değil aynı zamanda birbirine zıttır. Biri diğerinin zıddı ya da tersidir; çünkü imha, denebilir ki kurban sistemine nihai bir son verir. Her koşulda, kurban sistemi varlığını sürdürüken imhadan bahsedilemez. İmha, kurban imparatorluğuna bir son vererek kurbanı kendi durumu hakkında düşünme ve bununla başa çıkma imkânından da mahrum bırakır.[18] Do-

18 İmparatorluğun "kurban sistemi" hakkında, okurların Fransızca yazılmış bir makaleme bakmasını tavsiye ediyorum: "L'Empire du sacrifice", *L'Intranquille*, 1991; ama aynı zamanda Hagop Oshagan üzerine çalışmalarıma da bakılabilir. Bunlar *Le Roman de la Catastrophe* (MétisPresse, Genève, 2008), başlıklı kitapta toplanmıştır ve özellikle "sözü kurban etmek" ile ilgili bölüme bakılabilir: (III. bölümden VI. bölüme kadar). Bu meseleleri Ermeni dilinde de ve yine Hagop Oshagan üzerine çalışmalarında tartışmaya açmıştım: *Yergin Gerin* [Şarkının Kölesi], *Revue arménologique Haslı*, Antilias, 1995, ve *"Aghbiuri akin, vrêbê vêbin mej"* [Kaynakta: Romandaki ek-

layısıyla sadece mutlak kurban, bir roman içinde buna tanıklık edebilir. Vahan'ın anlattığı tecavüz sahneleri de bu anlamda kurban etme töreninin şiddetini tasvir eder ve kullanılan sözcüklerden de bunu anlayabiliriz: "O an mezbahadaki bir kuzu gibi hissettim kendimi, onu sol eliyle kuzunun boynunu kavrayıp sağ eliyle boynunu uçururken görmüş gibiydim" (s. 89).

Bununla birlikte romanesk cinayet bu kurban/adak bağlamı içinde yer alır. Özne, cinayet işleyerek, bu mantığın dışına çıkmış olmaz ve kurban üzerinden bir keyif de sağlamaz. Kendi içinde, köküne kadar kullanılmış olduğunu, egemenin oyuncağı olduğunu ortaya koyar ve kurtulmak istediği bağ da tam olarak budur. Bu ilişkinin sadece edilgen tarafı olduğuna göre, kendini yok etmekten başka çaresi yoktur. Öte yandan bunları anlamış olan Vahan, eyleminin kefarete benzer bir boyutu olduğunu düşünür. Bu boyut, dini sözcüklerle ifade edilir. Kirden arınmak, temizlenmek, kendisinin ya da en azından başkalarının günahlarının borcunu ödemek. Başkalarının affedilme kapasitesine kavuşması, içlerindeki Türk katilinden, barındırdıkları o potansiyel cellattan kurtulması için bir kişinin ölmesi ve ölümünü onlara adaması gerekir. Bu Vahan'ın retoriğidir. Ya da en azından bu şekilde yorumlanabilir. Bu yorumda, affetme zamanı tümüyle kurban/adak mantığına bağlıdır. Ama retoriğinin bir başka yönü daha vardır; çok daha kaba, aşırı, ilkel hatta gülünç bir yön. Bu da "üç milyon" argümanıdır. Dünya üzerinde üç milyon Ermeni olduğu varsayımından hareketle, bunların içlerinde barındırdığı o Türk katiline uyması ve ölmesi halinde, (bu akıl yürütmesindeki ikincil ama gizemli öncüldür: mutlak kurban için öldürmek, kendini öldürmekle eştir) dünya üzerinde hiç Ermeni kalmayacağını ileri sürer. Bu argüman, akıl yürütmesinde kullandığı ve nefret etmeyi bilmediğimiz yönündeki ilk öncülle birlikte ilk olarak ifade edildiğinde bile oldukça kabadır. Buna göre, nefret etmeyi biliyor olsaydık, öldürmek ölmekle eşanlamlı olmayacaktı. İçimizdeki celladı öldürmenin, mutlak kurbanın durumunu hiçbir şekilde değiştirmediğini hesaba kattığımızda bu argüman daha da kaba bir hal alır. O halde bu anlamda bir kurban mefhumundan bahsedemeyiz. Kurban üzerinden sağlanan fayda ve alınan zevk ancak bundan faydalanabilecek, zevk alabilecek insanlar için geçerlidir. Kurban adına yapılan her eylem dolayısıyla bir feda eylemi olacaktır. Bu durumda bu kaba argümanlar az önce söylediklerimizle tümüyle çelişmiyor mu? Vahan eylemine tam bir feda görünümü vermek ister. Bunun için de arkadaşına ihtiyacı vardır; arkadaşına eyleminin anlamını aktarmaya, arkadaşı sayesinde eylemini anlamlı kılmaya ihtiyacı vardır.

Vahan'ın içinde biriken delilik, intiharı ve cinayeti içinde barındıran de-

---

siklik], *Hakob Oshakan: Gitazhoghovi niut'er* [H.O.: Actes d'un colloque], (der.) Lilith Galstyan, éd. Hamazkaine ve Université d'État d'Érévan, 2011 içinde.

lilik, bu durumda başka birinin bundan fayda sağlaması için kullanılan bir araç haline gelir. Önce Fatma'nın zevkine araç olur. Tecavüz sahnelerinin tasviri sonuçta bunu amaçlar. Ve şimdi de simgesel ve soyut ama ona göre aydınlatıcı bir keyfin aracı olur: Ziya'nın. Ziya'nın gözerinde Fatma'yı görmesinin nedeni budur. Bakışlardaki bu benzerlik, birinden diğerine geçiş, Vahan'ın delilik ânında bu ikisinin birbirine karışması, kurban üzerinden alınan keyfin bir ifadesidir; iliğine kadar kullanılmış olma duygusunun dışavurumudur sadece. Aynı bakış, 89. sayfada Ziya'nın bakışından bahsedilirken kafasını aylar boyu kurcalayan bakıştır:

> Ve [bu bakış] gözlerimi kırpmadan [kravatına] her bakışımda, orada olmalıydı, çünkü göz kırpışları, sessizce yer sofrasına oturduğumuz zaman gördüğüm Fatma'nın bakışlarına benziyordu, hatta benzer bile değil, aynıydı. Gözlerini bana dikmişti, bana bir deliymiş gibi bakıyordu. [...], ve ben, o an kendi içime kapanıyordum, hiçleşmek için, ulaşılamaz olmak için kendimi sıkıyordum.

Ziya'yı neden boğazlayarak öldürmek istediğimi anlıyor musun? İşte cevabı. Bu, kurban paradigması içinde cinayetin doğrudan sonucudur. Bu, kurban üzerinden alınan keyfe ve faydaya tepki olarak ve onun karşıtı olarak konan eylem olacaktır. Bunu şimdi tekrar etmenin hiçbir faydası yoktur: Tüm gerçek tanıklıkların ardında bu vardır, mutlak kurbanın yani kurban üzerinden sağlanan faydanın, ondan alınan keyfin edilgen nesnesi olan imkânsız tanık. Öldürücü deliliği içinde mutlak tanık, sadece nesnesi olduğu bir tatminin [*jouissance*] tanığıdır. Hiçbir gerçek tanıklık, buna tanıklık edemez. Bu yaşayan ölünün tanıklığıdır; artık mutlak bir felaketzede haline gelmiş olan, ihtimallere kapalı bir uzamda yer alan ve bu nedenle her halükarda öldürmek ile ölmek, cinayet ile intihar arasında kalmış olan mutlak kurbanın tanıklığıdır. Bahsettiğimiz uzam, kuşkusuz romanın uzamıdır. Ama bu, hayal ürünü ya da kurgusal olmasını gerektirmez. Tam tersine. Bu romanesk bir uzamdır çünkü gerçekte, gerçeklik olarak adlandırdığımız şeyde, yani romanın dışında, öldürmek ile ölmek arasında mesafe yoktur. Peki ama neden olmasın? Çünkü bu mesafe bir şeyi, çok belirgin bir şeyi gerektirir. Öldürerek ölen kişinin –içindeki celladı öldüren ve onu öldürerek cellatla kurduğu sarsılmaz karşılıklı ilişkiyi bitiren– kurban üzerinden alınan keyfe ve sağlanan faydaya hizmet ettiğini ve onun nesnesi olduğunu anlamış olması gerekir. Oysa gerçek diye adlandırdığımız dünyada, bu imkânsızdır. Mutlak kurbanın, mutlak felaketzedenin aynı zamanda mutlak tanık olduğunu daha önce belirtmiştim. Mutlak tanık ise ölü tanıktır. İşte gerçek hayattaki tanıklıkların aslında neler olup bittiğini anlatamamasının nedeni budur. Cinayetleri, vahşeti, katliamları, tecavüzleri, bitmek bilmez sefaleti anlatırlar, evet. Ama

ölü tanığın dilinden konuşamazlar. Benzer biçimde, işkencenin de tanıklığı mümkün değildir. Ve yine de, evet, "tanıklık edilemez olana" da tanıklık etmek gerekir. Gerçek hayattaki hiçbir felaketzede böyle bir şeyi yapamamıştır. Gerçek hayattaki hiçbir felaketzede: ölüme uyanıyorum, diyememiştir. Hiçbiri: zaten ölü olduğum için kendimi öldürüyorum ve zaten öldüm çünkü içimde beni harekete geçiren şey celladın iradesi. O celladı gönendirme iradesi. Bu irade beni tümüyle yok ediyor. Konuşma, tanıklık etme ve affetme kapasitemi tümüyle yok ediyor. Elbette, cellat bana dışarıdan: beni sevindir, demiyor. Vahan buyruğu işitiyor, hatta sadece bunu işitiyor. Ve öldürüyor. Buyruk ona tüm açıklığıyla kaçınılmaz göründüğünde buyruğa bir cinayetle yanıt veriyor. Kaçma imkânı yok. Cinayeti işlediği anda, gözlerinin önünde yine Fatma beliriyor. "Evet Minas, Fatma oradaydı, kravatın düğümünde onu gördüm," (s. 90) ve öldürmek için kullandığı güç de aynıdır "Fatma'ya direnmek için içimde biriktirdiğim güç..." (s. 91).

Böylelikle romanın dokusunu çözmüş bulunuyoruz: Tanıklık, affetme ve kurban; ve bunları kendi bildiğimiz biçimde yeniden örmeye çalıştık. Yine de sonuçta, yapının tamamlanmış olduğunu düşünmüyorum. Cinayet ile intihar arasındaki denklik gizemini koruyor. Söylediklerimizi tekrar ama bu defa sorular biçiminde yeniden ifade etmeye çalışalım: 1) Vahan'ın deliliği kurbana özgü bir deliliktir. Bunun felaketzedenin deliliği olduğunu varsayalım. Burada felaketzede, hiçbir mütekabiliyet imkânının bulunmadığı kurban sisteminin bir ürünü olmakla kalmaz, cinayet ve intihar olarak ortaya çıkan çifte hareketi, maduru olduğu kurban sistemiyle de açıklamaz sadece, o dahi kendi kendine, bu çifte hareketi kurbanlığa dair sözcüklerle yorumlar, sanki bir kurtuluş mümkünmüş, hatta gerçekleşmiş gibi. Bunu nasıl anlamak gerekir? Öncelikle, kurban fikri üzerinden yaptığı bu yorumu ciddiye almamız gerekir mi? Sonra, Vahan'ı bir deli haline getiren kurban sistemini tek bir hareketiyle yıktığını mı düşünmeliyiz? Nihayet, dostuna tanıklığıyla, yani ölümüyle miras bıraktığı şey bu yıkım mıdır? 2) Zareh Vorpuni (ki bu Vahan değildir), tanıklık olarak adlandırdığımız şeyi baştan sona sorgulayan bir roman yazıyor ve bu romanda, yine aynı yolla, felaketzedenin kurban olma saplantısını ifade ediyor, betimliyor ve lanetliyor. Tanıklığın nasıl işlediğini, kendi kurban kaidemizi kendi üslubumuzca yıkmadan, affetme zamanına ulaşamayacağımız açık. Ama nihayetinde neyi affedeceğiz? Sonu olmayan bir kurban etme/olma sistemi içine hapsedilmemizi mi affedeceğiz? Yoksa ardında iz bırakmayan yok edişi, (eskiden) bu *sistemin yok edilmesi anlamına gelen* yok edişi mi? 3) Roman cinayet ile intihar arasında, ihtimallere kapalı bir uzamı aralar, bu ikisi arasında bir mesafe, bir aralık yaratır. Yazan kişiye ölümü miras bırakarak olayın yazılmasını mümkün kılan da bu mesafedir, der. Yazmanın mümkün olabilmesi

için kurban etme/olma sona ermelidir. Bu sanırım açık. Ama yazılacak olan olay aslında *tam da bu kurbanın sonudur*. Bu ikisi birbirini varsayar. Bu döngü içinde ne yapabiliriz? Olay, geçmişte vuku bulmuş olarak, sanki hâlâ gelecekte beklemektedir. Olayın geçmişte vuku bulmuş olması belki bir özür dilenmesini mümkün kılacaktır. Kılacak mıdır? Özür mümkündür, demişti Walter Benjamin, ama teselli asla.

23

TÜRKİYELİ ERMENİLERİN SOYKIRIM HAFIZASI

HIRA KAYNAR
(EHESS)

"Öncelikle, doğdum. Bunu hatırladığım söylenemez,
ama bunu bana sıkça söylerler."
– GERTRUDE STEIN, *Wars I Have Seen*,
Random House, 1945, s.3

"Türkiyeli Ermenilerin soykırım hafızası" başlığını vermeyi tercih ettiğim bu sunumda, devlet ve toplum çerçevesi içinde şiddetin, ayrımcılıkların, tabuların ve yalanların, katle uğramış bir halkın hafızasında nasıl bir etki yaratabileceğini göstermeye çalışacağım.

Tıpkı her kavram için gerekli olduğu gibi, soykırım hafızası kavramını ele almak için de bazı inceleme araçlarına ihtiyacımız var. Burada söz konusu hafızayı üç ana eksen üzerinden ele alacağım: 1) Soykırım hafızasının inşası ve aktarımı; 2) Soykırım hafızası etrafında kimliğin inşası; 3) Soykırım hafızasının kullanımları.

Burada, Maurice Halbwachs'ın çalışmalarını takip ederek hem kolektif kimlik ile kolektif hafıza arasındaki ilişkilere odaklanacağım hem de kolektif hafızanın tarih dışı [*anhistorique*] niteliğini vurgulayarak kolektif hafıza ile tarihsel bilgi arasındaki ayrımlar üzerinde duracağım. Türkiye'de Ermeni Soykırımı hafızasını gündeme taşıyan sorunlara da değineceğim; çünkü bunların bir kısmı neyi ve nasıl hatırladığımızı belirlemektedir. Kolektif hafıza aslında "olayları mitsel arketiplere" indirger ve bu sayede zamanın akışını durdurarak, olayın halen sürdüğünü varsayar. Bu sunumda, Türkiye'de yaşanan birçok önemli konjonktür içinde kolektif hafızanın "üretimini ve kullanımını" ele almaya çalışacağım.

Bu uzun soluklu araştırma, sosyolojik bir çalışma temeline oturuyor; nitel yöntemin tercih edilmesinin nedeni ise, nicel yöntemlerle ulaşılmasını imkânsız gördüğümüz en derin, en samimi tanıklıklara ancak bu yolla ulaşabiliyor olmamızdır.

Görüşmecilere daha özgür ve açık bir ifade alanı bırakabilmek için, büyük ana temalar etrafındaki (sosyalizasyon, siyasal tercihler, hafızanın inşası...) sorulardan oluşan görüşme cetvelini önceden şekillendirmedik. Örneklem ise iki ana gruptan oluşuyor. Bunların ilki kamusal bir görünürlüğe sahip olan (kültürel ve/veya sosyal ve/veya ekonomik sermayeye sahip) gazeteci, yazar, oyuncu, kurum ve dernekler; ikincisi ise bu tarz bir görünürlüğe sahip olmayan, farklı sosyal ve mesleki çevrelerden insanlardan oluşmakta.

Görüşmeler sırasında topladığımız yaşam öyküleri (kişisel tarih anlatılarından kolektif tarih anlatılarına kadar) bu araştırmada önemli bir yere sahip. Bu kapsamda 20 görüşme gerçekleştirdim. Bunların 10'u kültürel, sosyal, ekonomik bir sermayeye ve ayrıca kamusal bir görünürlüğe sahip kişilerdi. Sahip oldukları bu sermaye, bazılarının kurumsallaşmasına da imkân tanımıştı. Bunlar arasında yazarlar, gazeteciler ya da STK temsilcileri (Nor Radyo, Aras Yayınları, Hrant Dink Vakfı, *Agos* ve *Taraf* gazeteleri, NTV Tarih Yayınları, Anadolu Kültür, Hayder, Surp Pırgiç Hastanesi Vakfı, İMC TV) bulunuyor. Diğer 10 kişi ise bu sermayeye sahip olmayan görüşmeciler arasından seçildi.

Araştırmanın zorluğu nedeniyle, büyük bir suskunluk, bir katliamı, acı bir hikâyeyi anımsamayı reddetme, hatta Türk bir kadın araştırmacı karşısında gösterilen tereddütler gibi zorluklar nedeniyle, görüşmelerin hazırlık, gerçekleştirilme ve yorumlanması aşamalarında katı bir aksiyolojik mesafeyi korumaya çalışmak dışında, bizzat araştırmacı sıfatıyla bir tür "benlik sunumu" ve güven sorunları üzerinde de durmam gerekti.

Öncelikle tarihsel bilginin ve tarih bilincinin kolektif hafızayı nasıl etkilediğini incelemek istiyorum. Daha açık biçimde ifade etmek gerekirse, Gérard Namer'in yaklaşımını takiben, tarih bilgisi ile tarih bilinci arasındaki farkları gözeterek, tarih bilgisinin, kolektif bir bilinç oluşturma noktasında toplum üzerindeki düzenleyici işlevi üzerinde duracağım.

Soykırım hafızasının aktarımı

Türkiye'de birçok Ermeni lisesi olmasına rağmen, bunlar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır ve Bakanlık tarafından belirlenen müfredata göre eğitim yaparlar. Bakanlığın hazırladığı tarih dersleri müfredatı, Ermeni Soykırımı'nı inkâr sisteminin bir uzantısıdır. Ermeni asıllı lise öğrencileri, kendi okullarında hatalı bir resmî Türk tarihyazımını öğrenmektedir. Taner Akçam'ın da

belirttiği gibi,[1] Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, Ernest Renan'ın sözlerini harfi harfine uygulamıştır: "Unutmak ve hatta tarihsel yanılgı, bir milletin yaratılmasında vazgeçilmez unsurlardır." Araştırmanın en ilginç tarafı da işte tam burada ortaya çıkar. Okulda öğrenilen tarihin hatalarla dolu olması, kolektif hafızanın inşasında ve aktarımında bir etki yaratacak mıdır? Görüşmelerin ardından görünen o ki, iki tür aktarımın varlığından bahsedebiliriz. İlk aktarım biçiminde, (konunun yarattığı korku, ağırlık ve acı nedeniyle) bir tabu olsa bile, aile içinde yaşananlarla ilgili olarak fiili/gerçek, hatta her an ve her yerde varolan bir bilgi söz konusudur. İkinci aktarım biçiminde ise, olan bitenin daha geç hatta yetişkin yaşlarda keşfedilmesi söz konusudur.

İstisnasız tüm görüşmeciler, soykırım konusunu ben ifade etmeden önce kendileri dile getirmiştir. Örneklemin sadece mülakat vermeyi kabul eden görüşmecilerle sınırlı olduğunu da belirtmek gerekir. Genel olarak tüm görüşmecilerin 1915 olaylarıyla ilgili genel bir fikri vardı. Olaylar bir şekilde onlara aktarılmıştı; en azından kendi tarihlerine karşı bir sorumluluk bilinciyle, bazen de kendi Ermeni kimliklerini keşfetmeleri sürecinde, konuyla ilgili araştırmalar yapmışlardı. Bununla birlikte, ancak sosyal ve/veya kültürel sermayeye sahip kişilerde gerçek bir tarihsel bilgi birikiminden bahsedebilmekteyiz ve bu birikimin de kişilerin kendi çabalarıyla, yetişkin yaşlarında edindikleri bilgilerden oluştuğunu vurgulamalıyız.

Hazır bilgi

Hafıza, anılar birbirleriyle temas eder ve bu temasın, bu iletişimin ilk aşaması, aile içinde aktarım yoluyla gerçekleşir. Ötekilerin anıları ve hatta kişinin kendi geçmişiyle ilgili hafızasının ve anılarının mirası, aile bünyesinde biçimlenir.

Olaylar hakkında özgürce konuşamayacaklarının bilinciyle yaşananları "soykırım" olarak adlandırmasalar bile, burada anne babaların ve/veya dedelerin ninelerin kendi aralarında konuştukları bir mesele söz konusudur. Çocuklar bu konuşmalardan uzak tutulsalar da bunun Ermeni kimliğiyle ilgili bir mesele olduğunun farkındadırlar. Çocuk, Ermeni olduğu için diğerlerinden farklı olduğunu bilir. Çocukluk çağında aktarım, ya aile içinde, ya da yakın çevre aracılığıyla gerçekleşir. Ebeveynler, Ermeni bir ailede büyümekte olan çocuklarına acı aile hikâyelerini ya da yakınlarının başlarına gelenleri çoğu zaman doğrudan ve açıkça anlatmazlar. Çocuk, soykırımı bilinçsizce ya da aralarında konuşan ebeveynlerini dinleyerek öğrenir ya da kavrar. Ço-

1 Taner Akçam, "Genèse d'une histoire officielle, le tabou du génocide Arménien hante la société turque", *Le Monde Diplomatique*, Temmuz 2001, s. 20-21.

cuğun (aile hikâyeyi doğrudan anlatmadığı için) aslında duymaması gereken şeyleri bu şekilde öğrenmesi, ona (ebeveynlerini gizlice dinlemiş olmaktan kaynaklanan) bir suçluk duygusu olarak geri döner.

Kayseri Ermenisi, 61 yaşındaki Horen şöyle der:

> Mesela benim evimde bana kimse öğretmedi, bana söylemezlerdi ama sürekli bir "kesim"den bahsederlerdi. Bu sözcüğü aralarında konuşurlarken sıkça kullanırlardı, ama bana hiç anlatmadılar. Ermeniler, özellikle de taşrada, tek odalı evlerde yaşarlardı. Tüm aile fertleri bu tek odada uyurdu; kışları geceler uzun olurdu, aile dostlarımız yatıya gelirlerdi ve bir süre sonra herkes bu hikâyeleri anlatmaya başlardı; hem de her zaman. Hatta bu bir takıntı gibiydi. Oda büyük olurdu, biz çocuklar kendi aramızda oynardık ama yine de anlatılanları işitirdik. Benim 1915'i öğrenmem böyle oldu, bana hiçbir zaman doğrudan anlatılmadı ama çocukluğumdan beri biliyordum. Ayrıntıları anlatmalarını istemek aklımın ucundan bile geçmedi; olan biteni anlatmalarını ancak ilerleyen yaşlarımda istedim.

Horen, babasının ölüme yaklaştığını hissedince ondan bir anı kalsın diye babasıyla bir mülakat yapmaya karar verir ve 1915 olaylarıyla ilgili, aile hikâyeleriyle ilgili ayrıntıları da bu mülakatta ona sorar.

Tıpkı Horen gibi, çocukluklarından itibaren olaylarla ilgili genel bir bilgiye sahip olan görüşmecilerin bazıları da bu acı hikâyenin ayrıntılarını uzunca bir zaman boyunca öğrenmek istememiştir; bazen bir tür "hayatta kalma stratejisi" olarak aileleri onları bu konuda engellemiş, kimi zaman da kişiler "her şeyi duymamayı" tercih etmiştir. Bir "hayatta kalma stratejisi" olarak aktarımın engellenmesi, özellikle Türkiye'nin doğusunda, Ermenilerin Müslümanlaştırılmasının, Türkleştirilmesinin ve Kürtleştirilmesinin çokça yaşandığı bölgelerde yaygın bir durumdur. Türkiye Ermenilerinin büyük suskunluğu, bu "hayatta kalma isteğiyle" doğrudan ilintilidir ve bunun birçok nedeni vardır: korku, Türkiye'nin Ermenilere yönelik baskıcı politikaları, Türk milliyetçiliği vb.

Öte yandan, çocukluklarından itibaren konuyla ilgili bir fikre sahip olanlar arasında, iki farklı görünüm tespit etmek mümkündür:

> Kişi, konu hakkında derinlemesine bir bilgiye sahip olmamayı tercih edecektir, bu tutumu Türkiye'nin baskıcı politikalarıyla ve çizilen yurttaşlık çerçevesiyle kolayca açıklayabiliriz. Ancak bizzat bu tercihin bile bireylerin karşı karşıya olduğu ve baş edemeyeceği zorunlulukların ürünü olduğunu bilerek, kasıtlı bir tercihten de bahsetmek mümkündür. Acı bir hikâyeyle ve milletinin tarihindeki karanlık sayfalarla yüzleşmek istemeyen birey, barış içinde yaşayabilmek için unutmayı tercih edecektir.

Ankara'da karşılaştığım, yeni mezun genç bir mühendis olan 25 yaşındaki Arda, 1915'te yaşananları öğrenmek istemediğini kabul eder ve, "Canımı acıtacak şeyler öğrenirsem, Türk olan yakın arkadaşlarımdan nefret edeceğimden korkuyorum," der.

Kişi, konu hakkındaki bilgisini artırmayı tercih edecek, kendi imkânlarıyla ailesini soruşturacak, Ermeni cemaatiyle ilgili akademik çalışmalar yapacaktır vb. Ermeni gençlerinin büyük bir kısmının özellikle de Hrant Dink cinayetinden sonra bu türden daha derinlemesine araştırmalar yapmaya başladıklarını da belirtmek gerekir; ki bu, suskunluğu seçmiş bazı Ermeniler için yeni bir acı olmuştur.

Yetişkin yaşlarda keşfetmek

Bu ikinci vakada, ebeveynleri konu hakkında susmayı tercih etmiş olan çocukların, aile tarihçelerini ve hatta Ermeni tarihini keşfetmeye yönelmesi söz konusudur. Burada kişisel bir çabadan bahsetmek mümkündür. Ailesinin kendisinden sakladığı aile hikâyelerine "bulaşmamış" olsa da, birey yetişkin yaşlara geldiğinde doğrudan ailesini sorgulamaya başlar ya da çoğunlukla yabancı bazı belgeleri araştırır. Bireyler 20-25 yaşlarına doğru kolektif kimliklerine, kolektif tarihlerine dair sorular sormaya başlarlar.

Şimdiye dek ailelerinin suskunluğu ile kendi tarihlerinden koparılmış olanlar, 20-25 yaşlarına geldiklerinde, geçmişte ne olduklarını bilme ihtiyacı duymaya, Ermeni kimliği ile yüzleşmek için kendilerine sorular sormaya başlarlar. Çocukluktan itibaren hissettikleri ötekilik duygusu ve karşılaştıkları ayrımcılıklar, bilinçlerinde su yüzüne çıkmaya başlar. Hafıza krizi de işte tam bu noktada yaşanacaktır. Bu hafıza krizi, Ermeni olduklarını keşfeden Türkleşmiş Ermenilerde daha da ağır boyutlara ulaşır. Burada sadece bir hafıza krizi değil, aynı zamanda bir kimlik bunalımı, benliğin kuruluşuna dair bir kriz söz konusudur. Çünkü bu keşif, bireyin toplumdan dışlanmasına, hatta düşman olarak nitelendirilmesine kadar varabilecek sonuçlara yol açar. Bu noktada Türkiye'de Ermeni Soykırımı hafızasının kuşak boyutunun altını çizmek, ebeveynler ile gençler arasındaki ayrımı vurgulamak gerekir. Görüşme yaptığımız gençlerin büyük bir kısmı ailelerin onlara suskunluktan başka bir şey aktarmadıklarını ifade etmiştir. Hafıza mirasının aktarımında, sessizlik biçiminde karşımıza çıkan bu kuşaksal boyut, Ermenilerin hayata tutunma yöntemi olarak, Nicole Lapierre'in belirttiği gibi "geçmişin ağır yüküyle baş edebilmek için" unutmaya, bir tür "gönüllü hafıza yitimi"ne işaret eder.[2] Guy Barbichon bu "hafızanın silinmesi" meselesiyle ilgili olarak, "insanların hafızasındaki gedikler aslında diğerlerinin anıları olduğu için, ko-

2 N. Lapierre, *Le Silence de la mémoire. À la recherche des Juifs de Plock*, Plon, 1989.

lektif hafızadaki boşlukların büyük bir kısmı, unutma maskesi altına gizlenmiş olumsuz bir fiilin ürünüdür,"[3] der. Travmatik olayın temsilini mümkün ya da imkânsız kılan şey, "hafıza çalışmasıdır". Miras olarak sadece suskunluğun kalması, özellikle de kültürel ve/veya sosyal sermayeden yoksun olanlar arasında yaygındır. Burada önceden oluşturulmuş bir söylem yoktur; ancak hatırlamak ve hafızayı aktarmak tehlikeli bulunur ve suskunluk da insanların kişisel hikâyelerini kendilerine saklamasının bir yolu olarak görülür. Gayatri Spivak'ın "madunun dili" biçiminde ifade ettiği olgu, suskunluğu seçmiş Ermeniler için de geçerlidir. "Madun" sözcüğü 1930'larda Gramsci tarafından, hegemonik olmayan, temsiliyete sahip olamayan ve bir toplu luk içinde sesini duyuramayan sınıf ya da grupları betimlemek için kullanılmıştı. Gayatri Chakravorty Spivak 1988 yılında kavramı yeniden ele alarak sadece ekonomik değil, politik ve kültürel bir boyuta taşıdı. Bir sese sahip olamama, Türk devletinin biat ve itaat beklentilerine "uygun" yurttaş modelini, Türk devletinin sunduğu "makul Ermeni" figürünü kabul etme durumu, bu hegemonik kültüre boyun eğmeye razı olma durumu, Ermenilerin konuşmamayı ya da bizzat devletin hegemonik diliyle konuşmayı tercih etmesine yol açmıştır.

Türkiye'de oldukça geniş tanınırlığı bulunan Vahan, suskunluğu tercih etmek yerine hegemonik dil içinden konuşmanın somut bir örneğini oluşturur. Görüşmemizde, barış içinde yaşamak için bu egemen dille konuşmaya devam etmek zorunda olduğunu itiraf etmiştir. Türk politikacılarla bir toplantıdan çıkışında yaptığı ve soykırımı inkâr eden açıklamaları, Ermeni cemaatinde büyük tepkiye yol açmıştır. Görüşmemizde bu konuya da değinmiştir:

> ...her şey aslında komplo teorilerine bağlı, 1915'ten sonra, varlık vergisi, 6-7 Eylül olayları, sağ-sol çatışması; aslında yaşananlar Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesini hazırlıyordu. Ermeniler zarar gördü, buna kuşku yok ama her şey karşılıklıydı. Zarar gören Ermeniler de şimdi olduğu gibi propaganda yapmaya başladılar. Ben bunları söylediğimde büyük tepkiyle karşılaştım; sadece Türklerden değil, "Agosçulardan" da...

1996 yılında kurulan ve iki dilde, Türkçe ve Ermenice yayın yapan haftalık *Agos* gazetesine gönderme yaparak, "Agosçuları" radikal Ermeni milliyetçiler olarak tanımlamaktadır.

---

3 Guy Barbichon, "La plénitude du négatif remarque de méthode sur le traitement du complément", *Revue européenne des sciences sociales*, XXXIX-120 | 2001, yayın tarihi: 15 Aralık 2009, s. 240.

Soykırım hafızası ışığında benliğin yeniden kurulması

Hafızanın inşasında anlatılar kilit bir öneme sahiptir, çünkü hafıza seçicidir; kişinin okulda, medya aracılığıyla, kültürel aktarımla vb. öğrendikleri ile sıkı sıkıya ilişkilidir.

Hafıza çalışmaları, tarihi kişisel yaşanmışlıklar aracılığıyla yeniden görmeye izin verir. Daniel Bertaux yaşamöyküsünü "öznenin –anlatı biçiminde– söylemsel üretimi" olarak tanımlar.[4] Kimlik ile anlatısallık arasındaki ilişkiye ve ayrıca nesneleştirme, benliğin yapılandırılması ya da Paul Ricoeur'ün tabiriyle benliğin "olay örgüsü içine yerleştirilmesi" [*mise en intrigue*] mekanizmalarıyla ilgili sorularla karşılaşmamıza neden olabilecek bir soruşturmadır bu. Anlatısal kimlik, bir yaşamöyküsünü yapılandıran ve yeniden betimleyen "kendilik"ten [*ipseité*] hareketle inşa edilecektir. Bu türden bir "yeniden betimleme", hayatı "anlatılan öykülerle dokunmuş" hale getirir.[5] Yaşam öyküleri de bu "yeniden betimlemeyi" inceleyebilmek, kolektif kimliğin inşası ile yaşam öyküleri arasındaki ilişkileri sorgulayabilmek için önemlidir. Bourdieu'ye göre,[6] anlatı ile anlatının sahnelenişi arasında bir fark vardır. Bu farklılık, araştırmacının nesnel olmasının imkânsızlığıyla ve görüşme yapılan kişinin anlatısına hâkim olan sosyal mekanizmaların varlığıyla ilgilidir. Bu bizi, görüşmeci-araştırmacı ilişkisine, güvenin tesisi ve araştırmacının benimsemek zorunda olduğu aksiyolojik tarafsızlık meselelerine götürür.

Anlatılar zamanda ve uzamda yenilenir ve aktarılır. Görüşmeler esnasında, görüşme yapılan kişilerin büyük bir kısmı ailelerinden, dede veya ninelerinden duydukları hikâyeleri anlattılar. Burada olayın anısı ve anlatılar aracılığıyla, geçmiş ile şimdiki zamanın iç içe geçtiğini görürüz: Geçmiş aslında geçmişte kalmamıştır; özellikle de kimliğin inşasında şimdiki zamanın bir parçası durumundadır.

Tanık olunan olaylar gündelik yaşamdan olaylar değil, daha ziyade toplumsal ve tarihsel dönüşümleri tetiklemiş büyük olaylardır. Felaket niteliğindeki olaylar ile hatırlananlar arasında bir ilişki düşünülebilir: Kolektif hafızaya işleyen iktidar mücadeleleri, kanlı savaşlar ve çarpışmalar, suikastlar, kıyımlar, kazalar ve diğer benzer türden fiiller. Yaşanmış travma, bazen kuşaktan kuşağa aktarılır ve tanıklık literatürü işte bu nedenle kaynağını, ister canlı ister ölü olsunlar, bu olayları yaşayan insanlarda bulabilir. Soykırıma dair anılar, Türkiyeli Ermenilerde benliğin tanımlanması ve yeniden kurulmasında travmatik bir nokta olarak varlığını korur.

---

4 Daniel Bertaux, *L'Enquête et ses méthodes: Le récit de vie*, Armand Colin, 2010.

5 Paul Ricoeur, *Temps et récit 3*, Seuil - "Points" Koleksiyonu, Paris, 1985, s. 443.

6 Pierre Bourdieu, "L'illusion biographique", *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 62/63, 1986.

Öte yandan bu anılar, söz konusu kişilerin etnik kimliklerini tanımlayan tek unsur değildir; din, dil ve diğer azınlıklarla yaptıkları karşılaştırmalar ya da hafıza ve nesneler arasında kurulan ilişkiler gibi başka tanımlama mekanizmaları da söz konusudur.

Ermeni Soykırımı hafızasının kullanımları

Her bireysel hafıza, kolektif hafızanın yolunu izlemez; aslında bireysel hafıza kolektif hafıza haline gelebilmek için bir seçme işlemine tabi tutulmalıdır. Bu seçme ve yayma işlemi, çoğunlukla "hafıza girişimcileri" aracılığıyla,[7] yani aidiyet grupları adına hareket eden kişiler aracılığıyla gerçekleşir. Soykırıma dair kolektif anlatılar dar bir grup içinde "hafıza girişimcileri" arasında üretilir ve yayılır. Bu hafıza taşıyıcıları "tarihsel hafızanın" acılarını görünür kılma görevini üstlenirler. Kolektif hafıza bunun bir teyididir ve onlar aracılığıyla inşa edilip yayılır. Hafıza girişimcileri dediğimizde, kamusal bir görünürlüğe sahip, genellikle bireysel hafızalardan ayrı bir topluluk söylemini takip eden aktörler anlaşılmalıdır. Söylemleri, mağduriyet ve bir topluluk anlatısının vazedilmesi ile tercüme olur.

Araştırmanın en büyük güçlüklerinden biri burada karşımıza çıkar: Söz konusu aktörler aracılar vasıtasıyla kurulan kolektif anlatıları izleyerek çok genel, fazlaca yapılandırılmış bir söylemi tercih ederler. Önceden biçimlendirilmiş söylem, kendi kişisel hikâyelerini, yaşamöykülerini anlatmamak için kullandıkları bir zırh işlevi görmektedir.

Kolektif hafıza sadece hafıza girişimcileri tarafından tesis edilmez. İkinci olarak kamusal ve siyasal iktidarların bu görevi üstlendiğini görürüz. Hafıza çalışması, topluma farklı araçlarla kolektif bir hafıza sunulması ve toplum üzerinde etki kazanmak amacıyla hafızanın kullanılmasıdır. Enzo Traverso'ya göre, "güçlü hafızalar" ve "zayıf hafızalar" vardır[8] ve bir hafızanın görünürlüğü ve kabulü, söz konusu hafızayı taşıyanların gücüyle yakından ilişkilidir. Hafıza bir iktidar/güç aracıdır. Jacques Le Goff'un da belirttiği gibi, bireysel ya da kolektif kimliğin temel bir unsuru olan ve ayrıca bir güç aracı ve hedefi olan kolektif hafızanın tartışmaya açtığı esas mesele budur. Hem hatıralar ve gelenek üzerinde tahakküm kurmak için hem de hafızanın manipülasyonu için verilen bir mücadele alanıdır burada söz konusu olan. Hafızanın siyasal ve kamusal kullanımın sıradanlaşması, Türkiye'deki Ermeni Soykırımı hafızası için geçerli değildir; çünkü aslında konu Türkiye'de halen bir

7 Burada "hafıza girişimcileri" kavramının sınırlarını belirtmek isterim: Bunlar kültürel bir sermayeye, görünürlüğe, tarihsel bir söylem oluşturma becerisine sahip kişilerdir ancak yine de grubun içinden çıkmışlardır.

8 Enzo Traverso, *Geçmişi Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*, Versus, 2009, s. 44-45.

tabu olmaya devam etmektedir. Ermeni hafızası Türkiye'de her zaman baskı altında olmuştur ve yasaklanmıştır. Daha geniş anlamda bir uyanışa ancak yakın zamanlarda tanık olunduğunu belirtmek gerekir. Taner Akçam'ın da ifade ettiği gibi, Ermeni Soykırımı'yla ilgili olarak Türkiye'de "kolektif bir hafıza yitimi" söz konusudur.

Hafıza kanunları, geçmişin siyasal kullanımlarından biridir; resmi hafızayı norm haline getiren yasama faaliyetleri, bizlere nasıl hatırlamamız gerektiğini söyler. Tarihçinin yasa koyucu ile karşı karşıya geldiği bir konudur bu. Halen inkâr siyasetini devam ettiren Türkiye'de, siyasal iktidarlar açısından bir hafıza çalışmasından bahsedemeyiz. Ancak bazı dernek ve vakıflar yavaş yavaş olayları aydınlatmaya ve hatalı Türk tarihyazımının karanlık sayfalarını ortaya çıkarmaya başlamışlardır. Dolayısıyla bazı hafıza girişimcilerinin attığı ilk adımlardan bahsetmek mümkündür ve burada bir hafıza çalışması söz konusudur. "Tarihle hesaplaşmak", "1915 olaylarıyla yüzleşmek" gibi amaçlarla kurulan dernek ve vakıflar kampanyalar başlatmakta, yayınlar yapmakta ve anma etkinlikleri düzenlemektedir.

Sonuç

Bu makalenin ilgilendiği temel mesele, bir inkâr ortamı içerisinde, şiddet, ayrımcılık ve tabuların katledilen Ermeni halkının hafızasında nasıl bir etki yaratabileceğini araştırmaktı. Araştırmamız, soykırım hafızasının inşasını ve aktarımını inceleyerek ister bireysel ister kolektif olsun, hafızalar arasındaki kopukluk ve çelişkileri görmemizi sağlamıştır. Kendi tarihini inkâr eden bir ülkede soykırımdan bahsetmek, onu "sıradanlaştırmak" imkânsızdır. Burada "sıradanlaştırmak" sözcüğünü pejoratif bir anlamda kullanmadığımızı da belirtmek isterim: Bu, "normalleştirmeye" götürecek türden bir sıradanlaştırmadır. Ancak çağdaş Türkiye'de yaşanan Ermeni Soykırımı vakasında durum, kolektif hafıza ile bireysel hafıza arasındaki çatışmayı daha da derinleştirmekle kalmamakta, suskunluğu tercih etmiş olanları ise daha da derin bir sessizliğe mahkûm etmektedir.

Ermeni Soykırımı Araştırmaları Uluslararası Bilim Konseyi'nin 2015 yılında Paris'te gerçekleştirdiği geniş katılımlı uluslararası bir kolokyumun bildirilerinden derlenen *Yüz Yıl Sonra Ermeni Soykırımı*, alanında söz sahibi bilim insanlarının çok değerli katkılarını bir araya getiriyor. Derlemedeki çalışmalar, sadece Ermeni soykırımını yorumlamakla kalmıyor, kıyım sürecinin aşamalarını, Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan diğer azınlıkların karşılaştığı zulüm politikalarını, Birinci Dünya Savaşı ve uluslararası konjonktürün etkilerini, hukuki açıdan soykırımın yankılarını ele alıyor; yıkımın izlerini hafıza, aktarım, inkâr ve affetme sorunsalları çerçevesinde tartışıyor. *Yüz Yıl Sonra Ermeni Soykırımı*, çağımızın ilk soykırımını incelerken 20. yüzyılın ürünü olan bir kitlesel şiddet eylemleri çağını da sorguluyor.

"Soykırım sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun, İttihatçı zorbalık yönetiminin güçlenmesini ve iç düşmanın yok edilmesi sürecini meşrulaştıracak biçimde Avrupa'daki savaşa dahil olmasının bir sonucu değildir. (...) Ermenilerin, özgürlük ve güvenliklerini sağlamak için Osmanlı İmparatorluğu'ndan talep ettiği reformlar, onların toplumsal, siyasal bünyeden ve ülke topraklarından tümüyle temizlenmesi gereken mutlak bir iç düşmana dönüşmesinin başlangıç noktası olacaktır; hatta bu temizlik, imparatorluğun hayatta kalmasının ve yeniden doğmasının önkoşulu kabul edilecektir."

VINCENT DUCLERT

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1897-3